

63-2/94/р/6
12-10

ІГОР ЦЕПЕНДА

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ

**40-50-х років ХХ століття:
етнополітичний аналіз**

75 13 29 *lcm.*

УДК 323.1(477+438) «19»
ББК 63.3(4 Укр) 6+63.3 (4 Пол)
Ц-40

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол №7 від 25 грудня 2008 р.)*

Науковий редактор: *М.І.Панчук*, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Рецензенти: *О.Я.Калакура*, доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України;
М.В.Кугутяк, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника;
Ю.І.Макар, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім.Ю.Федьковича

І.Є.Цепенда

Ц-40 Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. — К., 2009. — 387 с.

ISBN 978-966-02-5099-4

У монографії викладено результати етнополітологічного дослідження причин та наслідків українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Висвітлено політику комуністичних урядів СРСР і Польщі щодо українського та польського населення, а також механізми вирішення міжетнічного протистояння. Визначено періодизацію репатріаційно-депортаційних акцій, аналіз їхньої правової бази в контексті радянських геополітичних інтересів післявоєнного устрою Європи. Проаналізовано вплив депортаційних акцій на духовну і етноконфесійну ситуацію в українському і польському суспільствах.

Розрахована на науковців, аспірантів, студентів та широкий загал, зацікавлений історією українсько-польських взаємин.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125286
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ISBN 978-966-02-5099-4
Інв. №

УДК 323.1(477+438) «19»
ББК 63.3(4 Укр) 6+63.3 (4 Пол)

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2009
© Цепенда І.Є., 2009

Вступ	6
Розділ I. Стан наукової розробки проблеми і джерельна база дослідження	14
Розділ II. Етнополітична ситуація на українсько-польському пограниччі в середині 1940-х років	58
Розділ III. Репатріаційно-депортаційні акції в 1944–1946 роках	119
Розділ IV. Депортація польських громадян українського походження в ході операції «Вісла»	204
Розділ V. Українсько-польський чинник у міждержавних відносинах СРСР та ПНР до початку «хрущовської відлиги»	280
Висновки	330
Джерела і література	338
Список скорочень	384

TREŚĆ

Wstęp	1
Rozdział I. Stan naukowego opracowania problemu i źródłowa baza badania	1
Rozdział II. Etnopolityczna sytuacja na ukraińsko-polskim pograniczu w połowie lat 40-tych XX wieku	5
Rozdział III. Repatriacyjno-deportacyjna akcja w latach 1944–1946	11
Rozdział IV. Deportacja polskich obywateli ukraińskiego pochodzenia w ramach akcji «Wisła»	20
Rozdział V. Czynniki ukraińsko-polski w między państwowych stosunkach ZSRR i PRL do początku «odwilży chruszczowskiej»	28
Wnioski	33
Źródła i literatura	33
Wykaz ważniejszych skrótów	38

CONTENT

Introduction	6
Part I. The state of the scientific development of the problem and the source base of the research	14
Part II. The ethnopolitical situation in the Ukrainian-Polish border in the middle of 1940-s	58
Part III. The repatriating-deportating actions during 1944—1946	119
Part IV. The deportation of the Polish citizens of the Ukrainian origin within the framework of the operation «Vistula»	204
Part V. The Ukrainian-Polish factor in intergovernmental relations of the USSR and Polish People's Republic before «Khrushchov's Thaw»	280
Conclusions	330
Sources and literature	338
The list of shortenings	384

Польща першою серед зарубіжних країн у грудні 1991 р. визнала незалежність України, а 18 травня 1992 р. між двома державами було підписано Договір про сусідство, дружні відносини і співробітництво. Ці акти заклали основи рівноправності і стратегічного партнерства між Україною і Польщею. Незважаючи на складну історичну спадщину, українсько-польські відносини набрали конструктивної спрямованості. Така спрямованість пронизує сфери економіки, політики, культури, міждержавних і міжнародних відносин, привносить у взаємини українців і поляків європейські стандарти. Вони все більше поширюються і на духовну сферу, обумовлюють руйнацію багатьох міфів та стереотипів, що глибоко вкорінилися в свідомість обох народів.

Конструктивний характер співпраці обох країн, поглиблення їх стратегічного партнерства живиться потужними імпульсами, що продукуються українськими і польськими політичними елітами і зафіксованими Президентами України і Польщі у спільних деклараціях «До порозуміння і єднання» (травень 1997 р.) та «Про примирення» (липень 2003 р.), в указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі» (вересень 2005 р.). У контексті цих та багатьох інших політико-правових актів у обох країнах активізується діяльність державних і недержавних науково-дослідних та культурологічних установ і організацій, зосереджена на аналізі з різних позицій історії, сучасного стану та перспектив українсько-польських відносин у широкому спектрі вимірів. У Республіці Польща дослідженням цих проблем опікуються дослідники Інституту історії Польської Академії Наук, Військового історичного інституту, Варшавського, Ягеллонського, Люблінського, Вроцлавського та інших університетів, Інституту національної пам'яті Республіки Польща, варшавського осередку «Карта» та багатьох інших.

Президія НАН України, ухваливши постанову «Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість» (листопад 2005 р.), визначила цей напрям наукових досліджень пріоритетним для діяльності відділень соціогуманітаристики.

Означені проблеми розробляють науковці академічних установ — Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса,

Інституту історії України, Інституту держави і права ім. В.М.Корецького, Інституту соціології, Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, Інституту народознавства, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, а також дослідники Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, Українського Інституту національної пам'яті та викладачі провідних університетів країни.

Ознакою нашого часу стали налагодження співпраці українських і польських науковців, урізноманітнення методологічних засад та інструментарію досліджень, пошук узгоджених підходів до оцінки найбільш контроверсійних проблем українсько-польських відносин, спільне проведення наукових конференцій та семінарів, видання наукових і документальних збірників.

Однак пошук цих узгоджених підходів до висвітлення окремих історичних періодів українсько-польських відносин наражається на певні труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Їх складність полягала і полягає в тому, що обидві держави розташовані на цивілізаційній межі, де впродовж століть відбувалися суттєві історичні катаклізми, і не завжди обом народам судилося опинитися під одним «цивілізаційним дахом», що мало неабиякий вплив на характер взаємин, формування ментальності обох суспільств. У пошуку причин, які перешкоджали українцям і полякам бути добрими сусідами, дослідники нерідко зупиняються перед питанням: чому тоді, коли до примирення залишався один крок, невидима сила руйнувала всі задуми? І їхні посилання на вплив при цьому «третьох сил» цілком вмотивовані. Однак, не можна ігнорувати і той очевидний факт, що живучи поруч впродовж віків, дві великі нації пріоритетом суспільного буття вважали боротьбу за власну державність, і нерідко боротьба однієї нації відбувалася за рахунок іншої.

У процесі поглиблення партнерських відносин між обома державами актуальною і привабливою видається думка, що для правдивого українсько-польського єднання потрібна «єдина історична правда». Та при цьому під «єдиною правдою» окремі політики, а за ними й дослідники, розуміють, на жаль, однобічну правду — «свою правду», цим самим спрямовуючи ідею партнерства у безвихідь.

Серед суперечливих проблем українсько-польського минулого однією з найбільш складних і болісних залишаються відносини між українцями і поляками періоду Другої світової війни і першого повоєнного десятиріччя.

Актуальність дослідження цієї проблеми визначається такими факторами:

1. Україна і Республіка Польща є сусідніми державами, що впродовж своєї історії мали значні періоди протистояння, серед головних причин яких етнополітичний чинник відіграв особливу роль. Аналіз етнополітичних процесів в обох суспільствах досліджуваного періоду сприятиме пошуку шляхів уникнення загострень на міжетнічному ґрунті в сучасних умовах становлення добросусідських, партнерських відносин між двома країнами і народами.

2. З перспективи зовнішньополітичного стратегічного курсу України, спрямованого на інтеграцію в Європейський Союз, ґрунтовний аналіз українсько-польських відносин з урахуванням як договірно-правової бази, так і наслідків цілої низки протиправних дій, унаслідок яких тисячі людей загинули або ж зазнали репресій, дискримінації та приниження за етнічною ознакою, втратили не тільки свої духовні та майнові надбання, але й ареали розселення, дає підстави для винесення відповідних уроків як світоглядного, так і політико-правового характеру. Такий аналіз актуалізує досвід Республіки Польща, набутий в процесі інтеграції з європейськими та трансатлантичними структурами і вирішення проблем, що його супроводжували (проблема нерухомості виселеного українського, білоруського, німецького населення, повернення єврейської власності, відшкодування репатріантам з СРСР тощо), який може бути врахований як українською так і польською державами.

3. Незважаючи на радикальне «вирішення» національного питання комуністичними урядами СРСР та Польщі шляхом проведення репатріаційних та депортаційних акцій, кульмінаційною подією яких стала операція «Вісла», українці і поляки залишаються впливовими національними меншинами в Республіці Польща та в Україні відповідно. Все це вимагає ґрунтовного знання історичного минулого обох меншин для розуміння їх потреб у сучасних умовах і створення належних умов для задоволення їхніх прав та культурно-освітніх запитів.

4. Історія українсько-польських відносин у 1940–1950-х роках протягом останніх десятиліть є предметом дискусій українських і польських науковців у рамках спільних наукових конференцій, семінарів, проектів тощо, що сприяє подоланню негативних стереотипів, успадкованих від минулого, звужує розбіжності в оцінці причин та наслідків українсько-польського протистояння, місця і ролі в ньому українських і польських національно-визвольних

формувань, а також визначального впливу на процеси, що відбувалися в досліджуваній період на українсько-польському пограниччі, як в Україні так і Польщі в цілому, політики радянського тоталітарного режиму та польського прокомуністичного режиму.

5. Актуальність теми дослідження посилюється потребою наукового аналізу визначального впливу етнополітичних чинників на спрямованість, характер, перебіг сутнісних процесів у польському та українському соціумах не тільки означеного періоду, але й успадкованих від минулого, а також на закорінені в той час наслідки, які, з огляду на їх гостре та болісне сприйняття, до кінця не осмислені й не подолані й сьогодні як стереотипи.

Ці та інші чинники стали визначальним мотивом постановки проблеми і дослідження її етнополітичних аспектів у контексті міждержавних українсько-польських відносин 40–50-х років ХХ століття. Монографія підготовлена в контексті Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі», постанови Президії НАН України «Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість» та в рамках науково-дослідної програми «Етнополітичні процеси в сучасній Україні: регіональні особливості» (НДР № 0108u000179), що виконується в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Об'єктом дослідження є етнонаціональні процеси, включаючи збройний конфлікт і міжетнічне протистояння, масові депортації і так звану евакуацію населення, які відбувалися на українсько-польському пограниччі в період 1940-х — 1950-х рр.

Предметом дослідження є тенденції українсько-польських міжетнічних відносин, механізми розроблення та реалізації національної політики в умовах боротьби тоталітарних режимів за домінування на територіях із змішаним українським та польським населенням.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасних України та Польщі, однак основна увага зосереджена на українсько-польському пограниччі, яке включає Галичину (Східну і Західну), Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя та Лемківщину.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 40-і — першу половину 50-их років ХХ століття, в яких умовно простежується п'ять етапів. Перший охоплює 1941–1943 рр., коли представники українських та польських політичних сил робили спроби узгодити

спільну позицію у вирішенні територіального питання та об'єднати зусилля у боротьбі з тоталітарними режимами з метою відновлення національних держав. Під час другого етапу, 1943–1944 рр., унаслідок кардинальних змін у ході воєнних дій та політичних розбіжностей серед керівництва обох визвольних рухів не вдалося запобігти збройного конфлікту на українсько-польському пограниччі. Третій етап — 1944–1946 рр. — характеризується політикою СРСР та уряду ПКНВ, спрямованою на зняття національної напруги шляхом «обміну» та депортацій українського і польського населення. Четвертий етап — 1947 рік — є продовженням політики вирішення національного питання радикальними методами й охоплює депортаційну операцію «Вісла». П'ятий датується кінцем 40-х — серединою 50-х років, коли українська меншина в Польщі та польська — в Україні опинилися в національній ізоляції і тільки короточасний період «хрущовської відлиги» відкривав для них можливість частково захистити свої інтереси та реалізувати культурно-освітні та релігійні запити.

Запропонована періодизація зумовлена об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження.

Мета роботи полягає в тому, щоб з урахуванням опублікованих наукових досліджень зі згаданої проблематики українських та польських науковців, а також на основі джерельних, насамперед, архівних матеріалів, значна кількість яких запроваджується до наукового обігу вперше, розкрити сутність і характер етнополітичних процесів на українсько-польському пограниччі, з'ясувати причини протистояння, яке вилалося в збройний конфлікт, а також висвітлити депортаційну політику комуністичних урядів СРСР та Польщі, спрямовану на радикальне «розв'язання» національного питання.

Досягнення цієї мети здійснювалося шляхом вирішення таких дослідницьких завдань:

- опрацювання теоретичних і методологічних засад дослідження, критичне осмислення його історіографії та джерельної бази;
- аналіз позицій провідних українських і польських політичних сил у територіальних питаннях, їх бачення перспектив та територіальних меж відновлення національних державностей;
- з'ясування причин, мотивів, масштабів та наслідків українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників;
- висвітлення політики комуністичних урядів СРСР та Польщі щодо українського та польського населення та механізмів вирішення міжетнічного протистояння;

- періодизація репатріаційно-депортаційних та евакуаційних акцій, аналіз їхньої правової бази в контексті радянських геополітичних інтересів післявоєнного устрою Європи;
- виявлення провокаційних чинників і репресивно-каральних заходів тоталітарних режимів та оцінка їхнього впливу на етнополітичну ситуацію українсько-польського пограниччя;
- дослідження польської парадигми мононаціональної держави та її впливу на долю української національної меншини в Польщі;
- з'ясування причин, мотивів, методів та наслідків проведення депортації польських громадян українського походження в рамках операції «Вісла»;
- осмислення впливу переселенських акцій на духовну і етноконфесійну ситуацію в українському і польському суспільствах;
- вивчення впливу «хрущовської відлиги» на зміни у сфері національно-культурних і освітніх запитів української та польської меншин у ПНР та УРСР,
- винесення повчальних уроків з минулого досвіду та опрацювання пропозицій щодо активізації українсько-польського співробітництва в сучасних умовах.

Етнополітологічна спрямованість роботи, з урахуванням інтердисциплінарного характеру самої етнополітології, обумовила і розмаїття її методологічних засад, дотримання принципів історизму, об'єктивності, системного підходу і наступності, а також застосування методів, засобів та інструментарію, якими послуговуються й інші науки. Це, насамперед, загальнонаукові методи дослідження, продуктивні і для політології та етнополітології (аналізу і синтезу, соціологічний, нормативний, функціональний, системний, критично-діалектичний, історико-хронологічний та ін.). З огляду на об'єкт, предмет і мету нашого дослідження, як етнополітологічного було зацентровано увагу на використанні універсального інструментарію порівняльного (компаративного), структурно-функціонального (кількісно-статистичного, соціокультурного та ін.) методів осмислення етнополітичних процесів, явищ і подій, а також антропологічного, що виявляє зумовленість політики природою людини як родової істоти, її ментальністю та міждисциплінарний метод, який вводить в науку, в тому числі й етнополітологію, аксіологію, тобто вчення про морально-духовні цінності. Відзначимо у цьому зв'язку, що етнополітична аксіологія, як система критеріїв аналізу місця й ролі в політиці народу як етноісторичної спільноти, оцінки етносу не тільки як об'єкта, але й суб'єкта

політики сприяє виявленню глибинних етнополітичних настроїв того чи іншого суспільства, ступеню домінування в середовищі етносу ціннісних орієнтацій етноцентризму чи космополітизму, етномаргіналізму чи ксенофобії і т. п. Зауважуємо це лише для того, щоб, опираючись на власний досвід, засвідчити продуктивність застосування в одному дослідженні як принципів та прийомів аксіології, так і методу біхевіоризму. Базуючись на засадах позитивізму щодо об'єктивності як незалежного від суб'єктивних оцінок судженні, прихильники біхевіористичних підходів вважають, що політична наука має позбутися у своїх висновках морально-етичних оцінок, зумовлених світоглядом дослідника, його ідеологічними уподобаннями. Нам, як і іншим дослідникам (С. Рябов, Т. Самійленко¹), видається, що такі висновки слід розглядати не як вияв суб'єктивізму, а як спосіб оцінити ті чи інші результати наукового пошуку з позицій добра і зла.

Методологічну заданість нашого дослідження несе аналіз історіографії та джерельної бази проблеми. Ретельної і водночас критичної оцінки потребувала інформація як з опублікованих книг і статей, так і з архівних документів, незалежно від їхнього походження. У цьому випадку доречним стало використання методу політичного дискурс-аналізу, продуктивність якого з посиленнями на праці багатьох зарубіжних дослідників (Ю. Габермас, Т. ван Дейк, Г. Кук, І. Касавін, В. Герасимов, М. Льїн та ін.) переконливо аргументувала Л. Нагорна². «У найширшому тлумаченні дискурс-аналіз — це аналіз форм комунікативної взаємодії, але аналіз, так би мовити, цільовий, — пише вона. — На відміну від контент-аналізу, який передбачає суцільний аналіз текстів за певними обраними дослідником параметрами, дискурс-аналіз здебільшого має на меті пошук прихованих смислів, дистанції між політичною риторикою і справжніми намірами політиків, відстані між словом і ділом». Така прихована суть особливо характерна для ідеологічних дискурсів. З огляду на міжетнічні відносини українців і поляків у досліджуваній нами період, роль і місце політичних еліт обох конфронтуючих національних рухів у тогочасних процесах та політику урядових структур Польщі і СРСР (УРСР) щодо них, що мало відповідний інформаційний супровід (заяви, декларації,

¹ Див.: Політологічний словник. — К. — 2005.

² Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 32–48.

звернення, угоди, заклики і т. п.), звернення до методу політичного дискурс-аналізу, його застосування у нашій роботі цілком умотивоване, актуальне і продуктивне.

І нарешті, зважаючи, що етнополітичні процеси в українському і польському суспільствах відбувалися на тлі боротьби супердержав за формування нової політичної карти Європи, автор використав також низку методів досліджень міжнародних відносин, характерних для політологів Заходу³.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом, який дозволяє послідовно, логічно і системно висвітлити етнополітичні явища і процеси, з'ясувати причини та наслідки трагічних подій, які виникли на геополітичному і міжнаціональному ґрунті, та розкрити мотиви і механізми депортаційно-репресивної політики СРСР і Польщі.

Наукова новизна монографії зумовлюється тим, що в ній українсько-польські взаємини досліджені з позицій етнополітології, що дозволило створити цілісну картину етнополітичних процесів, які відбувалися на українсько-польському пограниччі 1940–1950-х рр.

Робота складається зі вступу, п'яти розділів, розгорнутих висновків, а також списку використаних джерел і літератури.

³ Sulek M. *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*. — Warszawa, 2004.

Розділ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема дослідження українсько-польських відносин в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки знайшла своє відображення в працях істориків вже в 50-х роках минулого століття. Очевидним є той факт, що за час перебування в СРСР та Польщі комуністичної влади оцінки дослідників зводились в основному до одностороннього засудження боротьби ОУН — УПА і польської підпілля та висвітлення їхньої діяльності винятково як прояви бандитизму проти «народної» влади.

У радянській історіографії згадана проблема фрагментарно висвітлювалася у працях Ф.Зуєва, О.Манусевича, І.Кундюби, І.Євсєєва в контексті радянсько-польських відносин і мала виражені ідеологічне забарвлення⁴. Так, Ф.Зуєв у стенограмі лекцій для слухачів ВПШ при ЦК ВКП (б) зовсім оминув переселенську проблему 1944—1946 років⁵, а історик В.Парсаданова, в своїй монографії про радянсько-польські відносини досліджуваного періоду згадала про репатріацію одним абзацом, а про операцію «Вісла» одним реченням⁶.

Вперше питання про переселення порушив у своїй монографії, присвяченій співпраці між УРСР і ПНР, І.Євсєєв, але представив його як добровільну згоду українського населення перейти в УРСР⁷.

⁴ Манусевич О.Я. Нариси з історії Польщі. — К., 1954; Кундюба И.Д. Советско-польские отношения. 1939—1945. — К., 1963; Очерки истории народной Польши. — М., 1982; Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. — М., 1982.

⁵ Зуев Ф. Польша 1939—1948 годов: Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК ВКП(б) // ВПШ при ЦК ВКП(б). — М., 1949. — 32 с.

⁶ Парсаданова В.С. Советско-польские отношения 1945—1949 / Отв. редактор Ю.С.Новопашин; АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. — М.: Наука, 1990. — С. 28.

⁷ Евсеев И. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики. 1944—1960. — К., 1962.

Натомість на фоні загальних пропагандистських підходів до цієї проблеми польські наукові праці були насичені великим фактографічним матеріалом, який нерідко висвітлював ті аспекти боротьби ОУН — УПА, які в радянській історіографії ніколи не знаходили свого відображення.

Прикладом такого підходу можна вважати фундаментальну працю польських військових істориків Б.Щесняка і З.Шоти «Дорога в нікуди»⁸, автори якої поставили собі за мету, як і їх попередники, висвітлити антидержавну діяльність ОУН — УПА. Але, як добросовісні історики, вони не могли оминати окремі факти з організаційної та бойової діяльності ОУН — УПА в Польщі, що, в свою чергу, викликало у читача розгубленість: чи дійсно це була «жменька кримінальних елементів», чи організована збройна сила, яка мала конкретні цілі і навіть на певних етапах співдіяла з польським підпіллям у боротьбі з комуністичною владою. Реакція на книгу з боку влади не забарилась. На вимогу посольства СРСР у Польщі весь наклад книги був вилучений з книгарень.

Все ж повноцінна можливість досліджувати ці події відкрилася для українських і польських істориків тільки на початку 90-х років. Польський історик Г.Мотика, оцінюючи доробки науковців, які займаються українсько-польською проблематикою, умовно поділив їх на чотири групи: «ревізіоністську», «традиційну», польських істориків українського походження та позанаукову⁹. За його визначенням, «ревізіоністи» — це ті дослідники, які приділяють особливу увагу викриттю фальсифікацій у науковій літературі часів ПНР і цим самим, навіть не завжди свідомо, намагаються переглянути сформований негативний образ українця у Польщі (Б.Скарадзінський, Т.А.Ольшанський, А.Хойновська, Г.Мотика, Р.Внук, В.Менжецький та ін.). Близьким до цієї групи він вважає і Р.Тожецького, однак при цьому зауважує, що цей історик займає своє, окреме місце в цьому поділі¹⁰.

⁸ Szcześniak B.A., Szota Z.W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — 587 ss.

⁹ Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P.Kosiewskiego i G.Motyki. — Kraków: Universitas, 2000. — S. 168.

¹⁰ Ibid. — S. 169–170.

У групі «традиціоналістів» дослідник бачить тих науковців, які особливо реагують на замовчування трагічних подій на Волині та в Східній Галичині (Єва та Владислав Семашки, В.Філяр, Є.Венгерський, Г.Мазур та ін.)¹¹.

Окрему групу складають польські історики українського походження. У переважній більшості їм належать ґрунтовні джерельні праці (Є.Місило, Б.Гук, Р.Дрозд, І.Галагіда, М.Сівицький, М.Сич). До речі, Г.Мотика висловлює зауваження, чи не варто їхні публікації зарахувати до досягнень української історіографії¹².

До групи «позанауковців» Г.Мотика включає Е.Пруса, Я.Вільчура, А.Кормана¹³, які здебільшого відомі в Україні своїми антиукраїнськими пропагандистськими публікаціями.

Сама проблема має в собі численні дослідницькі відгалуження, які тісно переплетені між собою. Передусім це торкається ставлення польської політичної еліти до ідеї української державності, питання українсько-польського конфлікту на Волині в 1943–1944 роках, кількості жертв серед польського населення в період українсько-польського конфлікту, проблеми протистояння та спільних дій польського та українського підпілля. Окремою дослідницькою проблемою залишається операція «Вісла», яка, як вважають деякі польські історики, була наслідком цих трагічних подій¹⁴.

Очевидним є той факт, що перелічені питання далеко не повністю розкривають наукові зацікавлення сучасних українських і польських істориків. Проте з упевненістю можна стверджувати, що вони визначають головні напрямки і тенденції у вивченні цієї надзвичайно складної теми. Саме тому доцільно зупинитися на розгляді наукових позицій найбільш відомих дослідників цих дискусійних питань.

Визнання польською політичною елітою української державності, що автоматично вело б до окреслення конкретної території

¹¹ Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1944 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P.Kosiewskiego i G.Motyki. — Kraków: Universitas, 2000. — S. 170–171.

¹² Ibid. — S. 172.

¹³ Ibid. — S. 173.

¹⁴ Przed akcją «Wisła» był Wolyń // Praca zbiorowa pod red. prof. W. Filara. — Wydawca: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wolyń. — Warszawa, 1997. — 116 ss.

було одним із найбільш суперечливих питань у двосторонніх стосунках. Відомий польський дослідник українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни Р.Тожецький стверджував, що українсько-польські переговори не мали системного характеру і були узалеженні від військово-політичної ситуації¹⁵.

Серйозною перешкодою на шляху до вироблення спільної лінії в українському питанні стала полярність думок у середовищі польської політичної еліти. Польський історик П.Ебергард вважає, що це не дозволило польській політичній еліті розробити спільну платформу в цьому питанні¹⁶.

В українській та польській історіографії панує спільний погляд, який ґрунтується на тому, що в основу конфлікту обох сторін у роки Другої світової війни лягли різні підходи польського незалежницького підпілля та українського самостійницького руху до справи державної належності територій Західної України. Саме ці розбіжності призвели до збройного конфлікту і трагедії польського та українського населення, а також унеможливили досягнення консенсусу¹⁷. Оцінюючи українсько-польське протистояння, український дослідник цієї проблеми Ю.Сливка вважає, що в період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками досить складних міжнаціональних взаємин, які формувалися впродовж століть та були успадковані поколіннями ХХ століття¹⁸.

Ще однією надто гострою проблемою надалі залишається оцінка українсько-польського конфлікту на Волині в 1943–1944 роках. Якщо йдеться про його причини, то польський історик В.Філяр вважає, що український націоналістичний рух на Волині був вороже налаштований проти поляків внаслідок «упереджень, які

¹⁵ Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce rządu emigracyjnego i podziemia (1943–1944) // Dzieje Najnowsze. — 1981. — №1–2. — S. 322.

¹⁶ Eberhardt P. Polska granica Wschodnia 1939–1945. — Warszawa: Editions Spotkania, 1996. — S. 61–62.

¹⁷ Узгодження і розбіжності. Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речі Посполитої) в 1939–1945 роках // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини 1918–1947». — Варшава, 22–24 травня 1997. — Варшава: «Тирса», 1998. — С. 232.

¹⁸ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: витоки та наслідки. — Львів, 2003.

походили ще з міжвоєнного періоду та ідеології ОУН»¹⁹. А.Хойновський наголошує на прагненні ОУН — УПА повністю ліквідувати польську присутність на спірних територіях, застосовуючи при цьому всі доступні засоби²⁰. Дещо інше бачення висловлює авторитетний дослідник цієї проблеми Т.Ольшанський, відзначаючи, що метою акції УПА на Волині було «вигнання, а не винищення поляків», оскільки аналіз подій підтверджує, що всі дії мали на меті змусити поляків емігрувати з «кресів»²¹.

Зі свого боку українські науковці звертають увагу, що волинським подіям передували сплановані вбивства української інтелігенції на Холмщині. На думку Я.Дашкевича, польський терор на Холмщині став іскрою, яка викликала вибух і спалах міжетнічного насильства. Дослідник кваліфікує його як польсько-українську війну, типову війну сіл²². І.Льюшин, аналізуючи, чи антипольський терор УПА в Рейхскомісаріаті Україна був спровокований попередніми вбивствами поляками українців у Генеральній Губернії, схильний вважати, що ОУН — СД підштовхнула до прийняття рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків²³. Окрім того, українські історики переконані, що неабияку роль у розпалюванні конфлікту відіграли гітлерівці з метою послабити обидва визвольні рухи. На основі архівних матеріалів авторитетний дослідник цієї проблеми Ю.Шаповал стверджує, що німці використовували боротьбу між поляками й українцями у власних інтересах, оскільки це відволікало населення від спільних завдань у боротьбі з нацизмом і на загал сприяло знищенню слов'янського населення на окупованій тери-

¹⁹ Filar W. «Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. — Wydawca: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. — Warszawa, 1997. — S. 46.

²⁰ Chojnowski A. Ukraina. — Warszawa: Wyd. «Trio», 1997. — S. 158.

²¹ Olszański T. A. Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, nr 2. Studia Ucrainica. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. — S. 125.

²² Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла». — Депортації українців і поляків: кінець 1939—початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 27.

²³ Льюшин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003. — С. 179.

торії²⁴. Таку ж думку підтримує й В.Сергійчук, вважаючи, що збройний конфлікт між двома народами на Волині стався тому, що там раніше почався збройний виступ українців проти німецьких загарбників і окупанти зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля та влилася у ряди УПА²⁵. Я.Дашкевич звертає увагу на відповідальність за волинські події гітлерівського рейхс-комісара Еріха Коха, ймовірно радянського агента²⁶.

Погоджуючись із фактом відсутності документів, які б свідчили про ухвалене керівництвом ОУН рішення щодо винищення польського населення на Волині, В.Філяр все ж висловлює думку, що таке рішення могло бути прийняте під кінець 1942 року, а сам конфлікт досяг свого апогею 11 липня 1943 року²⁷.

Т.Ольшанський поділяє волинські події на декілька етапів. Перший — до грудня 1942 року, коли відбуваються поодинокі вбивства, які не можна однозначно приписати політичним організаціям, другий — від початку 1943 року, коли антипольські виступи нарастають і від березня того року вже можна говорити про масовий терор. Пік терору припадав на липень і серпень, коли українці атакували підготовлену до захисту польську самооборону. Третій етап припадає на осінь 1943 року, коли терор раптово спадає, а польсько-українська боротьба набирає регулярного військового характеру²⁸.

При цьому дослідник справедливо зауважує, що до пролиття крові між українцями та поляками дійшло ще значно раніше і значною мірою це була українська кров. Йдеться про осінь 1941 року, коли боївки народовців ліквідувати в Генеральному губернаторстві українських громадських діячів, а на Холмщині від осені 1942 року відбувалися сутички і вбивства, внаслідок яких загинуло близько 400 українців²⁹.

²⁴ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // *Війни і мир, або «Українці-поляки: брати, вороги, сусіди...»* — К., 2004. — С. 308.

²⁵ Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни. Документи українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — С. 53.

²⁶ Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла»... — С. 27.

²⁷ Filar W. «Burza» na Wołyniu... — S. 46–48.

²⁸ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 // *Więź*. — 1991. — №11–12. — S. 218.

²⁹ Ibid.

Шукаючи причини такої поведінки ОУН — УПА стосовно польського населення, А.Хойновський, зокрема, вважає, що факти співпраці польського підпілля з радянськими партизанами, а часом також випадки колаборації поляків на Поліссі та Волині з німецькою адміністрацією були тільки приводом до терору проти поляків³⁰.

Зі свого боку Г.Мотика висловлює думку, що до зосередження удару проти польського населення УПА могла схилити участь поляків у німецькій адміністрації. Багато з них працювало керуючими маєтками. Польське підпілля не визнавало таку працю колаборацією. Водночас українське підпілля вважало навпаки, а тому саме на них було скеровано перший удар³¹.

Львівський історик А.Боляновський також зауважує, що в перші півроку окупації, коли губернатором у Галичині був К.Ляш, він надавав значну підтримку польському населенню на противагу українському. Найповніше це виявилось у заохоченні окупаційним цивільним управлінням повернення поляків на посади, які вони займали до вересня 1939 року³².

Визнаючи, що польське населення підтримувало радянський партизанський рух, Г.Мотика вважає, що було кілька причин такої поведінки, однак всі вони зводились до однієї — знайти збройну опору у боротьбі з українським підпіллям. Дослідник переконаний, що проведення оунівцями антипольських акцій змусило кілька тисяч поляків шукати опіки у радянських партизанів. Внаслідок цього поляки опинилися практично у всіх партизанських загонах, що діяли на Волині. Варто погодитися з Г.Мотикою, що у своїй більшості поляки вступали у ряди радянських партизан не з ідеологічних, а з практичних міркувань³³.

Науковці не заперечують той факт, що міжнаціональний конфлікт поглиблювала і діяльність польської допомогової поліції,

³⁰ Chojnowski A. *Ukraina...* — S. 158.

³¹ Motyka G. *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953.* — Warszawa — Londyn: RYTM, 2002. — S. 329.

³² Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* — Вип. 32. — Львів: Світ, 1997. — С. 230.

³³ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948.* — Oficyna wydawnicza Volumen. — Warszawa, 1999. — S. 118–119.

яка була сформована у швидкому темпі гітлерівцями як заміна української, яка практично повністю влилася в УПА. Г.Мотика вважає, що загалом чисельність польської допомогової поліції на Волині складала від 1,5 до 2 тис. чоловік. Дослідник переконаний, що польське підпілля негативно ставилося до формування польської поліції, але її накази не мали ніякого впливу на перебіг подій. Натомість ще не з'ясовано, чи місцеві командири хотіли виконувати ці накази³⁴.

Одним з найбільш дискусійних залишається питання жертв на Волині, адже досі не вдалося визначити їх остаточне число. Відрадно, що польські історики поставили під сумнів пропагандистські цифри кількості жертв у 400–600 тис. осіб, які з'явилися в польських публікаціях. На початку 90-х Р.Тожецький, з посиланням на дослідників Ю.Туровського та В.Семашка, визначав кількість жертв у 60–70 тис. осіб, вважаючи при цьому, що в дійсності можна говорити про 30–40 тис. загиблих поляків на Волині³⁵. Про 40 тис. жертв серед польського населення на Волині говорить і А.Хойновський³⁶. Т.Ольшанський поділяє думку більшості польських дослідників, які схильні вважати, що з польського боку в українсько-польському конфлікті загинуло близько 100 тис. осіб, які не були жертвами німецького терору, однак без врахування радянської окупації. З цієї кількості — 100 тис. осіб — на Волині щонайбільше загинуло 35 тис.³⁷

Львівський історик С.Макарчук вважає, що загальні втрати польського населення на Волині, понесені за наслідками радянських депортацій 1940 та репресій 1939–1941 років, участі у війні з Німеччиною і Радянським Союзом, втеч до корінної Польщі в 1942–1944 роках, загибелі мирного населення в ході українсько-польського збройного протистояння 1942–1944 років, становили близько двох третин його довоєнної чисельності, тобто понад 200 тис. осіб³⁸.

³⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 119–120.

³⁵ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 267.

³⁶ Chojnowski A. Ukraina... — S. 161.

³⁷ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 227.

³⁸ Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів: Світ, 1999. — С. 381.

Польський осередок «КАРТА», який останнім часом активно працює над збором інформації про загиблих поляків, на підставі даних, опрацьованих Євою та Владиславом Семашками, визначив 35 тис. жертв серед польського населення, при цьому 19 тис. поіменно³⁹.

Незважаючи на деякі зрушення, ця проблема й надалі залишається дискусійною в полеміці між українськими та польськими істориками.

Залишаючи в полі зору наукових студій питання боротьби між українським та польським підпіллям на теренах сучасної Польщі, деякі автори останнім часом виявляють інтерес до пошуків фактів співдії обох визвольних підпільних рухів.

На думку Т.Ольшанського, контакти між УПА та АК — ВіН, які завершилися укладенням тактичного порозуміння і кількома спільними акціями проти НКВС та УБ на Люблінщині, все ж не мали великого значення, а головні політичні суперечності між польським та українським підпільними рухами залишалися нерозв'язаними⁴⁰.

Автори книги «Пани і різуні» Г.Мотики і Р.Внук висловили переконання, що українсько-польська співпраця мала винятково локальний характер, оскільки багато учасників переговорів з польського боку не позбавилися думки про повернення Львова, а з українського боку — про отримання Холма чи Перемишля. Автори гадають, що мета цих перемовин полягала у прагненні зупинити братовбивчу боротьбу, і принаймні на межі Білої Підляської — Любачева це вдалося досягнути. Все це суттєво зменшило жертви серед цивільного населення обох народів. Особливо цікавою для науковців є позиція солдатів АК — ВіН, багато з яких втратили своїх рідних у боротьбі з УПА, але підпорядкувалися наказам командирів співпрацювати з УПА⁴¹.

³⁹ Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Luck, 24–26 maja 2000. — Т. 7. — Warszawa: KARTA, 2000. — S. 157.

⁴⁰ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 230.

⁴¹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. — Warszawa, 1997; Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945–1947 роках. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 44–51. (пол. мовою).

Польські історики мають рацію, звертаючи увагу на той факт, що комуністична пропаганда мала на меті роздмухати українсько-польський конфлікт 1945–1947 років, хоча в дійсності це був конфлікт з комуністичною системою. Г. Мотика і Р. Внук вказують, що українсько-польська боротьба на землях теперішньої Польщі мала інший характер, на відміну від тієї, що відбувалася в 1943–1944 роках на колишніх «кресах». Хоча боротьба польського війська і спецслужб з УПА була безкомпромісною, але такі трагічні події, які мали місце на Волині, вже не повторилися⁴².

Цікавими є спостереження Р. Дрозда про те, що УПА, зважаючи на зменшення своєї соціальної бази внаслідок переселень українців, а також розраховуючи на створення разом з поляками спільного антибільшовицького фронту, прагнула привернути на свій бік симпатії польського населення. Саме з цією метою УПА розпочала пропагандистську акцію серед польського населення, роз'яснюючи мету своєї боротьби, та перестала примушувати польське населення постачати українським партизанам необхідні речі для проведення боротьби⁴³.

Окреме місце в історіографії займає проблема переселення українців та поляків у 1944–1946 роках.

Зрозуміло, що до отримання Україною незалежності найбільш ґрунтовні праці з цієї проблематики були опубліковані українськими діаспорними дослідниками, хоча здебільшого їхня архівна база ґрунтувалася на спогадах очевидців цих подій. Серед них слід згадати працю М. Трухана⁴⁴ «Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984», у якій автор оцінює переселення 1944–1946 років виключно як депортаційну акцію, а операцію «Вісла» — як реалізацію курсу комуністичної влади на створення мононаціональної держави шляхом асиміляції українського населення Польщі. Цікавими є наведені автором факти із життя українців Польщі після їх виселення на територію північно-західних воєводств.

Лише з початку 90-х років вітчизняні вчені зробили перші істотні кроки на шляху об'єктивного висвітлення цієї складної

⁴² Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945–1947 роках... — С. 44–51.

⁴³ Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty...* — S. 120.

⁴⁴ Трухан М. *Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984.* — Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1990. — 404 с.

проблеми. У 1992 році ці питання стали предметом обговорення учасників Міжнародної наукової конференції «Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість».

Одним із перших досліджень, яке ґрунтувалося на нових архівних матеріалах, насамперед відомчого архіву МВС, стала стаття І.Г.Біласа, присвячена українсько-польським депортаціям⁴⁵. Ґрунтовним дослідженням, яке розкриває діяльність радянських репресивних органів на українсько-польському пограниччі в цей період є праця Б.Яроша⁴⁶.

Найбільш повне висвітлення згадана проблема отримала в монографії О.В.Буцко «Україна — Польща: міграційні процеси 40-х років»⁴⁷, у якій автор визначила причини переселень, проаналізувала їх перебіг та висвітлила матеріально-побутові проблеми, з якими зіткнулися переселенці.

Аналізуючи причини переселення, авторитетний дослідник цієї проблеми Л.Зашкільняк вважає, що примусове переселення було наслідком такого укладу політичних сил на міжнародній арені на заключному етапі Другої світової війни, який виникав з намірів держав-переможниць антигітлерівської коаліції забезпечити свої довгострокові інтереси на європейському континенті за рахунок розподілу сфер впливу і встановлення таких порядків, які відповідали їхній ідеології та стратегічним цілям. Оцінюючи наслідки цієї події з перспективи сьогодення, Л.Зашкільняк вважає, що, хоча примусове переселення завдало багато ран і болю обом сторонам, воно дозволило уникнути ще більш тяжких наслідків, свідками яких світ став наприкінці ХХ століття на Балканах⁴⁸.

Аналізуючи передумови проведення репатріації 1944–1946 років, Ю.Сливка звертає увагу на те, що Й.Сталін хотів якнайбіль-

⁴⁵ Білас І.Г. Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення у Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспекти переселення // Військо України. — 1995. — №4.

⁴⁶ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). — Луцьк, 1995. — 171 с.

⁴⁷ Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — 149 с.

⁴⁸ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці, 2005. — С. 155–156.

ше загострити польсько-український конфлікт, щоб перекласти всю провину за ситуацію в Польщі не на Москву, а на Україну, а самій Москві відігравати роль арбітра, який примиряє обидві сторони⁴⁹.

На думку Ю.Сливки, розпочавши репатріацію за рік до закінчення війни, СРСР хотів поставити своїх союзників перед докнаним фактом. Окрім того, Кремль мав намір піднести авторитет ПКНВ, який не визнавався західними державами⁵⁰. Автор звертає також увагу на факт підписання угоди урядом УРСР, а не СРСР, вважаючи, що цим договором імітувалось встановлення кордону між двома народами — українським та польським, при цьому Москва нібито залишалася осторонь. Крім того СРСР резервував за собою можливість маневру: у випадку, якщо б західні союзники не погодились, Кремль мав можливість сказати, що це не він підписував договір. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення українсько-польських взаємин і юридично не відповідав за розпалювання нової війни⁵¹.

Дискусійним залишається питання періодизації переселенської акції, як в українській, так і в польській історіографії. Зокрема, польські історики Б.Щесняк і З.Шота в 70-х роках визначили три етапи переселенської акції. Перший — від 15 жовтня 1944 року до кінця серпня 1945 року, який автори охарактеризували як добровільний. Другий — від 3 вересня 1945 року до 2 серпня 1946 року, коли переселення здійснювалося за допомогою Війська польського. Третій етап дослідники виводять за офіційні межі переселення, датуючи його серпнем — груднем 1946 року, коли переселення торкнулось окремих українських сімей⁵².

У свою чергу польський дослідник цієї проблеми Р.Дрозд також погоджується із запропонованими Б.Щесняком і З.Шотою першими двома етапами переселення: від 15 жовтня 1944 року до початку вересня 1945 року та від 3 вересня 1945 року до 2 серпня

⁴⁹ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 11.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Szcześniak B.A., Szota Z.W. Droga do nikąd... — S. 222–223, 231.

1946 року. Але автор не виділяє третього етапу, запропонованого згаданими істориками⁵³.

Два етапи окреслює й український історик І. Білас, але дещо змінює їхні хронологічні рамки. Зокрема, він вважає, що перший етап переселення проходив з вересня 1944 року до липня 1945 року, і оцінює його як відносно добровільне, оскільки, на думку дослідника, від початку 1945 року польські збройні формування розпочали вбивства українців, намагаючись прискорити переселення. Другий етап — від вересня 1945 року до червня 1946 року — І. Білас вважає кульмінацією насильного переселення українців⁵⁴.

З такою хронологією погоджується також дослідниця цієї проблеми Г. Щерба, яка виділяє два етапи: перший з вересня 1944 року до липня 1945 року і другий з вересня 1945 року до липня 1946 року. Натомість третім етапом переселення Г. Щерба вважає операцію «Вісла»⁵⁵.

Підтримує періодизацію Г. Щерби і Л. Васильєва. На її думку перший етап був непримусовим і проходив з вересня 1944 року до вересня 1945 року, другий, примусовий, етап тривав з вересня 1945 до липня 1946 року, третій етап — виселення, акція «Вісла»⁵⁶.

Досить детальна періодизація була запропонована дослідником проблеми депортацій українців у 1944–1947 роках польським істориком українського походження Є. Місілом. Автор вважає, що переселення відбулося в чотири етапи. Перший — від 15 жовтня до кінця грудня 1944 року, коли було переселено 19 899 українців — мешканців сіл, що постраждали від нападів польського підпілля навесні — влітку 1944 року. Другий — від січня до кінця серпня 1945 року, який проходив під тиском місцевої адміністрації та антиукраїнських акцій польського підпілля. Третій — від вересня до

⁵³ Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». — Warszawa: Wyd. «Tytuł sa», 1997. — S. 18–20.

⁵⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Т. 1. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — С. 213, 225.

⁵⁵ Щерба Г. Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень // Українська діаспора. — 1993. — №3. — С. 65–67.

⁵⁶ Васильєва Л. Д. Українська діаспора у Польщі // Український історичний журнал. — 1992. — №10–11. — С. 55.

кінця грудня 1945 року, коли примусове виселення здійснювалося за участю 3, 8 і 9 піхотних дивізій польського війська. Останній, четвертий, — від 1 січня до 15 червня 1946 року, коли примусове виселення українців за допомогою 3, 8 і 9 піхотних дивізій, а також оперативної групи «Жешув» набрало брутальних рис⁵⁷.

На думку автора, переселенську акцію 1944–1946 років слід поділити на три етапи. Перший — з жовтня 1944 року до лютого 1945 року, коли переселення відбувалося добровільно, з числа тих, хто постраждав від терору підпілля в роки війни, і його дійсно можна було назвати репатріацією. Натомість другий етап, який набрав насильницьких рис, розпочався в березні 1945 року і завершився в липні цього ж року. При цьому провокації щодо українського населення з боку польського підпілля, місцевої міліції та НКВС, які розпочалися в кінці лютого — на початку березня, співпали також з арештами НКВС поляків в УРСР та СРСР, що тривали до літа. Все це спричинило хвилю «добровільного» бажання українців і поляків якнайшвидше покинути свої оселі. Пересвідчившись, що механізми провокацій і залякування населення не виконали головної мети — проведення тотального переселення, комуністична верхівка обох країн дала згоду на введення в акцію військових частин. Саме третій етап, який тривав з серпня 1945 до червня 1946 року, став неприхованою депортацією обох народів. Про те, що тільки невеличка частина населення добровільно прийняла рішення про виїзд, свідчать соціологічні дослідження Г.Щерби. Так, примусове виселення з рідних земель підтвердили 95,2% опитаних. З них 92,9% — з Лемківщини, 97,2% — з Надсяння, 93,7% — з Холмщини. Лише 4,8% респондентів підтвердили, що переселились добровільно⁵⁸.

Оцінюючи причини, які спонукали українців до добровільного переселення, дослідник цієї проблеми В.Кучер звертає увагу на дві: поселитися на материнській землі та позбутися терору і переслідувань з боку шовіністично налаштованих поляків⁵⁹.

⁵⁷ Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. — Tom 1. — Dokumenty 1944–1945. — Pod redakcją E.Misiły. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997. — S. 10–14.

⁵⁸ Щерба Г. Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках... — С. 71–72.

⁵⁹ Кучер В. Невиправдані сподівання. (До питання про переселення українців з Польщі до УРСР) // Українська діаспора. — 1993. — Ч. 3. — С. 75–76.

Наукові дискусії тривають і в питанні ініціаторів проведення переселення. На думку польського історика Г.Мазура, переселення польського і українського населення було ініційоване, організоване і проведене радянськими органами влади. Він вважає, що нове польське комуністичне керівництво відіграло лише допоміжну роль, оскільки не було настільки самостійними, щоб бути партнером для СРСР⁶⁰.

Дослідник українсько-польського переселення В.Сергійчук, покликаючись на стенограму зустрічі Й.Сталіна із заступником голови Крайової національної ради С.Грабським, висловлює переконання, що спільне рішення у цій справі було прийняте саме під час згаданої зустрічі, на якій польський політик запропонував розв'язати проблему розмежування двох народів шляхом проведення переселення⁶¹.

Л.Зашкільняк згадує про рішення про проведення переселення, прийнятого ще задовго до того, що ідея переселення підтримувалась не тільки Й.Сталіном, але й лідерами США і Великої Британії⁶².

У свою чергу Р.Дрозд припускає, що саме СРСР не випадково запланував переселення до початку Кримської конференції, у ході якої мала бути вирішена проблема сільського кордону Польщі⁶³.

Грунтовно проаналізувавши політико-дипломатичні аспекти переселення дослідник проблем депортації Ю.Сливка. Учений вважає, що ініціював переселення СРСР намагався також чином легітимізувати діяльність ПКНВ. Ю.Сливка також акцентує увагу на факті підписання Люблінської угоди урядом УРСР, а не СРСР, що на той час було безпрецедентним кроком⁶⁴.

⁶⁰ Mazur G. *Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946* // *Polityka-Ukraina: trudne pytania*. – Т. I. – S. 52.

⁶¹ Serhijczuk W. *Problemy przesiedlenia Ukraińców z Polski i Polaków z Ukrainy w latach 1944–1946* // *Polityka-Ukraina: trudne pytania*. – Т. I. – S. 59–60.

⁶² Зашкільняк Л. *Наслідки депортації українців з Польщі 1944–1946 рр.* – С. 151–152.

⁶³ Дрозд Р. *Акція «Вісла»* – *Українська діаспора в Польщі* // *Депортації українців і польських євреїв 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. – Львів. – С. 19.

⁶⁴ Сливка Ю. *Перекордонні та внутрішні аспекти...* – С. 11.

Водночас на думку дослідника українсько-польських відносин М.Литвина, «депортаційні акції СРСР і ПНР у 40-х роках не стали оригінальним репресивним явищем щодо ліквідації сепаратних рухів на пограниччі. Досвід і традиції цих депортацій запозичені з періоду Першої світової війни і міжвоєнного періоду»⁶⁵.

Вагомий внесок у дослідження проблеми українсько-польських переселенських і депортаційних акцій зробив Ю.Макар. У численних наукових працях автор проаналізував причини і наслідки депортаційної політики комуністичних влад СРСР і Польщі та їх вплив на розвиток політичної ситуації на пограниччі, звернувши при цьому увагу й на правові аспекти українсько-польського переселення. У полі зору науковця знаходиться також питання боротьби українського та польського підпілля проти переселення⁶⁶.

Особливо цікавий аналіз ставлення польського та українського підпілля до переселення, а також настроїв місцевих жителів здійснено І.Льюшиним⁶⁷.

Відома польська дослідниця міграційних процесів К.Керстен намагалася визначити термінологію українсько-польського

⁶⁵ Литвин М. Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 9.

⁶⁶ Макар Ю. Українці в Польщі після Другої світової війни // Українська діаспора. — 1993. — Ч. 3. — С. 111–117; Макар Ю. Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі // Буковинський журнал. — 1997. — №1. — С. 102–116; Макар Ю.І. Характер та наслідки акції «Вісла» // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття. — Київ — Чернівці, 1997. — Ч. 1. — С. 574–582; Макар Ю. Депортація українців з Польщі до УРСР (1944–1946): політико-правовий аспект // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. — Т. 10–11. — Чернівці: «Рута», 2005. — С. 13–27; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003 та ін.

⁶⁷ Льюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). — Львів, 1998. — С. 77; Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001. — 289 с.

переселення в 1944–1946 роках на фоні переселенських акцій у Європі. При цьому учена аргументувала його добровільний характер, зводячи елемент примусу до суто суб'єктивного сприйняття цього процесу переселенцями⁶⁸.

На її думку, перенесення населення внаслідок повоєнних змін кордонів Польщі позначається здебільшого терміном «трансфер». К. Керстен гадала, що відсутність польського відповідника цього терміна не може замінити найчастіше вживаного, але багатозначного «переселення». Більш близьким вона вважала терміни «перенесення» або ж «переміщення» населення. Дослідниця зазначала, що прийнята дефініція «трансфер» — перенесення — охоплює такі елементи: добровільне або примусове, але дефінітивно виривання окресленої групи людей з їхнього батьківського середовища та організацію переселення на територію іншої держави, яке проводилось на основі міжнародних угод. Метою таких переміщень було створення однорідних національних організацій, з чого виникає обмін населенням з територій, на яких проживало декілька народностей⁶⁹.

К. Керстен висловлює переконання, що взаємне переселення населення між Польщею та СРСР, як називали репатріацією, чи евакуацією, може бути зараховане до класичних прикладів добровільної форми міграцій типу «трансфер». Істотним, на її думку, без огляду на суб'єктивну свідомість мігрантів, що були схильні розцінювати виїзд як примусовий, об'єктивно, як у критеріях демографічних, так і в юридичних, це була добровільна міграція. Рішення належали мігрантам, репатріаційні угоди передбачали можливість організованого виїзду, а не його необхідність, залишаючи це для індивідуального розгляду⁷⁰.

У свою чергу Л. Зашкільняк вважає, що термінологічно переселення українців і поляків у 1944–1946 роках можна класифікувати як депортацію. При цьому дослідник виокремлює тільки українців

⁶⁸ Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności // Polska Ludowa. — Т. 2. — Warszawa, 1963. — С. 3–26; Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w. // Kwartalnik Historyczny. — 1966. — № 1. — С. 3–32; Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej // Kwartalnik Historyczny. — 1969. — № 2. — С. 337–365.

⁶⁹ Kersten K. Migracje powojenne w Polsce... — С. 8.

⁷⁰ Ibid. — С. 16–17.

і поляків, для яких вітчизною були територіально-державні землі України і Польщі, на яких вони проживали протягом тривалого часу⁷¹.

Київський історик О. Калакура вважає, що частина поляків, наляканих кривавим сталінським режимом і політикою більшовиків виїхали на історичну батьківщину «добровільно», вважаючи польську комуністичну владу меншим злом, ніж радянський режим на українських землях. Однак більшість поляків були фактично примусово депортовані до Польщі⁷².

З'явилася також низка наукових праць, у яких було порушено проблему соціально-економічних аспектів переселення. Значно розширили базу дослідження документальні праці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича⁷³, спільний видавничий проект Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП⁷⁴, збірники документів, упорядковані І. Біласом⁷⁵ та В. Сергійчуком⁷⁶. Згадана проблема знайшла своє відображення в публікаціях О. Буцко, В. Кучера, С. Макарчук, О. Савчука, Г. Щерби тощо⁷⁷.

⁷¹ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр... — С. 150.

⁷² Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К.: Знання України, 2007. — С. 345–346.

⁷³ Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Т. 1. — Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996; Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Т. 2. — Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998.

⁷⁴ Переселення поляків та українців 1944–1946 // Серія: Польща та Україна у тридцятих сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 2. — Варшава — Київ, 2000.

⁷⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — У 2-х книгах. — К.: Либідь; Військо України, 1994.

⁷⁶ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи. — Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997.

⁷⁷ Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов...; Кучер В. Невиправдані сподівання... — С. 75–91; Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги з нагоди 70-річчя від дня народження. Вип. 3. — Львів, 2000; Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998; Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців з Лемківщини в 1945–1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 9; Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944–1947 рр. У спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 10. — Кн. 11.

Особливо цінними є соціологічні дослідження Г.Щерби щодо оцінок репатріантами умов проживання на новому місці, які у багатьох випадках змушували їх до повернення⁷⁸.

В українській та польській історіографії надалі тривають дискусії навколо чинників, перебігу та наслідків операції «Вісла». Одна з причин цього явища полягає в тому, що згадана проблема має не тільки історичний аспект, але насамперед політичне та економічне нашарування, оскільки невирішеним залишається питання матеріальних відшкодувань для виселених українців. Невипадково після обрання першого демократичного парламенту III Речі Посполитої польський сенат прийняв 3 серпня 1990 року постанову, у якій засудив операцію «Вісла», підкресливши, що під час її проведення було застосовано «притаманну тоталітарним системам умову колективної відповідальності»⁷⁹. Водночас нижня палата польського парламенту не підтримала цю постанову, що засвідчило неоднозначну оцінку цієї події польським суспільством.

Протягом останнього десятиріччя польська політична інтелектуальна еліта неодноразово поверталася до цього питання. Показовим став «Заклик у річницю операції «Вісла», опублікований у 1997 році в паризькій «Культурі»⁸⁰, та звернення Президента РП А.Квасневського до учасників міжнародної конференції, присвяченій цій темі (Красичин, квітень 2002 року). Незважаючи на численні спроби нормалізувати цю проблему, наслідки «Вісли» і надалі викликають гостру оцінку як в українському середовищі Польщі, так і серед певної частини польського суспільства. У цьому контексті закономірним виглядає явище полярності позицій у польській історіографії при аналізі причин та наслідків «Вісли».

До 60-річчя відзначення акції «Вісла», Центр досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України підготував за редакцією М.Литвина черговий збірник «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», в якому подано перші історіографічні результати дослідження проблеми (Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич, Я.Пісулінський),

⁷⁸ Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40 роках // *Визвольний шлях*. — 1991. — Кн. 8. — С. 964.

⁷⁹ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 roku // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku*. — Pod redakcją W.Mokrego. — Kraków: Wydawnictwo «Szwajpolt Fiol», 1997. — S. 257.

⁸⁰ Дет. див.: *Apel w rocznicę «Operacji Wisła»* // *Kultura*. — 1997. — №3. — S. 3–5.

показано німецький чинник польсько-українських відносин на Холмщині в 1942–1944 роках (М.Горний), політику польської влади у 1944–1947 рр. щодо українських переселенців (Л.Зашкільняк), архівну статистику депортацій (В.Кислий, Я.Кондрач, О.Рубльов), мовні традиції холмщаків (Н.Осташ), особливості історичної пам'яті депортованих українців (Г.Бондар, М.Литвин, Р.Голик), культурні втрати депортованих з УРСР поляків (С.Степень)⁸¹. У поле зору польських істориків операція «Вісла» потрапила вже у другій половині 50-х років і до сьогоднішнього дня вона не належить до тем, які вже вичерпали себе і не потребують нових студій. Якщо вдається до спроби загальної періодизації досліджень, то перший етап вивчення цієї проблеми припадає на період Польської Народної Республіки — від другої половини 50-х до кінця 80-х років. Саме тоді з'явилися численні публікації військових істориків та безпосередніх учасників тих подій, у яких робилися спроби обґрунтувати необхідність та доцільність проведення депортаційної акції стосовно українського населення. Початок другого етапу припадає на кінець 80-х років, які характеризувалися перемогою у Польщі демократичних сил. Якщо історики ПНР були практично одностайні у своїх висновках щодо потреби проведення операції «Вісла», то сучасних дослідників цієї проблеми можна поділити на декілька груп. До першої слід віднести тих, які і далі вважають, що головною метою операції «Вісла» була боротьба проти УПА, внаслідок чого депортація українців була вимушеною необхідністю (Б.Бобуся, З.Пальський, В.Філяр). Другу групу складають дослідники, концепція яких будується на перегляді дотеперішніх оцінок шляхом введення в науковий обіг нових джерел та нової інтерпретації відомих документів (Б.Скарадзінський, Т.Ольшанський, Г.Мотика, А.Хойновська). Сюди відносимо й польських дослідників українського походження Є.Місила, Р.Дрозда, Б.Лука, В.Мокрого, І.Галагіду, які на підставі архівних документів зробили висновок про домінування політичних, а не військових чинників у підготовці та проведенні операції «Вісла».

Аналіз наукових праць польських істориків, що займаються дослідженнями операції «Вісла», дозволяє виділити декілька проблем, які надалі залишаються дискусійними у польській історіографії.

⁸¹ Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; відп. ред. М.Литвин. — Вип. 2: Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — 294 с.

Стрижневою проблемою, навколо якої тривають суперечки, залишається питання доцільності проведення депортації українського населення під час бойових операцій оперативної групи «Вісла» проти підрозділів УПА. Історики ПНР одностайно намагалися аргументувати необхідність проведення переселенської акції. Польський дослідник, генерал бригади Я. Чапля вважав, що об'єктивно рішення про переселення, незважаючи на ту чи іншу оцінку цієї події, «позбавило підпілля УПА суспільної бази і, практично, підтягло коріння для терористичної діяльності»⁸². Про неможливість уникнення переселення внаслідок як внутрішніх, так і зовнішніх причин висловлювався М. Редзінський⁸³. В. П'янтковський зауважував, що два елементи рішення про проведення операції «Вісла» — ліквідація УПА і переселення — взаємно доповнюють один одного, оскільки без їх одночасної реалізації не можна було в найкоротший термін ліквідувати збройне підпілля та вирішити проблему української меншини в Польщі⁸⁴. Заслуговує на увагу той факт, що дослідник узалежнив ліквідацію УПА від вирішення української проблеми у Польщі, натомість усі інші автори намагалися підкреслити, що головною метою операції «Вісла» була тільки боротьба проти УПА. Польський історик М. Ясяк вважав рішення про проведення операції «Вісла» вимушеним, оскільки внаслідок терористично-диверсійної діяльності українського збройного підпілля необхідно було позбавити його матеріальної і суспільної бази⁸⁵. Такої ж думки притримується ще один польський історик З. Пальський, який висловлює переконання, що переселення українців в рамках операції «Вісла» було здійснене згідно з нормами міжнародного права і обґрунтовано військовою необхідністю⁸⁶.

⁸² Czaplą J. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1944–1965, Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1965. — №3. — S. 88.

⁸³ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. — Warszawa, 1972. — S. 8.

⁸⁴ Piątkowski W. Działania 32, 34, 36 pp i 37 pał w składzie 8 DP (lipiec 1945 — lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. — Warszawa, 1972. — S. 134.

⁸⁵ Jasiak M. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 8... — S. 152.

⁸⁶ Palski Z. Polityczne, ekonomiczne i narodowościowo-demograficzne następstwa operacji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. — T. 8... — S. 201.

Зі свого боку український історик Б.Заброварний зауважує, що якщо акція виселення була продиктована військовою стратегією і тактикою, тоді після ліквідації УПА основна частина українського населення повинна була повернутися до своїх домівок, але цього не сталося. Виходячи з цього, учений робить висновок, що операція «Вісла» мала не лише виключно військовий, а й політичний характер. На його думку, комуністичний уряд здійснив спробу силового вирішення національного питання — ліквідації української етнічної анклавки на сході держави⁸⁷.

Відомий дослідник цієї проблеми Ю.Шаповал слушно вважає, що депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети — збройного захисту цього населення. Ось чому головнокомандувач УПА Р.Шухевич віддав наказ припинити боротьбу на Закерзонні⁸⁸.

Сучасні дослідники не обмежуються лише тезою про політичну і військову небезпеку для польської держави, яка надходила від діяльності українського підпілля. На думку Б.Бобуся, важливим чинником, який мав би вплинути на прийняття певних рішень щодо української меншини у перші повоєнні роки, була нелояльна позиція меншини стосовно польської держави в період німецької (1939–1944) і радянської (1939–1941) окупацій⁸⁹. Дослідник звертає увагу також на досить важливий аспект — прагнення комуністичної влади зіграти на антиукраїнських настроях частини польського суспільства, яке було в опозиції до влади. На його думку, у тих умовах до влади прийшли сили, які не мали громадянської підтримки. Саме вони розпочали заміну пропагандованої раніше концепції багатонаціональної Польщі в кордонах Ягеллонів на п'ястівську ідею — національно єдиної держави, що, у свою чергу, давало шанс об'єднання і здобуття прихильності суспільства⁹⁰.

⁸⁷ Zabrowarny B. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. — T. 8... — S. 171.

⁸⁸ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 pp.). Документи і матеріали. — К., 2000. — С. 23.

⁸⁹ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła» w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie // Rocznik Historyczno-Archiwalny. — 1994. — T. VII/VIII. — S. 210.

⁹⁰ Ibid. — S. 213.

Б.Заброварний, оцінюючи політику польської влади щодо українців на тлі депортаційних процесів, висунув ідею, що ця політика впливала з трьох джерел: 1) радянського взірця, який ґрунтувався на нівелюванні національних рис як другорядних, підпорядкованих пролетарській революції; 2) специфічного польського взірця національного комунізму, який запозичив історичну традицію змирення польськості; 3) негативного стереотипу українця в польському суспільстві, що формував громадську думку і в якому політика уряду знаходила якщо не дійову, то мовчазну підтримку⁹¹.

Думку про доцільність ліквідації українського партизанського руху в Польщі висловлює один з піонерів — дослідників цієї проблеми у III Речі Посполитій Т.Ольшанський. Головний аргумент такого підходу полягає в тому, що будь-яка держава не може миритися з існуванням на своїй території ворожої збройної сили. Дослідник слушно зауважує, що боротьба з УПА не могла узаконити застосування методу виселення. На його думку, навіть за умови необхідності усунення з цих територій цивільного населення потрібно було сконцентрувати його під сильною охороною в таборах-селах, а після закінчення операції дозволити повернутися до своїх домівок. Автор зазначає, що за тих обставин такої необхідності не було, наводячи приклад боротьби з польським підпільним відділом «Вогню», який підтримувала значна частина місцевого населення. Хоча він діяв на території із значно складнішим ландшафтом, ніж Бескиди, однак методу виселення не було застосовано⁹².

Є.Місило вважає, що ліквідація УПА була другорядним завданням у планах польського комуністичного керівництва стосовно розв'язання українського питання у Польщі в цілому⁹³. На користь своєї тези він наводить дані польських військових істориків про зменшення втрати серед польського цивільного населення внаслідок дій УПА протягом 1945–1947 років. Дослідник робить логічний висновок про спад активності українського підпілля напередодні проведення операції «Вісла», яке відповідно до інструкцій свого командування переходило до повної зміни тактики⁹⁴.

⁹¹ Zabrowarny S. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-Wschodniej. — Pod red. J.Pietrasia i A.Czarneckiego. — Lublin, 1993. — S. 127.

⁹² Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 232.

⁹³ Akcja «Wisła». Dokumenty. — Opr. E. Misilo. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1993. — S. 21.

⁹⁴ Ibid.

Польський історик Є.Миронович також гадає, що існування УПА не було приводом для переселень. На його думку, перевага урядових сил над українськими партизанськими формуваннями давала всі підстави для ліквідації підпілля без виселення населення. Автор звертає увагу, що депортацією були охоплені також і ті українці, які вірно боролися на боці польської влади⁹⁵.

Однією з головних тез, яка «виправдовувала» необхідність проведеної депортації українців, була діяльність УПА на цих теренах. Одним з її аспектів є чисельний склад підрозділів ОУН і УПА. Польські дослідники не мають одностайної думки щодо кількості підрозділів УПА. На думку І.Блюма, кількісний склад діючих куренів УПА становив близько 2500 осіб⁹⁶. А.Хойновський та Т.Ольшанський вважають, що на той час УПА мало близько 1,8 тис. осіб⁹⁷. Військовий історик В.Філяр переконаний, що формування ОУН — УПА складала близько 6 000 осіб⁹⁸.

Природно виникає запитання, чому українське підпілля, яке було значно меншим від польського, не потрапило під амністію в лютому 1947 року. Тут існує дві протилежні думки. Так, Ф.Сікорський вважає, що ОУН і її збройне запліччя УПА прагнули відірвати частину території польської держави. Саме цей факт, а також «фашистський характер ОУН вплинули на те, що організація не була охоплена амністією в лютому 1947 року після виборів до Сейму»⁹⁹. На думку Т.Ольшанського, амністія практично повністю зняла напругу в «польському» лісі. Відповідно українську проблему польський уряд міг вирішити одним розчерком пера, але він не хотів цього зробити. Причини такого рішення можна

⁹⁵ Mironowicz E. *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 // Akcja «Wisła»*. — Pod redakcją J. Pisulińskiego. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 63.

⁹⁶ Blum I. *Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948*. — Warszawa: Wydawnictwo MON, 1968. — S. 98.

⁹⁷ Chojnowski A. *Ukraina...* — S. 171; Olszański T. *Historia Ukrainy XX w.* — Warszawa: Volumen, 1994. — S. 238.

⁹⁸ Filar W. *Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945–1947 // Przed akcją «Wisła» był Wołyń / Praca zbiorowa pod red. prof. W. Filara*. — Wydawca: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń. — Warszawa, 1997. — S. 62.

⁹⁹ Sikorski F. *Kabewiaci w akcji «Wisła»*. — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. — S. 175.

шукати в польському характері УПА, оскільки тодішнє «національне поєднання» мало стосуватися виключно поляків¹⁰⁰. Т.Ольшанський слушно вважає, що було багато причин для того, щоб значна частина воїнів УПА, особливо новобранці та члени самооборони, скористалися амністією, і робить справедливий висновок, що польський уряд не хотів вирішувати українську проблему політичними методами¹⁰¹. Цю ж думку підтримує і Г.Мотика, зазначаючи, що ненадання амністії членам УПА було здійснено комуністичною владою з метою отримання приводу для проведення акції виселення¹⁰².

Офіційним приводом початку операції «Вісла» стала смерть легендарного польського генерала, заступника міністра оборони Польщі К.Сверчевського. У польській історіографії до 1989 року дослідники акцентували особливу увагу на цій події, підкреслюючи, що цей випадок «переповнив чашу народного гніву». Відомо, що це вбивство було використане для початку широкомасштабної політичної кампанії з метою узаконити необхідність виселення українського населення.

Лише з кінця 80-х років з'являються публікації, які поставили під сумнів однозначність висновків стосовно смерті К.Сверчевського. Висловлювалися припущення про її невинуватий характер та зацікавленість у ній комуністичних спецслужб (Т.Ольшанський, Є.Місило, Р.Дрозд, Г.Мотика)¹⁰³.

Українські історики Л.Зашкільняк і М.Крикун у праці «Історія Польщі» звертають увагу на те, що вбивство генерала К.Сверчевського стало приводом для швидкого проведення примусового переселення українців на західні та північні землі, з паралельним розкручуванням офіційної пропагандистської кампанії із звинувачення українців у вбивствах поляків та колаборації. Як зазначають автори, кампанія «набула характеру антиукраїнської

¹⁰⁰ Olszański T. Wokół Akcji «Wisła» // «Colloquium Narodów». Materiały z Sympozjum «Litwini. Białorusini, Ukraińcy. Polacy — przesłanki pojednania. — Łódź. 1987. — S. 114.

¹⁰¹ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 231.

¹⁰² Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 405.

¹⁰³ Olszański T. Wokół Akcji «Wisła» // «Colloquium Narodów»... — S. 114; Akcja «Wisła». Dokumenty. — Opr. E. Misilo... — S. 23; Drozd R. Droga na Zachód... — S. 35–36; Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 387.

істерії, в якій українець виступав мало не головним ворогом Польщі»¹⁰⁴.

Справа вбивства підрозділами УПА генерала К.Сверчевського надалі залишається таємницею, хоча все більше фактів свідчать про можливу причетність до неї польської комуністичної верхівки. За результатами розслідування обставин смерті К.Сверчевського був підготовлений досить критичний рапорт, загальний висновок якого зводився до того, що охорона генерала К.Сверчевського на трасі Сянок, де стався напад, була недостатньою¹⁰⁵. Цікаво, що відповідальним за безпеку генерала особам було винесено лише суворі догани¹⁰⁶.

У польській історіографії існує різнобій думок щодо питання про терміни прийняття рішення та початку підготовки депортаційної операції. Цілком природно, що історики ПНР пов'язували прийняття рішення про проведення операції з виселення українського населення та ліквідації УПА з убивством генерала К.Сверчевського, і схильні вважати, що воно було прийняте в кінці березня 1947 року.

У той же час частина сучасних дослідників, зокрема Т.Ольшанський, вважає, що велика операція проти УПА та українського населення в Польщі була підготовлена ще в 1946 році. При цьому прикладом стала сталінська школа вирішення національних питань, яку представляли численні радянські інструктори, особливо у службі безпеки та війську¹⁰⁷.

У свою чергу Є.Місило та Р.Дрозд більш конкретизують питання, висловлюючи думку, що підготовка до виселення українського населення в північно-західні воєводства розпочалася у другій половині 1946 року, а в січні 1947 року влада приступила до організаційно-технічного опрацювання усїєї акції¹⁰⁸. Саме в січні 1947 року, на думку Є.Місила, розпочалися інтенсивні приготування до реалізації операції, коли, виконуючи наказ Генерального штабу, військові частини, які проводили військові дії проти

¹⁰⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 555.

¹⁰⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW). — IV.501.1/A.621. — К. 4–6.

¹⁰⁶ Ibid. — К. 50.

¹⁰⁷ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 231.

¹⁰⁸ Akcja «Wisła». Dokumenty. — Opr. E. Misilo... — S. 18–19; Drozd R. Droga na Zachód... — S. 33.

УПА на території південно-східних воєводств, приступили до підготовки списків українських та змішаних сімей¹⁰⁹.

Дискусії в межах Міжнародного наукового семінару «Україна — Польща: важкі питання» свідчать, що в польській історіографії простежується прагнення розділити відповідальність або навіть частково перекинути її на СРСР¹¹⁰. Звичайно, не можна заперечити того факту, що польський комуністичний уряд мав можливість занозити в СРСР досвід проведення численних депортацій. Окрім того, за проходженням операції спостерігали радянські радники¹¹¹.

Дослідник українсько-польських відносин Я. Дашкевич вважає, що антиукраїнська політика Москви в післявоєнний період одержала цілковиту підтримку комуністичних правлячих кіл Польщі і ще поглибила антагонізми¹¹².

На думку історика В. Литвина, який у час написання праці був Головою Верховної Ради України, хоча чехо-словацькі і радянські війська відігравали пасивну роль, акція «Вісла» мала безсумнівно міжнародний характер¹¹³.

Аналізуючи документальну базу та публікації, присвячені питанню про причетність Москви до підготовки операції «Вісла», київський історик І. Льюшин висловлює переконання, що таких документів не існує. Він слушно аргументує, що важко уявити, щоб після публікації вбивчих для Москви матеріалів щодо катинської трагедії Росія з якихось політичних причин боялася опублікувати документи операції «Вісла», якщо б такі існували¹¹⁴.

¹⁰⁹ Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty // Mówią wieki. — 1991. — №3. — S. 1.

¹¹⁰ Torzecki R. «Wisła» zaczęła się w Moskwie // Gazeta Wyborcza. — 1997. — 20 maja.

¹¹¹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 237.

¹¹² Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К.: Либідь, 1993. — С. 27.

¹¹³ Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах // Україна — Польща: історія і сучасність. — Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. — Частина I. — К., 2003. — С. 69; Див. також: Литвин В. Тисячі років сусідства і взаємодії. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 133 с.

¹¹⁴ Piłuszyński I. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej // Akcja «Wisła». — Pod redakcją J. Piłuszyńskiego. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 30.

Ті ж архівні матеріали, які є у розпорядженні науковців, свідчать про певну байдужість радянського керівництва до цієї проблеми. Саме розбіжність у цифрах наштовхує на думку, що польське керівництво з невідомих причин намагалося применшити масштаби виселення українців, прагнучи заручитися підтримкою Кремля. Якщо вірити радянським документам, то вперше керівництво УРСР отримало повідомлення про можливу депортацію 29—30 березня 1947 року, коли міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський отримав від заступника міністра закордонних справ СРСР В. Гусєва інформацію про те, що польський уряд має намір прийняти рішення про виселення українців на територію колишньої Східної Пруссії.

На перший погляд, питання кількості виселеного українського населення в рамках операції «Вісла» не мало б мати дискусійного характеру, оскільки як у польській, так і в українській історіографії учені дотримуються цифри близько 150 тис. осіб. Проте польські дослідники розмежовують кількість виселених під час проведення операції оперативною групою «Вісла» та виселених після фактичної ліквідації цього угруповання, тобто після 31 липня 1947 року. Спираючись на дані Генерального штабу Війська польського, Є. Місіло вважає, що станом на 31 липня 1947 року було виселено 140 575 українців, ще 5 тис. осіб виселили з Люблінщини восени цього ж року¹¹⁵. Тобто можна говорити про трохи більше ніж 145 тис. виселених до кінця 1947 року українців.

Згідно з даними, які наводить Б. Бобуся з покликанням на інформацію головного представника уряду з питань евакуації в рамках операції «Вісла», з квітня до серпня 1947 року було переселено 142 055 українців¹¹⁶. У працях загального характеру (Т. Ольшанський) подаються дані, що у межах акції «Вісла» було виселено близько 150 тис. українців, у тому числі із Жешувського воєводства — 95 тис. осіб, а з Люблінського — 45 тис. осіб¹¹⁷. На думку А. Хойновської, восени 1947 року на Люблінщині залишалося близько 2 тис. українців, а на Жешувщині — близько 5 тис. українців¹¹⁸. Дослідниця також стверджує, що переселення тривало до жовтня

¹¹⁵ Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. // *Mówią wieki...* — S. 1.

¹¹⁶ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wista»... — S. 240.

¹¹⁷ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 240.

¹¹⁸ Chojnowska A. Operacja «Wisła» (Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemię zachodnie i północne w 1947 r) // *Zeszyty Historyczne*. — №102. — 1992. — S. 59.

1947 року, а окремі особи виїжджали на Повернені Землі ще в січні 1948 року. На цей факт звертає увагу й С.Жиромський, подаючи дані, що до кінця 1947 року тільки до Ольштинського воєводства прибули ще 902 особи, а в першому кварталі 1948 року — 152 особи¹¹⁹. Останнім акордом депортаційної акції стало виселення 32 сімей із повіту Новий Тарг між січнем та квітнем 1950 року¹²⁰. Таку ж думку висловлює й К.Пудло, вважаючи, що виселення повністю закінчилось весною 1950 року, коли були переміщені на західні землі лемки з Яворок, Шляхтової, Білої, Чорної Води¹²¹. Що ж стосується лемківського населення, то в західні воєводства було депортовано 30—35 тис. лемків, що становило близько 20% усіх виселених у рамках «Вісли» українців (А.Квілецький)¹²². Також відомо, що депортації тривали й в ході корегування кордону до 1951 року.

Дослідники проблеми переселення звертають увагу на важкі умови, у яких проходило виселення українців. Так, К.Пудло вказує на те, що в районах безпосереднього зіткнення з УПА евакуація проводилась у прискореному темпі, внаслідок чого населення отримувало залежно від воєнно-політичної ситуації більше або менше часу на залишення села¹²³. Крім того, на нових місцях не було відповідної кількості вільних і незнищених житлових та господарчих будинків. Незважаючи на надання спеціальних кредитів, темпи відбудови не відповідали потребам (В.Вжесінський)¹²⁴. Дослідник міграційних процесів у Ольштинському воєводстві С.Жиромський підкреслює факт, що кількість переселених до цього воєводства українців на 148% перевищувала заплановану норму¹²⁵.

¹¹⁹ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949. — Olsztyn, 1971. — S. 96–97.

¹²⁰ Chojnowska A. Operacja „Wisła”... — S. 59.

¹²¹ Pudło K. Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki) // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. — Pod red. J. Czajkowskiego. — Rzeszów, 1992. — S. 360.

¹²² Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji. — Warszawa, 1974. — S. 102.

¹²³ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985. — Wrocław, 1987. — S. 32.

¹²⁴ Wrzesiński W. Proces zasiedlenia województwa Olsztyńskiego w latach 1945–1949 // Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958. — Poznań, 1960. — S. 211.

¹²⁵ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim... — S. 95–97.

Важливими з погляду розуміння підготовки та проведення воєнних операцій проти УПА є публікації польських військових істориків М. Редзінського і М. Тилищака. Автори дослідили бойову діяльність 8 та 9 дивізій піхоти в період їх участі у виселенні українського населення та військових діях проти УПА. У згаданих наукових розвідках подано детальну інформацію про структуру УПА оперативного відтинку «Лемко» та кількість втрат, яких зазнали воюючі сторони¹²⁶.

Певні розбіжності існують у питанні втрат УПА та польського війська. Історики 60-х років подавали дані, що у період від квітня до кінця липня 1947 року УПА здійснило 460 нападів, у результаті яких було вбито 152 цивільні особи. Втрати війська при цьому складали: 61 вбитий і 91 поранений, без урахування втрат військовослужбовців КВБ, Відомства безпеки та Міністерства оборони¹²⁷.

На початку 90-х років у працях, присвячених досліджуваній проблематиці, збільшуються цифри щодо кількості загиблих із польського боку. Так, Т. Ольшанський подає, що загинуло 186 польських військовослужбовців Війська польського та 333 працівники Служби безпеки¹²⁸.

Аналогічні розбіжності спостерігаємо і в питанні щодо втрат українського підпілля. Згідно з підрахунками І. Блюма, відділи польського війська та КВБ вбили та полонили 1509 осіб, що склало близько 75% УПА станом на квітень 1947 року¹²⁹. За даними Є. Місила, було полонено 1466 і вбито 655 членів та співпрацівників ОУН і УПА¹³⁰.

На початку 90-х з'являються статті, присвячені одному з трагічних епізодів операції «Вісла» — «Центральному табору праці в Явожно», який був на території філіалу колишнього концентраційного табору в Освенцемі. До табору направляли осіб, «підозрілих у зв'язках з УПА». У польській історіографії ця проблема найбільш детально розроблена Є. Місилом. Згідно з його даними, головну

¹²⁶ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 34—104; Tyliszczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym (czerwiec 1945 — październik 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945—1947. — Warszawa, 1972. — S. 138—206.

¹²⁷ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948... — S. 102.

¹²⁸ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 239.

¹²⁹ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948... — S. 102—103.

¹³⁰ Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. // Mówią wieki... — S. 1.

масу в'язнів складали українські селяни, які потрапили до табору за принципом т. зв. «колективної відповідальності». До Явожно не направляли членів ОУН і УПА, які були захоплені військом¹³¹.

У кінці 90-х років під редакцією В.Мокрого вийшла колективна праця відомих польських дослідників, у якій було зроблено спробу проаналізувати політичні, економічні та культурні наслідки операції «Вісла» для української громади Польщі і загалом для польського суспільства¹³². Одним із найбільш важких наслідків стало створення негативного стереотипу українця в Польщі, який навіть у сьогоденних умовах зберігається у свідомості певної частини польського суспільства. На думку В.Мокрого, українсько-польський діалог буде конструктивнішим, коли вдасться відділити кривди українців внаслідок акції «Вісла» від трагедії поляків на Волині¹³³.

Як влучно відзначив Ю.Макар, внаслідок депортації українців з південно-східних воєводств у рамках операції «Вісла» матеріальних втрат зазнали не тільки українці, але й вся національна економіка, а також «безповоротно було знищено багаті, значною мірою унікальну, матеріальну і духовну культуру лемків, західних галичан, холмщаків та поліщуків»¹³⁴.

Р.Дрозд вважає, що одним із небезпечних явищ депортації та розселення українців стала асиміляція. На його думку, розпорошення «не тільки обмежувало зв'язки між українцями, але й збільшувало на них колонізаційний тиск польського населення»¹³⁵. І з цим висновком важко не погодитися.

Аналіз історіографії українсько-польських відносин у 40–50-х роках ХХ століття засвідчує не тільки протилежність думок, що

¹³¹ Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4 — S. 58.

¹³² Дет. див.: Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku... — 465 ss.

¹³³ Ibid. — S. 5.

¹³⁴ Makar J. Polityczne, ekonomiczne i narodowościowo-demograficzne następstwa akcji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. — Т. 8... — S. 216; Макар Ю. Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі // Буковинський журнал. — 1997. — №1. — С. 111.

¹³⁵ Дрозд Р. Депортація та розселення українців — чинник асиміляції // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 17.

є природним станом речей, але й наявність, насамперед у польській історіографії, декількох наукових шкіл. При цьому слід зауважити, що протиріччя між ними не зводяться винятково до трактування окремих фактів і подій, а в першу чергу торкаються причино-наслідкових зв'язків.

Через об'єктивні причини українська історіографія значно пізніше отримала змогу розпочати всебічний аналіз згаданої проблематики на основі джерельних матеріалів з архівів Москви, Варшави, Києва і Львова. Все ж за останні роки вдалося видати ґрунтовні археографічні збірники, які дали змогу науковцям глибше дослідити найбільш складні і дискусійні питання українсько-польських взаємин.

Доробки науковців двох країн засвідчують потребу розширення дослідницької проблематики, залучення до неї демографів, правників, лінгвістів. Хоча політична напруженість в українському та польському суспільстві виникала, насамперед, унаслідок національної політики СРСР і Польщі, спрямованої на асиміляцію, вплив на загострення міжнаціональних стосунків, соціально-економічних процесів і геополітичних чинників теж потребує окремого розгляду та аналізу.

Додатковий археографічний матеріал для більш глибокого розуміння причин та наслідків українського-польського протистояння могли б дати у майбутньому документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації та Федеративної Республіки Німеччини, оскільки на окремих етапах загострення українсько-польської конфронтації політикум згаданих країн був зацікавлений у його поглибленні і взаємознищенні опозиційно налаштованих до влади політичних сил.

Аналізуючи українсько-польські етнополітичну відносини в 40–50-х рр. ХХ ст., автор намагався охопити репрезентативне коло джерел, з яких можна виділити такі групи:

- документи центральних і місцевих органів влади СРСР, УРСР та Польщі;
- документи зовнішньополітичних відомств;
- документи українського (УГВР, ОУН, УПА) і польського рухів опору (АК, емігрантського уряду в Лондоні);
- спогади учасників і очевидців подій;
- матеріали судових процесів;
- статистичні матеріали;
- матеріали преси.

Серед згаданих джерел, які використовують історики для дослідження українсько-польських стосунків у період Другої світової війни та повоєнних років, зокрема й репатріаційно-депортаційних акцій українського і польського населення 1939–1951 рр., найціннішими з наукового погляду залишаються документи, що зберігаються у фондах Центрального архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Міністерства закордонних справ України, Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП, Центрального військового архіву Міністерства національної оборони РП, Архіву нових актів та Архіву Міністерства закордонних справ РП.

Слід зазначити, що, зважаючи на діюче польське положення про тридцятирічний обмежувальний термін видачі документів, для дослідників відкриваються можливості практично повністю ознайомитися з джерельною базою цього періоду. Головні матеріали, які висвітлюють питання організації переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 роках, зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Відповідні документи з цієї проблеми зберігаються також в обласних державних і відомчих архівах, але здебільшого це копії інструкцій від центральних органів влади та їх інформування про розселення переселенців у регіонах. Лише в 1990-ті роки Міністерство праці і соціальної політики України передало до Державного архіву Львівської області списки переселених у 1944–1951 рр. українців із Надсяння, Холмщини і Лемківщини.

У фондах ЦДАГОУ знаходяться численні листи від українців з Польщі до уряду УРСР з проханням приєднати до УРСР території, на яких вони проживали, або ж організувати переселення¹³⁶. Саме на підставі цих звернень М.Хрущов інформував Й.Сталіна про доцільність проведення переселення¹³⁷, а також аналізував можливість включення частини українських етнічних земель до складу УРСР¹³⁸.

Механізм переселенської акції на початковому етапі в листопаді 1944 року розкриває листування М.Хрущова з Е.Осубкою-Моравсь-

¹³⁶ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 6.

¹³⁷ Там само. — Спр. 790. — Арк. 1–2.

¹³⁸ Там само. — К. 92–93.

ким, яке свідчить про певну розгубленість українського та польського керівництва, викликану повільними темпами подачі заяв переселенцями. Комуністичне керівництво сподівалося, що міжнаціональний конфлікт на українсько-польському пограниччі мав би значно збільшити кількість охочих переселитися на територію УРСР¹³⁹.

Архівні документи свідчать, що радянське керівництво прагнуло виокремити причини, які знеохочували українців до переселення. Особливо його турбувала ситуація в південно-східних повітах Польщі. З огляду на складне економічне становище у вказаних повітах, у яких переважали бідняцькі і середняцькі господарства, було зроблено висновок про те, що відмова від переселення не мала економічного підґрунтя, а пояснювалася сильними націоналістичними настроями населення¹⁴⁰.

Документи підтверджують, що протягом всієї переселенської акції керівництво СРСР і Польщі не мало вірогідної інформації про кількість переселенців. Офіційні дані щораз змінювались¹⁴¹. У свою чергу незнання дійсної кількості переселенців створювало проблеми з розселенням новоприбулих. Ще більш критичним був процес переселення поляків, які не бажало виїжджати на захід. Архівні документи свідчать, що партійні органи звертали особливу увагу на настрої польського населення щодо виїзду на територію корінної Польщі та проводили підготовку до переселення поляків ще до підписання офіційних документів про репатріацію¹⁴².

У фондах зберігаються документи про посилення активності польського та українського підпілля, спрямованої на зрив переселення, восени 1944 року. Окрім ведення пропагандистської роботи, мали місце напади на осіб, які висловили бажання переселитися. У деяких випадках у нападах були помічені працівники польської міліції, яких радянські органи звинувачували у співпраці з АК¹⁴³.

Збереглися документальні свідчення пропагандистської діяльності ОУН — УПА та польського підпілля, скерованої на зрив

¹³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 38, 41–42.

¹⁴¹ Там само. — Спр. 1468. — Арк. 312; Спр. 790. — Арк. 232; Спр. 1471. — Арк. 83; Спр. 1470. — Арк. 213–214; Спр. 1467. — Арк. 23–28.

¹⁴² Там само. — Спр. 892. — Арк. 57–58.

¹⁴³ Там само. — Спр. 790. — Арк. 148.

переселення. Одна з листівок УПА у жовтні 1944 року містила заголовок «Український народ, ані кроку з своєї землі»¹⁴⁴. Зі свого боку польське підпілля розцінювало згоду на виїзд як зраду Батьківщини: «це як без бою здати ворогу власну територію»¹⁴⁵.

У ЦДАГОУ збереглась інформація про відновлення антиукраїнських акцій з боку польського підпілля та польської поліції проти українського населення навесні 1945 року¹⁴⁶. Згадані події співпадають з різким спадом подачі заяв переселенцями і відповідно дають підстави розглядати їх як спробу провокацій з боку радянських каральних органів з метою примусити українців виїхати в УРСР. Додатковим аргументом на користь цієї тези є участь у нападах польського підпілля, що суперечило його тактиці, оскільки від початку переселенської акції польські збройні формування прагнули перешкоджати виїзду українського населення, щоб тим самим унеможливити приїзд натомість поляків з УРСР.

З документів видно, що значна частина населення вдавалась до різноманітних спроб уникнути переселення. Як один з методів українці використовували зміну національності та віросповідання¹⁴⁷. Зі свого боку польська влада намагалася зупинити масову зміну віросповідання, а водночас прагнула матеріально заохотити українців до швидкого переселення, прийнявши низку заходів у фінансово-господарській сфері¹⁴⁸.

Проблеми з переселенням виникали не тільки внаслідок небажання українців виїжджати в УРСР, але й через слабку організацію самого переселення. Зокрема це підтверджують документи про недоліки в постачанні переселенців підводами та вагонами¹⁴⁹. Мали місце випадки, коли українці, очікуючи відправлення, перебували на станціях під відкритим небом протягом декількох тижнів.

Документи підтверджують, що одним зі складних завдань для органів влади стало забезпечення переселенцям, які прибули на нові місця проживання, мінімальних побутових умов. З цією метою партійні та радянські органи УРСР намагалися контролювати та систематизувати прийом та розселення українців. Неодноразово

¹⁴⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 87.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 790. — Арк. 169–170.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 915, 929, 1465.

¹⁴⁷ Там само. — Спр. 1475. — Арк. 9.

¹⁴⁸ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 103.

¹⁴⁹ Там само. — Спр. 1464, 1465, 1468.

РНК УРСР звертався до РНК СРСР з проханням про виділення кредитів на закупівлю худоби, зняття чи обмеження податків для переселенців тощо¹⁵⁰. Але згадані документи мали здебільшого декларативний характер, оскільки центральні органи влади практично не звертали увагу на існуючі проблеми.

Інформації, які надходили від партійних органів, засвідчували факти масового повернення українців зі східних областей. Причиною цього стали важкі матеріально-побутові умови, у яких опинилися переселенці¹⁵¹. Саме матеріальні гарантії були одним з аргументів на користь переселення, який на початковому етапі сприяв виїзду в УРСР. Але радянські органи влади від самого початку грубо порушували взяті на себе зобов'язання. Декотрим переселенцям вдавалося повернутися до Польщі і розповісти односельцям про важку радянську дійсність.

Цікавими є документи про спроби СРСР отримати додаткові прибутки від репатріації за рахунок самих переселенців. Зокрема, у полі зору влади опинилися лемки, які мали родичів у США. Планувалось організувати у США кампанію допомоги лемкам-переселенцям сільськогосподарськими машинами, реманентом, обладнанням для лікарень тощо¹⁵².

У ЦДАГОУ зберігаються документи, які проливають світло на роль М.Хрушова в питанні повернення Польщі культурних цінностей. На думку радянського керівництва, такий крок мав би пом'якшити ситуацію та підняти авторитет польської влади¹⁵³.

З огляду на проходження операції «Вісла» на території Польщі, в українських архівах збереглися поодинокі документи з цієї проблеми. Зокрема документи, які зберігаються в АМЗСУ, проливають світло на зовнішньополітичні аспекти, що передували операції «Вісла» та мали опосередкований вплив на депортацію українського населення. Йдеться про намагання західних держав поставити під сумнів доцільність передачі Польщі значних територій Східної Пруссії та Верхньої Сілезії¹⁵⁴.

¹⁵⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 792, 793, 1469.

¹⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУУ). — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 51.

¹⁵² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2605. — Арк. 77–78.

¹⁵³ Там само. — Спр. 1464. — Арк. 38.

¹⁵⁴ Архів Міністерства закордонних справ України (далі — АМЗСУ). — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 10.

Важливим є лист Д.Мануїльського до секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, датований кінцем березня 1947 року, у якому він повідомляв, з покликанням на заступника міністра закордонних справ СРСР В.Гусева, про намір польського уряду виселити українське населення з південно-східних воєводств на територію колишньої Східної Пруссії¹⁵⁵. Зміст листа свідчить, що радянське партійне керівництво вперше отримало інформацію з дипломатичних каналів про намір депортувати українське населення вже після того, коли польський уряд прийняв рішення про проведення акції.

Вагома частка документальних матеріалів зберігається в Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП, Центральному військовому архіві Міністерства національної оборони РП та Архіві Міністерства закордонних справ РП. З огляду на відомчий характер названих архівів, у них зберігаються документи, які безпосередньо пов'язані з діяльністю цих відомств у репатріаційно-депортаційних акціях.

Для дослідників, які займаються вивченням діяльності ОУН — УПА на території т.зв. «Закерзонського краю»¹⁵⁶, яка була спрямована на зрив переселення українців, найбільш цікавими будуть документи, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП. За видовою ознакою у фонді, присвяченому діяльності ОУН (1944—1962), зосереджені матеріали, підготовлені українськими підпільниками, про суспільно-політичну ситуацію на території південно-східних воєводств Польщі, розвідувальні донесення, аналітичні довідки про українсько-польські та українсько-радянські стосунки, повідомлення про діяльність українських військових підрозділів УПА-«Сян», I військового округу, надрайонів: Бескид, Верховина; III округу, надрайону Грубешівщина. Особливо цінною для вчених є слідча справа Петра Федоріва (псевдо «Дальнич»), який у 1945—1947 роках був крайовим

¹⁵⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4359. — Арк. 55—56.; Депортації. Документи, матеріали, спогади — Т. 2. — С. 204—205.

¹⁵⁶ «Закерзонський край» — термін, розповсюджений серед членів ОУН — УПА стосовно назви етнографічних українських земель, які ввійшли до складу Польщі після 1944 року. Географічно охоплював територію: на півночі — район Біла-Підляська; на заході — через селища Козли, Городище, Суховолю, Теплиці, Ясло до Мушина; на півдні — вздовж польсько-чехо-словацького кордону; на сході — вздовж польсько-радянського кордону.

референтом служби безпеки ОУН в «Закерзонському краї». З матеріалів слідчої справи можна почерпнути багато інформації про військову, пропагандистську та організаційну діяльність ОУН на цих землях¹⁵⁷. З цього документа дізнаємося, що завдання референтури пропаганди ОУН було спрямоване на політичне виховання українського населення в національно-визвольному дусі, ознайомлення його з метою боротьби, яку проводить ОУН, і формування позитивного ставлення до неї; виховання організаційних кадрів ОУН і утримання їх на належному моральному, політичному та ідеологічному рівні; виховання стрілецьких кадрів УПА; розповсюдження української національно-визвольної ідеї серед населення інших національностей¹⁵⁸.

В окремих фондах виділено також документи про діяльність УПА. Серед найбільш важливих справ слід виділити багатотомну слідчу справу полковника Мирослава Онишкевича (псевдо «Орест») — командувача VI військового округу УПА-«Сян». Окрім того, у фондах зберігаються інструкції, листівки, звіти про суспільно-політичну ситуацію на території V військового округу «Буг» та VI військового округу «Сян».

Поряд з численними донесеннями про військові та організаційні дії УПА заслуговують на увагу документи, що свідчать про ґрунтовну роз'яснювальну роботу УПА серед українського та польського населення з метою протидії фальсифікаціям комуністичної пропаганди. Зокрема цікавою є листівка УПА під заголовком «Наша відповідь». У ній підкреслюється, що польська преса за вказівками більшовиків досить часто вміщує неправдиві статті про діяльність УПА. Серед головних звинувачень на адресу УПА домінують тези про те, що український визвольний рух є фашистським рухом; військовими операціями УПА керують німецькі офіцери; про участь українців у розгромі Варшавського повстання; про злочини підрозділів УПА проти польського цивільного населення¹⁵⁹.

З огляду на дискусійність окремих проблем у сучасній польській історіографії цікавими в цьому контексті є тогочасні аргументи

¹⁵⁷ Цепенда І. Невідомий документ з питань пропагандистської діяльності ОУН — УПА // Архіви України. — 1999. — № 1–6. — С. 143–147.

¹⁵⁸ Там само. — С. 146.

¹⁵⁹ Centralny Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej (далі — СА MSWiA RP). — UPA, sygn. X/18. — К. 163.

пропагандистів УПА, насамперед у справі Варшавського повстання та злочинів проти польського населення. Як контраргумент були використані повідомлення у польській пресі одного з організаторів ліквідації Варшавського повстання німецького генерала фон дем Баха та інших, які чітко стверджували, що Варшаву нищили німецькі відділи есесівців, кримінальні елементи і російські властивці, при цьому ніде не зустрічалася конкретна згадка про українців¹⁶⁰. Пояснюючи свою позицію щодо поляків, пропагандисти УПА підкреслювали, що «УПА, хоча є партизанською армією, намагається ретельно дотримуватися всіх гуманітарних правил ведення війни як щодо військ ворога, так і цивільного населення. В зв'язку з цим УПА звільняє навіть всіх полонених Червоної армії та Польського війська, які не вчинили індивідуальних злочинів: актів гвалтування, вбивств тощо. УПА стоїть на позиції, що бореться насамперед проти партії більшовиків і її формацій, особливо проти терористично-політичних формувань (НКВС, НКДБ, УВР). Тим більше, в стосунку до цивільного населення, яке в декотрих випадках має до нас ворожий стосунок, УПА дотримується засад найбільшої толерантності та гуманізму»¹⁶¹. У листівці також йшлося про випадки, яких було важко уникнути, коли під час боротьби УПА з польськими і радянськими військами гинуло цивільне польське та українське населення. Повідомлялося, що інколи відділи УПА карали декотрих осіб, а то й осередки польського населення за бандитизм, напади, грабунки і вбивства українського населення, проте розцінювались вони не як антипольські, а як діяльність, що мала винятково оборонний антибільшовицький характер¹⁶².

Значний пласт документів про діяльність ОУН — УПА, у тому числі й під час операції «Вісла», дослідник може знайти також у фондах «Армії крайової», «Комітету у справах громадської безпеки», «Міністерства громадської адміністрації», «Міністерства громадської безпеки», «Міністерства внутрішніх справ. Кабінету міністра» тощо. Зокрема, у фонді «Армія крайова» зберігаються інформації Армії крайової, з яких можна ознайомитися з оцінкою діяльності українського визвольного руху польським підпіллям. Порівняльний аналіз різнобічних поглядів особливо цінний,

¹⁶⁰ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/18. — K. 163zw.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid. — K. 164.

оскільки дозволяє зрозуміти причини, які призвели до українсько-польського протистояння в цей період. В одній з інформацій АК станом на березень — квітень 1944 року зверталась увага на те, що «зміна ситуації на сході внаслідок більшовицького наступу зробила великий вплив на сепаратистський український рух. З кожним днем цей рух набирає сили і проявляється не тільки в прагненні вибороти незалежність «України» (лапки зберігаються в оригіналі. — І.Ц.), а в основному до ліквідації і повного усунення із східної частини країни польського населення. Керівні українські чинники, духовенство та вчителі вважали, що Україна отримає незалежність в результаті війни, між іншим шляхом повного винищення поляків на українських (на їхню думку) землях». Керівництво АК звертало увагу на те, що українці вороже ставились до більшовиків та німців¹⁶³.

Достатньо широка документальна база з цієї проблеми знаходиться у фонді «Польського комітету національного визволення». Документи свідчать про розгубленість польської комуністичної влади у перші місяці після створення ПКНВ. В окремих регіонах ситуація виходила з-під контролю місцевих органів влади. Так, 12 грудня 1944 року польська громадська міліція в Белзі повідомляла ПКНВ, що українське населення зовсім не хоче визнавати польської влади. Відзначалось, що в околицях міста переховувались великі групи бандерівців, які прибули сюди з Холма, Волині і навіть з околиць Коломиї. В загальноосвітніх школах і гімназіях навчання надалі проводилось українською мовою, а в гміні адміністративною мовою була українська. Наголошувалося, що без термінової військової та продовольчої допомоги громадська міліція буде змушена ліквідувати своє представництво¹⁶⁴.

Окрема група документів з періоду боротьби ОУН — УПА в південно-східних воєводствах сучасної Польщі зберігається в Центральному військовому архіві Міністерства національної оборони у Рембертуві. Серед фондів, які б зацікавили науковців, слід виділити фонд «Кабінет міністра національної оборони» (IV.500.1A), у якому знаходяться інформації про оперативну діяльність польського війська, військ внутрішньої безпеки і Міністерства оборони у боротьбі з ОУН — УПА протягом 1945—1947 рр. та участь військ в операції «Вісла». Найбільш широко висвітлюють ці події

¹⁶³ CA MSWiA RP. — АК, sygn. 649. — Вр.

¹⁶⁴ Ibid. — PKWN RAP/6. — К. 55.

документи фонду «Генерального штабу Війська Польського» (IV.501.1/A). У ньому розміщені оперативні звіти 3, 8, 9 дивізій піхоти, які брали участь у бойових діях з українським підпіллям у 1945–1947 рр.; повідомлення про розслідування вбивства підрозділами УПА заступника міністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського, а також директиви та інструкції для військ у справу підготовки і проведення депортаційної операції «Вісла».

Незважаючи на те, що командування дивізій, які брали участь у боротьбі з українським підпіллям, подавали інформації в Генеральний штаб, все ж доцільно звернути увагу на фонди, у яких зберігаються накази, інструкції, звіти та кореспонденції окремих дивізій, зокрема фонди «Командування 6 Поморської дивізії піхоти», «Командування 7 Лужицької дивізії піхоти», «Командування 8 Дрезденської дивізії піхоти», «Командування 9 Дрезденської дивізії піхоти», «Командування 10 Судецької дивізії піхоти». У фонді «9 Дрезденської дивізії піхоти» знаходиться цікавий документ, який частково проливає світло на співпрацю між українським та польським підпіллям. Дивізійна контррозвідка знайшла у розгромленому бункері УПА спільний протокол підрозділів АК і УПА, який було підписано 29.04.1945 року. У ньому йшлося про заборону ведення військових дій між місцевими підрозділами УПА та АК і зосередження всіх сил на боротьбу зі спільним ворогом — СРСР. У випадку акцій проти більшовиків, особливо проти НКВС, обидві сторони зобов'язувалися тісно співпрацювати та надавати взаємну допомогу. Крім того, надавалися гарантії безпеки для цивільного населення; у випадку повторення будь-якого роду нападів обидві сторони зобов'язувались стримувати злочинців, повідомляти одна одну, судити та виконувати вирок при спільному порозумінні. Територія порозуміння охоплювала Жешувський, Березівський, Перемишльський та Добромильський повіти. Підкреслювалась необхідність поширення цього зобов'язання на інші території¹⁶⁵.

Все ж необхідно пам'ятати, що значна частина документів, пов'язаних з операцією «Вісла», була знищена відразу після завершення акції. Підтвердженням цього служить розпорядження заступника начальника оперативного відділу Генерального штабу від 9 серпня 1947 року, яке зобов'язало знищити таємні документи, що висвітлювали оперативну діяльність ОГ «В». Зокрема, до цього переліку ввійшли «Інформація про діяльність ОГ «В» за період

¹⁶⁵ САВ. — IV.521.9.96. — К. 49–50.

від 24.04. до 21.06.1947 р.», «Тези, що доповнюють другу фазу діяльності ОГ «В», «Інформація про діяльність ОГ «В» за період з 20.04 до 14.06.1947 р.», «Інформація з конференції командувача ОГ «В» з чехо-словацькою військовою делегацією від 8 травня 1947 р.» тощо¹⁶⁶.

Значна кількість матеріалів, присвячених переселенню українського населення до УРСР та розселенню депортованих українців у рамках операції «Вісла», зберігається в Архіві нових актів. Документи про проходження репатріації українського та польського населення, згідно з Люблінською угодою 1944 року, містяться у фондах «Головного представника уряду з питань евакуації у Варшаві та Любліні»; «Районних представників уряду з питань евакуації в Любачуві, Ліску, Ярославі, Горлицях, Новому Сончу». У фондах «Міністерства громадської адміністрації» та «Міністерства Повернених Земель» можна ознайомитися з матеріалами, які стосуються розселення українців по території північно-західних воєводств Польщі внаслідок операції «Вісла». За видовою ознакою переважають циркуляри міністрів, доповідні воєвод, довідки про загальну суспільно-політичну ситуацію в північно-західних воєводствах та оцінки настроїв українського населення.

Слід зауважити, що всупереч окремим твердженням про добрі умови для депортованих українців на нових місцях (малося на увазі господарства виселених німців) документи свідчать про протилежне. У червні 1947 року в розпал операції «Вісла» гданський воєвода апелював до Міністерства громадської адміністрації, що поселенці прибувають до воєводства практично без продуктів, при цьому їх поселяють на землі, які не були засіяні, внаслідок чого, робить висновок воєвода, протягом року вони не будуть мати власних продуктів для харчування¹⁶⁷.

Низка документів з цієї проблематики знаходиться в Архіві Міністерства закордонних справ РП. Окрім текстів угод, підписаних між ПКНВ та урядом УРСР, можна знайти матеріали, які торкаються досить складної справи — долі українських культурних цінностей на території Польщі та повернення польських культурних цінностей з УРСР до Польщі. Як свідчать документи, польська влада намагалася призупинити вивезення церковних цінностей із Лемківщини. У серпні 1945 року краківський воєвода апелював

¹⁶⁶ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 609. — К. 1589.

¹⁶⁷ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 30.

до польського МЗС та Бюро головного представника РП з питань евакуації, що у зв'язку з евакуаційною акцією українського населення з території Лемківщини, зокрема Новосондецького, Горлівського, Ясельського та Новотарського повітів, почастишали випадки, коли при виїзді до СРСР українці забирають з собою і вивозять церковний інвентар, який має мистецьку цінність. Зі свого боку представники репатріаційних комісій СРСР пропускали церковний інвентар, вважаючи його відповідно до Люблінської угоди предметом релігійного культу, а не мистецькою цінністю. Міністерство культури і мистецтва РП наполягало на тому, щоб церковне майно вважалось мистецькою цінністю, а місцева влада була зобов'язана не пропускати такого роду ешелони¹⁶⁸.

Згідно з документами, аналогічну позицію у ставленні до польських культурних цінностей займало радянське керівництво. Зокрема, з замку в Підгірцях радянські війська забрали ряд картин (в основному портрети), з яких, як пізніше з'ясувалося, було зшито завісу для солдатського театру¹⁶⁹. Під час передачі Польщі частини культурних цінностей із Львівської картинної галереї з 4 000 полотен для передачі польській стороні було відібрано лише 300 полотен, а передано тільки 130. Мотивації відмов були різні. Для прикладу, картину Я.Станіславського «Вид Закопаного» не віддали з огляду на те, що там перебував Ленін і т. д.¹⁷⁰

Вивчаючи документи Архіву Міністерства закордонних справ Польщі, варто звернути увагу на справи, у яких знаходяться записи бесід польських дипломатів, оскільки вони дозволяють простежити механізми підготовки та прийняття політичних рішень. Прикладом може стати запис бесіди радника Посольства РП у Москві Замбровича з начальником IV європейського відділу МЗС СРСР О.Александровим, який засвідчив повну залежність польського уряду від рішень керівництва СРСР у церковних справах. Під час розмови радник Замбрович намагався з'ясувати у радянського дипломата ставлення Кремля до складу польської делегації на Конгрес православних церков. Але найбільш цікавим було обговорення кандидатури майбутнього польського митрополита, коли польська

¹⁶⁸ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej (далі — AMZS RP). — Т. 6, Т. 474, в. 31. — К. 1–2.

¹⁶⁹ Ibid. — Т. 477, в. 31. — К. 27.

¹⁷⁰ Ibid. — К. 26.

сторона відверто звернулась з проханням до радянського пряду ставника запропонувати свого кандидата¹⁷¹.

Аналіз джерельної бази та історіографічних досліджень свідчить про існування низки проблем, які потребують детального дослідження. Це, передусім, питання впливу геополітичної ситуації в Європі на позиції українського та польського визвольних рухів, ролі радянських та польських комуністичних спецслужб у розпалюванні українсько-польського конфлікту, розкриття політики СРСР та ПНР, спрямованої на денационалізацію української та польської національних меншин тощо. Бажано також глибше прослідкувати зміну алгоритму міжнародних відносин, особливо із негативного на позитивний, у прикордонних районах УРСР і Польщі, чому сприяли спорадичні переговори про співпрацю між українським і польським підпіллям на антибільшовицькому ґрунті.

¹⁷¹ AMZS RP. — Z. 6, t. 553, w. 35. — K. 177.

Розділ II. ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРИЧЧІ В СЕРЕДИНІ 1940-Х РОКІВ

Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни без перебільшення можна назвати трагічними для обох народів. Дискусії навколо проблеми причин та наслідків українсько-польського протистояння, які велися в останні роки в рамках Міжнародного наукового семінару «Україна — Польща: важкі питання» дозволили українським та польським ученим дійти до спільного висновку, що в його основі лежать різні підходи польського незалежницького підпілля та українського самостійницького руху до справи державної належності територій Західної України. Саме цю розбіжність спричинили гострий збройний конфлікт і трагедія польського та українського населення, а також унеможливили досягнення консенсусу, який задовольнив би обидві сторони¹⁷². Валлієць Норман Девіс як один з авторитетних дослідників історії Польщі, також схильний вважати, що під час радянсько-німецької війни 1941–1945 років українці і поляки «втратили будь-яку надію на проведення спільних акцій проти спільних ворогів»¹⁷³.

Хоча така оцінка цих подій в українській та закордонній історіографії в цілому не викликає заперечень, все ж природно виникає запитання, чи в дійсності від самого початку українсько-польської спроби порозуміння були приреченні на невдачу і чи все зробили обидві сторони для подолання нагромаджених національних, політичних, соціальних і конфесійних протиріч.

Незважаючи на пануючу в польській історіографії думку про колаборацію українців у роки Другої світової війни, короткочасні події польсько-німецько-радянської війни засвідчили дещо інші

¹⁷² Узгодження і розбіжності. Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речі Посполитої) в 1939–1945 роках // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997. — Варшава: «Тирса», 1998. — С. 232.

¹⁷³ Davies N. Boże Igrzysko. Historia Polski. — Kraków: Wydawnictwo Znak, 1999. — S. 976.

тенденції у ставленні українців до польської держави. Без огляду на глибокі політичні протиріччя у міжвоєнний період між українською та польською політичними елітами, для честі українських політиків, наступ Німеччини на Польшу не вплинув на їхню громадянську позицію. Виступаючи 2 вересня 1939 року в польському сеймі від імені Української парламентської репрезентації, лідер УНДО В.Мудрий заявив, що «українці разом з усіма громадянами виконують свій обов'язок і понесуть будь-які жертви для захисту держави»¹⁷⁴. Це не були голослівні політичні гасла українських політиків центристського табору. У вересневій кампанії 1939 року у Війську польському воювало від 100 до 200 тис. українців з Галичини і Волині¹⁷⁵. Згодом більшість з них увійде до лав УПА, яку польська сторона вважатиме ворожою.

Показовою у цьому контексті є біографія Павла Шандрука, який у період осінньої кампанії 1939 року захищав Варшаву, командуючи 29-ою польською бригадою, за що після війни був нагороджений найвищою військовою нагородою Польщі — орденом «Віртуті Мілітарі», а в 1944 році став генерал-поручиком, командувачем Української національної армії (УНА)¹⁷⁶.

Виникає запитання, на якому етапі відбувся перелом у свідомості українців, які зі зброєю в руках захищали Польшу і раптом повернули її проти поляків. Що вплинуло на зміну позиції української спільноти?

На зламі 1939–1940 років повідомлення, які спорадично надходили зі Львова до польського еміграційного уряду, вказували на те, що на той час існували передумови для порозуміння між незалежницькими українськими угрупованнями та поляками. Однак продовження діалогу вимагало від еміграційного уряду визначитися у питанні державного самовизначення українців. На думку польського історика Р.Тожецького, ці повідомлення вплинули на початок праці уряду стосовно українського питання, що знайшло своє відображення у резолюції Комітету у справах краю від 28 листопада 1939 року¹⁷⁷. Природно, що в умовах, коли українське населення

¹⁷⁴ Szwahulak M. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku // Polska-Ukraina: trudne pytania... — Warszawa, 1999. — S. 51; Włodarkiewicz W. Lwów 1939. — Warszawa, 2007. — S. 11–12.

¹⁷⁵ Ibid. — S. 56–57.

¹⁷⁶ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. — Львів, 2000. — С. 307.

¹⁷⁷ Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie... — S. 322.

Західної України безпосередньо зіткнулося з терором радянських репресивних органів, створився сприятливий політичний клімат для початку українсько-польського діалогу щодо шляхів протистояння тоталітарній системі.

У резолюції польського уряду підкреслювалась теза про необхідність створення незалежної української держави, а в питанні східного кордону, як зазначалося в документі, «поляки приймають кожне якнайдалі запропоноване вирішення, окреслене українською стороною». Передбачалися федеративні відносини української та польської держав, від міцності яких залежав би перебіг українсько-польського кордону¹⁷⁸. Незважаючи на кардинальну зміну урядової польської позиції в українському питанні, настороженість викликав той факт, що резолюція не мала характеру офіційної декларації уряду, а була лише інструкцією для проведення переговорів з українською стороною.

Прийняття резолюції зовсім не свідчило про одностайну позицію уряду, оскільки на той час домінували два підходи у вирішенні української проблеми. Перший був представлений О.Гуркою і зводився до тези про зацікавленість Польщі у створенні незалежної української держави. Передбачалось, що східні кордони Польщі після війни повинні дещо змінитися, внаслідок чого окремі території мали б увійти у склад майбутньої української держави. Другий напрям репрезентував Б.Лонгхемпс де Бер'єр, який вважав, що незалежна Україна буде значно небезпечнішим сусідом, ніж Росія, і відповідно східні кордони Польщі не повинні підлягати змінам. Як зауважив польський історик П.Ебергард, все це не дозволило польській політичній еліті розробити спільну платформу в цьому питанні і уряд став на позицію незмінності східних кордонів¹⁷⁹.

Ще в 1940 році генерал К.Соснковський зазначав, що у випадку англо-американського союзу «повинно бути переглянute відоме гасло роздроблення Росії», що на практиці означало, що українці не можуть розраховувати на підтримку Польщею їх прагнень до незалежності¹⁸⁰.

Наступ Німеччини на Радянський Союз призупинив дискусію в польських урядових колах навколо цієї проблеми. Причинами

¹⁷⁸ Ibid. — S. 323.

¹⁷⁹ Eberhardt P. Polska granica Wschodnia... — S. 61–62.

¹⁸⁰ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947. Od tragedii do współpracy. — Wydawnictwo «Perturbancii», 1990. — S. 25.

цього стало короткочасне зміцнення позицій українських політичних сил, насамперед на території Галичини. Проголосивши 30 червня 1941 р. Акт про відновлення української державності, українські політичні керманічі помилково сподівалися, що прихід німецьких військ дозволить розпочати будівництво української державності. Арешти українського уряду Я.Стецька, провідних діячів ОУН-Б та розчленування гітлерівським керівництвом українських територій досить швидко поставили крапку в сподіваннях на сприяння Німеччини у відродженні української соборної держави. В умовах репресій з боку гітлерівців ОУН-Б була змушена піти у підпілля і розпочати підготовку до збройної боротьби за українську державність.

Перехід найбільш впливових в українському суспільстві політичних сил до збройного опору окупантам змусив польських політиків вносити корективи у плани щодо зміцнення своєї позиції на тій території Західної України, яку вони вважали польською. Вже у листопаді 1941 року генерал Грот-Ровецький інформував, що «в момент повстання проти німців при зайнятті суверенних земель Польщі на сході необхідно передбачити боротьбу за Східну Малопольщу, а можливо, і за Волинь у несприятливих для нас умовах. Ця боротьба буде представлена ворожою нам пропагандою як «загарбницька війна»¹⁸¹.

Можливість конфлікту була прогнозована й українською стороною, саме тому чільні представники української еліти зробили спробу обумовити територіальні межі майбутньої української держави, прагнучи тим самим уникнути прогнозованого протистояння з поляками, і зосередити зусилля на спільній боротьбі з окупантами. Цьому сприяли й результати розмови прем'єр-міністра польського еміграційного уряду В.Сікорського з главою радянського уряду Й.Сталіним, яка відбулася 3 грудня 1941 року в Москві. Кремлівський лідер запропонував польському прем'єру: «Ми повинні визначити наші спільні кордони самі, і до початку мирної конференції, як тільки польське військо рушить до бою, (...) будьте спокійні — ми Вас не скривдимо», на що В.Сікорський відповів, що «питання кордонів 1939 року — не є предметом дискусії»¹⁸². Таким чином, Й.Сталіну не вдалося втягнути В.Сікорського в закулісну

¹⁸¹ Cyt. za: Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 104.

¹⁸² Cyt. za: Eberhardt P. Polska granica Wschodnia... — S. 97; Albert A. Wschodnie granice Polski // Zeszyty Historyczne. — 1980. — №-53. — S. 57–58.

гру і для української сторони залишався шанс обговорити спірні територіальні питання.

Проте через рік позиція В.Сікорського дещо змінилась. Американський історик Т.Гунчак подає документ про те, що 19 листопада 1942 року В.Сікорський підготував таємну записку для вибраних членів уряду, у якій зазначалось, що польсько-радянська угода не є тимчасовою і повинна стати поворотним пунктом у житті двох держав. Оцінюючи історію українсько-польського партнерства, зокрема союз Пілсудського — Петлюри, польський прем'єр наголосив, що «повернення до будь-якого варіанта такого експерименту було б божевіллям»¹⁸³.

Ще одна розмова стосовно майбутнього українсько-польського кордону відбулась у Й.Сталіна з Андерсом у грудні 1943 року: «Сталін: — ... За це місто Львів ви будете битися з українцями. Андерс: — Багато українців є германофілами, тому ми, а також і ви, маєте з ними клопоти. Сталін: — Так, але то є ваші українці, а не наші. Ми їх спільно винищимо»¹⁸⁴.

В одному з інтерв'ю Р.Тожецький подав цікавий факт про те, що митрополит Андрей Шептицький вже в 1942 році передбачав, що першими на територію Західної України прийдуть радянські війська, а тому вважав за необхідне шукати шляхи до порозуміння з поляками. У зв'язку з цим митрополит направив до генерала Грота-Ровецького лист стосовно майбутнього статусу територій з мішаним населенням. Інформуючи лондонський уряд про українську позицію, Грот-Ровецький висловив прохання отримати інструкцію щодо розмов з українцями, але переговори не відбулися¹⁸⁵.

Документи свідчать, що провідні представники українського та польського підпілля вже з 1941 року проводили консультативні розмови на тему майбутніх кордонів та позицій у цьому питанні обох сторін. Стержень можливого порозуміння і об'єднання зусиль українське керівництво вбачало у створенні антинімецького блоку.

¹⁸³ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // Україна — Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. Частина I. — К., 2003. — С. 337.

¹⁸⁴ Цит.: Щерба Г. До подій на Лемківщині в 40 роках ХХ століття // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 7. — С. 863.

¹⁸⁵ Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej. Rozmowa z docentem R. Torzeckim // Зустрічі. — 1990. — №3—4. — С. 113.

Згідно з інформацією керівника АК, який відповідав за роботу з національними меншинами, 30–31 жовтня 1942 року у Кракові відбулась його розмова з видатним, як він сам пише, представником ОУН, з яким у нього вже була розмова 10 серпня 1941 року. За результатами бесіди представник АК повідомив, що його співрозмовник звернув увагу на «історичну хвилину, коли Польща має можливість отримати свої втрачені на заході кордони і перенести їх аж до Одри»¹⁸⁶.

На думку представника ОУН, Польща, Чехо-Словаччина, Україна і Росія повинні створити на заході потужний слов'янський вал проти німецького походу на слов'янські землі. Виконання цього завдання залежало від прийняття Польщею справедливого рішення про перенесення своїх східних кордонів, яке б ґрунтувалося на принципі етнографічної більшості на даній території. Підкреслювалось, що сама Польща навіть разом з Чехо-Словаччиною, але без України ніколи не буде достатнім валом проти німецького тиску. Співрозмовник вважав східний кордон Польщі 1939 року нереальним у польсько-радянських стосунках з огляду на позицію Сталіна в цьому питанні. Звертає на себе увагу той факт, що вже в жовтні 1942 року керівництво ОУН, ще до остаточної поразки німецьких військ під Сталінградом, не мало сумнівів щодо перемоги СРСР, попереджаючи польську сторону про нереальність збереження кордону за Ризьким мирним договором, оскільки ніщо не зможе стримати переможний похід радянської армії на захід. Розглядаючи все ж варіант збереження східного кордону польської держави станом на 1 вересня 1939 року, оунівець підкреслив, що в цьому випадку українці не зможуть повірити будь-яким запевненням поляків, тому що вони не дотримали і не виконали навіть власного закону від 1922 року, який був міжнародним зобов'язанням перед затвердженням східного кордону в 1923 році союзними державами. Українська позиція ґрунтувалась на засаді створення своєї держави власними силами у межах етнографічних кордонів за допомогою підготовлених кадрів; українці захищатимуть свою свободу зі зброєю в руках. Тільки у тому випадку, коли б Велика Британія змусили їх зупинити боротьбу проти СРСР, передбачалась можливість ведення переговорів з поляками, але за участю США, оскільки там вони мають сильне представництво і підтримку для своїх незалежницьких прагнень. Для ведення таких переговорів

¹⁸⁶ CA MSWiA RP. — АК, sygn. 54. — К. 241.

пропонувався колишній віце-маршал довоєнного польського сейму В.Мудрий¹⁸⁷.

Незважаючи на те, що концепція ОУН через декілька років була на практиці реалізована лідерами антигітлерівської коаліції, у тих умовах вона не могла стати вихідною точкою українсько-польського діалогу. По-перше, головні політичні сили Польщі в будь-якому випадку не розглядали ОУН як легітимну сторону для проведення переговорного процесу. По-друге, польська сторона вже на початку 1942 року мала інформацію від британських дипломатичних кіл про можливі зміни польських кордонів у запропонованих ОУН межах. У розмові посла Великої Британії в СРСР Кріппса з прем'єром В.Сікорським перший ствердив, що «Росія хоче розширити кордони Польщі за рахунок Німеччини, насамперед приєднавши до Польщі Східну Прусію», що, у свою чергу, викликало негативну реакцію польського прем'єра¹⁸⁸.

Українсько-польські перемовини щодо окреслення території майбутньої української держави проходили в декілька етапів, але не мали системного характеру, оскільки залежали від зміни військово-політичної ситуації.

Згідно з дослідженнями Р.Тожецького, двосторонні переговори проводились навесні та восени 1942 року, на початку 1943 року і від серпня 1943 року до лютого — березня 1944 року. Дослідник вважає, що саме митрополит А.Шептицький та його найближче оточення наполягали на створенні українсько-польської комісії для опрацювання юридичного статусу територій з національно мішаним населенням¹⁸⁹. Митрополит патрунував українсько-польські переговори, закликав українців опам'ятатися, відмежуватися від убивць, погрожував церковним покаранням. Р.Тожецький зауважує, що виступи А.Шептицького слід віднести не тільки до звертань польського підпілля, але насамперед вони виходили з ідеї християнства і доброго розуміння національного інтересу в цей період¹⁹⁰. У той же час, до березня 1943 року, з боку емігрантського уряду в Лондоні не було чітких інструкцій у цій справі¹⁹¹.

¹⁸⁷ CA MSWiA RP. — AK, sygn. 54. — K. 241; Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... Dokumenty... — S. 143.

¹⁸⁸ Eberhardt P. Polska granica Wschodnia... — S. 98.

¹⁸⁹ Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie... — S. 332.

¹⁹⁰ Ibid. — S. 343.

¹⁹¹ Ibid. — S. 332.

Тільки 31 березня 1943 року лондонський еміграційний уряд прийняв постанову в українському питанні, яка ґрунтувалася на попередніх заявах від 18 грудня 1939 року та 24 лютого 1942 року. У заяві українському населенню гарантувалось у польській державі рівноправ'я в політичному, економічному та культурному житті. Також йому надавались широкі повноваження на рівні місцевого самоврядування. Робився акцент і на болючій для українців справі — відкритті українського університету у Львові¹⁹². Проте особливість цього документа полягала в тому, що він, знову ж таки, мав характер рамкової інструкції для перемовин з українцями.

Природно виникає запитання, чим був викликаний крок назустріч з боку польської сторони, адже кінець березня 1943 року ознаменувався вже численними антипольськими акціями з боку УПА.

Дещо проливає світло на такий розвиток подій твердження Т.Гунчака про те, що лондонський уряд поставив перед АК головне завдання — «підготовка до повернення під польське панування східних земель разом зі Львовом та Вільно»¹⁹³. Польський дослідник Г.Мотика також звертає увагу на той факт, що основною метою польського підпілля було отримання незалежності Польщею в межах довоєнних кордонів. Саме з цією метою АК готувалася до вибуху загальнопольського повстання¹⁹⁴.

Спираючись на думку цих дослідників, можна припустити, що такий перебіг подій міг бути викликаний тим, що операції УПА з витіснення польського населення з Волині, які співпали у часі з вищезгаданим документом, повністю руйнували польські плани повстання. Унаслідок цього польський уряд намагався призупинити ці дії, розпочавши переговори про місце українців у майбутній польській державі.

Однак від самого початку цей крок був приречений на неуспіх, оскільки найбільш радикальні політичні сили українського суспільства відмовлялися вести розмову про т.зв. «українську автономію», маючи гіркий досвід міжвоєнного періоду і невиконання Польщею взятих на себе міжнародних зобов'язань, з одного боку, а з другого, — українські військові сили майже повністю тримали під своїм контролем західноукраїнські землі. Як слушно зауважив

¹⁹² Misilo E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... — S. 146.

¹⁹³ Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. — К.: Либідь, 1993. — С. 232.

¹⁹⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 104.

польський дослідник Р.Дрозд, «виглядало малореальним, щоб у хвилину, коли українці розпочали боротьбу за власну державу, вони могли задовольнитися цими пропозиціями»¹⁹⁵.

Провідні польські політичні партії також без захоплення сприйняли ініціативу свого уряду. Вже в кінці травня 1943 року уряд отримав інформацію про позиції всіх головних політичних угруповань в українському питанні, які кардинально розділилися. Крайні праві партії, зокрема Національна партія (НП), відкидала будь яку ідею створення «буферних або федеральних організмів» і при цьому застерігала польське суспільство від ілюзії співпраці і допомоги з боку українців. Окрім того, НП не тільки заявила про підтримку своєї передвоєнної екстермінаційної політики, але й виступила за її більшу радикалізацію¹⁹⁶.

Другою панівною думкою була теза про надання українцям у Польщі широких прав у всіх сферах політичного, економічного та культурного життя, які гарантуються Конституцією. Цю концепцію підтримували Табір Польщі, що бореться, Конвент незалежницьких організацій, Селянська партія¹⁹⁷.

У свою чергу Демократична партія висунула програму територіальної автономії українсько-польської мішаної території в кордонах Ризького договору. Йшлося про створення на цих територіях кантонів з польською та українською адміністрацією. Керівництво партії навіть припускало можливість, що «у випадку створення української держави на розвалинах СРСР, розглядатиметься можливість поділу з нею мішаної території за ціну вступу України до центральноєвропейської федерації»¹⁹⁸.

Заслужують на увагу позиції тих політичних сил, які робили акцент на необхідності створення української незалежної держави. Зокрема, Партія праці вважала, що «найкращим вирішенням для Польщі було б створення української держави (Київ, Харків, Донбас), яка б була у найтісніших стосунках з Польщею, що в свою чергу зняло б національну напругу в Галичині внаслідок впливу значної кількості української інтелігенції»¹⁹⁹. Аналогічну позицію займали політичні угруповання — «Польща бореться», «Свобода,

¹⁹⁵ Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty...* — S. 118.

¹⁹⁶ Misilo E. *Kwestia ukraińska... Dokumenty...* — S. 147.

¹⁹⁷ *Ibid.* — S. 148–149.

¹⁹⁸ *Ibid.* — S. 149–150.

¹⁹⁹ *Ibid.* — S. 147–148.

Рівність. Незалежність», Польська соціалістична партія, але питання східного кордону залишалися за межами дискусії²⁰⁰.

Зважаючи на загострення українсько-польського конфлікту на Волині, проти цієї постанови різко виступило східне бюро делегатури уряду РП в краю, яке представляло польські інтереси в Західній Україні. На його думку, постанова уряду в українському питанні супроводжувалася неконкретними повідомленнями про надання українцям територіальної автономії, що викликало в польському суспільстві, а особливо в «Східній Малопольщі», значне роздратування, обурення та замішання²⁰¹. Як аргумент на користь недоцільності реалізації згаданої постанови розглядалася відсутність серед українських угруповань сил, з якими можна було б проводити конкретні переговори в цій справі; що ж стосується ОУН, то підкреслювалося, що «вважати їх за партнера у розмовах з польським урядом суперечитиме польським національним інтересам». Зауважувалося також, що ця постанова може викликати в українців відчуття слабкості Польщі²⁰².

Як видно з документа, найбільш болючими для польського суспільства були питання відкриття українського університету у Львові та діяльність ГКЦ. Йшлося про заборону церкві приймати дієву участь у суспільно-політичному житті українського населення, а діяльність Української автокефальної православної церкви на території РП пропонувалось ліквідувати. У той же час неприпустимим вважалося використання передвоєнної методики недопущення української молоді, яка закінчила університети, до державної служби. Але польська політична еліта мотивувала таку позицію не прагненням демократизувати суспільство, а побоюваннями, що безробітна молода інтелігенція, повертаючись до себе в рідні місця, стає дестабілізуючим елементом²⁰³.

Польські політичні угруповання з неохотою поставилися до постанови уряду. Але спроба польського еміграційного уряду розпочати перемовини була перекреслена польським підпіллям. 31 липня 1943 року Крайова політична репрезентація прийняла «Відозву до українського народу», яка, як зауважив український історик Л. Зашкільняк, була витримана у провокаційному тоні, звинувачувала

²⁰⁰ Misilo E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... — S. 148, 150.

²⁰¹ Ibid. — S. 151.

²⁰² Ibid. — S. 152.

²⁰³ Ibid. — S. 154.

весь український народ у співпраці з гітлерівцями, у ліквідації поляків, вмщувала у собі погрози покарання і при цьому закликала до союзу з поляками²⁰⁴. Даючи свою оцінку відозві Крайової політичної репрезентації до українського народу, провід ОУН-Б відзначав, що «на цій платформі не можна дійти до політичної співпраці між українським та польським народами в ім'я спільних інтересів обох народів і їх суверенних держав у майбутньому»²⁰⁵.

У серпні 1943 року свою позицію в українському питанні деталізувала спільна комісія Польської соціалістичної партії, Польської селянської партії, Національної партії та Партії праці обшару АК «Львів». Цей документ викликає особливу зацікавленість, оскільки він був зрізом політичної думки тих польських угруповань, які проводили свою діяльність на території Західної України і розглядали ці території виключно як «південно-східні креси» Польщі. Звертає на себе увагу й те, що при пануючій різнополюсності цих політичних угруповань вони все ж таки погоджувалися в тому, що «в даний час український національний рух одночасно налаштований антипольсько, антинімецько та антирадянсько і не знаходить сподіваної підтримки на Наддніпрянській Україні, не має, крім значного послаблення польськості на південно-східних землях, достатніх сил для реалізації своєї мети — незалежності й об'єднання України»²⁰⁶.

Проте особливо цікавими були концепції цих угруповань стосовно можливого вирішення українського питання. Повне заперечення отримала політика «прометеїзму», оскільки, як вважали польські політики, порушення цього питання в даний час є нереальним і небезпечним. На їхню думку, незалежну Наддніпрянську Україну повинна була б вибороти, при майже ворожому настрої місцевого населення, польська армія, яка не має відповідної сили, що призведе до поразки і поставить під знаком запитання незалежність Польщі²⁰⁷.

Стратегія тез була розбита на декілька етапів, хоча висловлені в них думки поділяла не кожна партія. Національна партія та Партія

²⁰⁴ Zaszkilniak L. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach 1939–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania... — Warszawa, 1999. — S. 141.

²⁰⁵ Misilo E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... — S. 168.

²⁰⁶ Ibid. — S. 159.

²⁰⁷ Ibid.

праці вважали, що в перехідний період необхідно радикально ліквідувати українське питання, цим самим усунувши головну перешкоду в нормалізації польсько-російських стосунків шляхом підписання угоди з СРСР (зокрема угоди з Радянською Україною про примусовий обмін українського населення з південно-західних територій на поляків, які проживають у СРСР). При цьому наголошувалося, що до того часу, поки цей обмін не відбудеться, потрібно провести виселення українців з польсько-радянської прикордонної смуги; територій, які прилягають до залізниць, автострад, важливих комунікацій тощо; з округів та місцевостей, які вважаються стратегічно, політично та економічно важливими²⁰⁸. У свою чергу Польська соціалістична партія, не погоджуючись з таким кардинальним вирішенням цього питання, додала, що українсько-польське переселення повинно бути проведене добровільно. Аргументація зводилась до того, що примусове переселення українців може схилити СРСР до анексії південно-східних територій Польщі, а українців — до збройного опору²⁰⁹.

На думку лідерів Національної партії та Партії праці, у період, коли міжнародні взаємини нормалізуються, необхідно провести переселення українського сільського й міського населення на територію центральної і західної Польщі та підтримати еміграцію українців за кордон, але перешкоджати організованому поселенню українства в Чехії, оскільки це може призвести до негативних наслідків²¹⁰.

Не прагнучи проводити паралелі, варто відзначити, що концепції переселення українців і поляків, а також депортації українського населення в центральну та західну Польщу доволі швидко реалізував на практиці прорадянський польський уряд у 1944–1947 роках. Це проливає світло й на дивовижно пасивну реакцію польського суспільства на насильницьке переселення українців, оскільки простежується майже повна однастайність польських політичних угруповань у цьому питанні, без огляду на їхні ідеологічні уподобання.

У грудні 1943 року Національна рада підготувала проект резолюції в українському питанні. У проекті було підтверджено свободу національного, культурного й економічного розвитку для українців у Польщі; при цьому наголошувалося на відкритті українського

²⁰⁸ Misilo E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... — S. 161.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Ibid.

університету у Львові. Підсумовувалася резолюція думкою про те, що «опертий на територіальні засади, українсько-польський компроміс є можливий, але тільки ціною тривалого державного зв'язку між Польщею та незалежною Великою Україною, розташованою в басейні Дніпра. У цілому поляки ставляться прихильно до українських незалежницьких прагнень»²¹¹.

Слід відзначити, що емігрантський уряд зробив ще одну спробу повернутися до українського питання на початку 1945 року. Так, 21 січня 1945 року керівник Управління з національних питань Центральної та Східної Європи в Міністерстві інформації та документації польського емігрантського уряду С.Папроцький направив на ім'я міністра закордонних справ РП А.Тарновського свою концепцію розвитку українсько-польських стосунків, яка зводилась до перетворення майбутньої Польщі на двонаціональну польсько-українську державу при повній рівності обох народів в управлінні державою. Як стверджують Г.Мотика та Р.Внук, ця концепція викликала серйозне зацікавлення з боку урядових кіл²¹². Але вона залишилась на папері, оскільки на території Польщі вже перебували радянська війська, а радянська дипломатія завершувала підготовку до міжнародного визнання комуністичного уряду Е.Осубки-Моравського.

Оцінюючи позиції польських політичних угруповань, простежуємо тенденцію до неоднозначного сприйняття політичною елітою Польщі ідеї утворення української незалежної держави, навіть територіально окресленої в басейні Дніпра. Натомість питання приєднання до майбутньої української держави Галичини та Волині польські керівники залишали поза будь-якими дискусіями.

У роки Другої світової війни Західна Україна стала місцем переплетення цілої низки політичних, військових і національних протиріч, які не лише мали вплив на подальший розвиток подій у цьому регіоні, а й позначилися на розвитку українсько-польських відносин. Але військово-політична ситуація на цих землях мала свої особливості. Перші масові зіткнення розпочалися на території Волині. Оцінюючи ситуацію, яка склалася на Волині в 1943–1944 роках, слід навести, можливо, дещо емоційну, але досить влучну оцінку комісара радянського партизанського з'єднання С.Руднева про

²¹¹ Misilo E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... — S. 167.

²¹² Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny» na emigracji // Więź. — 2000. — №9. — S. 198.

політичну атмосферу, що панувала на цій території: «Нерви напружені до краю, ні спати, ні їсти не можу. Провести загін в такому виключному національному і політичному переплетенні — це все одно, що провести корабель по незнаному фарватеру, серед підводних каменів, мілин...»²¹³. Звертає на себе увагу також і той факт, що якщо ще 15 листопада 1941 року Грот-Ровецький інформував, що, на його думку, Волинь можна зайняти без боротьби, то вже 12 січня 1943 року він вимагав у момент вибуху повстання дати йому польський і англійський десант «насамперед у східній частині країни»²¹⁴.

Українсько-польський конфлікт, який мав місце на Волині в 1943–1944 роках, у дійсності став неоголошеною війною обох націй, незалежницькі інтереси яких зіткнулися. У сучасній польській та українській історіографії висловлюються різні оцінки цих подій — від екстермінації польського населення до прямих провокацій з боку «третіх» сил — СРСР та Німеччини. Усе частіше історики схильні розглядати цю трагедію як наслідок українсько-польських протиріч, що накопичувалися десятиліттями. Як слушно відзначив американський дослідник Я. Пеленський, значну роль у цьому конфлікті «відіграв інтегральний націоналізм обох сторін — української та польської. При цьому рука Москви мала другорядне значення»²¹⁵.

Погоджуючись з цією думкою, гадаємо, що все ж не слід ігнорувати зовнішні чинники, які мали також безпосередній вплив на терористичні акції проти цивільного населення. У розпал конфлікту, 28 липня 1943 року до жителів Волині із закликком зупинити боротьбу звернулася Окружна делегатура уряду К. Банана, звинувачуючи німців та радянські спецслужби в провокуванні братовбивчої боротьби²¹⁶. Цікавою в цьому контексті виглядає також оцінка причин українсько-польського конфлікту радянськими політорганами. У червні 1944 року член Військової ради Білоруського

²¹³ Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. — Станіслав: Обласне книжково-газетне видавництво, 1960. — С. 61.

²¹⁴ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947... — S. 23.

²¹⁵ «Круглий стіл»: Українсько-польські стосунки (30–40-і роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 104.

²¹⁶ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 296.

фронту М.Булганін у листі до М.Хрущова так виклав своє бачення цих подій: «Німецькі окупанти не цуралися жодних брудних прийомів шантажу і провокації, нацьковуючи українців на поляків і навпаки. Наприклад, самі німці вб'ють з-за рогу декількох поляків, а потім говорять польському населенню: «Це зробили українці, вони ваші непримиренні вороги». Вб'ють з-за рогу українця, а перед українським населенням зображають це як ворожий терористичний акт поляків. Заграючи то з українськими, то з польськими буржуазними націоналістами, спекулюючи на почуттях національної гордості поляків і українців, німці провокували збройні сутички між ними»²¹⁷.

Радянська верхівка досить уважно стежила за розвитком подій на Волині. Насамперед її турбувало поширення та зміцнення українського національно-визвольного руху, що вилилося у створення військового формування — УПА. Крім того, занепокоєння викликала і діяльність польського підпілля, метою якої було збереження контролю над цими теренами і повернення їх до складу оновленої польської держави. Незважаючи на серйозну небезпеку для СРСР з боку українського та польського підпілля, радянське керівництво заспокоював один факт — між обома рухами опору існувало протиріччя у питанні майбутньої належності територій Західної України, що у свою чергу зводило нанівець будь-які їхні спроби об'єднатись у боротьбі проти СРСР. Саме це протиріччя було взяте за основу радянськими спецслужбами для реалізації своїх планів щодо розколу, а згодом і розгрому обох рухів опору.

Невипадково 28—29 травня 1943 року на річці Уборть, у глибокому німецькому тилу, відбувається нарада ЦК КП(б)У з керівництвом найбільших партизанських з'єднань, яку проводив секретар ЦК Д.Коротченко. Учасник цієї наради С.Руднев зробив такий запис у своєму щоденнику: «На цій нараді розповідались цікаві деталі про роботу в тилу, особливо, з питань про польських і українських націоналістів, про ставлення до населення і т. д.»²¹⁸.

Слід зауважити, що менше, ніж за півтора місяця, а саме 11 липня 1943 року, українсько-польський конфлікт досягне свого апогею. Польський дослідник Й.Дарський звертає увагу на той факт, що масові вбивства поляків на Волині у 1943 році розпочалися піс-

²¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 80.

²¹⁸ Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд... — С. 33.

ля комюніке ТАРС про «взяття СРСР під свій захист населення т. зв. кресів від окупаційного польського панування»²¹⁹.

Беззаперечним є той факт, що польське населення підтримувало радянський партизанський рух. Причин такої поведінки було декілька, але всі вони зводились до однієї — знайти збройну опору у боротьбі з українським підпіллям. Польський історик Г.Мотика вважає, що проведення антипольських акцій ОУН — УПА змусило декілька тисяч поляків шукати опіки радянських партизанів. Внаслідок цього поляки опинилися практично у всіх партизанських загонах, що діяли на Волині²²⁰. При цьому слід погодитись з Г.Мотикою, що у своїй більшості поляки вступали до радянських партизанів не з ідеологічних, а з практичних міркувань²²¹.

Поглиблювала міжнаціональний конфлікт і діяльність польської допомогової поліції, сформованої у швидкому темпі гітлерівцями замість української, яка практично повністю влилася в УПА. Загалом чисельність польської допомогової поліції на Волині складала від 1,5 до 2 тис. поляків. Польське підпілля негативно ставилося до формування польської поліції, але її накази не мали ніякого впливу на перебіг подій. Натомість залишається відкритим питання, чи хотіли виконувати ці накази місцеві командири²²².

В.Семашко зазначає, що з метою стримати кровопролиття комендатура округу АК спільно з Волинською делегатурою уряду пробували вести переговори з українською стороною. Перші перемовини відбулися 7 липня без суперечок. Під час наступної розмови (10 липня) польські представники були вбиті в с. Кустичі під Ковелем. Після чого порозуміння було перекреслене²²³.

Керівництво радянських партизанських з'єднань, інформуючи про розвиток подій на Волині влітку 1943 року так оцінювало ситуацію: «Усі ці націоналістичні групи громлять і поголовно знищують польське населення. У зв'язку з цим поляки тікають до німців, а останні формують з них поліцію проти націоналістів

²¹⁹ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947... — S. 26.

²²⁰ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 118.

²²¹ Ibid. — S. 119.

²²² Ibid. — S. 119–120.

²²³ Siemaszko W., Siemaszko E. Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944 // Armia Krajowa na Wołyniu // Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzanowski. — Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wolyński. — Warszawa, 1994. — S. 24.

і партизанів»²²⁴. Зі свого боку командири партизанських з'єднань Федоров, Кизя, Тимофеев повідомляли М.Хрущову про те, що «в південних районах Рівненської області — Дубно, Сарни, Млинів та інш. німці озброюють поляків для боротьби проти партизанів і націоналістів, але випадків виступів поляків проти партизанів ще не помічено»²²⁵.

Про значні втрати серед польського населення Волині повідомляли довідки радянських партійних органів. Зокрема, у довідці Волинського обкому КП(б)У «Про політико-моральний стан польського населення районів Волинської області, звільнених від німецької окупації» від 2 червня 1944 року відзначалося, що поляки сильно постраждали від масового терору українських націоналістів, які вбивали поляків цілими сім'ями, а інколи й селами, знищивши в області декілька тисяч поляків. У свою чергу поляки організовували самооборону, покидали свої села, звозили сім'ї у великі польські села і створювали там свої військові організації, підпорядкувавши їх виключно цілям оборони, не ставлячи при цьому жодних програмово-політичних завдань. Так, наприклад, у селі Пшебраже Ківерського району, де до війни проживало 600 осіб польського населення на момент звільнення його Червоною армією було більше 10 тис. осіб, які під час німецької окупації організували кругову оборону проти українських націоналістів до часу приходу Червоної армії. Зауважувалось, що німці займали «нейтралітет» і в той же час створювали поряд із загонами, укомплектованими українцями, суто польські поліцейські загони. Відзначалось, що вищеназвані обставини привели до національної консолідації, певної національної замкнутості та пожвавлення шовіністичних настроїв, що намагалось використати польське підпілля²²⁶.

Учасні оцінки цієї трагедії надалі різняться як у польській, так і в українській історіографії. Зокрема, Т.Ольшанський звернув увагу В.Семашка, що він зменшив кількість жертв на Волині від 60—70 до 50 тис. осіб. Крім того, на його думку, оперування категорією «більшості» або «всіх мешканців» без подання кількості мешканців. Середня кількість поляків на Волині (в розрахунку на

²²⁴ Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд... — С. 44.

²²⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Т. 2... — С. 391.

²²⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — оп. 23. — Спр. 892. — К. 6—7.

населений пункт) становила 60 осіб. Цілком польських сіл на Волині в середині 1930-х років було 745 на 6 890 населених пунктів²²⁷.

Рапорти АК визначали загальну кількість польських жертв на Волині в 1943 році у розмірі 15 тис. осіб. Ю. Дарський вважає, що українські втрати не були меншими²²⁸.

У своїй критиці статті Т. Ольшанського в журналі «Вензь» (№ 11/12. — 1991) В. Гоцький звертає увагу на думку автора, що акція була добре спланована, оскільки вона була проведена напередодні жнив, а припинена під час жнив, і згадує при цьому, що населення Волині було малоземельне. На думку В. Гоцького, акція звільнення території від поляків, як від селян, так і від залишків поміщиків, давала змогу селянам поліпшити свій добробут. Цим дослідник пояснює і такий масовий наплив селян до лав УПА. У такий спосіб 1500 сільських польських господарств дісталось у руки українських селян.

Т. Ольшанський зазначає, що більшість злочинів під час цієї акції «очищення Волині» були здійснені не відділами УПА, а саме отими добровольцями-селянами, які часто йшли до бою з сокирами, косами чи вилами, бо для такої кількості селян вогнепальної зброї не вистачило²²⁹. У цьому контексті слушною є думка Г. Дичковської, яка вважала однією з причин трагічних подій на Волині помсту: «Почуття помсти є страшним, навіть якщо воно рухає однією особою, а охопивши маси, воно виливається в бурю, що змітає зі свого шляху все, не шкодуючи винних і невинних»²³⁰.

Вже в серпні 1943 року провід ОУН робить радикальні кроки з метою призупинити хаос, який охопив Волинь. У серпні 1943 року були видані інструкції, у яких наказувалось припинити акти насильства проти польського населення. Але, як свідчать документи УПА, українське населення та стрільці були дезорієнтовані, оскільки протягом останніх років поляки розглядалися як вороги. Навіть ще у другій половині 1943 року, коли обов'язковими до виконання стали згадані документи про перегляд ставлення до польського

²²⁷ Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach // Materiały sesji naukowej pod redakcją T. Stepnera. — Gdańsk, 1993. — 185 s.

²²⁸ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947... — S. 26.

²²⁹ Гоцький В. Про добрих поляків // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 2. — С. 180.

²³⁰ Дичковська Г. ОУН — УПА і національне питання // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 3. — С. 272.

населення, у директивних документах за підписом командира УПА Кліма Савура ворогами називались німці, більшовики та поляки²³¹.

Аналізуючи волинські події на початку листопада 1943 року, референт служби безпеки Волинського округу вважав, що «акція винищення поляків не принесла очікуваних результатів. Польський активний елемент в основному зберігся і з одного боку використовує німецько-більшовицьку окупацію Західної України, щоб помстити українцям, а з другого боку готується до більшого самостійного виступу у відповідний час»²³². Референт вважав, що в тих умовах необхідно було звернутися до компетентних осіб із пропозицією про зміну ставлення до поляків і шляхом переговорів з польським керівництвом відірвати їх від німців і більшовиків. На його думку, це «позбавило б одних і других поважної кількості військової сили та розложило їх морально»²³³.

У роки Другої світової війни Волинь була не єдиним місцем, де українсько-польське протистояння набрало особливої гостроти. Осередками українсько-польських протиріч були також Галичина, Холмщина та Люблінщина. Обидва підпільні рухи — Українська повстанська армія (УПА) та Армія крайова (АК) активно протистояли саме на цих територіях, хоча форми боротьби були дещо іншими.

Незважаючи на добре розгалужену мережу польського підпілля на цих теренах, суспільні настрої населення не задовольняли польське керівництво. У серпні 1943 р. комендант «Збройного визволення»²³⁴ здійснив інспекційну поїздку територіями колишніх Львівського, Станіславського та Тернопільського воеводств, за результатами якої підготував інформаційну довідку для Головної комендатури «Збройного визволення». Комендант засвідчив цілковиту байдужість польського населення до трагедії масових убивств українцями їхніх земляків, відсутність єдиного керівництва польським суспільством, яке неорганізоване і не має постійного зв'язку з цент-

²³¹ Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — Київ-Торонто, 1999. — С. 7, 14.

²³² Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали... — С. 310.

²³³ Там само.

²³⁴ Збройне визволення (Zbrojne Wyzwolenie) — польська підпільна організація періоду Другої світової війни. Створена 7 жовтня 1939 р. у Варшаві. Керівник — полковник Анджей Петриківський (псевдо «Завада»),

ральною владою. Зауважувалось, що діяльність делегатури є настільки законспірованою, що на цих територіях про неї нікому невідомо, а повсюди панує роздратування бездіяльністю центральної влади та її перебільшенням ролі «Східної Малопольщі». Серйозні застереження в коменданта викликали виїзди поляків з цих територій, оскільки, на його думку, вони ставили під загрозу державні інтереси. Заспокоював тільки той факт, що на той час німці не застосовували до поляків репресій²³⁵.

Оцінюючи діяльність українського підпілля, комендант А. Петриківський (псевдо — «Завада») звертав увагу на його взірцеву організацію та добре озброєння. Крім того, його турбував також і той факт, що українська група «Мудрівців»²³⁶ — прихильна полякам, була слабкою і без жодних впливів²³⁷.

Водночас єдності не було й в українському суспільстві. В оцінці УПА суспільно-політично ситуації у лютому 1944 р. зверталась увага на те, що українське суспільство хоча й пасивно ставиться до Українського центрального комітету, та все ж підтримує його настільки, наскільки не погоджується з ОУН — УПА. Помітний розкол в українське середовище внесло створення дивізії СС «Галичина», і особливо слова голови дистрикту Галичина О. Вехтера: «Ліс — це ганьба України, а СС покликані цю ганьбу змити». Така оцінка викликала побоювання в українському суспільстві, оскільки наштотувала на думку про можливість використання СС «Галичина» проти УПА. Українська громада розцінювала цю ситуацію як досить важку, не знаходячи з неї виходу, оскільки ніхто не заявляв, що дивізія повинна відмовитися від наказу німців боротися проти УПА, але ніхто й не заявляв, щоб вона боролася²³⁸.

Українське середовище висловлювало також побоювання, що тактика бандерівців виганяти поляків з сіл і містечок призведе до того, що останні захочуть помститися у Львові і знищать у ньому всіх українців, а насамперед — українську інтелігенцію²³⁹.

²³⁵ CA MSWiA RP. — АК, sygn. 602. — К. 7.

²³⁶ «Мудрівці» — прихильники політики нормалізації українсько-польських відносин. Назва походить від прізвища голови Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) В. Мудрого, який заініціював політику нормалізації у період Другої Речі Посполитої.

²³⁷ CA MSWiA RP. — АК, sygn. 602. — К. 7.

²³⁸ Ibid. — OUN, sygn. IX/111. — Вр.

²³⁹ Ibid.

Все ж керівництво польського підпілля реально оцінювало ситуацію і усвідомлювало, що в умовах, які склалися в Західній Україні, будь-яке відкрите протистояння українським збройним формуванням призведе до відчутного удару по добре законспірованій мережі, наслідком чого стане невиконання нею поставлених стратегічних завдань напередодні наближення радянсько-німецького фронту. Як один з методів у боротьбі проти ОУН та УПА було обрано провокації, використовуючи при цьому гестапо.

Німецька окупаційна влада, даючи оцінку діяльності польського підпілля за липень — вересень 1942 р., відзначала, що воно обрало таку тактику: поляки повинні вступати до створених німецькою владою адміністративних органів, здобувати у них довіру, і непомітно впливати на їхні рішення; кожний працюючий у такій установі поляк повинен турбуватися, щоб до неї був також прийнятий його співвітчизник; в німецьких адміністративних органах необхідно формувати підозрілість до українців та схилати до проведення репресій для того, щоб вони (українці) у свій час взяли участь у планованому повстанському русі. Щоправда, польський дослідник В.Семашко вважає, що третій пункт був неправдивий, оскільки все було навпаки²⁴⁰.

Натомість документи свідчать, що польське підпілля досить часто використовувало німців у боротьбі з ОУН — УПА. Зокрема, 28 серпня 1943 р. комендант «Збройного визволення» Львова «Гримала» інформував центр, що організації вдалось завербувати до співпраці керівника українського відділу в гестапо, який працюватиме у польському підпіллі під псевдо «Ярема». Комендант підкреслював, що в деяких випадках внаслідок великої української переваги та відсутності відповідного озброєння польського населення неможливо протистояти українському підпіллі, а тому поляки «в цих випадках змушені скористатися з допомоги німців»²⁴¹.

Через декілька днів «Гримала» надіслав повідомлення, що львівське гестапо провело арешти в селі Сем'янівці поблизу Львова. Внаслідок цієї операції було заарештовано понад 100 осіб, у тому числі 2 українських священики, які нібито мали керувати операцією з винищення польського населення²⁴². Схожий випадок став-

²⁴⁰ Siemaszko W., Siemaszko E. Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944... — S. 20.

²⁴¹ CA MSWiA RP. — AK, sygn. 605. — Вр.

²⁴² Ibid.

ся й у Винниках, коли польське підпілля отримало інформацію, що комендант поста української поліції Вільчинський 13 серпня 1943 р. прийняв присягу перед місцевим українським населенням знищувати поляків та запланував проведення анти польської акції на 20 серпня. Отримавши це повідомлення, місцева комендатура «Збройного визволення» вислала до шефа гестапо, його заступника і декількох цивільних німців вироки смерті українською мовою, а через два дні повідомила, що на 20 серпня 1943 р. готується напад на німців, вказала організаторів і склад зброї. У результаті 19 серпня було заарештовано всіх тих, хто складав присягу²⁴³.

Цікаво, що зберігся сам рапорт до комендатури «Збройного визволення» Львова від одного з керівників нижчої ланки, в якому він дійсно повідомив про факт прийняття присяги комендантом української поліції Вільчинським, але не перед українським населенням, а українською патрульною поліцією. При цьому нічого не було згадано ні про дату нападу на поляків, ні про склади зброї. Проте з його відповіді можна зрозуміти, що від нього вимагали плану міста та розміщення комісаріатів, найімовірніше для того, щоб донос у гестапо мав правдоподібний вигляд²⁴⁴.

Підтвердженням того, що це були не поодинокі випадки, а розроблена тактика, свідчить витяг з одного пропагандистського матеріалу ОУН, підготовленого в квітні 1944 р. У ньому йшлося про те, що на західноукраїнських землях польське підпілля працює за спеціальною «Інструкцією розвідувальної діяльності», згідно з якою «кожний підрозділ повинен мати докладну інформацію про всі відділи ОУН. Насамперед потрібно було звертати увагу на кількісний склад, вік, настрої, стан підготовки, озброєння, боеприпаси, види діяльності, прізвища і адреси керівників». З посиланням на члена польського підпілля Т.Скібінського повідомлялось, що метою польського підпілля є ліквідація національно свідомих українських кадрів з використанням при цьому доносів у гестапо чи НКВС або власних боївок²⁴⁵.

У полі зору керівництва польського підпілля знаходилась і українська церква та проблеми, які існували в українських конфесійних стосунках. Особливо непокоїла польську сторону діяльність митрополита Української греко-католицької церкви А.Шептицького,

²⁴³ CA MSWiA RP. — AK, sygn. 605. — Вр.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid. — OUN, sygn. IX/134. — Вр.

яка в роки війни була спрямована на об'єднавчий процес греко-католицької та православної церков. У тих умовах визрівав реальний шанс для українського суспільства консолідуватися навколо єдиної церкви. У свою чергу це не могло не турбувати певні польські кола, які намагались перешкодити таким процесам. У серпні 1943 р. комендатура «Збройного визволення» у Львові повідомляла про проведені розмови з вищими ієрархами греко-католицької і православної церков, які за її дорученням проводив римо-католицький священник о.Щепан. Перша розмова відбулася 15 серпня з митрополитом А.Шептицьким. Як повідомила польська сторона, о.Щепан висловив переконання, спираючись на думку всієї польської громадськості, що вину за злочини проти поляків на території Західної України несе греко-католицьке духовенство і що поляки ображені на митрополита за його ставлення до цих подій, як і на відсутність з його боку рішучого засудження акції, яку українське підпілля здійснює проти поляків. У відповідь на цю заяву, за словами о.Щепана, митрополит А.Шептицький висловив співчуття з приводу такого розвитку подій і ствердив, що поляки занадто багато зробили кривди українцям у період польської державності, щоб він тепер міг запобігти цим акціям, і навіть якщо б він особисто їм протистояв, то мусив би рахуватися з іншими чинниками, які впливають на таке, а не інше ставлення до цієї справи²⁴⁶.

24 серпня 1943 р. о.Щепан, за наказом коменданта «Завади», провів розмову з православним митрополитом Діонісієм. Метою розмови було привернення митрополита до польської справи. Повідомлялось, що митрополит позитивно поставився до цієї позиції і що наступна розмова відбудеться найближчим часом²⁴⁷.

При зіставленні цих двох розмов простежується прагнення керівництва польського підпілля вплинути на український визвольний рух через церковні чинники, використовуючи при цьому авторитет двох ієрархів. У той же час дивною видається інформація про невизначену позицію митрополита А.Шептицького в питанні злочинів проти польського населення, оскільки згідно з повідомленнями самого «Збройного визволення» у цій справі митрополит звернувся до українців з відозвою, яка містила заклик опам'ятатися²⁴⁸.

²⁴⁶ CA MSWiA RP. — АК, sygn. 605. — Вр.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid. — Sygn. 602. — К. 7.

Але завдання проведених розмов не зводилося виключно до пошуків підтримки з боку українських ієрархів з метою призупинення антипольських акцій українського підпілля. 6 вересня 1943 р. комендант «Збройного визволення» інформував представника уряду Польщі про різке погіршення стосунків між греко-католицькою і православною церквами. Причину такого розвитку подій керівництво «Збройного визволення» вбачало у так званому демаскуванні політики митрополита А.Шептицького, спрямованої на поглинання греко-католиками православної церкви. Польське керівництво вважало, що головна мета такої політики А.Шептицького була спрямована на досягнення релігійної єдності всіх українців та підписання на вигідних умовах конкордату з Ватиканом²⁴⁹. Очевидно, що польський представник вміло подав митрополиту Діонісію своє бачення цієї проблеми, оскільки відповіддю останнього на ці плани стало посилення ініціатив у напрямку створення нових православних парафій і наказ до православного духовенства розпочати інтенсивні акції проти греко-католиків. В інформації відзначалось, що ці моменти використовувались польським підпіллям у пропагандистських листах до православних віруючих і настоятелів²⁵⁰. Усі ці події ще більше загострили протиріччя між українським та польським визвольними рухами.

З приходом радянських військ у Західну Україну та просуванням їх на захід частина збройних підрозділів ОУН — УПА для продовження боротьби перейшла на територію Холмщини, Підляшшя, Перемишльщини — терени, які до 1939 року вважались південно-східними воєводствами Другої Речі Посполитої. Ці території, як і західноукраїнські землі, були також заселені українсько-польським населенням і розглядались польським підпіллям як виключно польські терени. Зі свого боку ОУН вважала їх українськими етнографічними територіями, які опинилися в кордонах польської держави. Як зазначав крайовий провідник служби безпеки ОУН П.Федорів (псевдо «Дальнич»), перед Організацією постало завдання створення на цих територіях самостійного організаційного осередку, який навіть у випадку тимчасової відсутності контакту з вищими організаційними осередками на західноукраїнських землях зміг би проводити самостійну організаційну роботу відповідно до визначеної тактики без детальних обговорень окремих справ чи

²⁴⁹ СА MSWiA RP. — АК, sygn. 605. — Вр.

²⁵⁰ Ibid.

випадків²⁵¹. З цією метою в 1945 р. було створено Крайовий провід «Закерзонського краю», на чолі якого став член ОУН Ярослав Старух (псевдо «Стяг»). До складу керівництва також увійшли: політично-пропагандистський референт «Орлан», референт з військових справ «Олег» та референт служби безпеки Петро Федорів («Дальнич») ²⁵².

Протиріччя в оцінці належності цих територій призвело до того, що протягом 1944 — першої половини 1945 р. на цих територіях розгорілось збройне протистояння обох рухів.

Першими відчули на собі бойові дії визвольних рухів українське та польське населення Холмщини. Щоправда, українське населення Холмщини зазнало перших втрат від польських збройних груп ще в квітні 1942 р., де до весни 1943 р. було вбито 394 національно свідомих українці²⁵³. Це дало підстави українським історикам стверджувати, що холмські події дали поштовх до витіснення польського населення з Волині. Проте в польській історіографії терор проти української інтелігенції на Холмщині оцінюється як вибіркова ліквідація польським підпіллям українців-колаборантів, що співпрацювали з німецькою владою²⁵⁴.

У квітні 1944 року ОУН, оцінюючи ситуацію на Холмщині, звертала увагу на запеклі бої з польськими збройними загонами, які за «жорстокістю і впертістю перевищували подібні дії на західноукраїнських землях»²⁵⁵. Причини цього явища ОУН вбачала насамперед у тому, що Холмщина межувала з польськими корінними землями і поляки розглядали їх виключно як свою територію. Окрім того, Холмщина була відгороджена широкою смугою спалених і знищених сіл, які не мали допомоги із Західної України. Спочатку поляки застосовували індивідуальний терор, що згодом переріс у загальну боротьбу. Як наслідок, змінилася психологія самого холмщача, який «ще рік-два тому назад вагався куди йти, а зараз стає активним бойовиком»²⁵⁶.

²⁵¹ CA MSWiA. — OUN. Sygn. IX/22. — Вр.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid. — OUN. — Sygn. IX/134. — Вр.

²⁵⁴ Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». Luck, 24–26 maja 2000, t. 7. — Warszawa: KARTA, 2000. — S. 268–270.

²⁵⁵ CA MSWiA. — OUN. — Sygn. IX/134. — Вр.

²⁵⁶ Ibid.

ОУН повідомляла про прагнення польських збройних підрозділів опанувати територію на південь від Грубешова, щоб унеможливити контакт Холмщини із Західною Україною. З цією метою була захоплена невелика територія від Бугу до Тишовець через села Пригоріле, Малків, Смолигів, Ласків, Мірче, Андріївка, Мягке, Тучапи, Тишівці. Колонії біля згаданих сіл стали осередками польської підпільної роботи. Цей клин, що глибоко вривався у територію, переважно заселену українцями, і став головною базою нападів польського підпілля. Протягом січня 1944 р. поляки не застосовували масових нападів проти українців, натомість розвинули грабіжницькі акції, використовуючи при цьому індивідуальний терор. Такий стан справ тривав до початку лютого 1944 р., коли з Волині перейшла група польської поліції, яка спалила село Малків. Облава, яку здійснили німці з українською поліцією, закінчилась їхнім розгромом польськими загонами. Після цього польські загони відступили з Грубешівщини²⁵⁷.

Зі свого боку українські збройні загони, використавши нагоду, почали палити польські колонії Графка, Крилів, Рувківка. У результаті цих дій поляки завдали по українських селах три сильні удари. 3 березня 1944 р. перші удари були спрямовані на села Сагринь, Мягке, Андріївку. Тоді ж друга група вдарила на село Суховичі, а пізніше на село Ласків. Третя група у кількості 200 чол. пішла на колонії Березів, Тереміль, Стриківець, Турковичі. Під час цих боїв загинуло багато цивільного населення.

Слідом за першою акцією 19 березня 1944 р. була проведена друга. Поляки почали палити села Модрень, Модринець, Масломичі, Тихобуж, Миняки, Козодави, частково Сліпча, Космова і Черничена. Під час проведення цієї акції жертви серед цивільного населення були меншими, оскільки більшість жителів ще раніше втекла до Грубешова чи за Буг.

21 березня 1944 р. було проведено третю акцію, спрямовану на село Бресть. Поляки спалили ціле село і вбили до 160 українців. Характерно, що німці досить часто приїжджали на такі згарища і забирали худобу, свині, кури²⁵⁸.

Польський історик Г.Мотика вважає, що наступ у березні 1944 р. здійснили грубешівський і томашувський відділи АК, підтримані батальйоном хлопським С.Басая («Рися»), спаливши понад

²⁵⁷ CA MSWiA. — OUN. — Sygn. IX/134. — Bp.

²⁵⁸ Ibid.

20 українських сіл (Сагринь, Бересть, Ласків). Після подолання опору української самооборони дійшло до вбивства цивільного населення, у результаті чого загинуло близько 1,5 тис. українців. Услід за цим на Холмщину ввійшло кілька куренів УПА з Волині і Східної Галичини, які розпочали антипольську чистку в районі населених пунктів Тарношин, Жабче, Великі Очі, вбиваючи там цивільне населення. Одночасно у важких боях вони відтіснили польські відділи за річку Гучву. Внаслідок цього утворився українсько-польський фронт довжиною понад 100 км з кількакілометровою нічійною зоною. Г.Мотика вважає, що діяльність української партизанки була не реакцією на польський наступ у березні 1944 р., а реалізацією плану «деполонізації»²⁵⁹.

Українсько-польський конфлікт набрав особливої гостроти також на Люблінщині, що стало наслідком виселенської акції німців на Замойщині. Під час її проведення німці в деяких виселених польських селах поселяли українців, щоб села, колонізовані українцями, створили природний захисний вал від ударів польського підпілля на німецьких колоністів. Провокація ця мала цілковитий успіх, оскільки поляки фактично частину ударів скерували проти українського населення²⁶⁰.

Ці криваві епізоди українсько-польського конфлікту, який з перемінним успіхом для однієї чи іншої сторони тривав на всій території українсько-польського пограниччя, є віддзеркаленням атмосфери, яка панувала на тих теренах. Заручником цієї жорстокої боротьби майже завжди ставало українське та польське цивільне населення.

На початку вересня 1944 р. про конфлікти між українським та польським населенням інформували політоргани І Українського фронту. Така ситуація була особливо характерна для повітів, які межували із Західною Україною, і в яких українці складали більше 50% населення. Повідомлялось, що в Грубешівському повіті, де проживало 80% українців і 20% поляків, діяло декілька підрозділів УПА, які тероризували польське населення. З іншого боку, активізувала свою діяльність АК. Подекуди АК під загрозою розстрілу заборонила українському населенню з'являтися на полях. В Красноставському повіті загони АК цілими групами виходили з лісу і на-

²⁵⁹ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 304.

²⁶⁰ Ibid.

падали на українські села. Декілька разів загони АК грабували населені пункти Стружиці, Красне і розганяли з полів українців, які вийшли збирати урожай²⁶¹.

На початку 1944 р. українське та польське підпілля не могло дійти до компромісу, а пропагандистська діяльність окремих загонів ще більше загострювала ситуацію. Навесні 1944 р. серед пропагандистів ОУН був розповсюджений текст агітаційного виступу в українському середовищі на тему «Польське питання». Агітаторами зверталась увага на тезу, що український народ веде боротьбу за свою державність та визнає право кожного народу на власну державу на його етнографічних землях. Підкреслювалось, що на II Конференції ОУН в квітні 1942 року було чітко заявлено, що ОУН прагне до мирної ліквідації другорядних фронтів, у тому числі й польського фронту. Шлях до пом'якшення польсько-українських взаємин та мирне вирішення українсько-польського питання загалом, на думку ОУН, можливий тільки на основі визнання польською стороною української державності на українських землях²⁶². Але крім того було підготовлено кілька тез, які виправдовували неможливість порозуміння з польським підпіллям. По-перше, наголошувалось на тому, що у поляків не було єдиного політичного керівництва, а існувало декілька підпільних організацій, які не мали однієї політичної лінії. Діяльність польського еміграційного уряду в Лондоні, до якого входили різні партії, оцінювалась як надто обмежена, оскільки уряд був відірваний від держави і проводив політику, яка була потрібна союзникам. Пропагандисти робили акцент на сильних впливах СРСР серед частини польського середовища, при цьому увага зверталась на діяльність Ванди Василевської та Польської робітничої партії²⁶³.

Другим важливим елементом, на думку пропагандистів ОУН, було заперечення більшістю польських організацій будь-якої можливості порозуміння. Для прикладу наводились цитати з підпільних польських газет. Так, у газеті «Велька Польска» від 19 квітня 1943 року писалось: «Останнім часом голосною стала справа України, бо німці, які в середині минулого століття винайшли український народ для своїх цілей, тепер поспішно його творять. Німці винайшли не тільки українців, але також гуралів, шльонзаків і багато

²⁶¹ ЦДАГОВ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 89.

²⁶² SA MSWiA. — OUN, sygn. IX/134. — Вр.

²⁶³ Ibid.

інших «народів» для того, щоб ослабити поляків і легше втримувати великі простори під своїм пануванням». Або ж подавалась витримка з газети «Шанец Кресови» від 21 березня 1943 року, яка переконувала, що «східні землі Речі Посполитої були і є виключно польськими землями, до яких ніхто, крім нас, немає справи: ані більшовики, ані українці. Руський народ, що проживає на цих територіях, ми вважаємо за плем'я, яке складає частину польського народу...»²⁶⁴. Якщо на основі цих тез проводилась робота серед українського населення, то зрозуміло, що в цих умовах не могло бути й мови про пошуки шляхів до порозуміння.

Зі свого боку АК також притримувалося подібної лінії. У березні — квітні 1944 року АК підготувала звіт «Про український незалежницький рух в Малопольщі». У розділі «Завдання і цілі» зверталася увага на те, що «зміна ситуації на сході внаслідок більшовицького наступу здійснює великий вплив на сепаратистський український рух. З кожним днем цей рух набирає сили і проявляється не тільки в прагненні вибороти незалежність «України» (у лапки взято у звіті. — І.Ц.), а в основному до винищення і повного усунення зі східної частини країни польського населення. Українські керівники, тобто духовенство та вчителі, вважають, що Україна отримає незалежність у результаті цієї війни, між іншим шляхом повного винищення поляків на українських (на їхню думку) землях»²⁶⁵. На підтвердження цих думок була використана одна з інструкцій УПА, серед 13 пунктів якої для створення повного враження про справжні цілі УПА достатньо було прочитати такі пункти: у зв'язку з радянським наступом прискорити ліквідацію поляків; села чисто польські палити і витинати до пня; за вбивство українця поляком або німцем застрілити 100 поляків²⁶⁶.

Враховуючи військово-політичну ситуацію, польське керівництво вирішило використати СРСР для реалізації своїх політичних планів стосовно Західної України, помилково сподіваючись на підтримку західних союзників. Підтвердженням цього стала депеша глави польського уряду В.Сікорського до генерала С.Ровецького від 6 лютого 1943 року. В.Сікорський вважав, що війну на два фронти Польща «не може проводити і порозуміння з Росією є необхідністю», і при цьому сподівався на те, що ворожа позиція

²⁶⁴ CA MSWiA. — OUN, sygn. IX/134. — Вр.

²⁶⁵ Ibid. — АК, sygn. 649. — Вр.

²⁶⁶ Ibid.

СРСР до Польщі «повинна змінитися внаслідок відповідного тиску Рузвельта і Черчилля». «Маю підстави на це розраховувати», — писав глава уряду²⁶⁷.

Для реалізації своїх політичних задумів польське керівництво підготувало план проведення операції «Буря», який передбачав цілий спектр військово-диверсійних операцій, головним чином, на територіях вздовж східного кордону Польщі (станом на 1 вересня 1939 року). Але план операції був підготовлений у той час, коли зовнішні умови для проведення загального повстання були мало-реальні. Навесні і влітку 1943 року військова ситуація на фронтах Другої світової війни докорінно змінилася. Німеччина втратила ініціативу на східному та південному фронтах. Переломним етапом у стосунках між еміграційним урядом Польщі та СРСР стало викриття катинських злочинів, що призвело до розриву дипломатичних стосунків СРСР з Польщею внаслідок однозначної позиції останньої в цьому питанні. Вимальовувалися зміни позиції західних союзників у питанні щодо майбутнього східних кордонів Польщі, що в свою чергу змусило польське керівництво на еміграції і в Польщі змінити концепцію збройної боротьби. Все ж загальна більшість польського суспільства залишалась на позиціях звільнення Польщі від німецьких окупантів та повернення територій, втрачених на початку Другої світової війни. Саме тому операція «Буря» мала стати актом збройної боротьби з німецькими військами, що відступали, і водночас мирною демонстрацією для радянських військ, які йшли в наступ, з акцентом на тому факті, що господарями на цій території є поляки і представники легального польського уряду²⁶⁸.

Документи свідчать, що план операції не обмежувався тільки перерахованими завданнями. Неабияке значення надавалося й питанню локалізації та придушення збройного опору українського підпілля. Виконавча інструкція від 15 липня 1944 року, за дванадцять днів до входження у Львів радянських військ, передбачала проведення операції «Буря» у трьох фазах. Зокрема в ній йшлося, щоб у Львові та в межах 10 км від міста не здійснювати диверсій,

²⁶⁷ Wyrwa T. Powstańcza «Burza» i jej skutki // *Zeszyty Historyczne*. — 1994. — Z. 109. — S. 6.

²⁶⁸ *Czas Burzy. W 50 rocznicę operacji «Burza»*. Wstęp Z. Witebski, tekst H. Piskunowicz. — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, 1994. — S. 7–8.

а на всіх інших територіях проводити їх тільки в українських районах²⁶⁹. Передбачалося також звести нанівець всі виступи українців у Львові, захопивши важливі об'єкти, та оточити українські райони з можливою ліквідацією їх збройних сил. Третя фаза передбачала легалізацію польських збройних відділів після приходу радянських військ з метою підкреслення польськості цих земель, а особливо Львова, та налагодження тісного співробітництва з радянськими військами для проведення подальшої боротьби²⁷⁰.

Очевидно, що кремлівське керівництво було поінформоване про можливість такого розвитку подій. Відповідно до цього Й. Сталін вів хитру і продуману подвійну гру. Йому в будь-якому випадку не потрібно було сильного польського підпілля на цих територіях, оскільки після приходу радянських військ його опір міг бути повернутий проти них. Зокрема, Український партизанський штаб за дорученням Москви видав наказ своїм загонам на Волині ліквідувати польські відділи, зробивши спробу очистити територію від польської партизанки ще перед приходом Червоної армії. Однак унаслідок цієї акції було ліквідовано тільки 2 відділи²⁷¹.

Радянське керівництво докладало також зусилля для обмеження зовнішньої допомоги для польського руху опору. Кремлю було відомо, що польське підпілля постійно отримувало від еміграційного уряду в Лондоні фінансову та військову допомогу. Розміри цієї допомоги були чималі. У своїх мемуарах тодішній прем'єр-міністр Великої Британії Уїнстон Черчилль згадував, що його країна виплатила полякам близько 120 млн. фунтів стерлінгів для фінансування їхньої армії, дипломатичної служби та польських біженців²⁷². Але з середини жовтня 1943 року польоти літаків із допомогою було раптово зведено британськими властями до мінімуму. В. Косик вважає, що британці, які пояснювали зменшення, а фактично припинення польотів у Польщу технічними труднощами, насамперед намагалися не дратувати Москву²⁷³. Швидке наближення радянської армії змусило

²⁶⁹ Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. — Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989. — S. 198.

²⁷⁰ Ibid. — S. 199.

²⁷¹ Piskunowicz H. «Burza» na Wołyniu // Armia Krajowa na Wołyniu... — S. 49.

²⁷² Черчилль Уїнстон. Вторая мировая война. В 3-х книгах. — Кн. 3. — Т. 5–6. — М.: Воениздат, 1991. — С. 673.

²⁷³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів: Видавництво Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1993. — С. 394–395.

й українське підпілля прийняти нову тактику боротьби. Головнокомандувач УПА прийняв рішення перейти німецько-радянський фронт, щоб опинитися у радянському тилу. Не вступаючи в сутички з численними армійськими з'єднаннями, успішними рейдами УПА вдалося проникнути у радянський тил. Першими з радянською армією зустрілися частини УПА — Південь та загін командира «Енея». В одному з таких перших боїв повстанці розбили автоколону штабу командуючого 1-м Українським фронтом генерала Ватутіна на шляху Корець — Рівне²⁷⁴.

Усвідомлюючи небезпеку з боку УПА, у березні 1944 року начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач дав доручення керівникам радянських партизанських загонів організувати теракти на провідних діячів ОУН — УПА²⁷⁵. Окрім того, у Волинську та Рівненську області було направлено дві бригади військ НКВС і оперативні групи НКДБ і НКВС, а також органами НКДБ і НКВС організовувалась агентурна сітка з працівників органів та учасників УПА, УНРА з метою впровадження їх в українське підпілля²⁷⁶.

Слід зауважити, що досить швидко НКВС вдалось глибоко проникнути в оунівське підпілля. Згідно з повідомленнями ОУН з Волині, війська НКВС на початку проводили масові військові акції проти УПА, але, швидко пересвідчившись у їхній неефективності, перейшли до агентурної роботи. Унаслідок виконаної ними підривної роботи підрозділи УПА зазнавали серйозних втрат. За результатами діяльності служби безпеки ОУН з'ясувалося, що в окремих районах Волинської області (Корецький, Костопільський надрайони) близько 50% членів українського підпілля працювали на НКВС, а в Сарненському надрайоні — 85%²⁷⁷.

У свою чергу польське підпілля намагалось не вступати у збройні сутички з Червоною Армією, а навпаки робило спроби налагодження співпраці. Польський дослідник аківського підпілля на Волині В.Філяр вважає, що перший контакт між командуванням 27 дивізії піхоти Армії крайової (АК) та регулярними частинами

²⁷⁴ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття... — С. 244.

²⁷⁵ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К.: «Дніпро», 1998. — С. 31.

²⁷⁶ Там само. — С. 49.

²⁷⁷ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/123. — Вр.

радянської армії відбувся 4 березня 1944 року в районі Домброва — Засмики²⁷⁸. Вже 26 березня 1944 року командир 27 дивізії АК майор Я. Ківерський зустрівся з командуючим армією на ковельському напрямку радянським генералом Сергеевим. Під час зустрічі генерал заявив про бажання співдіяти з дивізією, але виставив такі вимоги: повне підпорядкування радянському командуванню; реорганізація з партизанських загонів у нормальну дивізію; заборона залишення в тилу будь-яких партизанських груп²⁷⁹. При цьому радянська сторона зобов'язалась надати польській дивізії повне бойове спорядження та продовольство; визнати її польською дивізією, яка має своє керівництво у Варшаві та Лондоні; дозволити підтримувати зв'язок зі своїм командуванням²⁸⁰. Командир Волинського округу АК, звертаючись до свого керівництва у Лондоні, наполягав на швидкій відповіді, оскільки, на його думку, негативна відповідь призведе до конфлікту і ліквідації дивізії²⁸¹. Після спільних боїв польських та радянських частин за Ковель 27 Волинська дивізія піхоти залишилась без підтримки з боку радянського командування і опинилась у німецькому оточенні в районі Мосорських лісів. З оточення дивізія виходила з боями, втративши при цьому велику кількість особового складу²⁸².

Натомість радянське керівництво не розглядало частини АК як своїх потенційних союзників, оскільки не мало намірів підтримувати польський еміграційний уряд у Лондоні, тим більше, що вже були сформовані польські частини Армії людової та визначений склад маріонеткового уряду, який мав проводити політичну лінію Кремля у Польщі. Радянські спецслужби були також добре поінформовані про цілі і завдання АК, які зовсім не збігалися з політичним баченням Москви. Керівництву польського підпілля було невідомо, що ще 25 січня 1944 року заступник народного комісара державної безпеки СРСР Кобулов дав розпорядження викривати на території західних областей нелегальні польські організації та

²⁷⁸ Filar W. «Burza» na Wołyniu... — S. 125.

²⁷⁹ Ibid. — S. 127.

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997. — Варшава: «Тирса», 1998. — С. 169.

арештовувати їх членів. Це завдання було полегшене для радянських спецпідрозділів, оскільки польське підпілля викрило себе під час операції «Буря», а крім того інформацію про активних членів підпілля «вибивали» з ув'язнених аківців у застінках НКВД²⁸³.

Слід зауважити, що радянські органи безпеки володіли значною інформацією про бойову діяльність АК. Особливу увагу в донесеннях вони звертали на зіткнення АК з українським підпіллям. 28 березня 1944 року нарком державної безпеки С. Савченко направив на ім'я М. Хрущова інформацію, у якій повідомляв, що після зайняття частинами Червоної армії в підпорядкування «Оливи» прибув 24 Рівненський піхотний полк під командуванням поручника «Бомби». Радянська контррозвідка інформувала, що восени 1943 року з дозволу німецької окупаційної влади Ковельським польським інспектором під умовою організації самооборони було створено польський загін, який очолив «Бомба». Після його розгрому бандерівцями він був реорганізований у районі Сарни — Моквин і нищив українські села та бандерівські загони²⁸⁴. Ще в одній інформації повідомлялось, що третій батальйон 24-го полку «Кривавий місяць» під командуванням поручика «Ольгерта» займався погромами українських сіл, використовуючи при цьому військову форму радянських військ або червоних партизанів. При цьому погроми проводились у тих селах, де передбачалось проходження червоних партизанів²⁸⁵.

Незважаючи на спільні дії з польськими військовими формуваннями, радянське керівництво проводить у квітні 1944 року широко-сплановану акцію відмежування від АК. Причиною цього стало повідомлення польського радіо з Лондона від 5 квітня 1944 року про те, що польський еміграційний уряд С. Миколайчика повідомив про співпрацю між Польськими збройними силами в краю і Червоною армією. Уряд ствердив, що в багатьох випадках польські збройні відділи співпрацювали з радянськими військами, які йшли у наступ, особливо на Волині. Згідно з дорученням еміграційного уряду в Лондоні генерал Соснковський назвав у зведенні місцевості, де велася ця співпраця, перераховуючи райони Ковеля і Володимира-Волинського²⁸⁶. 11 квітня лондонське радіо передало повідомлення

²⁸³ Węgierski J. Aresztowanie członków organizacji «Nie» w Małopolsce Wschodniej // Zeszyty Historyczne WIN-u. — 1994. — R. II. — nr 5. — S. 8.

²⁸⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 915. — Арк. 3—4.

²⁸⁵ Там само. — Арк. 4—5.

²⁸⁶ СА MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/134. — Вр.

спеціального кореспондента агентства Рейтер з Італії про заяву головнокомандуючого Польськими збройними силами генерала Соснковського. У цій заяві йшлося про те, що «підпільна армія добре розуміє про необхідність співпраці з радянськими військами на польській території для ведення загальної боротьби проти німців. Ця точка зору висловлена в спеціальних наказах, відданих польським урядом і мною підпільній армії»²⁸⁷. Зрозуміло, що заяви з боку еміграційного уряду переслідували пропагандистські цілі. Звертає на себе увагу фраза генерала про «необхідність співпраці з радянськими військами на польській території», коли він говорить про бої на території Волині. Цими заявами уряд С.Миколайчика намагався нагадати, що він і далі стоїть на позиції збереження довоєнного радянсько-польського кордону, але поряд з тим засвідчував перед західними союзниками, що польські збройні формування активно допомагають Червоній армії громити німецькі війська.

Такі акценти зовсім не задовольняли Кремль. Вже 15 квітня 1944 року М.Хрущов направив на ім'я Й.Сталіна інформацію «Про неправдиві повідомлення польського емігрантського уряду стосовно дій польських партизанів». М.Хрущов відзначав, що ніде і ніколи радянські партизанські загони і частини Червоної Армії на території Західної України не зустрічали загонів польських партизанів, які діяли б за завданням польського емігрантського уряду в Лондоні²⁸⁸. При цьому М.Хрущов наголошував, що «польські партизанські загони, які створені нами і знаходяться у складі з'єднань українських радянських партизанів, діяли і діють за нашим завданням, і ніякого зв'язку з польським емігрантським урядом не було і не може бути»²⁸⁹. Мова йшла про діяльність 1-ї та 2-ї польських партизанських бригад, сформованих з польських партизанських груп, які входили у з'єднання Сабурова, Бегми і Шитова²⁹⁰.

Незрозумілим залишається факт заперечення М.Хрущовим зв'язків між радянськими військами та польським підпіллям, оскільки Й.Сталін мав докладну інформацію про спроби АК зав'я-

²⁸⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 915. — Арк. 32.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Там само. — Арк. 33.

²⁹⁰ Konflikty polsko-sowieckie 1942–1944. Dok. oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Roszkowski, przekł. dokumentów z j. ros. W. Materski. Instytut Studiów Politycznych PAN, «Z Archiwów Sowietkich», t. III. — Warszawa, 1993. — S. 117–119.

зати контакт з радянськими військами. На думку М.Хрушова, така позиція польського уряду пояснювалася прагненням сформувати в Англії та США громадську думку, нібито в нього дійсно є якась реальна сила і що він за допомогою своїх партизанських загонів бере участь у розгромі гітлерівських військ. «А головне, — підкреслював М.Хрушов, — керівництво польського емігрантського уряду хоче створити враження, що їх вплив в областях Західної України є великим. Цим самим вони прагнуть обґрунтувати свої претензії на області Західної України для того, щоб включити їх до складу польської буржуазної держави»²⁹¹.

Однак, незважаючи на спроби відмежуватися від зв'язків з польським емігрантським урядом, Москва досить обережно вирішувала польське питання, остерігаючись залишити в тилу радянських військ ворожо налаштоване населення. У червні 1944 року член Військової ради Білоруського фронту Булганін підготував на ім'я М.Хрушова записку «Про політичні настрої польського населення Рівненської та Волинської областей», у якій відзначалося, що політичні настрої польського населення західних областей України в теперішній час характеризуються зростанням довіри і симпатій до Радянського Союзу²⁹². Підкреслювалось, що, говорячи про політику радянської влади у звільнених від німецької окупації районах, польське населення звертає увагу на більш терпиме, ніж у 1939 році, ставлення радянських органів до організації колгоспів; надання більших пільг для сільськогосподарського населення у звільнених від німецької окупації районах, особливо щодо поставок державі сільськогосподарської продукції; повну можливість вільно розпоряджатися надлишками продуктів (існування базарів і ринків)²⁹³.

Особлива увага приділялась відносинам між 1-ю польською армією та польським населенням. Прихід цього військового формування на Волинь був зустрінутий польським населенням з радістю та великим піднесенням, оскільки воно вбачало в ньому захист своїх інтересів²⁹⁴. Мали місце випадки апелювання місцевого населення до солдат польської армії з метою використати їх для помсти українцям²⁹⁵. У травні 1944 року радянські політоргани серйозно

²⁹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 915. — Арк. 33.

²⁹² Там само. — Спр. 892. — Арк. 75.

²⁹³ Там само. — Арк. 76–77.

²⁹⁴ Там само. — Арк. 53–54.

²⁹⁵ Там само. — Арк. 56.

побоювалися навіть можливого збройного зіткнення дивізій 1-ї польської армії з місцевим українським населенням Західної України. Напругу частково зняла дислокація дивізій до приходу в райони Західної України в Житомирській області. Під час постою польські солдати заприятимилися з українським населенням, що до певної міри розсіяло їх упереджене ставлення до українців. Але політруки польської армії вважали, що, коли до складу 1-ї польської армії ввійде 4-та за рахунком польська дивізія, в основному укомплектована з поляків районів Західної України, сім ї яких постраждали від націоналістів, слід очікувати більш активних спроб з боку польських солдатів відомстити українцям²⁹⁶.

Радянські спецслужби звертали увагу на іншу цікаву тенденцію — прагнення польського населення після звільнення Польщі від німецької окупації покинути ці місця і поїхати в корінну Польщу²⁹⁷. При цьому у довідці особливо наголошувалося, що «останньому питанню необхідно приділити увагу»²⁹⁸. Про доцільність виселення поляків з цих територій радянську верхівку переконував і той факт, що трагічні події 1943 року призвели до національної консолідації польського населення, певної національної замкнутості та пожвавлення шовіністичних настроїв²⁹⁹.

Радянські каральні органи розгорнули широкомасштабні операції з метою ліквідації польського та українського підпілля. 28 березня 1944 року нарком державної безпеки С. Савченко направив на ім'я М. Хрущова інформацію про діяльність у Західній Україні Польського повстанського союзу, який мав завдання готувати кадри до війни з СРСР, нібито за вказівкою Великої Британії та США³⁰⁰. У травні 1944 року в Західній Україні були проведені численні арешти в українському та польському середовищі. Так, у Волинській області було заарештовано 67 поляків. Загальне число заарештованих поляків у відношенні до заарештованих українців склало 9%³⁰¹. У Рівненській області органами НКВС і НКДБ було заарештовано 1653 осіб, з них: українців — 1587 осіб, поляків — 35 осіб, росіян — 31 осіб³⁰².

²⁹⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 57.

²⁹⁷ Там само. — Арк. 57—58.

²⁹⁸ Там само. — Арк. 58.

²⁹⁹ Там само. — Арк. 7.

³⁰⁰ Там само. — Спр. 915. — Арк. 3.

³⁰¹ Там само. — Спр. 892. — Арк. 11.

³⁰² Там само. — Арк. 187.

У Львівській області заарештували 65 осіб: українців — 47 осіб, поляків — 18 осіб.³⁰³ Незначна кількість арештів у Львівській області пояснювалась лише тим, що значна територія, у тому числі і Львів, знаходилась ще під німецькою окупацією. На прохання М.Хрущова, Л.Берія дав вказівки розробити спеціальні заходи для активного розшуку і негайного вилучення всіх осіб, які причетні до терористичної діяльності ОУН; налагодити спеціальну агентурну роботу з метою попередження терористичних актів з боку оунівців, не залишаючи безкарним жодного терористичного акту проти радянських громадян. Для прискореного розгляду справ заарештованих оунівців у західні області УРСР було направлено дві виїзні сесії Воєнної колегії Верховного суду СРСР. Одна з цих сесій розглядала справи УНКВС — УНКДБ у Рівненській, Волинській і Тернопільській областях. Цим сесіям надавалися права воєнно-польових судів³⁰⁴.

У листопаді — грудні 1944 року Волинське управління держбезпеки здійснило арешти по агентурній справі «Сейм», внаслідок якої було викрито і ліквідовано два обводи ПЗП — АК: «Конопи», який діяв на території Луцького, Ківерського, Рожиського районів, і «Лава», що діяв на території Володимир-Волинського району. Ці два обводи підпорядковувалися округу ПЗП — АК, який знаходився у Любліні, зашифрований під кодом №997 і псевдонімом «Лен».

З центру отримувалися систематичні вказівки щодо проведення підривної роботи проти виконання Люблінської угоди. Спецслужби повідомляли, що з метою саботажу евакуації польського населення вони засиляли учасників організації в польські комісії з переселення, розповсюджували різноманітні чутки та проводили активну антирадянську і націоналістичну пропаганду серед місцевого населення за створення Великої Польщі і відрив західних областей³⁰⁵.

Щоб розпорозити польське населення і цим нейтралізувати джерело можливої небезпеки, органи радянської влади почали проводити мобілізацію серед польської молоді на роботу в промислові центри тилових районів СРСР. Природно, що значна кількість молодих поляків намагалась уникнути мобілізації, і в цьому їх підтримували декотрі офіцери 1-ї польської армії, у тому числі командуючий Берлінг, який звертався до радянських органів

³⁰³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 194.

³⁰⁴ Там само. — Спр. 926. — Арк. 92–93.

³⁰⁵ Там само. — Спр. 1466. — Арк. 44–45.

з клопотанням відмінити мобілізацію серед польського населення. Берлінг та група його офіцерів намагались також протидіяти арештам НКВС польського населення, що викликало незадоволення радянських спецслужб³⁰⁶.

Все ж головні сили польського підпілля зосереджувалися в Галичині. З інформації радянських спецслужб було відомо, що Армія крайова в Галичині була добре структурована. Львівському обшару підпорядковувалися три окружні штаби. Відповідно Львівський округ підрозділявся в межах міста Львова на 5 дільниць, які у свою чергу ділились на райони. У сільських районах Львівської, Тернопільської та Станіславської областей округи підрозділялися на інспекторати. Останні ділилися на області (обводи). Наступний розподіл ішов за військовим принципом: роти, взводи, відділення. Штабний апарат, як у обшарі, так і в окрузі складався з 9 відділів: організаційного, розвідки і контррозвідки, оперативного, господарського, зв'язку, пропаганди, фінансового, інженерно-диверсійного і цивільного³⁰⁷. Тільки апарат контррозвідки АК у Львівському обшарі нараховував 70 чол. і мав чотири самостійні відділення, п'ять самостійних груп, наукове бюро, картотеку, архів, канцелярію і касу. Перше відділення займалося організацією агентурної сітки і збором матеріалів про роботу німецьких каральних, розвідувальних і поліцейських органів, а також ОУН. Друге відділення складалося з двох груп, одна з них займалась зовнішньою розвідкою і наглядом за працівниками та агентурою німецьких органів і ОУН. Друга група «ліквідації» приводила у виконання смертні вироки спеціального суду³⁰⁸. Зважаючи на добре зорганізовану сітку польського підпілля та небезпеку його діяльності в радянському тилу, НКВС вже 31 липня 1944 року, коли ще тривали переговори керівництва АК з радянським командуванням, підступно арештувало у Львові керівника розвідки комендатури округу «Львів» М.Бородея та керівника контррозвідки комендатури обшару Є.Полячка разом з кількома його працівниками³⁰⁹. Після цих арештів, 1 серпня 1944 року, начальник штабу комендатури обшару підполковник Янсон підписав свій останній наказ, у якому дав розпорядження ліквідувати відділи комендатури обшару №3 АК³¹⁰.

³⁰⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 55–56.

³⁰⁷ Там само. — Спр. 926. — Арк. 82.

³⁰⁸ Там само. — Арк. 82зв.

³⁰⁹ Węgierski J., Aresztowanie członków organizacji «Nie»... — S. 5.

³¹⁰ Ibid. — S. 6.

Проведені органами НКВС — НКДБ перші арешти керівництва польського підпілля в Галичині дали можливість радянським спецслужбам глибше ознайомитися з його завданнями та діяльністю. Уже 10 вересня 1944 року на ім'я М. Хрущова була направлена довідка за підписом секретаря Львівського обкому КП(б)У Грушецького «Про дії групи польських офіцерів «Армії крайової» у Львові», у якій повідомлялось, що на території Західної України діяла створена за вказівкою польського емігрантського уряду потужна, глибоко за-конспірована воєнна організація, координацію діяльності якої здійснював штаб південно-східного обшару на чолі з генералом Філіпковським. Підкреслювалось, що назване формування охоплювало своєю діяльністю райони Львівської, Станіславської і Тернопільської областей, у яких протягом 1939–1944 років штабом обшару були створені та існували підпільні загони АК³¹¹.

Особливе занепокоєння Москви викликала інформація про наміри АК увійти до складу новосформованих радянським командуванням польських військових частин з метою їх підпорядкування. Зокрема, у згаданій інформації на ім'я М. Хрущова повідомлялось, що після отримання вказівки від радянського командування про вступ поляків до армії генерала Берлінга комендант Львівського обшару генерал Філіпковський зібрав нараду представників усіх політичних партій, воєнних відділів, які ввійшли до складу АК. Перед нарадою генерал Філіпковський зв'язався з урядом у Лондоні з метою отримати вказівки, як діяти у цій ситуації. 10 серпня 1944 року еміграційний уряд дав чітку відповідь: «Розглядати більшовиків з військового погляду як союзників, а з політичного як ворогів»³¹². За результатами наради польського керівництва у Львові було прийняте рішення докласти зусиль для організації у Львові повноцінної дивізії, яка складатиметься тільки з учасників АК, і всією дивізією влитися в армію Берлінга. На допиті Є. Полячок повідомив, що, обгрунтовуючи це рішення, генерал Філіпковський заявив: «...вступаючи в ряди армії Берлінга, ми зробимо в ній менший процент комуністів. Оскільки незалежно від нас Ради будуть проводити мобілізацію місцевого населення, яке здатне носити зброю, і ми будемо змушені піти у Червону армію або в армію Берлінга. Краще буде, якщо ми зробимо це самі і раніше, ніж буде проведений призов. Цим ми доб'ємося цілісності і не розійдемося по частинах»³¹³.

³¹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 81.

³¹² Там само. — Арк. 85.

³¹³ Там само.

Володіючи інформацією про плани діяльності польського підпілля в умовах радянської окупації, органи НКВС — НКДБ завдали відчутних ударів по його головних центрах, прагнучи паралізувати будь-які спроби протидії. Так, близько 50 тис. польських військовослужбовців АК, які брали участь в операції «Буря», склали зброю і були вивезенні в табори у глиб СРСР³¹⁴. У січні і лютому 1945 року на території Тернопільської області НКВС арештувало близько 250 поляків, звинувативши їх в участі в АК та співпраці з німцями³¹⁵. Про розмах терору радянських спецслужб проти польського підпілля свідчать факти з рапорту Л.Берії до Й.Сталіна «Про арешти керівництва АК у Львівській та Станіславській областях», датованого 15 березнем 1945 року. Зокрема повідомлялось, що «НКВС УРСР арештував у західних областях України 7064 особи з середовища польського реакційного підпілля, з них 21 керівника АК»³¹⁶.

Незважаючи на масові репресії, частина членів АК знову повернулася у підпілля і продовжувала свою діяльність навіть після 19 січня 1945 року — дати наказу останнього командувача АК генерала Л.Окульницького про розформування Армії крайової. Боротьбу АК в Галичині продовжила нова польська підпільна організація «Nie» («Незалежність»)³¹⁷. Більша ж частина аківців стала перед вибором: або йти в армію Берлінга, або — у радянські концентраційні табори. У цій ситуації багато поляків почали зголошуватися до т. зв. «істребітельних батальонов», організованих НКВС, діяльність яких була скерована проти української партизанки³¹⁸, що у свою чергу ще більше поглибило прірву у взаєминах між українським та польським населенням.

Прагнучи хоча б частково впливати на прийняття рішень радянськими органами влади, припинити арешти та скерувати голові удари НКВС на український рух, польське підпілля намагалося впроваджувати до їх складу своїх представників. Такий сценарій передбачався УПА ще в лютому 1944 року, коли у певних колах

³¹⁴ Wygwa T. Powstańcza «Burza» i jej skutki... — S. 26.

³¹⁵ Węgierski J. Aresztowanie członków organizacji «Nie»... — S. 15.

³¹⁶ Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946. — Warszawa: Instytut studiów Politycznych PAN, 1998. — S. 201.

³¹⁷ Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни... — С. 171.

³¹⁸ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 129.

УПА розпочалась дискусія стосовно вироблення позиції до радянської влади після її приходу на західноукраїнські землі. УПА розраховувала, що радянські органи влади не зможуть відразу забезпечити на місцях весь адміністративний апарат і будуть змушені використовувати місцеві кадри. Зауважувалося, що у випадку, коли українці втечуть, ці місця заповнять поляки і тоді буде набагато складніше пережити радянську окупацію. Як свідчать документи, цю нову концепцію до певної міри приймало й студентство, яке в основному було радикалізоване і стримано сприймало зважені висновки старшого покоління³¹⁹.

Побоювання українських керівників щодо можливого перехоплення ініціативи поляками у питанні заповнення посад місцевих органів влади мало під собою реальні підстави. У серпні 1944 року радянські спецслужби інформували, що у Львові розпочалась ліквідація польської підпільної організації «Державна цивільна служба», яка була створена в 1941 році за завданням польського еміграційного уряду. Озброєні учасники цієї організації в перші дні звільнення Львова радянським військами проводили незаконні обшуки, облави та арешти серед українського населення. Мали місце окремі випадки самовільних розстрілів українців³²⁰. Влітку 1944 року також надходили повідомлення про факти, коли польські підпільники, використовуючи необізнаність окремих радянських керівників, зуміли їх переконати, що все або майже все українське населення на цих територіях є бандерівцями. Внаслідок цього їм вдалося домогтися, щоб в апарати районних організацій потрапили переважно поляки. Радянське керівництво на місцях погодилося із тим фактом, що до цього часу воно досить мало вивчало переплетення боротьби польських і українських націоналістичних течій³²¹.

Внаслідок цього в червні 1944 року ЦК КП(б)У прийняв постанову систематично вивчати питання українсько-польських відносин у західних областях УРСР, небезпідставно вважаючи, що на цьому ґрунті можуть виникнути серйозні проблеми. По лінії ЦК відповідальним за це питання був завідувач відділу організаційно-інструкторської роботи ЦК А.Зленко, який мав призначити

³¹⁹ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/111. — Вр.

³²⁰ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 106.

³²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 43–44.

в кожній західній області інструкторів, відповідальних за цю ділянку роботи³²².

НКВС постійно вдосконалював тактику боротьби з УПА, кинувши в ліси масу вишколених розвідників, які під виглядом жебраків мали завдання стежити, хто перебуває в лісі. Окрім того, у лісах перебували спеціально навчені теренознавці, які добре знали на корі дерев, листі, місцевості і завданням яких було знаходження криївок. Один із спійманих УПА розвідників сказав, що впізнавав схрони по листю, яким прикидали вхід, тому що воно було не з тих дерев, які росли біля криївки. На зиму схрони виявили свою непрактичність, бо коло входів топився сніг, що відразу видавало місце.

Найнебезпечнішою зброєю були провокації, оскільки вони деморалізуюче впливали на населення. Мали місце випадки, коли працівники НКВС створювали псевдогрупи УПА і вночі заарештовували дівчат, підлітків, жінок, звинувачували їх у співпраці з НКВС, намагаючись таким чином вивідати необхідну їм інформацію³²³. До агентурної роботи найбільше залучали фельдшерів, знахарів і навіть ворожок. У цей період зменшилось задіяння агентурі зі сходу України, оскільки основний акцент було зроблено на місцеві кадри, в основному колишніх бійців ОУН — УПА. Подекуди агентам платили за одне повідомлення від 1000 до 2000 крб., рядовим донощикам — 20 крб., а в основному розплачувалися цукром, спиртом, взуттям.

У 1945 році на територію Західної України були кинуті «сталінські діти» з дитячих будинків, які закінчили кількамісячні розвідувальні курси. У ролі пастушків при господарствах українських селян вони вели розвідувальну роботу. Служба безпеки ОУН була здивована хитрістю і твердістю цих дітей під час їхньої роботи і на допитах. В основному НКВС розплачувався з ними цукерками і цигарками, а здебільшого вони працювали з цікавості. Саме внаслідок їхньої роботи було викрито значну кількість членів ОУН — УПА³²⁴.

Широкомасштабні операції проти ОУН — УПА проводили й польські віська. 16 квітня 1946 року командувач Краківським військовим округом підписав оперативні тези №1/ор, у яких були викладені причини невдач у боротьбі польських військ з УПА. Серед головних причин визначались зокрема такі: настрій до бо-

³²² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 27. — Арк. 10–12.

³²³ SA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/16. — К. 259.

³²⁴ Ibid. — К. 260.

ротьби польських військовослужбовців досить часто мав оборонний характер; тактика боротьби з УПА у більшості випадків полягала у фронтальних ударах, внаслідок чого підрозділи УПА тільки зганяли з місця або розпорошували, замість того щоб використувати тактику оточення з метою повної ліквідації; недостатньо розвинута агентурна розвідка не давала можливості виявити місцезнаходження бойових груп УПА³²⁵.

Крім того, було дано наказ розпочати інтенсивну розвідувальну діяльність з метою виявлення розташування підрозділів УПА, які вже діяли, а також тих, які тільки зароджуються. Методика ліквідації бойових груп залежала від кількості та особливостей діяльності того чи іншого підрозділу УПА. У боротьбі з великими підрозділами (50–100 осіб і більше) наказувалось не допускати розпорошення в сусідніх лісах. Проти малих груп використовувалися невеликі рухливі відділи, які мали завдання ліквідувати такий підрозділ УПА на місці, не допускаючи його відходу. Вони були забезпечені автомобілями і мотоциклами, а в деяких випадках — легкими бронетранспортерами.³²⁶

Особлива увага приділялась нагородам і покаранням військовослужбовців. Крім загальнодержавних нагород, передбачались грошові премії за здобуття зброї. Зокрема, виплачувались такі суми: за карабін — 100 злотих, пістолет — 200 злотих, гранату — 50 злотих, автомат РКМ — 300 злотих, польову гармату, протитанкову рушницю — 500 злотих, польову радіостанцію — 1000 злотих. Вказані суми повинні були виплачуватись негайно³²⁷.

У кінці квітня 1946 року начальник штабу оперативної групи «Жешув» видав наказ командирам 8-ї і 9-ї піхотних дивізій про створення контрольно-пропускних пунктів на найбільш активних відтинках доріг. До складу групи повинні були ввійти 15 солдатів, один підофіцер і один офіцер³²⁸. 25 травня командувач оперативної групи «Жешув» генерал Роткевич наказав командирам 8-ї і 9-ї піхотних дивізій закрити рух на дорогах після сутінків і висилати автомобільні патрулі з метою затримання всіх, хто зустрічатиметься у цей час, і дав дозвіл відкривати вогонь по всіх, хто втікає або чинить опір. Жителі навіть удень мали право вільно пересуватися

³²⁵ САУ. — IV.510.5.334. — К. 226.

³²⁶ Ibid. — К. 228.

³²⁷ Ibid. — К. 231–232.

³²⁸ Ibid. — IV.510.5.336. — К. 9.

не далі, ніж 5 км від свого місця проживання, і то за умови, якщо вони мали спеціальні письмові дозволи солтисів. У всіх, хто проїжджав через контрольно-пропускні пункти, обов'язково перевіряли документи, також проводились обшуки будинків і облави з метою виявлення сторонніх осіб³²⁹.

До боротьби з УПА залучались і військові частини Чехо-Словацьчини. 6 травня 1946 року у чеському Цешині відбулася конференція на тему польсько-чехо-словацької співпраці з метою ліквідації УПА. На конференції було прийняте рішення, що операції проти УПА будуть проведені до її повної ліквідації. Операції планувалося проводити в Жешувському і Краківському воєводствах, при цьому з польського боку акція була узгоджена з радянським командуванням. Ліквідацію УПА планувалося провести шляхом створення котлів, без наміру витіснення підрозділів УПА за кордон.

Обговорюючи питання закриття кордону чехо-словацькими військами, польська делегація розкритикувала пропозицію чеської сторони розмістити вздовж кордону на відстані від 7 до 9 км тільки один батальйон у кількості близько 300 осіб. План передбачав закриття кордону на відтинку Устрон — Явожина та р. Оравіца аж до залізничного полотна з 10 травня 1946 року та збільшення патрулювання на відтинку Високе коло Татр, оскільки саме тут планувалася військова операція проти УПА з польського боку³³⁰.

Найімовірніше, що операцію планувалося провести до 1 червня, оскільки для польських і чехо-словацьких частин були видані розпізнавальні знаки саме до цього терміну.

Передбачалось також, що без крайньої необхідності обидві сторони не будуть переходити кордон, а у випадку переходу частин обох сторін разом зі зброєю, військовим спорядженням і полоненими повертаються на свою територію у вибраному ними місці. Військам, які переходили кордон у боротьбі з УПА, дозволялося перебувати на другому боці до моменту ліквідації підрозділу УПА. Полонені під час бою члени УПА, відповідно до їх громадянства, повинні були підлягати обміну разом з матеріалами, що знаходилися при них³³¹.

13 травня 1946 року Міністерство громадської безпеки Польщі було повідомлене, що до 10 травня завершилась дислокація однієї

³²⁹ CAW. — IV.510.5.336. — К. 114.

³³⁰ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 253. — К. 2.

³³¹ Ibid. — К. 3.

мотострілецької дивізії і двох мотострілецьких батальйонів на відтинку Дукла на схід до Анклі³³².

У другій половині 1945 року особливий тиск з боку радянських і польських спецслужб відчула на собі служба безпеки ОУН. Відомо, що боївки СБ ОУН в основному діяли окремо і саме їхні диверсійні удари були найбільш відчутними. Все це призвело до зосередження удару військ саме на ці підрозділи. За таких обставин виникла потреба зміни тактики та частково поєднати бойову діяльність СБ ОУН з підрозділами УПА.

Орієнтовно у вересні — жовтні 1945 року польські спецслужби перехопили інструкцію ОУН «До надрайонних референтур служби безпеки для виконання», у якій підкреслювалося, що завданням ОУН є проведення політичної боротьби, яка б не тільки допомогла визнати український визвольний рух, але й принесла б користь на міжнародній арені. Рекомендувалось застосовувати у боротьбі тактику обережності, щоб зберегти все українське. Референт служби безпеки був зобов'язаний проводити таку діяльність, щоб ворог не завдавав ударів, спрямованих тільки проти референтури як одного з відгалужень ОУН, а щоб її дії оцінювалися невідривно з боротьбою УПА. У зв'язку з цим наказувалось застосовувати таку тактику: завдавати ударів ворогові малими групами і не дозволяти йому перебувати на території невеликими групами; на малі групи робити засідки в місцях, віддалених від головних центрів зосередження підпілля. Особлива увага приділялася захопленню полонених, яких планувалось залучати до співпраці. Що стосується ворожих агентів, то за агентурні злочини наказувалось карати тільки винних; при цьому сім'я страченого агента мала бути обов'язково повідомлена та отримувала запевнення, що вона не несе відповідальності за його злочин³³³.

Наведені факти свідчать, що українсько-польське протистояння перебувало у полі зору радянської контррозвідки ще задовго до вступу радянських військових частин на територію Західної України. Виснажлива боротьба українського та польського підпілля дозволила спецслужбам отримати інформацію з різних джерел про розташування їхніх головних збройних осередків. Ці та інші фактори дозволили радянським спецслужбам досить швидко нейтралізувати польське підпілля та перейти до боротьби з українським.

³³² CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 253. — К. 5.

³³³ CAW. — IV-501.1/A.611. — К. 22–23.

Зазначуючи значних втрат ОУН — УПА були змушені поповнювати свої ряди. Відчутне поповнення відділів УПА мало місце під час виселення українців у 1945 році та навесні 1946 року. У той час досить велика частина української молоді добровільно вступала в окремі відділи УПА. Але цей процес відбувався внаслідок обставин, які змушували їх вдатися до такого кроку. Весною 1946 року на території Грубешівського і Перемишльського повітів, частково Томашув Любельського повіту, як і в інших повітах, мали місце випадки, коли окремі командири УПА поповнювали свій контингент у відділах без порозуміння з тереновою владою ОУН. При цьому вони використовували свою польову жандармерію, яка добре знала місцевість. У таких випадках представники жандармерії йшли до знайомих місцевих жителів і наказували обраним кандидатам вступати до відділів УПА. Досить часто таке вербування відбувалося в середині 1946 року в Сяноцькому і Ліському повітах. Слід зауважити, що такі поповнення відділів УПА ОУН не тільки не рекомендувала, але й забороняла, оскільки таким чином, ряди УПА поповнювалися не добровольцями, а скоріше за все людьми, що в критичні для відділу хвилини могли дезертирувати або здійснити крок, який міг би поставити під загрозу існування підрозділу. У липні-серпні 1946 року теренове керівництво ОУН, узгодивши своє рішення з військовим керівництвом УПА, заборонило такий метод поповнення відділів, що використовувався окремими командирами, без порозуміння з тереновою владою ОУН³³⁴.

Застереження ОУН мали під собою реальні підстави. Документи, які здобувала польська контррозвідка в упівських бункерах, вказували саме на цю проблему в групах УПА, що діяли у Жешувському воеводстві. Так, в одному зі звітів за липень 1946 року політично-виховний офіцер одного з відділів УПА наголошував на песимістичному морально-політичному стані його бійців. Він стверджував, що українці, які були включені до підрозділів, внаслідок загальної мобілізації складають непевний, здеморалізований елемент, який важко дисциплінувати³³⁵.

З моменту кількісного збільшення відділів УПА виникла необхідність у їх забезпеченні відповідними підофіцерськими й офі-

³³⁴ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/22. — Вр.

³³⁵ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1946 rok. — Źródła do historii Polski XX wieku — ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. — Warszawa, 1996. — S. 65.

перськими кадрами. Розпочалася кампанія підбору кандидатів із складу УПА на навчання підофіцерів. Перші такі навчання, які очолював командир «Зенко», відбулися у квітні — травні 1945 року на території Перемишльського повіту. Випускники курсів спочатку очолили загони Самооборонних кушових відділів, а згодом командували підвідділами УПА. Наступні навчання відбулися у липні-серпні 1945 року. Порівняно з попередніми, кількість кандидатів на них значно зросла. Якщо чисельність перших курсів складала близько 30 кандидатів, то других — вже близько 60–70 кандидатів. Випускники цих курсів виконували функції «дружинових» у відділах УПА та навчальних інструкторів у підвідділах і відділах УПА. У травні-червні 1946 року командування УПА організувало також треті навчальні курси підофіцерів УПА, які вже було названо підофіцерською школою. До цієї школи було надіслано кандидатів на підофіцерів практично з трьох теренових округів «Закерзонського краю». Їх кількість становила більше 100 осіб. Ця школа не мала постійної локалізації і рейдувала по території надрайону «Холодний Яр»³³⁶.

Відділи УПА діяли не на всій території. Там, де їх не було, створювались Самооборонні кушові відділи (СКВ), але їм не вистачало належної військової підготовки³³⁷. Тому при будь-якій нагоді УПА намагалася проводити підготовку СКВ. Відомо, що 16 квітня 1945 року УПА видала виконавчу інструкцію мобілізувати всі куші самооборони з метою їх підготовки згідно з розробленою програмою терміном до 2-х тижнів. Наказувалось приймати до самооборони тільки симпатиків і свідомих українців, при цьому кількісно такі загони могли сягати до сотні. Головним завданням кушів самооборони була охорона місцевого українського населення від нападів польського війська, міліції, НКВС та грабіжників. Тактика такого загону зводилась до організації засідки за селом та нападу на грабіжників, коли вони покидали село з награбованим. У випадку коли нападники палили село або вбивали українців, загін без жодного наказу повинен був іти на допомогу населенню, без огляду на те, чи в селі перебувало польське військо, чи міліція. Наказувалось не вбивати польських міліціонерів, які лояльно ставились до українського населення³³⁸.

³³⁶ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/22. — Вр.

³³⁷ Ibid. — Вр.

³³⁸ Ibid. — OUN, sygn. IX/60. — К. 6; OUN, sygn. IX/62 — К. 50.

ОУН — УПА серйозну увагу приділяли пропагандистській роботі. Згідно з програмою боротьби ОУН керівництво цієї організації в «Закарпатському краю» докладало зусилля для роботи референтури пропаганди. Структурно референтура була розбудована по вертикалі, тобто в кожному окрузі, надрайоні та районі були призначені референти пропаганди, які несли відповідальність перед організаційним провідником терену, у якому працювали. Референтура пропаганди ОУН мала такі завдання: а) політичне виховання українського населення в національно-визвольному дусі, ознайомлення його з метою боротьби, яку ведуть ОУН і УПА; б) виховання організаційних кадрів ОУН і втримання їх на відповідному моральному, політичному та ідеологічному рівні; в) виховання стрілецьких кадрів УПА; г) розповсюдження української національно-визвольної ідеї серед населення інших національностей³³⁹.

Траплялися навіть випадки, коли пропагандистська робота проводилась і серед бійців Червоної армії. Так, у липні 1945 року агітація пропагандистів надрайону «Переяслав» (м. Перемишль) в українських селах була перервана квартируванням практично в усіх хатах бійців Червоної армії. Ця ситуація була використана УПА для проведення агітації серед радянських військових. З цією метою були організовані дводенні навчальні курси пропагандистів УПА для ведення усної пропаганди³⁴⁰.

Проте були й серйозні прогалини в пропагандистській роботі, на які командування УПА звертало увагу. Так, 15 червня 1946 року в. о. командира відтинка «Лемко» УПА-Захід видав наказ 3/46 за результатами своїх розмов зі стрілецьком. Ним були відзначені випадки, коли деякі стрільці не знали, що таке УГВР, ОУН, і навіть не могли відповісти на запитання, коли і за яких обставин було створено УПА.³⁴¹

Із завершенням влітку 1946 року виселення українців з Польщі УПА була змушена змінювати тактику пропагандистської діяльності. Для того щоб втриматися на території Закарпаття, необхідно було заручитися підтримкою не тільки українського, але й польського населення. Зміна ставлення УПА до польського населення наступила ще весною 1945 року. Про це свідчать документи українського підпілля. Вже в травні 1945 року Краківське управління

³³⁹ СА MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/22. — вр.

³⁴⁰ Ibid. — OUN, sygn. IX/188. — К. 8.

³⁴¹ Ibid. — UPA, sygn. X/15. — К. 23.

безпеки перехопило інструкцію українського підпілля, у якій наказувалось активізувати пропагандистську діяльність. З цією метою необхідно було проводити пропагандистські зібрання з членами та симпатиками ОУН та населенням, звертаючи їхню увагу на потребу роз'яснювати необхідність співпраці з поляками³⁴². 5 серпня 1945 року вийшла чергова інструкція УПА під заголовком «Ще в справі ставлення до поляків». В ній йшлося, що «деякі анархічні елементи, користуючись загальним примиренням, здійснюють злочинні напади, яких ми ніколи не виправдаємо. Такі напади не можна виправдати навіть тоді, коли вони мають психологічне підґрунтя помсти і відплати за попередні кривди. Наша тактика, наша політика, наша справа, а також щоденний інтерес цих людей і місцевого населення вимагають безумовного врегулювання відносин з поляками, так як це було зроблено нашим проводом. Коли ж хтось настільки обмежений, що цього не розуміє, — тоді йому має вистачити наказу. Хто відважиться переступити видані накази, повинен бути покараний включно до найвищої кари»³⁴³. В інструкції закликалось спокійно ставитися до будь-яких провокацій з польського боку, не вчиняти самосудів, а повідомляти керівництво підпілля³⁴⁴.

У пропагандистській діяльності в польському середовищі особлива увага зверталась також на роботу з полоненими. 26 квітня 1946 року УПА підготувала інструкцію у справі полонених, у якій з огляду на велике пропагандистське значення наказувалось брати в полон і звільняти військових ворожих армій, за умови, якщо вони не звинувачені в індивідуальних злочинах проти українського населення. Згідно з попередніми інструкціями, полонених необхідно було передавати до організаційно-слідчих органів для проведення дізнання і після пропагандистського приготування звільняти. У такий спосіб було звільнено сотні полонених. Крім пропагандистського значення, мотивація такого вчинку полягала в тому, що навіть якщо полонений не змінить свого ворожого ставлення до УПА, то його товариші, пересвідчившись, що УПА відпускає полонених, не будуть чинити запеклого опору під час боїв³⁴⁵.

³⁴² CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/190. — К. 221—222.

³⁴³ Ibid. — UPA, sygn. X/15. — К. 55.

³⁴⁴ Ibid. — К. 55zw.

³⁴⁵ Ibid. — К. 61.

25 березня 1946 року УПА підготувала інструкцію щодо повідомлення сімей загиблих у боях з УПА. Повідомлялося, що надрайонні й окружні проводи займуться виготовленням списків вояків ВП, полеглих у боях з українськими повстанськими військами з точними адресами їхніх родин. З цією метою наказувалось зібрати всі здобуті документи полеглих вояків та переслати їх до надрайонних і окружних проводів, а також зафіксувати прізвища й адреси полеглих, подані полоненими, із зазначенням у кожному випадку прізвища полоненого, який подає прізвище свого товариша. На основі цих документів рідним будуть вислані повідомлення від Українського червоного хреста. У листі повідомлялось, що їхній родич загинув у бою з УПА. Висловлювалося співчуття, що полеглий «був змушений віддати своє життя не за справу свого народу, а за інтереси більшовицьких окупантів — ворогів українського і польського народів»³⁴⁶.

У березні — квітні 1946 року УПА підготувало дві інструкції про надсилання посмертних повідомлень сім'ям польських військовослужбовців, які загинули в боях з УПА. У цих інструкціях увага акцентувалася на необхідності збирати та відсилати повідомлення не тільки про військових, на яких УПА має докладні дані, але й про тих, щодо яких повної інформації немає. Повідомлення про смерть цих військовослужбовців наказувалось відсилати на адресу Польського червоного хреста для подальшого розшуку сімей цих військовослужбовців³⁴⁷.

У додатку до наказу УПА від 1 січня 1946 року в розділі «До завдань у політвиховній роботі» зазначалося, що нова обстановка, у якій опинилося УПА після ліквідації воєнних фронтів, вимагає особливого посилення серед повстанців політвиховної роботи. У тих умовах політично-виховна робота УПА була спрямована на підтримання військового духу бійців до моменту можливого конфлікту між Заходом та СРСР, який, на думку керівництва, почав викристалізовуватись. Але все ж таки боротьба не залежала тільки від конфлікту, оскільки наказувалось вести її навіть тоді, коли б такий конфлікт не відбувся. Зазначалося, що УПА повинна продовжувати свою збройну боротьбу в умовах більшовицького режиму, щоб мати змогу вести політичну роботу на українських землях, у СРСР та за кордоном³⁴⁸.

³⁴⁶ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/60. — Вр.

³⁴⁷ CAW. — IV.521.8.15. — К. 67—68.

³⁴⁸ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/6. — К. 13—14.

У певних колах УПА виникали думки щодо підміни польського підпілля на цих територіях, оскільки його діяльність починає занепадати. У вересні 1946 року УПА, оцінюючи ситуацію у польському підпіллі, звертала увагу на той факт, що в результаті оголошення в липні 1945 року польським комуністичним урядом амністії для польського підпілля до осені 1945 року наступив злам в АК³⁴⁹. На думку УПА, слабким місцем польського підпілля була ідеологія, оскільки в тих умовах не можна було грати тільки на «кресових» почуттях поляків і звинувачувати комуністичний уряд у тому, що він віддав СРСР Львів і Вільнюс³⁵⁰. Саме в цих умовах УПА починає серйозно розробляти тактику проведення рейдів серед польського населення. Головна мета цих рейдів була спрямована на підняття антибільшовицьких настроїв серед польського населення для подальшої боротьби проти більшовизму. Саме на ґрунті антибільшовицької боротьби та пропагування ідей антибільшовицького блоку народів планувалося створити основу для ідеї українсько-польського порозуміння³⁵¹.

Тактика рейдів передбачала заборону проведення т. зв. «зачіпних» боїв проти польського війська та громадської міліції, оскільки УПА остерігалась, щоб під час боїв не постраждало цивільне населення. Заборонялось підривати мости, залізниці, навіть репресувати комуністів, щоб не було помилок і ворог не зміг це використати проти УПА. Тільки в крайніх випадках, коли ворог переслідував відділ, дозволялось розпочинати бій. Передбачена була також агітація гаслами і листівками, а під час безпосереднього контакту з населенням рекомендувалося використовувати форму бесіди³⁵².

У кінці грудня 1946 року УПА повідомляла про пропагандистські рейди серед польського населення Перемишльщини. У деяких повідомленнях відзначалося, що багато поляків ніколи не бачили воjákів УПА, проте вважали їх бандитами, але після ближчого спілкування їхні побоювання поступово розвіювалися³⁵³. Незважаючи на позитивні звіти УПА, все ж слід реально оцінювати ситуацію,

³⁴⁹ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1946 rok... — S. 118.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/12. — K. 327.

³⁵² Ibid. — K. 328–329.

³⁵³ Ibid. — UPA, sygn. X/10. — K. 198–200.

оскільки польське населення здебільшого зі страху було змушене створювати враження своєї прихильності.

Протягом усього окресленого періоду тривала пропагандистська війна УПА з польською комуністичною пресою. У квітні 1946 року польська пропаганда розпочала кампанію у пресі під гаслом «Бандерівці палять польські села». Подавались факти про напад УПА на громаду Карнава-Дольна Любачувського повіту Жешувського воєводства, де було знищено пост громадської міліції та полонено трьох міліціонерів. У тому ж повіті УПА спалила села Опач, Баків, Гурці, Ровиці, Дахув, Корнаги, Ольшиці, Старе³⁵⁴. Преса подекуди повідомляла про напади УПА не тільки на польські села, а й на промислові об'єкти, зокрема було повідомлення про те, що 29 липня 1946 року підрозділ УПА напав на с. Ропенки Ліського повіту, намагаючись підпалити нафтове підприємство³⁵⁵.

УПА проводила активну пропагандистську роботу, спрямовану на спростування антиукраїнських матеріалів у польській пресі. Прикладом такої діяльності УПА стала листівка під назвою «Наша відповідь», яка розповсюджувалася серед польського населення. За основу відповідей були взяті найбільш часто повторювані звинувачення комуністичної пропаганди на адресу УПА. Зокрема, про фашистський характер українського визвольного руху, співпрацю УПА з німецькими окупантами, участь українців у ліквідації Варшавського повстання, злочини УПА проти цивільного польського населення тощо³⁵⁶. У питанні ставлення до польського населення підкреслювалося, що, хоча УПА і є партизанською армією, все ж вона намагається ретельно дотримуватися всіх гуманних правил ведення війни, як щодо військ ворога, так і щодо цивільного населення. Відзначалося, що УПА звільняла всіх полонених Червоної армії та Війська польського, які не вчинили індивідуальних злочинів: актів гвалтування, вбивств тощо. Було підкреслено, що УПА бореться насамперед проти партії більшовиків і її формацій, особливо проти терористично-політичних формувань (НКВС, НКДБ, польських спецслужб). У ставленні ж до цивільного населення, яке в декотрих випадках мало ворожий стосунок, УПА дотримувалося засад толерантності та гума-

³⁵⁴ Banderowcy palą polskie wsie // Dziennik Polski. — 4 kwietnia. — 1946.

³⁵⁵ Napad banderowców na zakłady przemysłu naftowego // Dziennik Rzeszowski. — 8 sierpnia. — 1946.

³⁵⁶ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/18. — K. 163.

нізму³⁵⁷. Пропагандисти погоджувалися, що бували випадки, коли під час боротьби з польськими військами цивільне населення, як польське, так і українське, несло втрати. Все це пояснювалося наслідками військових дій, яких важко уникнути. Не замовчувалося й те, що траплялися також випадки, коли відділи УПА карали декотрих осіб, а інколи осередки польського населення за бандитизм, напади, грабунки і вбивства українського населення. За цих обставин УПА оцінювала свої кроки не як антипольські, а виключно як дії оборонного характеру³⁵⁸. Один з таких нападів був зроблений УПА в жовтні 1946 року на Варяж. Після нападу УПА звернулася з листівкою «До польського населення Варяжа», у якій повідомлялося, що місцеве командування УПА вирішило спалити містечко та село Варяж, оскільки воно протягом довгого часу було базою нападів функціонерів Служби безпеки, міліції польського війська та НКВС на українське населення. Польському населенню, яке потерпіло від нападу, висловлювалось співчуття³⁵⁹.

У жовтні 1946 року УПА звернулася до населення із закликом збирати звинувачувальні матеріали на більшовицьких злочинців. Наголошувалося на необхідності запам'ятовувати або записувати і подавати підпіллію прізвища та імена, посади, походження людей, які працюють у всіх ланках органів влади, включно в заготконторах і шкільництві, які відзначаються жорстокістю стосовно українського населення, грабують майно, арештовують людей тощо. Зауважувалося, що все це не стосується червоноармійців і всіх тих, стосовно кого немає сумнівів, що вони бездоганно ставляться до українського населення³⁶⁰.

Попри важливість проведення бойових операцій та пропагандистських рейдів, надзвичайно вагомим аспектом діяльності УПА було забезпечення тилових потреб формування. Слід звернути увагу на той факт, що саме ця проблема була надзвичайно делікатною, оскільки вона пов'язувалася з безпосередніми контактами з українським та польським населенням. Саме від вмілого проведення зборів продуктів харчування залежало й сприйняття населенням УПА. Показовим у цьому плані був звіт УПА про проведення пропагандистського рейду по території Західної Лемківщини в листопаді

³⁵⁷ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/18. — К. 163zw.

³⁵⁸ Ibid. — К. 164.

³⁵⁹ Ibid. — UPA, sygn. X/9. — К. 22.

³⁶⁰ Ibid. — UPA, sygn. X/82. — К. 1.

1946 року, в якому відзначалося, з якою неохотою лемки віддають УПА продукти харчування, а тим більше худобу³⁶¹. Невипадково у своїх директивних документах УПА виставляла досить жорсткі вимоги до бійців під час проведення акцій збору продовольства і речей серед українського та польського населення. Зокрема, в інструкції УПА від 23 березня 1946 року заборонялось погрожувати польському населенню або здійснювати репресії у випадку, коли воно відмовляється це робити. Наголошувалося, що такі акції необхідно трактувати як добровільні, а з іншого боку, як пропагандистські, оскільки «добре проведена акція не та, яка принесе найбільшу кількість чобіт, а та, яка принесе найбільший моральний капітал»³⁶².

У нашому розпорядженні є декілька документів, які дозволяють нам побачити, як УПА організовувало сільськогосподарські роботи. Особливо гостро це питання постало в 1946 році, коли більшість українського населення виїхало до УРСР. Прогнозуючи такий розвиток подій, 25 лютого 1946 року УПА видала інструкцію у справі сівби. Згідно з нею передбачалось, що в селах, де не вистачає коней і знарядь праці, необхідно укласти відповідні угоди з польськими селами для постачання ними хоча б частини коней і знарядь праці за різними формами оплати. На виселених територіях пропонувалось укласти угоди з польським населенням небандитських сіл щодо засіву частини українських полів. Рекомендувалось укладати колективні угоди з представниками польських сіл або порозумітися в цьому питанні з польськими підпільниками³⁶³. Окремим відділам у зв'язку з початком весняно-польових робіт також категорично заборонялося брати у цивільного населення коней і підводи³⁶⁴.

Подібні розпорядження були видані в червні того ж року з приводу жнив. Наказувалось провести підрахунки можливої кількості збіжжя, яке можна зібрати власними силами і складувати. Все інше збіжжя планувалося продати або виміняти на продукти у польського населення, яке співпрацювало з українським рухом³⁶⁵. Згідно з інструкцією УПА від 25 червня 1946 року, встановлювався такий

³⁶¹ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/33. — К. 3—4.

³⁶² Ibid. — OUN, sygn. IX/60. — Вр.

³⁶³ Ibid. — Вр.

³⁶⁴ Ibid. — UPA, sygn. X/44. — К. 1.

³⁶⁵ Ibid. — OUN, sygn. IX/189. — К. 150. CAW. — IV.510.5.382. — К. 49.

порядок проведення жнив; українське населення повинно було збирати урожай у своїх і сусідніх селах; збройні групи збирали хліб на виселених територіях і в найбільш небезпечних районах, при цьому кожний повстанець був зобов'язаний зібрати 500 кг зернових. На територіях, де не вистачало власних робочих груп, за угодою залучалось польське населення. Головна ідея тогорічних жнив ґрунтувалась на гаслі «Щоб жодна крихта українського хліба не потрапила до рук ворога». Заготівля урожаю проводилась з розрахунку на 1946–1948 роки³⁶⁶.

Звичайно, не слід ідеалізувати відносин між УПА та українським і польським населенням під час збору продуктів. Так, польська громадська міліція в Ярославі повідомляла, що підрозділи УПА в ніч з 20 на 21 грудня 1945 року забрали в господаря в с. Коженіці одну корову, у той же час ще один підрозділ УПА забрав в українського населення с. Запалів п'ять корів³⁶⁷. Інформували про ці випадки не тільки вороги, але й сама УПА. В інформаційному звіті УПА з Грубешівщини за березень 1946 року йшлося про нетактовне поводження боївок УПА, які отримали наказ забирати коні, вози, свині від населення, яке виїжджає. Вирішуючи це питання самостійно, вони досить грубо обходились з населенням, що стало також однією з причин того, чому українці так швидко покидали свої села, не чинячи жодного опору³⁶⁸. 15 червня 1946 року в. о. командира відтинка «Лемко» УПА-Захід видав наказ 3/46 за результатами своїх розмов з українським населенням. У ньому повідомлялося, що поведінка стрілецтва та деяких командирів УПА-Захід на відтинку «Лемко» є незадовільною, а в окремих випадках підсудною. Зверталась увага на випадки, коли окремі стрільці, а часом цілі підвідділи били українське населення, проводили з власної ініціативи ревізії під приводом пошуків зброї, тим самим порушуючи видані проводом організації інструкції³⁶⁹.

Слід відзначити, що командування УПА жорстоко карало винних у мародерстві. Для прикладу 23 січня і 15 березня 1947 року четверо бійців УПА були страчені за крадіжки майна українського та польського населення³⁷⁰. В іншому випадку 7 березня 1947 року

³⁶⁶ CAW. — IV.521.8.15. — К. 68.

³⁶⁷ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 301. — К. 57a.

³⁶⁸ Ibid. — OUN, sygn. IX/90. — Вр.

³⁶⁹ Ibid. — UPA, sygn. X/15. — К. 22.

³⁷⁰ Ibid. — UPA, sygn. X/32. — К. 5.

польовий суд УПА змінив вирок за крадіжку тварин у цивільного населення п'яти бійцям УПА на 25–35 квів з правом реабілітації після виконання завдання³⁷¹.

Окремі вказівки УПА давала в питанні збереження майна, залишеного виселеними українцями. Відповідно до них передбачалось негайно перейняти опіку над залишеними господарськими машинами, урожаєм картоплі, збіжжя. Все це належно переховувати, а непотрібні для УПА речі продавати або вимінювати тим полякам, які співпрацювали з УПА. Усі цегляні будинки наказувалось спалити і негайно розвалити. Дерев'яні будинки, в основному коло доріг, також наказувалось спалювати. Хати біля головних доріг розбирали на дерево, а частину продавали. Дозволялось залишити найгіршу частину неспалених і нерозібраних будинків для можливих потреб. Якщо ж селу не загрожувало заселення, у зв'язку з його віддаленням від доріг, рекомендувалось не спішити з його спаленням³⁷².

Вже 5 листопада 1944 року секретар Львівського обкому КП(б)У Грушецький повідомляв М.Хрущова, що останнім часом з боку українських націоналістів не проводиться терористичних актів проти польського населення. Окрім того є дані, що у низці випадків (Городок) українські і польські націоналісти намагаються об'єднуватися у своїй боротьбі проти більшовиків, залишаючи осторонь питання поділу сфер впливів на територіях західних областей після завершення боротьби з більшовиками³⁷³.

Один з найбільш відомих спільних боїв польського та українського збройного підпілля відбувся у Грубешові. Польська комуністична преса так описувала напад на Грубешів: «Уночі, близько 1.30, об'єднані сили НЗС та УПА в загальній кількості близько 300 осіб оточили будинки Управління безпеки, міліції, пошти, Польської робітничої партії, пости польського війська, після чого їх підпалили і почали обстріл охорони, яка знаходилась у будинках. Внаслідок нападу загинуло 7 міліціонерів, 4 військовослужбовці та кілька членів ПРП. Згідно з отриманими інформаціями 30 членів підпілля було полонено і багато вбито»³⁷⁴. Згодом у пресі з'явилося повідом-

³⁷¹ CAW. — IV-501.1/A.611. — К. 52.

³⁷² CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/189. — К. 150; CAW. — IV.510.5.382. — К. 49.

³⁷³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 113.

³⁷⁴ Napad bandytów na Hrubieszów // Sztandar Ludu. — 30 maja. — 1946.

лення, що один із арештованих учасників нападу на Грубешів зізнався, що «УПА не мала особливо інтересу в організації цього нападу, а прагнула тільки засвідчити свій союз і співпрацю з НЗС»³⁷⁵.

У березні 1946 року місцеве управління громадської безпеки повідомляло, що на території повіту Біла-Підляська організація «ВіН» порозумілася з УПА, унаслідок чого остання посилила свою діяльність, і 8 березня 1946 року УПА в кількості 400 осіб зробила напад на 8 полк піхоти, який квартирував у Томашуві Любельського повіту. У результаті операції 16 солдатів і 3 офіцери було вбито, 13 поранено і 12 пропало безвісти³⁷⁶. У липні 1946 року польська преса повідомляла про напад українських та польських збройних відділів на село Волковія Ліського повіту, у якому брали участь «українські, німецькі і польські фашисти», скеровуючи свій головний удар на підрозділ польського війська, який розташувався на краю села. Було яскраво описано спалення села та вбивство 12 цивільних осіб і дитини, яку кинули в палаючий будинок. При цьому наголошувалося, що звірствами вирізнялись не тільки упівці, але й бійці польських НЗС³⁷⁷. Ту ж саму подію, але більш гіперболізовано описав «Дзеннік Польські»: «Вночі з 14 на 15 липня 1946 року банди українських націоналістів напали на громаду Волковія Ліського повіту, де квартирувався відділ польського війська, з яким зав'язався бій, що тривав від 12 години до 4 год. ранку. Під час цього бою банди скеровували свою помсту на цивільне населення, якому ламали руки і ноги, а також виколупували очі, дітей живцем кидали до палаючих будинків». Повідомлялось, що було вбито одного солдата і 30 цивільних осіб³⁷⁸.

У травні 1947 року польські військові знайшли в бункері УПА біля населених пунктів Кунківці та Загроди спільний протокол УПА та АК, який був підписаний 29 квітня 1945 року. Згідно з рішеннями обох сторін від 29 квітня 1945 року заборонялись будь-які збройні сутички між УПА й АК, а всі сили повинні були бути спрямовані на боротьбу з радянськими військами. Окрім того, сторони мали інформувати про відомі їм операції радянських військ, з цією метою

³⁷⁵ Bandy UPA w powiecie hrubieszowskim — rozbite // Polska Zbrojna. — №220. — 1946.

³⁷⁶ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 329. — K. 131.

³⁷⁷ Bestialstwo mrozące krew w żyłach // Trybuna Robotnicza. — 18 lipca. — 1946.

³⁷⁸ Rozbestwienie band ukraińskich przybiera na sile // Dziennik Polski. — 20 lipca. — 1946.

встановлювався спільний зв'язок. Українському та польському населенню гарантувалась повна безпека, а у випадку нападів обидві сторони брали на себе зобов'язання затримувати злочинців та карати. Протокол охоплював територію Жешувського, Березівського, Перемишльського та Добромильського повітів. При цьому наголошувалося про необхідність докласти зусиль для розширення території дії підписаного протоколу. Протокол підписали «Борис», «Пластун», «Зіновій», «Біс» та «Волос»³⁷⁹.

2 жовтня 1945 року, згідно з інформацією УПА, відбулася зустріч представника УПА (псевдо «Борис»), можливо, одного з керівників, які підписували протокол з АК, з комендантом та секретарем польської громадської міліції у Волковій. Під час розмови представники міліції підкреслювали, що між ними не повинна вестися боротьба, оскільки всі вони мають одного спільного ворога. Найбільше польську сторону цікавило питання безпеки громадської міліції та польського населення. Окрім того, поляки прагнули отримати гарантію безпеки для своїх працівників під час виконання ними адміністративних завдань. Зі свого боку вони зобов'язувалися інформувати УПА про можливі облави та переселення, які проводитимуть війська³⁸⁰. Представник громадянської міліції повідомив також цікавий факт про ставлення окремих польських військових до українського підпілля і населення. Зокрема, під час переселенських акцій багато військових допомагали людям втікати до лісу або попереджали їх про акцію заздалегідь. Був випадок, коли поручник зібрав своїх солдатів, витягнув натільний хрест і спитав: «Хлопці, хочете боротися за хрест, чи за зірку?» Солдати одноставно викрикнули: «За хрест!» Тоді поручник сказав: «Добре, але бандерівців у лісі не чіпайте, бо вони нам колись допоможуть, з криївок їх не витісняйте, оскільки прийде час і ми з ними будемо там сидіти разом»³⁸¹.

Важливими були порозуміння АК-ВіН з УПА в Седлиськах (29 квітня 1945 року) та Руді-Рожанецькій (21 травня 1945 року). Обидві сторони взяли на себе зобов'язання зупинити вогонь та співпрацювати у боротьбі проти НКВД і УБ³⁸².

³⁷⁹ CAW. — IV.521.9.96. — К. 49–50.

³⁸⁰ Ibid. — IV.501.1/A.611. — К. 35.

³⁸¹ Ibid.

³⁸² Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 310.

На локальний характер контактів між польським і українським підпіллям звертає увагу Є.Штендера, який відзначає, що «ніколи не було досягнуто жодного ширшого формального порозуміння. Однак є фактом, що контакт був налагоджений вздовж усього українсько-польського кордону, за винятком невеликих територій Лемківщини, де не діяли ні АК, ні ВіН. Всюди там, де нав'язували і утримувалися контакти, наступала нормалізація стосунків між українським та польським населенням»³⁸³.

Про порозуміння українських та польських визвольних збройних формувань повідомляла й західна преса. Згідно з інформацією польських спецслужб, 10 серпня 1946 року в місцевості Влодзин Грубешівського повіту відбулась зустріч декількох комендантів ВіН та командирів УПА з англійським журналістом. На своє запитання до польських підпільників, чому вони, маючи добре озброєні загони, не ведуть активну боротьбу проти органів безпеки, він отримав відповідь, що після таких акцій органи безпеки підпалюють села. Англійського кореспондента цікавило також, чи існує більш тісний контакт між штабами польських і українських організацій. Українські представники відповіли, що «поки що ми нав'язали контакт і зв'язок між сусідніми областями по всій східній лінії». На запитання, чому українські підрозділи палять польські села, кореспондент отримав відповідь, що це роблять радянські частини з-за Бугу, щоб посварити поляків з українцями³⁸⁴.

На початку вересня 1946 року польська преса з покликанням на агентство «Intercatholic Correspondent» повідомила про комюніке УГВР, у якому стверджувалося, що від осені 1944 року, тобто від часу порозуміння між УПА і головним командуванням Національних збройних сил Польщі, вони тісно співпрацюють між собою. Інформувалося, що головне командування НЗС закликала українське населення на захід від лінії Керзона залишатися на місці; з подібним зверненням до польського населення львівського округу звернулося УПА³⁸⁵.

³⁸³ Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia (podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN) // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947. Od tragedii do współpracy. — Wydawnictwo «Perturbancii», 1990. — S. 117.

³⁸⁴ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1946 rok... — S. 92.

³⁸⁵ Współpraca faszystów ukraińskich z NSZ // Robotnik — 16 września. — 1946.

На думку Г.Мотики, ці порозуміння хоча б на теренах теперішньої Польщі закінчили перший етап конфлікту. У першій фазі конфлікту в 1943–1945 рр. з українцями боролися всі польські підпільні організації. Сам факт належності до конкретної етнічної спільноти неодноразово свідчив про належність до однієї зі сторін, яка боролася. Нерідко вбивали тільки за те, що людина була українцем або поляком. Друга фаза конфлікту в 1945–1948 рр. мала інший характер. Після укладення низки угод про припинення вогню та обмежені співдії між АК-ВіН і УПА проти української партизанки виступали тільки влада нової Польщі та відділи національного підпілля (NSZ і NZW). Подальший перебіг конфлікту проходив у тіні масових переселень польського і українського населення, які проводила комуністична влада³⁸⁶.

Територіальні протиріччя були тим бар'єром, який українським та польським політикам так і не вдалося подолати, оскільки для обох сторін символ Львова і українсько-польського пограниччя мав цілком інші політичні, національні і культурні ознаки, які не зближували, а навпаки, вели до протистояння. Слід зважати й на те, що на західноукраїнських землях були зосереджені головні українські національно-патріотичні сили, які зі зброєю в руках прагнули реалізувати ідею відновлення державності, що, у свою чергу, суперечило стратегічним планами польського керівництва щодо майбутнього цих територій. Вражає й інше: усвідомлюючи, що т. зв. «південно-східні креси» будуть втрачені Польщею і відійдуть СРСР, польське політичне керівництво навіть теоретично не хотіло створити прецедент і відмовитися від Західної України на користь майбутньої української незалежної держави, утворення якої на той час було ще більш примарної ідею, ніж збереження Польщею довоєнних кордонів.

³⁸⁶ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 310.

Розділ III. РЕПАТРІАЦІЙНО-ДЕПОРТАЦІЙНА АКЦІЯ В 1944–1946 РОКАХ

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни особливо загострило суспільно-політичну ситуацію на пограниччі. За часів німецької окупації відносини між українським і польським населенням переросли у ворожнечу, вилилися у збройні конфлікти і призвели до великих людських втрат. Це давало підстави як радянському, так і польському керівництву розглянути можливість проведення репатріаційних акцій у контексті розв'язання міжнародного конфлікту. Для СРСР важливим було також нормалізувати військово-політичну ситуацію у своєму тилу в умовах просування фронту на захід. Неабияку роль відігравали й економічні чинники. Внаслідок виснажливої війни обидві держави потребували робочої сили для відбудови зруйнованої економіки. Водночас перед Польщею на найближчу перспективу стояло складне завдання швидкого заселення новоотриманої території на північному заході.

Як слушно відзначив Л. Зашкільняк, ідея переселення не була вигадкою тільки Й. Сталіна, оскільки вона поділялась всіма трьома членами «Великої трійки», що підтверджує відомий лист У. Черчилля до Й. Сталіна від 20 лютого 1944 року, у якому британський прем'єр писав про потребу обміну населення між Польщею та СРСР як важливу складову врегулювання двосторонніх відносин³⁸⁷. Схожу позицію займало й американське керівництво. У жовтні 1944 року, напередодні президентських виборів у США, у яких голос полонії відігравав помітну роль, посол США у Великій Британії Гарріман вручив С. Миколайчику листа від президента Ф. Рузвельта, у якому було підтверджено, що США підтримують незалежну і сильну Польщу. У листі зазначалося, що якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з встановленням нових кордонів переселити національні меншини на територію Польщі, так само, як і з її території за кордон, то уряд США не буде заперечувати³⁸⁸.

³⁸⁷ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр... — С. 151–152.

³⁸⁸ Заброварний Б. Депортація українського населення із Закерзоння в 1944–1947 роках // Україна-Польща: історія і сучасність. — Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка. — Частина I. — К., 2003. — С. 360.

Слід погодитись, що розвиток подій навколо підготовки переселення свідчив про неодноосібність та невідповідність рішення з цього питання. Але ідея такого вирішення національного питання вже віддавна визрівала не тільки в Москві чи Лондоні, але й у польських політичних колах. Якщо для кремлівської верхівки це була чергова акція в низці депортаційних процесів 30–40-х років, то для польського керівництва вона стала початком реалізації тоталітарних методів вирішення національних проблем на польському ґрунті. Польська дослідниця К. Керстен слушно відзначала, що як Польща, так і СРСР з багатьох причин прагнули до того, щоб процес обміну населення охопив якомога більшу частину українців. Для Польщі це була, насамперед, остаточна перспектива розв'язання наболілих національних конфліктів³⁸⁹.

У польських політичних колах ідея переселення українців з південно-східних воєводств Польщі дискутувалася ще під час Другої світової війни. Зокрема, Громадська комісія Союзу збройної боротьби (ZWZ) (від 14.02.1942 — АК) пропонувала виселити за Збруч односторонньо або шляхом обміну населення з СРСР 70% українців, а тих, що залишились, колонізувати³⁹⁰. У серпні 1943 року спробу конкретизувати свою позицію в українському питанні зробила спільна комісія Польської соціалістичної партії, Польської селянської партії, Національної партії та Партії праці обшару АК «Львів». Стратегія вирішення цього питання була розбита на декілька етапів, хоча її положення поділяла не кожна партія. Національна партія та Партія праці вважали, що в перехідний період необхідно радикально вирішити українське питання, усунувши цим головну перешкоду в нормалізації польсько-російських стосунків шляхом підписання угоди з СРСР, зокрема з Радянською Україною, про примусове переселення українців з південно-східних територій в обмін на поляків, які проживали в СРСР. При цьому пропонувалося провести виселення українців з польсько-радянської прикордонної смуги ще до проведення обміну населення. Йшлося про території, які прилягали до залізниць, автодоріг, важливих комунікацій, а також у стратегічно, політично та економічно важливих округах та місцевостях³⁹¹.

³⁸⁹ Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej... — S. 358.

³⁹⁰ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947... — S. 24.

³⁹¹ Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... Dokumenty... — S. 161.

Серед згаданих партій тільки Польська соціалістична партія не погоджувалася з таким кардинальним вирішенням цього питання, вважаючи, що українсько-польське переселення повинно проводитися добровільно. Аргументація зводилась до того, що примусове переселення українців може схилити СРСР до анексії південно-східних територій Польщі, а українців — до збройного опору³⁹². Саме на основі цих дискусій у серпні 1944 року польський еміграційний уряд запропонував у меморандумі про відновлення польсько-радянських дипломатичних відносин «добровільний обмін польського, українського та білоруського населення»³⁹³.

Незадовго до прийняття рішення про переселення, 20 травня 1944 року, відбулася розмова представника еміграційного уряду голови Національної ради С.Грабського з послом СРСР В.Лебедєвим. С.Грабський переконував свого співрозмовника, що життєвим інтересом СРСР є ліквідація в Польщі осередку українського сепаратизму, натомість польським національним інтересом є збереження Вільнюса і Львова та збереження державної території. С.Грабський також запевнив, що «Польща не має намірів затримувати у своїх кордонах населення, яке б бажало виїхати в СРСР»³⁹⁴.

Про те, що територіальні питання в контексті майбутньої репатріації турбували не тільки еміграційний уряд, але й прорадянський ПКНВ, свідчить тодішня позиція голови ПКНВ Е.Осубки-Моравського, який вважав, що було три можливості зміни кордону на користь Польщі, які можна було б назвати поступками СРСР: перша — це Львів, друга — це бориславські нафтові родовища, а третя — Біловезька Пуща. Як визнавав сам Е. Осубка-Моравський, два перші пункти були слабші і важчі для реалізації, оскільки ці райони були «оточені морем українського населення»³⁹⁵. На думку Е.Осубки-Моравського, який провів з Й.Сталіним у 1944–1946 роках близько 30 розмов, кремлівський лідер не мав остаточного плану щодо Польщі, який би він реалізував з твердою послідовністю.

³⁹² Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... Dokumenty... — S. 161.

³⁹³ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 11.

³⁹⁴ Kirkor S. Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 r. // Zeszyty Historyczne. Zeszyt 22. — Paryż: Wydawnictwo Instytut Literacki, 1972. — S. 44.

³⁹⁵ Puacz E. Sprawa granic Polski w układach między PKWN i ZSRR // Zeszyty Historyczne. — 1968. — №15. — S. 203.

Він вважав, що В.Молотов, М.Булганін і М.Хрущов були більшими російськими націоналістами, ніж Й.Сталін. Саме з ними польська сторона мала найскладніші розмови³⁹⁶.

Розвиток подій свідчив, що радянське керівництво дійсно не мало остаточного плану щодо Польщі, але приготування до проведення переселення розпочалося відразу ж після звільнення від гітлерівців західних областей УРСР та частини польської території.

Одним із пропагандистських поштовхів до виведення цієї проблеми на міждержавний рівень стали численні листи від українців з Польщі до уряду УРСР з проханням вирішити їхню долю або шляхом приєднання до УРСР територій, на яких вони проживали, або ж переселенської акції. В одному з листів жителі села Дутрува Грубешівського повіту писали: «Живучи тут до 1939 року, ми пережили найважчий гніт польських панів, на додаток до цього в роках 1943 і 1944 спалили на Холмщині близько 193 села і вбили страхітливим чином майже 19 000 осіб, а також і далі продовжують свій варварський терор»³⁹⁷. Під деякими аналогічними зверненнями стояло по 500–600 підписів.

Саме на підставі цих звернень 26 серпня 1944 року М.Хрущов інформував Й.Сталіна про те, що останнім часом Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У отримували багато листів від мешканців Грубешівського, Томашувського та інших повітів, у яких вони повідомляли про терор польського підпілля і висловлювали прохання приєднати території до УРСР або ж переселити їх. Переконаючи Й.Сталіна про необхідність обговорення цієї проблеми з ПКНВ, М.Хрущов як додатковий аргумент на користь проведення переселення запропонував процедуру забезпечення армії продуктами. Згідно з нею переселенці мали б віддавати сільськогосподарську продукцію заготівельним загонам або частинам Червоної армії, а при переїзді на нове місце проживання після представлення документів отримували б її еквівалент³⁹⁸.

Аналізуючи суспільні настрої українського населення на початку вересня 1944 року політоргани I Українського фронту поділили його на три групи. До першої групи була віднесена абсолютна більшість українців та русинів, особливо в повітах, що прилягали до

³⁹⁶ Puacz E. Sprawa granic Polski w układach między PKWN i ZSRR // Zeszyty Historyczne. — 1968. — №15. — S. 205–206.

³⁹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 892. — Арк. 6.

³⁹⁸ Там само. — Спр. 790. — Арк. 1–2.

Західної України, які з захопленням зустрічали радянські війська як визволителів від подвійного гніту — німців і поляків. Ця категорія українського населення складалася в основному з малоземельних селян і вимагала приєднання Грубешівського, Томашувського та інших повітів до Радянського Союзу або дозволу на виїзд в СРСР. Українська молодь цих повітів уникала служби в польському війську, намагаючись потрапити до частин Червоної армії. Другу групу українців становили особи, тісно пов'язані з УПА, які були настроєні як проти поляків, так і проти радянської влади. У декотрих селах українське населення виходило на польові роботи під охороною підрозділів УПА, але ця група українців була значно меншою. Третю групу складало українське та русинське населення, яке асимілювалося з поляками, частково змінило віросповідання та народні звичаї. Відзначалось, що серед них також панували націоналістичні настрої, але різкої національної ворожнечі не було. Зверталась увага, що такого роду асиміляція українського населення відбулася там, де менше відчувається земельний голод і де більшість господарств має від 2 до 50 га³⁹⁹. В інформації підсумовувалось, що ворожнеча між українським та польським населенням переростала в серйозну міжусобну боротьбу і вимагала прийняття термінових заходів для попередження небажаних наслідків. Радикальним заходом вважалось надання українцям і русинам дозволу на переселення в СРСР⁴⁰⁰.

Один із натхненників ідеї репатріації М.Хрущов, розробляючи план переселення, аналізував також і можливість включення частини українських етнічних земель до складу УРСР. Особлива увагу була прикута до Холмщини, звідки родом була його дружина. В одному з листів до Сталіна, який був датований 20 липня 1944 року, М.Хрущов пропонував після звільнення повітів, у яких проживала більшість українського населення, сформувати радянську адміністрацію, щоб пізніше, за сприятливих умов, можна було офіційно заявити про їх входження до складу СРСР. На його думку, до Радянської України необхідно було приєднати Холм, Замостя, Томашув, Ярослав та деякі інші населенні пункти. Позиція Хрущова ґрунтувалась на тому, що після включення названих районів вдасться випрямити державний кордон і над Львовом не нависатиме великий виступ з району Сокаля. Він вважав, що з цих районів

³⁹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 90.

⁴⁰⁰ Там само. — Арк. 91.

у майбутньому можна було б створити Холмську область з обласним центром у м. Холм. М.Хрущов запевнив, що у випадку згоди Й.Сталіна він негайно дасть вказівку формувати Холмську область та надішле карту нової області з проектом державного кордону⁴⁰¹. Крім створення Холмської області М.Хрущов пропонував Й.Сталіну приєднати до Дрогобицької області й Західну Галичину⁴⁰².

Й.Сталін не відреагував на ці пропозиції, хоча з впевненістю можна стверджувати, що він був обізнаний з цією проблемою. Підтверджує це фрагмент розмови Е.Осубки-Моравського з Й.Сталіним на тему кордонів, яка відбулася у період з 22 травня до 27 липня 1944 року. У ході розмови Й.Сталін зі злістю запитав: «Про що там йдеться? Чи Холмщина повинна належати до них, чи до нас?»⁴⁰³.

Ще в грудні 1944 року в радянських політичних колах поверталися до ідеї включення Холмщини до складу УРСР. Це підтверджує й доповідна записка про ситуацію на Холмщині депутата Верховної ради УРСР полковника А.Волкова на ім'я голови президії Верховної ради УРСР М.Гречухи, датована 1 грудня 1944 року. Депутат звертав увагу, що Холмщина у своїй більшості заселена українським населенням, яке тероризується аківським підпіллям та УПА з метою зриву переселенської акції. При цьому підкреслювалося, що на цих теренах українське підпілля є більш законспіроване, ніж у Західній Україні. Повідомляючи про настрої населення, А.Волков писав, що холмщаки досить часто задають запитання: «Чому Холмщину не включають до складу УРСР?» Під час таких розмов місцеві українці покликалися на виступи М.Гречухи і М.Хрущова на шостій сесії Верховної ради УРСР, у яких йшла мова про Холмщину»⁴⁰⁴.

Але численні листи про переселення отримувало не тільки керівництво УРСР, але й ПКНВ. Вже в серпні 1944 року до ПКНВ почали масово надходити прохання поляків, насамперед з Волині, пе-

⁴⁰¹ Депортації. Документи, матеріали, спогади... — Т. 1. — С. 271–272.

⁴⁰² Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 29.

⁴⁰³ Цит. за: Puacz E. Sprawa granic Polski w układach między PKWN i ZSRR... — S. 201–202.

⁴⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — К. 92–93.

реселити їх до Польщі. Так, 29 серпня 1944 року на ім'я голови ПКНВ Е.Осубки-Моравського на основі повідомлень від польських партизансько-військових сімей на Волині був направлений лист з проханням якнайшвидше евакуювати поляків внаслідок посилення антипольського терору з боку українських націоналістів⁴⁰⁵. Подібні повідомлення надходили на адресу ПКНВ і в першій половині жовтня 1944 року⁴⁰⁶.

ЦК КП(б)У і особисто М.Хрущов були добре поінформовані про становище польського населення західних областей УРСР, отримуючи численні інформації від Наркомату держбезпеки, членів військових рад фронтів, секретарів обкомів КП(б)У. Зокрема, секретар Волинського обкому партії С.Павленко інформував, що «в умовах нашої області поляки були в гранично важкому положенні, так як, крім тягот і страхів окупації, вони сильно терпіли від масового терору німецько-українських націоналістів, які вбивали поляків цілими сім'ями, а іноді й селами, знищивши в області декілька тисяч поляків, причому переважно жінок, осіб похилого віку і дітей»⁴⁰⁷. Радянські органи звернули увагу на важливий для них факт у настроях польського населення, а саме на його намір після звільнення Польщі від німецької окупації покинути ці місця і виїхати до корінної Польщі⁴⁰⁸. Причина цього явища полягала у тому, що багато поляків внаслідок дій українського підпілля були змушені залишити свої оселі, втратили майно, а на нових місцях, у містах і великих українських селах, не змогли облаштувати свій побут, не мали землі, залишилися безробітними⁴⁰⁹.

Звертає на себе увагу той факт, що радянські органи готувалися до репатріації поляків ще до підписання офіційних документів. Згідно з постановами РНК СРСР від 5 квітня та 11 липня 1944 року, на територію УРСР з інших областей Радянського Союзу планувалося переселити 29 700 поляків⁴¹⁰.

Але на тлі загальної атмосфери якнайшвидшого переселення далеко не все українське, як і польське населення мало такий намір.

⁴⁰⁵ ААН. — РКWN, sygn. I/21. — К. 9.

⁴⁰⁶ Ibid. — К. 7.

⁴⁰⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 3—22.

⁴⁰⁸ Там само. — Спр. 892. — Арк. 57.

⁴⁰⁹ Там само. — Спр. 892. — Арк. 58.

⁴¹⁰ Переселення поляків та українців 1944—1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 62.

Значна частина українців прагнула залишитися й відновити українське громадсько-культурне життя. Вже в серпні 1944 року до Міністерства освіти ПКНВ та Шкільної кураторії в Любліні почали надходити листи від українських громадських комітетів з проханням відкрити українські школи. Листування свідчить, що нова влада не заперечувала щодо їх відкриття, але запропоновані нею умови створювали низку перешкод, які місцеві чиновники могли використовувати для обґрунтування відмови⁴¹¹. У той же час створені на місцях українські громадські комітети позитивно відреагували на декларації влади щодо рівних прав українців у польській державі і підтвердили свою лояльність до нової влади⁴¹². Тобто ще до прийняття рішення про переселення серед значної частини українського населення панувала думка про розбудову свого життя в умовах нової політичної ситуації в Польщі.

Наприкінці літа 1944 року суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі сприяла ідеї організації репатріації на добровільних засадах. Головною причиною такого ставлення українського та польського населення був страх перед відновленням терору з боку обох підпільних рухів. Природно, що ця проблема була добре відома Москві, тим більше, що в розрахунок бралось й територіальне розширення рамок репатріації з включенням Білоруської та Литовської РСР. Водночас для початку переселення необхідно було завершити юридичні формальності. 27 липня 1944 року у Москві була підписана Угода між ПКНВ та Урядом СРСР про польсько-радянський кордон, яка чітко окреслила кордон між обома державами на основі т.зв. лінії Керзона⁴¹³. Визначення лінії кордону створило умови для реалізації плану взаємного переселення.

У процесі аналізу правових аспектів переселення природно виникає декілька запитань. Питання перше: чому Радянський Союз розпочав репатріацію, не дочекавшись закінчення війни? Скоріше за все, крім задекларованого прагнення зняти міжнаціональну напругу на українсько-польському пограниччі, далеко не другорядне значення мали й зовнішні чинники. Ю.Сливка досить влучно акцентує на тому, що СРСР хотів поставити своїх союзників перед доконаним фактом, а одночасно прагнув піднести авторитет

⁴¹¹ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 19–22, 25–26.

⁴¹² Ibid. — S. 26–27.

⁴¹³ Ibid. — S. 17.

ПКНВ, який був нелегітимним органом і не визнавався західними державами⁴¹⁴.

Другою загадкою була згода Кремля на підписання угод урядами союзних республік, а не СРСР. Ю.Сливка зауважує, що в інших подібних випадках аналогічні договори підписував СРСР, зокрема з урядом Чехо-Словаччини в 1945 році щодо Закарпатської України. На думку дослідника, саме тут була закладена вибухівка, яка діє й до сьогодні. Цим договором імітувалось встановлення кордону між двома народами — українським та польським, при цьому Москва нібито залишалася осторонь. Крім того, СРСР резервував за собою можливість маневру: у випадку, якщо б західні союзники не погодились, Кремль мав можливість сказати, що це не він підписував договір. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення українсько-польських відносин і юридично не відповідав за розпалювання нової війни⁴¹⁵. Частково це підтверджує розмова посла Польщі в СРСР Г.Раабего з народним комісаром закордонних справ СРСР В.Молотовим і заступником наркома А.Вишинським, яка відбулася 6 вересня 1945 року. Посол звернув увагу на серйозні проблеми, які виникали під час репатріації польського населення з УРСР, БРСР ЛитРСР, з чим В.Молотов погодився, але сказав, щоб ці питання вирішувати безпосередньо з керівництвом цих республік⁴¹⁶.

Погоджуючись із думкою Ю.Сливки, слід виділити ще одну причину, яка мала неабияке значення. Слід пам'ятати, що в цей час Кремль опрацьовував план зміцнення своїх позицій в ООН за рахунок збільшення кількості союзних республік. Підписання Угод про репатріацію з УРСР та іншими республіками давало підстави стверджувати, що вони були суб'єктами міжнародного права. Це підтверджує факт підписання договору між СРСР і Чехо-Словаччиною у справі Закарпатської України, яке відбулося вже після прийняття УРСР в ООН, коли не було потреби далі продовжувати цю гру.

У кінці серпня 1944 року сторони завершили підготовчу роботу, і 1 вересня 1944 року до Любліна, де тоді перебував ПКНВ, прибула радянська делегація, до якої ввійшли М.Булганін — представник СРСР при ПКНВ, М.Хрущов — голова РНК УРСР,

⁴¹⁴ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій... — С. 11.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ AMSZ RP. — Z. 6, t. 447, w. 29. — K. 2.

М. Пономаренко — голова РНК БРСР, нарком державної безпеки СРСР В. Абакумов та інші. Польську сторону представляли: Б. Берут — голова Крайової національної ради (КНР), Е. Осубка-Моравський — голова ПКНВ, генерал М. Роля-Жимерський та інші. У переговорах разом з іншими членами ПКНВ взяла участь також заступник голови ПКНВ Ванда Василевська, яка теж прибула до Дюбліна з радянською делегацією⁴¹⁷. В офіційному комюніке зазначалося, що обидві сторони обговорили питання організації взаємної репатріації осіб польської, української і білоруської національностей. Але дискусія щодо принципів положень майбутньої Угоди тривала аж до 9 вересня.

Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР мала кілька розділів. Загальні положення визначали, що з Польщі переселяються громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, а з України — всі поляки і євреї, які до 17 вересня 1939 року мали польське громадянство. При цьому наголошувалося, що «евакуація є добровільною і примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо»⁴¹⁸. Про добровільний характер репатріації заявляло й польське керівництво. Вже через два дні після підписання Угоди, 11 вересня 1944 року, виголошуючи експозе на засіданні Крайової національної ради, голова ПКНВ Е. Осубка-Моравський сказав, що населення «саме прийме рішення, де бажає жити і громадянами якої держави хоче бути»⁴¹⁹. Водночас на місцевому рівні відкрито звучали заклики про обов'язкове переселення, мотивовані переконанням, що українське населення завжди залишатиметься нелояльним до польської держави. Показовим у цьому контексті став лист любельського воєводи до КНР та ПКНВ від 2 листопада 1944 року, у якому він зробив висновок про «неслушність положення про «добровільність», оскільки потрібно йти на примусове виселення всіх, хто під час окупації визнав себе українцем і в своїй основі співпрацював з німцями»⁴²⁰.

Другим нереальними положенням Угоди, яке постійно порушувалося, були терміни переселення. Сторони домовилися розпочати переселення 15 жовтня 1944 року і закінчити 1 лютого 1945 року.

⁴¹⁷ Gazeta Lubelska — 1944. — 4 września.

⁴¹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 776. — Арк. 175.

⁴¹⁹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 40.

⁴²⁰ Ibid. — S. 68; CA MSWiA RP. — PKWN RAP, sygn. 6. — K. 62.

Що ж стосується кінцевої дати переселення, то вона була визначена не випадково. Польський дослідник Р.Дрозд звертає увагу, що Кремль планував переселення перед відкриттям Ялтинської конференції, на якій «Велика трійка» повинна була остаточно вирішити проблему польського східного кордону⁴²¹.

Саме тому до початку переселення у місячний термін планувалося провести облік кількості, місцеперебування та національності осіб, які висловили бажання евакуюватися. Детально були визначені умови вивезення майна і цінностей, худоби, птиці тощо, а також окреслено зобов'язання щодо надання транспортних засобів⁴²².

Слід зазначити, що проблеми з вивезенням цінностей розпочалися з перших днів репатріації. МЗС Польщі вважало, що відсутність польського контролю на прикордонних переходах створювало умови для невиконання згаданих положень Угоди. Тому 28 листопада 1944 року МЗС розіслало листи до керівників відомств Державної адміністрації громадської безпеки, економіки і фінансів, у якому звертало їхню увагу на необхідність проведення спільної конференції, оскільки в ході виконання Угоди про репатріацію з'явилася проблема встановлення контролю на прикордонних переходах, через які переїжджали переселенці. У листі нагадувалося, що стаття 3 Угоди забороняла вивозити золото, срібло, валюту, клейноди, вироби мистецтва тощо⁴²³.

Організаційні питання Угоди регламентували другий і третій розділи. Згідно з ними передбачалося створити інститути уповноважених та представників, які мали діяти в обох країнах. До їх функцій входили виявлення осіб, що підлягали переселенню, реєстрація, організація транспорту, нагляд за переселенням, контроль за виконанням Угоди. Сторони домовились, що пунктами перебування головних уповноважених будуть міста Люблін та Луцьк. Окрім того, визначено 11 міст у Польщі та 18 у західних областях УРСР, де мали перебувати районні уповноважені. Вказувалися й контрольно-пропускні пункти, через які мало проводитися переселення⁴²⁴.

⁴²¹ Дрозд Р. Акція «Вісла» — метод вирішення української проблеми у Польщі... — С. 19.

⁴²² Депортації. Документи, матеріали, спогади... — Т. 1. — С. 288.

⁴²³ SA MSWiA RP. — PKWN RAP/6. — К. 21.

⁴²⁴ ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 776. — Арк. 174–188; Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 30–39.

До виконання Угоди про репатріацію була підготовлена таємна інструкція. У її першому розділі ще раз було підкреслено, що «переселення є добровільним і жодний примус посередньо чи безпосередньо не може бути застосований. Бажання переселенця може бути складене в усній або письмовій формі, бажання, висловлене в усній формі, реєструє районний представник...»⁴²⁵. Згодом, коли репатріація набрала депортаційного характеру, це положення відкрило шлях до юридичних зловживань, оскільки уповноваженні могли реєструвати репатріантів за т.зв. «усною згодою», яку переселенці могли й не висловлювати. Таємна інструкція до Угоди про репатріацію також передбачала, що розселення переселенців повинно було здійснюватися відповідно до їхніх побажань: у містах, колгоспах, радгоспах, або ж їм мали надавати ділянки для ведення індивідуального господарства. Переселенці, які висловили бажання поселитися в колгоспах, направлялися в Одеську, Дніпропетровську, Херсонську, Запорізьку і Миколаївську області. Для тих, хто бажав вести індивідуальне господарство, надавалися земельні наділи в Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській, Станіславській, Рівненській і Волинській областях. Одноосібникам повинні були виділити земельні наділи не менші від тих, які вони залишили на території Польщі, але не більше 15 га на одне господарство⁴²⁶. Тим селянам, які не мали землі до переселення, встановлювалися норми: у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях — від 7 до 10 га, у Волинській — до 10, а в Рівненській — від 10 до 15 га⁴²⁷.

19 вересня 1944 року Угода була затверджена спільною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У. Головним уповноваженим уряду УРСР в Любліні було призначено М.Підгорного, його заступниками стали Т.Кальненко і М.Ромашенко. У свою чергу головним представником уряду УРСР у Луцьку було призначено А.Цоколя, а заступниками — І.Гребченка та А.Могилю⁴²⁸.

Особливу увагу переселенню приділяло й НКВС. Серед названих заступників два були кадровими офіцерами НКВС: полковник Т.Кальненко перебував на посаді заступника народного комісара

⁴²⁵ AMSZ RP. — Z. 6, t. 501, w. 32. — K. 155.

⁴²⁶ Ibid. — K. 156.

⁴²⁷ Ibid. — K. 157–158.

⁴²⁸ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 152.

внутрішніх справ УРСР, а полковник І.Гребченко — заступником начальника УНКВС у Сумській області. Всього ж для контролю за переселенням до районних уповноважених у заступники було направлено 18 офіцерів НКВС⁴²⁹. Тим самим від самого початку радянські спецслужби намагалися повністю тримати під контролем роботу представництв з репатріації, особливо польських. Вже в жовтні 1944 року з метою «агентурного обслуговування» членів польських комісій за місцем їхньої роботи та проживання була підготовлена мережа агентів «Васильєва», «Іванова», «Вовк», «Калеранія» і «Петрова». Окрім того, додатково планувалося провести вербування осіб, які оформлялися на технічну роботу з обслуговування комісій⁴³⁰. Відразу ж після підписання Угоди, задовго до приходу перших ешелонів з українським населенням, 17 вересня 1944 року, народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясний видав наказ, згідно з яким всі евакуйовані в УРСР громадяни повинні були піддаватись оперативній розробці органами НКВС за місцем проживання⁴³¹.

У цілому ж штат головного і районних уповноважених у Польщі мав налічувати майже 325 осіб, але на 4 жовтня 1944 року був укомплектований тільки наполовину⁴³². У другій декаді листопада 1944 року М.Хрушов інформував Й.Сталіна, що на території Польщі було організовано апарат Головного уповноваженого уряду УРСР з центром у Любліні та 11 районних уповноважених Головного уповноваженого уряду УРСР в містах Влодава, Холм, Грубешив, Томашув, Любачув, Ярослав, Перемишль, Ліски, Замостя, Красностав і Білгорай⁴³³.

Радянське керівництво негайно розпочало активну організаційну підготовку переселення поляків з території Української РСР. Зокрема, було організовано апарат Головного уповноваженого уряду УРСР з місцеперебуванням в Луцьку і 18 районних уповноважених

⁴²⁹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР Польщу в 1944–1946 роках. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. — С. 50–51.

⁴³⁰ Переселення поляків та українців 1944–1946...Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 198.

⁴³¹ Teczka specjalna J.W.Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946... — S. 135.

⁴³² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 41.

⁴³³ Там само. — Арк. 223.

Головного уповноваженого уряду УРСР у містах Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Дубно, Кременець, Броди, Раваруська, Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Ходорів, Станіслав, Тернопіль, Золочів, Кам'янка-Бузька і Чортків⁴³⁴. 14 березня 1945 року було прийняте рішення про створення району діяльності уповноваженого Польщі з питань евакуації в Чернівцях. Згадане рішення було мотивоване тим, що на Буковині було зареєстровано близько 10 тисяч поляків, з яких частина проживала там до 1939 року, але більшість оселилась під час війни. М.Хрущов дозволив переселення поляків з Чернівецької області без додаткової угоди⁴³⁵.

З польського боку комплектування апарату уповноважених почалося із значною затримкою. Заступники уповноваженого ПКНВ прибули з Любліна до Луцька в кількості 10 осіб тільки 23 жовтня 1944 року. На 1 листопада вони укомплектували тільки Луцький апарат районного уповноваженого, а в Ковелі, Рівному, Володимирі-Волинському призначили тільки уповноважених та їх заступників. 2 листопада заступник головного уповноваженого ПКНВ виїхав до Львова для формування апаратів уповноважених Львівського і Дрогобицького представництв⁴³⁶. Своє зволікання польська сторона пояснювала відсутністю місць для розселення евакуйованих польських громадян, оскільки значна частина території ще не була звільнена від німецької окупації⁴³⁷. Адже згідно з польським планом значна частина переселенців мала заселити саме т. зв. «Повернені Землі» — території колишньої Східної Пруссії, які повинні були ввійти до складу польської держави після закінчення війни.

Незважаючи на неукомплектованість переселенських представництв та низку інших серйозних проблем технічного характеру, радянське керівництво було налаштоване на блискавичне проведення репатріації. Численні звернення з боку українців та поляків з проханням про переселення скоріше за все створили помилкову картину у комуністичній верхівки про реальність цих планів.

Початок репатріації (листопад 1944 року — лютий 1945 року)

Рішення про проведення репатріації протягом трьох з половиною місяців — з 15 жовтня 1944 року до 1 лютого 1945 року вже тоді виглядало малореальним. Згідно з планом репатріації, протя-

⁴³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 224.

⁴³⁵ Там само. — Спр. 1465. — Арк. 14.

⁴³⁶ Там само. — Спр. 790. — Арк. 95.

⁴³⁷ Там само. — Арк. 227.

гом одного місяця — від 15 вересня до 15 жовтня — уповноважені повинні були опрацювати списки українців та поляків, які висловили бажання переселитися⁴³⁸. Але в дійсності ці терміни відразу були порушені, оскільки тільки на початку жовтня 1944 року районні уповноважені разом зі своїми штабами прибули у визначені місця⁴³⁹. Порівняно з графіком перші ешелони пішли із запізненням на два тижні. Так, перший ешелон був відправлений 1 листопада 1944 року зі станції Володимир-Волинський з 290 репатріантами із села Стрільці Грубешівського району. Кінцевим пунктом призначення була станція Нова Хортиця Запорізької області⁴⁴⁰. Протягом наступних днів інтенсивність перевезень не збільшилася. До 5 листопада 1944 року з Польщі у Запорізьку область виїхало 127 сімей, а в Тернопільську — 350 сімей⁴⁴¹.

Перші серйозні проблеми з'явилися вже при підрахунках українського населення, яке проживало на території Польщі. Документи свідчать, що як радянське, так і польське керівництво не володіло реальними цифрами. Підтвердженням цього є звіт заступника головного представника уряду УРСР Т.Кальненка від 5 жовтня 1944 року, у якому він звертає увагу на відсутність точних даних про кількість населення. Так, для прикладу, у Холмському повіті кількість населення оцінювалась станом на 1 березня 1943 року (43 594 особи), у Влодавському — згідно з переписом 1921 року (9 662 особи), а в Красноставському повіті їх не було зовсім⁴⁴². До того ж частина повітів Польщі на початок роботи уповноважених з евакуації ще була окупована німцями.

З упевненістю можна стверджувати, що протягом всієї переселенської акції ні радянське, ні польське керівництво не мало точних даних про кількість переселенців. Зокрема, на 1 листопада 1944 року на території Польщі вдалось облікувати близько 350 тис. українців⁴⁴³. У той же час 5 травня 1945 року М.Хрушов інформував Й.Сталіна вже про 493 380 осіб української національності⁴⁴⁴. Всього через

⁴³⁸ AMSZ RP. — Z. 6, t. 501, w. 32. — К. 166.

⁴³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 24.

⁴⁴⁰ Там само. — Арк. 26.

⁴⁴¹ Там само. — Арк. 312.

⁴⁴² Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 60.

⁴⁴³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1468. — Арк. 312; Спр. 790. — Арк. 232.

⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 1471. — Арк. 83.

два місяці, 12 липня 1945 року, коли радянське керівництво почало підготовку до силового переселення українців, М. Підгорний повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, що згідно з попередніми даними у Польщі перебувало 515 563 українці, але уточнені дані зафіксували 439 150 осіб. На підставі цього було зроблено висновок, що населення зменшилось на 76 413 українців⁴⁴⁵. Як відомо, згідно з офіційною статистикою, остаточно в рамках репатріації 1944–1946 рр. в УРСР було переселено 482 880 осіб⁴⁴⁶.

Подібна ситуація була й з обліком польського населення. Польський дослідник Й. Чернякевич вважає, що ще до початку організованого переселення із Західної України виїхало близько 100 тис. поляків, побоюючись терору з боку українського підпілля⁴⁴⁷. Водночас, за попередніми даними, станом на 1 листопада 1944 року у 18 районах західних областей УРСР підлягало евакуації 486 108 польських громадян⁴⁴⁸. Реально ж було переселено близько 800 тис. поляків.

Незнання дійсної кількості переселенців породжувало нові проблеми з підготовкою місць для них. Згідно з розподілом розміщенням переселенців мав займатися Наркомзем УРСР, який 21 жовтня 1944 року вніс до ЦК КП(б)У відповідні пропозиції. Згідно з ними, орієнтовна кількість населення, яке треба було прийняти, становила 240 тис., або 60 тис. господарств. З них 192 тис. осіб (80%) планувалося поселити в західних областях, а 48 тис. (20%) — у східних. З цією метою планувалося використати незайняті будинки, житло, звільнене переселеними поляками, колгоспні будівлі тощо. Кількість землі на одне господарство в середньому визначалася у розмірі 8 га. Тобто загалом для переселенців необхідно було виділити 480 тис. га⁴⁴⁹. Практика показала, що це були занадто приблизні оцінки, оскільки як кількість переселенців, так і місця їхнього розселення не збігалися з планами чиновників.

Все ж перші тижні репатріаційної акції були обнадійливими для реалізаторів цього задуму. Репатріаційні комісії фіксували зростання темпів надходження заяв у Грубешівському, Красноставсько-

⁴⁴⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 213–214.

⁴⁴⁶ Там само. — Спр. 1467. — Арк. 23–28.

⁴⁴⁷ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. — Warszawa, 1987. — S. 46.

⁴⁴⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1468. — Арк. 312.

⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 790. — Арк. 76–77.

му, Томашувському, Холмському і Ліському повітах⁴⁵⁰. Саме з цих повітів надходили повідомлення про утиски українців з боку польської влади. Так, 5 жовтня 1944 року Т.Кальненко інформував ЦК КП(б)У та НКВС УРСР, що в Холмі всі українці були звільнені з громадської міліції, православну церкву було переобладнано на костел, заборонялось відкривати українські школи. Як приклад наводився факт, що на одному із засідань повітової ради в Холмі начальник призовного пункту заявив, що «українці повинні йти на фронт, а поляки в міліцію»⁴⁵¹. Причини такої атмосфери Т.Кальненко вбачав у тому, що в період німецької окупації між українцями і поляками існувала неприхована національна ворожнеча, яка виливалася у вбивства мирного населення та спалення сіл. З приходом радянських військ поляки повернули владу і розпочали гоніння на українців у різних формах, у зв'язку з чим українське населення висловлювало бажання негайно евакуюватися⁴⁵².

Але перші сигнали, що не всі українці мають намір покинути батьківські місця, почали надходити саме з найбільш густозаселених українцями повітів — Любачувського та Перемишльського⁴⁵³. Така диспропорція з подачею заяв пояснювалася суспільно-політичною ситуацією, яка склалася в цих повітах. Адже саме на Холмщині та Грубешівщині весною 1944 року прокотилась хвиля терору польського підпілля стосовно українського населення. Згадану тенденцію підтверджує доповідна записка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка, в якій повідомлялося, що станом на 1 квітня 1945 р. найбільша кількість українців виїхала з Грубешівського і Холмського повітів — відповідно 36 686 та 30 473 особи⁴⁵⁴. Цікаво, що більшість переселенців намагалися виїхати на схід — 40 476 сімей, а в західні області тільки 13 493 сім'ї⁴⁵⁵. Переселення до колгоспів східних областей УРСР стало тенденцією перших місяців репатріації українського населення. З одного боку, це можна було пояснити прагненням жити на родючих землях, яке поєднувалося з недостатнім усвідомленням суті радянської колгоспної системи,

⁴⁵⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 145.

⁴⁵¹ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 182.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 146.

⁴⁵⁴ Там само. — Спр. 1469. — Арк. 41.

⁴⁵⁵ Там само.

а з другого, — бажанням оселитися подалі від місць українсько-польських конфліктів. Саме на цю причину звертали увагу й радянські представники. У другій декаді листопада 1944 року М.Хрущов також інформував Й.Сталіна, що більшість українського населення цікавиться репатріацією і просить якнайшвидше переселити їх у колгоспи східних областей УРСР. Так, у Білгорайському повіті 2-280 сімей подали заяви на переселення до Одеської, Запорізької, Херсонської і Дніпропетровської областей і тільки 4 сім'ї побажали виїхати у Волинську область. Свої побажання селяни пояснювали тим, що вони «не хочуть жити поблизу кордону. Переселятися в прикордонні райони, все одно, що перейти з хати в сіни... Бажаємо, переїхати в області, де ми і наші нащадки ніколи не будемо відчувати польського гніту»⁴⁵⁶. Значно пізніше українські переселенці зрозуміли помилковість свого рішення, і для багатьох з них розпочалось друге переселення — здебільшого нелегальне повернення в західні області УРСР.

Інформації про перші тижні репатріації свідчили, що радянське керівництво не очікувало такого повільного процесу подання заяв на виїзд до УРСР. Зокрема, станом на 1 листопада 1944 року з близько 350 тис. облікованих українців заяви на евакуацію подали тільки 41 776 осіб⁴⁵⁷. Ситуація дещо покращилась протягом наступних тижнів, коли на 20 листопада 1944 року у всіх одинадцяти повітах надійшло заяв від 31 898 українських сімей (114 629 осіб)⁴⁵⁸. Але для всіх вже було очевидним, що у визначені терміни завершити переселення не вдасться. Саме тому 27 листопада М.Хрущов звернувся до голови ПКНВ Е.Осубки-Моравського з пропозицією продовжити термін прийому заяв до 15 січня, а переселення закінчити до 1 березня 1945 року⁴⁵⁹.

На тлі повільного подання заяв українцями ще більш критичним був процес переселення поляків. У жовтні 1944 року радянські спецслужби повідомляли, що матеріали, які знаходяться в їхньому розпорядженні, свідчать про небажання більшої частини польсь-

⁴⁵⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 231; Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 270.

⁴⁵⁷ Там само. — Спр. 1468. — Арк. 312.

⁴⁵⁸ Там само. — Спр. 790. — Арк. 144–145.

⁴⁵⁹ Там само. — Арк. 140.

Польські представники не приховували, що переселених з території УРСР польських громадян не було куди розселяти⁴⁶⁸. Відсутність умов для розселення переселенців із-за Бугу та одночасно тиск радянської влади, спрямований на швидке залишення поляками території УРСР, змусили Б.Берута ще в грудні 1944 року звернутися до Й.Сталіна із пропозицією про перегляд планів переселення. У зв'язку з цим було прийняте рішення обмежити репатріацію до часу звільнення західних воєводств. Саме тому до 1 лютого 1945 року з майже 300 тис. зареєстрованих на виїзд поляків до Польщі прибуло тільки 35 тис. осіб⁴⁶⁹.

Цікавими з точки зору сприйняття польським населенням Угоди про репатріацію є спогади очевидця тих подій доктора Ю.Гаєка. Він пише, що польська громадськість Львова зустріла повідомлення про репатріацію вороже. Практично ніхто не хотів добровільно залишити Львів. Серед населення поширювалися чутки, оскільки ніхто не мав можливості ознайомитися з документом про переселення. Недомовки та багатозначні висловлювання радянських урядовців тільки посилювали страхітливі коментарі, оперті на досвід періоду депортацій⁴⁷⁰.

Природно, що за таких обставин серед польського населення на політичному ґрунті наростали негативні настрої. Вже в грудні 1944 року заступник головного представника з питань евакуації полковник держбезпеки І.Гребченко звертав увагу секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка на різкі заяви та негативні настрої серед поляків, пов'язані з репатріацією, які радянські спецслужби поділили на три категорії:

- а) відстоювання претензій на землі Західної України;
- б) сподівання на початок війни США і Великобританії з Радянським Союзом та участь у цій війні Польщі на боці західних країн;
- в) незадоволення діяльністю ПКНВ у зв'язку з тяжким матеріальним становищем на території Польщі⁴⁷¹.

Перші польські репатріанти зіткнулися не тільки з труднощами евакуації, але й з неправовими діями, утисками та грубим став-

⁴⁶⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 227.

⁴⁶⁹ Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944–1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. — 1994. — №2/3. — S. 321–322.

⁴⁷⁰ ААН. — РКWN, sygn. I/49. — К. 5–6.

⁴⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 217.

Про складну ситуацію, у якій опинилися переселені поляки, свідчить лист одного з репатріантів до польського уряду на початку січня 1945 року. У ньому йшлося про те, що при виїзді з Луцька радянські представники не дозволяли полякам вантажити зерно, речі, обмежуючи їх до одного ліжка та двох стільців на сім'ю. З подібним ставленням переселенці зіткнулися в Польщі. Після прибуття до Замостя вони не були забезпечені житлом і перебивалися в бараках практично без продовольства⁴⁷⁷.

До цього додавалися й проблеми з транспортуванням польських переселенців. На початку листопада 1944 року у зв'язку з проблемами у подачі залізничних вагонів РНК УРСР прийняв постанову про мобілізацію гужового транспорту для перевезення польського населення з території західних областей УРСР. Мобілізація гужового транспорту розглядалася як трудова повинність⁴⁷⁸. Це ще більше ускладнювало ситуацію в умовах переселення сотень тисяч людей на відстані в декілька сотень кілометрів. Так, у лютому 1945 року внаслідок відсутності вагонів на станціях Львівської, Ковельської і Люблінської залізниць сконцентрувалося близько 1 500 польських сімей, які очікували на відправлення під відкритим небом 10–15 днів⁴⁷⁹.

Одним із найважливіших чинників, який стримував населення від подання заяв, було негативне ставлення до переселення з боку українського і польського підпілля. Обидва підпільні рухи сконцентрували свою діяльність на зриві репатріаційної акції. У цьому питанні інтереси польського і українського підпілля збігалися, оскільки його лідери сподівалися, що збереження національних осередків на пограниччі дозволить забезпечити соціальну базу для продовження визвольного руху, на цей раз з комуністичною системою.

19 жовтня 1944 року провід ОУН видав листівку «До українського населення західноукраїнських земель» з оцінкою Угоди про репатріацію від 9 вересня 1944 року. Цікаво, що ОУН не звинувачувала польську сторону в зацікавленості переселити українське населення, натомість головний акцент був спрямований проти

⁴⁷⁷ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 372.

⁴⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 99.

⁴⁷⁹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... — С. 124.

сталінської системи: «Сталін хоче за рахунок переселенців поповнити свою армію гнаних і голодних, як для фронту, так і для тилкових робіт... Для українського народу відомо, що так звані сталінські переселення є одним із засобів його винищення»⁴⁸⁰. На початку грудня 1944 року радянські спецслужби володіли інформацією, що Центральний провід ОУН звернувся з листом до АК спільно протидіяти переселенським заходам шляхом створення перешкод для роботи комісій, обстрілу населених пунктів, де проводилась підготовча робота, здійснення терору щодо членів комісій тощо⁴⁹¹. Відділи ОУН та УПА розгорнули активну пропагандистську роботу проти виїзду українського населення з Польщі. Одна з листівок команди УПА «Захід», видана у жовтні 1944 року, містила заклик: «Український народе, ані кроку з своєї землі»⁴⁸². Дослідник цієї проблеми І.Козловський зазначає, що співпраця польського і українського підпілля на Закерзонні проти переселення була особливо активною в Томашувському, Холмському, Замостському, Грубешівському, Влодавському та Білгорайському повітах⁴⁸³.

Значну агітаційну роботу проводили також і польські підпільні організації. 29 вересня 1944 року М.Хрущов повідомляв Й.Сталіна, що поляки, особливо у Львові, головним чином інтелігенція, пов'язана з польським емігрантським урядом у Лондоні, розпускають чутки про те, що питання кордону остаточно ще не вирішене. Радянські органи володіли інформацією, що польський емігрантський уряд дав директиви своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматись від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції вони доб'ються включення Львова та інших міст до складу польської держави⁴⁸⁴. Серед аргументів на користь відмови від переселення найбільш розповсюдженими були незгода прем'єра еміграційного уряду С. Миколайчика під час наради у Москві на лінію Керзона⁴⁸⁵, а також очікування війни Радянського Союзу з Великобританією та США, внаслідок якої «кордони Польщі будуть

⁴⁸⁰ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/6. — Вр.

⁴⁸¹ Депортації. Документи, матеріали, спогади... — Т. 1. — С. 369.

⁴⁸² ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 87.

⁴⁸³ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського та українського підпілля // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W.Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 17.

⁴⁸⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 137.

⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 228.

розширені до Дніпра»⁴⁸⁶. У листопаді 1944 року польське підпілля вело активну пропаганду проти переселення в усіх областях Західної України. Головний наголос робився на патріотичних почуттях поляків. У містах Тернопільщини польське підпілля розповсюдило газету, у якій виїзд з області розцінювався як зрада Батьківщини; «це як без бою здати ворогові власну територію»⁴⁸⁷.

Радянські спецслужби особливо стежили за діяльністю ОУН — УПА під час репатріації серед польського населення. У жовтні 1944 року в одній з інформацій з Дрогобича до ЦК КП(б)У повідомлялося, що «бандерівці розповсюджують чутки про те, що поляків ніхто не буде евакуювати, їх просто переписуть і відправлять в Сибір»⁴⁸⁸. У листопаді 1944 року в Новосельському, Лановецькому і Шумському районах Тернопільської області ОУН поширила листівки, які закликали поляків не виїжджати із сіл⁴⁸⁹.

Влада звертала увагу, що більшість польського населення, особливо селяни, не виявляли бажання переїжджати до Польщі. З числа нарахованих у Тернопільській області на 15 листопада 1944 року 44 800 польських сімей у районні комісії з переселення було подано всього 752 заяви. З них більшість складала сім'ї, члени яких знаходились у польській армії та мали високі військові звання або рідню, яка займала високі цивільні посади. Партійні органи все ж звернули увагу на те, що серед певної частини поляків, які проживали у селах, спостерігалися побоювання актів терору з боку українського підпілля, що створювало атмосферу вагань навколо доцільності переселення⁴⁹⁰.

Схожа ситуація склалася на початку 1945 року й у Станіславській області. Із загальної кількості — 101 765 поляків⁴⁹¹, які були на обліку, тільки 32,7% виявили бажання виїхати.

Однією з причин такої ситуації була зміна тактики ОУН — УПА щодо польського населення. Із захоплених документів ОУН стало відомо, що українське підпілля змінило своє ставлення до поляків, які проживали в західних областях. В одному з документів йшлося про те, що «поляки опинилися в подібній ситуації, як і ми.

⁴⁸⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 229.

⁴⁸⁷ Там само. — Арк. 169–170.

⁴⁸⁸ Там само. — Оп. 30. — Спр. 68. — Арк. 1 зв.

⁴⁸⁹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 166.

⁴⁹⁰ Там само. — Арк. 167.

⁴⁹¹ Там само. — Спр. 1475. — Арк. 25.

Більшовики визволяють їх з-під німецького гніту і творять Радянську Польщу. Це змушує нас змінити наше ставлення до поляків... Б'ємо тільки тих поляків, які співпрацюють з більшовиками проти нас...»⁴⁹². Радянські спецслужби сигналізували, що зміна тактики ОУН, а також вплив лондонського уряду не тільки протидіяли роботі з проведення евакуації, але в окремих випадках призводили до прямих антирадянських виступів⁴⁹³.

Активна протидія польського підпілля виселенню українців була елементом зриву переселення поляків з УРСР. У листопаді 1944 року прикордонні війська СРСР повідомляли, що в Холмському повіті польське підпілля агітує проти виїзду українців, говорячи, що всі українці, які мають намір виїхати з Польщі, будуть вигнані в СРСР «голими». Заяви підтверджувалися фактами. Зокрема, 98 прикордонний загін НКВС повідомляв, що на їхньому відрізку в жовтні було зафіксовано 7 випадків відкритого грабування польським підпіллям українців, які мали намір переселитися, внаслідок чого потерпіли 17 сімей⁴⁹⁴.

У кінці листопада 1944 року районні уповноважені в повітах Ліски, Замостя, Грубешів, Влодава інформували про посилення активності польського та українського підпілля, направленої на зрив переселення. Окрім пропагандистської роботи, мали місце напади на осіб, що висловили бажання переселитися. У деяких випадках у нападах були помічені працівники польської міліції, яких радянські органи звинувачували у співпраці з АК⁴⁹⁵. Так, у ніч з 11 на 12 листопада 1944 року комендант польської міліції в Білопільі Грубешівського повіту разом з групою інших працівників міліції вбив учителя-українця, який мав намір переселитися; при цьому було вчинено насильство щодо членів його сім'ї. Тієї ж ночі згадана група пограбувала українця Сліпака, який також записався на евакуацію, поглумилась над його сім'єю і забрала худобу⁴⁹⁶. 27 листопада 1944 року М.Хрущов інформував Й.Сталіна про випадки, коли проти українців, які заявили про свій намір виїхати, польське підпілля застосовувало терор. Зокрема в с. Красному Влодавського

⁴⁹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 26.

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 220.

⁴⁹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 148.

⁴⁹⁶ Там само. — Арк. 149.

повіту 30 жовтня 1944 року польське підпілля здійснило напад на українців, які зустрічалися з представником районного уповноваженого, у результаті чого з 11 учасників 8 було вбито і 1 поранений⁴⁹⁷.

У кінці грудня 1944 року політуправління І Українського фронту також повідомляло, що АК веде агітацію серед українців, переконуючи їх не брати своїх речей під час переселення, мотивуючи це тим, що «все одно на кордоні під час перевірки всі ваші речі відберуть. У СРСР всі бідні, а тому радянська влада не допустить, щоб ви приїхали туди з великим майном»⁴⁹⁸. АК також забороняла українцям продавати своє майно, розраховуючи на те, що вони залишать його перед від'їздом. Наводились і конкретні факти. Так, 13–14 листопада 1944 року в селі Ксенжастани, гміна Комарув Томашувського повіту у поляка Вишневського відбулася нарада АК, під час якої обговорювалося питання про ставлення до українців, що виїжджають у СРСР. Учасники наради прийняли рішення, щоб поляки нічого не купували в українців, змушуючи їх тим самим затримати свій від'їзд або ж залишити в Польщі більшість свого майна⁴⁹⁹.

У Любачувському повіті радянські політоргани повідомляли про факти спільних дій УПА і АК. Зокрема, у районі лісів Сенявка і Горинець діяла об'єднана група АК і УПА чисельністю 160 чол. (140 українців і 20 поляків). Заступником командира групи був поляк Ян Вижбицький. Відзначалося, що АК та УПА спільно виступають проти переселення в СРСР, намагаються зірвати воєнні поставки та мобілізацію у Військо польське і Червону армію⁵⁰⁰.

У деяких місцевостях польське підпілля уклало угоди про неагресію з УПА, які були спрямовані проти СРСР. Це стало можливим завдяки зміні тактики УПА, яка у вересні 1944 року відмовилася від подальшого проведення антипольських акцій і почала шукати можливості порозуміння з поляками проти тоталітарного режиму. Спільні дії обох підпільних рухів були зафіксовані взимку 1945 року в Стрийському повіті. В інших місцевостях такі «союзи» протривали до 1946 року⁵⁰¹. Однак, як пише Г.Мотика, це не

⁴⁹⁷ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 268.

⁴⁹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 6.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Там само. — Арк. 8.

⁵⁰¹ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 306.

змінювало факту, що польське населення було негативно налаштоване щодо українців. Під час війни українців і поляків розділяла прірва повна крові. Після цього досвіду у свідомості багатьох поляків з кресів постало переконання, що добрими можуть бути тільки деякі їхні українські знайомі, але не українці як народ⁵⁰².

У листопаді 1944 року агітація підпілля проти переселення проводилась шляхом розклеювання антирадянських листівок, але в окремих випадках до неї залучалися священники, які під час літургій закликали населення не переселятися⁵⁰³. У кінці грудня 1944 року політоргани I Українського фронту повідомляли про протидію переселенню з боку греко-католицького духовенства. Працівники політорганів звертали увагу, що частина священників мотивувала своє небажання виїжджати відсутністю дозволу перемишльського єпископа Й. Коциловського. Інша частина не заперечувала проти виїзду, але тільки після того, коли виїдуть всі парафіяни⁵⁰⁴. Все ж до кінця 1946 року до СРСР було репатрійовано близько 700 греко-католицьких священників, із загальної кількості 800 священників перемишльської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини⁵⁰⁵.

Протилежним було ставлення православного духовенства. 23 листопада 1945 року міністр громадської адміністрації Польщі В. Кернік у листі до МЗС РП повідомляв, що від грудня 1944 року православний Архієпископ Мінський Василь провів візити у Білостоцькому та Більсько-Підляському воєводствах. За результатами його візитів була створена ініціативна група православного духовенства на чолі зі священником М. Вінчукевичем, яка розпочала пропагандистську акцію, спрямовану на приєднання православних парафій Білостоцького воєводства до Московського патріархату. Оцінюючи ситуацію, міністр закликав МЗС РП здійснити дипломатичні кроки для ліквідації цієї ненормальної ситуації. В. Кернік вважав, що згадані дії російських ієрархів будуть розцінені в польському суспільстві як втручання іноземної держави у внутрішні справи Польщі⁵⁰⁶.

⁵⁰² Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 307.

⁵⁰³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 150.

⁵⁰⁴ Там само. — Спр. 1475. — Арк. 11.

⁵⁰⁵ Majkiewicz T. Kościół greckokatolicki w PRL // Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. — Т. 1. — Studia z dzijów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. Pod redakcją S. Stępnia. — Przemyśl, 1990. — S. 252.

⁵⁰⁶ Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i materiały. Kazimierz Urban. — Kraków: Nomos, 1998. — S. 64.

Зі свого боку Холмський архієрей, якому підпорядковувалися православні священики в Замостському, Грубешівському, Томашувському, Білгорайському та Красноставському повітах не тільки підтримував, але й намагався заохочувати до організації переселення. Архієрей навіть обіцяв нагородити золотим хрестом тих священиків, парафії яких найбільш організовано переселялися з Польщі до СРСР. Православні добивалися переселення цілими парафіями, щоб зберегти їх на новому місці. Радянські політоргани пояснювали таку позицію православного духовенства тим, що воно було впевненим у своєму майбутньому, «знаючи про патріотичну позицію православної церкви в СРСР та її співробітництво з радянською владою»⁵⁰⁷.

Позиція православного духовенства Польщі, спрямована на підтримку переселення, була цілком вмотивована. У пам'яті православних вірян Холмщини, Підляшшя, Любелщини ще зберігались трагічні події 1938 року, коли за наказом польської влади була здійснена безпрецедентна ліквідація православних церков на цих теренах. Водночас можливість збереження православної віри, яка, на їхню думку, була можливою в умовах посилення православ'я в СРСР у роки війни, робила з них натуральних союзників переселення. Вже пізніше, зіткнувшись з атеїстичною дійсністю в СРСР, це переконання у багатьох розвіялось.

Все ж значна частина українського населення внаслідок агітаційної роботи підпілля почала противитись переселенню та висловлюватися на користь приєднання території до СРСР, підкреслюючи, що вони віддавна були українськими.

Свої аргументи стосовно призупинення переселення висловлювала й польська сторона. Один із найпоширеніших ґрунтувався на тому, що переселення українців проводиться з метою вивезення майна, продуктів і робочої сили з території Польщі. Серйозні застереження висловлювалися й до Інструкції з переселення, підписаної ПКНВ, як до такої, що ущемляла інтереси Польщі⁵⁰⁸.

Активна протидія українського та польського підпілля, спрямована на зрив репатріації, а також помилки, допущені в організації переселення, значно сповільнили його темпи. Держбезпека УРСР інформувала партійні органи, що в західних областях станом на 15 грудня 1944 року поступили заяви на виїзд до Польщі від 37 716

⁵⁰⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 10.

⁵⁰⁸ Там само. — Спр. 790. — Арк. 153.

польських сімей (107 369 осіб), а реально виїхало тільки 1 802 сім'ї (4 195 осіб)⁵⁰⁹.

Дослідниця міграційних проблем К. Керстен звертає увагу, що в деяких місцевостях більшість польського населення не погоджувалася на виїзд не тільки з огляду на очікування політичних змін. Визначальними в цьому випадку були економічні моменти, зв'язок із середовищем, побоювання непевних перспектив на новому місці, важкі умови транспортування і цілий комплекс чинників, які схилили до того, щоб залишитися⁵¹⁰.

На основі аналізу радянських документів польський дослідник Г. Грицок вважає, що в тих місцевостях, де польське населення проживало більшими групами, опір виселенню був більший. Найшвидше піддалися радянському тиску поляки Волині, які проживали у значному розпорошенні внаслідок терору з боку українського підпілля⁵¹¹.

Але радянське керівництво було переконане, що супротив переселенню мав політичне підґрунтя, а тому шукало методів, які б підштовхнули польське населення до виїзду в Польщу. Ще в кінці вересня 1944 року М. Хрущов рекомендував, щоб у всіх вищих та середніх школах використовували підручники та вели викладання виключно українською та російською мовами. Причиною такої позиції стали звернення поляків стосовно організації польськомовних шкіл у Львові, на зразок тих, які діяли в інших частинах СРСР, на основі польської навчальної програми. Відомо, що полякам було відмовлено і запропоновано у всіх українських і польських школах проводити заняття згідно з програмами, затвердженими Наркомом освіти УРСР⁵¹².

М. Хрущов вважав також за необхідне скасувати рішення РНК УРСР, згідно з яким заборонялась мобілізація польського населення західних областей для роботи на промислових об'єктах східних областей УРСР та інших республік СРСР. На його думку,

⁵⁰⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 215–216.

⁵¹⁰ Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Pryba klasyfikacji... — S. 17.

⁵¹¹ Нгучіук Г. Nastroje i stosunek ludności polskiej tzw. Ukrainy Zachodniej do przesiedleń w latach 1944–1945 w świetle sprawozdań radzieckich // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 222.

⁵¹² Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... — С. 60–61.

поляки повинні були залучатися до виконання всіх обов'язкових робіт, які виконувало населення УРСР⁵¹³.

Зі свого боку НКВС дав вказівку 11 січня 1945 року посилити агентурну роботу з виявлення осіб, що ведуть агітацію проти переселення поляків у Польщу, та проводити їх негайні арешти. При цьому слідства наказувалося проводити в прискореному порядку. Інформацію про арешти керівництво очікувало вже 25 січня 1945 року⁵¹⁴. Відповідно до згаданого наказу тільки в Дрогобицькій області станом на 20 січня 1945 року було заарештовано 935 осіб польської національності⁵¹⁵. Спецслужби повідомляли, що проведені арешти дали свої результати і підтверджували це фактами. Так, наприклад, якщо на 20 грудня 1944 року в області на виїзд зареєструвалися 3219 поляків, то після проведених арештів їхня кількість збільшилась до 12 109 осіб⁵¹⁶. Схожа ситуація була й у інших областях. Арешти дійсно суттєво вплинули на прискорення переселення. Зокрема, у Волинській області за два місяці роботи комісії зареєструвалося на виїзд станом на 15 грудня 1944 року 32 000 осіб, а вже в середині січня 1945 року число зареєстрованих зросло до 50 232 осіб. У Станіславській області середньодобовий запис на виїзд зріс з 50–60 сімей до 150 сімей⁵¹⁷. Станом на 25 січня 1945 року на виїзд до Польщі зареєструвалося 173 154 особи польської національності з 736 661 особи, що підлягала виселенню⁵¹⁸. У цілому ж, згідно з цим наказом, в областях Західної України станом на 20 січня 1945 року було арештовано 3 225 поляків⁵¹⁹.

Тільки у Львові було арештовано 772 поляки, з них 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 актори, 5 священників⁵²⁰. Окрім того, НКВС дав наказ провести арешти серед працівників районних уповноважених Тимчасового польського уряду з питань евакуації, звинувативши їх у співпраці з АК. Перед головним уповноваженим

⁵¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 138–139.

⁵¹⁴ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 324.

⁵¹⁵ Там само. — С. 344.

⁵¹⁶ Там само. — С. 348.

⁵¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1466. — Арк. 37.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 358.

⁵²⁰ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... — С. 95.

від Польщі було також поставлене запитання про звільнення з районних представництв польських працівників, які не задовольняли радянське керівництво⁵²¹.

У лютому 1945 року нарком держбезпеки УРСР С. Савченко інформував М. Хрущова, що проведені останнім часом арешти польських антирадянських елементів, які саботували виїзд поляків із західних областей України до Польщі, різко змінили настрої і хід переселення поляків, які в масовому порядку почали домагатися швидкого виїзду⁵²². У зв'язку з арештами багато поляків висловлювали побоювання щодо нових репресій і намагалися швидко виїхати. Показовим є висловлювання одного старого поляка з Тернополя, зафіксоване органами держбезпеки, яке чи не найкраще відображало атмосферу настроїв польського населення в ті дні: «Краще їхати в Польщу, чим залишатися тут і бути арештованими. Справа може закінчитись Сибіром»⁵²³.

Почастішали також і провокації щодо поляків. Дослідник цієї проблеми В. Сергійчук відзначав, що комуністична влада вдавалася до провокацій, маскуючи їх під дії українського підпілля. Зокрема директор Рокитнівської середньої школи С. Кудрянович заявляла: «Росіяни ненавидять поляків. Військові переодягаються в форму бандитів (тобто бандерівців), ходять по польських селах і пропонують полякам їхати до Польщі, а тим, хто не хоче виїжджати, погрожують вбивством»⁵²⁴. Схожі провокації мали місце щодо українців і з польського боку. У кінці грудня 1944 року політоргани І Українського фронту повідомляли, що в селі Ожани Ланцутського повіту під час проведення обліку т. зв. фольксдойч, солтис села Ожани провокаційно записав у списки фольксдойч 298 чоловіків-українців, з них 50 осіб були відразу арештовані польською міліцією. Тільки після протестів у справу втрутилась військова прокуратура, виявивши, що з 298 українців фольксдойчами було всього 12 чол.⁵²⁵

Гіпотетично можна припускати, що вже у другій половині листопада 1944 року радянські спецслужби могли вдатися до перших

⁵²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1465. — Арк. 18–19.

⁵²² Там само. — Спр. 1466. — Арк. 33.

⁵²³ Там само. — Арк. 34.

⁵²⁴ Цит. за: Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років... — С. 31.

⁵²⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 9.

провокацій з метою примусити населення до переселення. Зрозуміло, що організація таких спецоперацій проводилась особливо таємно, тому про це могло знати тільки вузьке коло осіб. Однак їхнє існування було реальним фактом. Авторитетний дослідник цієї проблеми Ю. Шаповал подав витримку з доповідної записки військового прокурора військ МВС Українського округу Кошарського на ім'я М. Хрущова, у якій він, повідомляючи про факти грубого порушення законності спецгрупами МДБ, писав, «що з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовуються т.зв. спецгрупи, що діють під виглядом «УПА»⁵²⁶.

У цьому контексті також є цікавою інформація «Про евакуацію українського населення з території Польщі і політичні настрої» станом на 1 грудня 1944 року, яка була підготовлена уповноваженим у справах репатріації. У ній повідомлялося, що «центральный провід ОУН звернувся до АК з листом будь-яким чином не допустити проведення заходів з евакуації населення і АК проводить його в життя». У той же час радянські урядовці зі здивуванням коментували, що «...здавалось би, відносини між ними повинні змінитися, але з боку ОУН продовжуються вбивства поляків. У зв'язку з цим ставлення поляків до заходів, які ми проводимо з евакуації населення, різко змінилися. Якщо вони раніше вели роботу, спрямовану проти евакуації, то зараз вони говорять «ми вам дамо підводи, коней і людей, тільки заберіть від нас цих бандерівців»⁵²⁷.

Г. Мотика вважає, що це була ініціатива місцевих командирів УПА. Особливо багато нападів на польські села було в Тернопільській області. Найбільше їх посилення припало на грудень 1944 — січень 1945 рр. Окрім іншого, у той час в Ігровицях було вбито від 80 до 170 осіб, у Лозовій — 131 особу, у Майдані біля Чорткова — 120 осіб. У лютому 1945 року було спалено понад 50 польських сіл і вбито близько 1000 поляків⁵²⁸.

В одному із донесень польського підпілля йшлося про те, що «вбивства поляків відбуваються в основному в тих місцевостях, де

⁵²⁶ Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. — 1992. — №7–8. — С. 15.

⁵²⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 190.

⁵²⁸ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 307.

діють або діяли за участю поляків організовані «істребітельние» батальйони (ІБ). Бандерівці палять польські села, які звинувачують в інформуванні більшовиків»⁵²⁹. Деякі «істребітельние» батальйони були створені на базі відділів АК, викритих під час операції «Буря». Цей факт підтверджували інформації УПА. Згідно з ними, поляки після приходу Червоної армії (в Коломиї, Снятині, Заболотові) організували адміністрацію і поліцію, «яка відразу почала шукати бандерівців та доносити на українців. Ця поліція в майбутньому була реорганізована в «істребітельние» відділи»⁵³⁰. Не відомо, скільки поляків остаточно потрапило до «істребітельних» батальйонів, тому важко сказати, наскільки правдивою є цифра 23 тис. Але без сумніву, що від початку 1945 року їх кількість почала зменшуватися, оскільки радянська влада відсилала їх разом з сім'ями до Польщі. З радянських інформацій виникало, що «істребітельние» батальйони, які діяли між січнем 1944 року та 1 серпня 1945 року (коли кількість поляків була найбільша), провели 26 328 бойових операцій з метою «ліквідації банд». У цей час було вбито 11 193 особи та арештовано 173 580 осіб⁵³¹.

Питання польської присутності в ІБ викликає сьогодні багато емоцій. Важко сказати, наскільки вони захищали, а наскільки провокували УПА до подальших дій. Немає сумніву, що, на думку учасників, ІБ служили для захисту польського населення. Г.Мотика вважає, що їхні дії не вплинули на зменшення виїзду поляків до Польщі⁵³². Водночас діяльність ІБ без сумніву вплинула на посилення терору українського підпілля щодо польського населення.

Значна частина населення вдавалась до різноманітних спроб з метою уникнення переселення. Як один з методів українці використовували зміну національності та віросповідання. Зокрема, в Перемишльському повіті староста Войцехівський, заручившись підтримкою католицьких священників, створював умови для переходу українців на римо-католицький обряд⁵³³. Зі свого боку польська влада намагалася зупинити масову зміну віросповідання, а водночас прагнула матеріально заохотити українців до швидкого

⁵²⁹ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 307.

⁵³⁰ Ibid. — S. 307–308.

⁵³¹ Ibid. — S. 308.

⁵³² Ibid. — S. 309.

⁵³³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 9.

переселення, прийнявши ряд заходів у фінансово-господарській сфері. Так, 7 листопада 1944 року ПКНВ видав циркуляр про пільги для українського населення, яке заявило про намір виїхати з Польщі. У ньому передбачалося анулювати всі заборгованості, пов'язані з натуральними повинностями, податками, несплаченим страхуванням⁵³⁴. На тих, хто прийняв рішення виїжджати, розповсюджувалося право віддавати безкоштовно весь урожай збіжжя, корми та картоплю представникам Червоної армії, які видавали б їм довідку. Українські господарі, які подали заяву на виїзд, але не здали урожаю і не мали акта про передачу, не отримували дозволу на виїзд. З метою запобігання перемелювання зерна на муку було дано також вказівку дозволяти репатріантам перемелювати тільки 200 кг зерна на сім'ю⁵³⁵. Про значні обсяги здачі переселенцями продовольства Червоній армії свідчать скарги польських органів влади на українське населення, яке відмовлялося від здачі обов'язкових контингентів. Вже в листопаді 1944 року любельський воєвода інформував ПКНВ про економічні проблеми, які виникли внаслідок переселення українців. Воєвода апелював до того, що українське населення не здійснювало обов'язкових поставок, розпродавало збіжжя, майно та інвентар, які повинні були залишитися для переселених із СРСР поляків. Така поведінка українського населення повністю підтримувалася військовослужбовцями Червоної армії. Збіжжя і майно переселених українців, яке залишалося, червоноармійці звозили до визначених місць, вважаючи їх радянською власністю⁵³⁶. 8 січня 1945 року міністр сільського господарства Польщі Е.Бертольд також сигналізував до Міністерства громадської адміністрації, що переселене українське населення забирало з собою всю худобу, інвентар, насіння, запаси кормів, а також знищувало будинки. Виселені господарства в більшості випадків були повністю позбавлені продуктивних можливостей. З огляду на потребу забезпечення держави продуктами, міністр звертався з проханням про необхідність опрацювання плану збереження цих господарств міліцією⁵³⁷.

⁵³⁴ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб... — С. 226.

⁵³⁵ SA MSWiA RP. — PKWN RAP, sygn. 6. — К. 39–41.

⁵³⁶ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб... — С. 238.

⁵³⁷ AAN. — MAP, sygn. 784. — Str. 3.

Українцям, які не мали наміру виїжджати, місцеві органи влади створювали відповідні умови, які б мали схилити їх до виїзду. Реалізуючи таку політику, польський уряд дав роз'яснення воєводським комітетам у Любліні, Жешуві та Білостоці про те, що українське населення, яке не задекларувало свій намір виїхати до УРСР, повинно було виконувати зобов'язання, покладені на нього державою, нарівні з польським населенням⁵³⁸. 22 лютого 1945 року жешувський воєвода видав розпорядження для повітових старост, у якому рекомендував обтяжити українські господарства різноманітними військовими повинностями, а також підселити до них сім'ї евакуйованих зі Сходу⁵³⁹. Але це суттєво не вплинуло на прискорення репатріації. З іншого боку, поляки-переселенці, яких розселили в українських господарствах, зустрілися з сильним опором місцевого українського населення та підпілля. У таких умовах вони були змушені покидати господарства та зосереджуватися на околицях міст. Так, у лютому 1945 року близько 5 тис. польських репатріантів втекли з поукраїнських господарств до Грубешова. Подібні випадки призвели до гальмування процесу осадництва польськими репатріантами території Жешувського і Люблінського воєводств⁵⁴⁰.

Згадані факти мали свій вплив на зниження темпів подання заяв на межі грудня 1944 року та початку січня 1945 року, що об'єктивно можна було також пояснити небажанням українців та поляків переселятися в зимовий період. У доповідній записці головного уповноваженого Уряду УРСР з евакуації М. Підгорного на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка від 22 січня 1945 року із стурбованістю повідомлялося, що станом на 16 січня 1945 року заяви на переселення подали тільки 39 178 сімей (146 743 осіб). Показово, що в період з 1 по 15 січня 1945 року надійшло всього 903 заяви (3 934 осіб). Порівняно з другою половиною грудня їхня кількість збільшилася тільки на 54 заяви⁵⁴¹. У деяких повітах з переважно українським населенням відсоток тих, хто бажав переселитися, був зовсім незначним. Зокрема, у Лиському повіті — 8,3%, Ярославському — 4,0%, Любачувському — 2,2%, Перемишльському — 0,5%, тоді як у Грубешівському, Замостському, Холмському повітах охочих виїхати в Україну було 80–90%⁵⁴². У зв'язку з цим 19 лютого 1945 року заступник

⁵³⁸ SA MSWiA RP. — PKWN RAP, sygn. 6. — К. 39–41.

⁵³⁹ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 83.

⁵⁴⁰ Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji... — S. 321.

⁵⁴¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 103.

⁵⁴² Там само. — Арк. 38.

головного уповноваженого уряду УРСР з питань евакуації М.Ромащенко із стурбованістю інформував секретаря ЦК КП (б)У Д.Коротченка про те, що в згаданих чотирьох південних повітах Польщі, де проживало 53% українського населення, тільки 4,1% від загальної кількості подали заяви на виїзд. Серед головних причин, які призвели до такого стану, вказувались пропаганда греко-католицького духовенства та терор українського підпілля⁵⁴³.

З боку польської сторони також надходили інформації про зрив переселення. 13 лютого 1945 року під час засідання Ради міністрів Тимчасового уряду РП генеральний представник уряду РП з питань репатріації В.Вольський сигналізував, що із зареєстрованих 150 тис. українців з Польщі виїхало тільки 70 тис., натомість мало виїхати 400 тис. Згідно з його інформацією, в окремих повітах українське підпілля було настільки сильним, що польські органи влади не могли розпочати роботу⁵⁴⁴. На тому ж засіданні В.Вольський заявив, що радянська влада не надає допомоги та захисту польським репатріантам. У цих умовах було прийнято рішення прискорити переселення українців з Польщі, у тому числі й за допомогою військових частин, а також приступити до масової репатріації польських громадян, направляючи їх безпосередньо в північно-західні воеводства. Було визнано за доцільне надавати польським переселенцям будинки і господарства, з яких ще не виїхали німці⁵⁴⁵. На тлі загального небажання переселятися польське керівництво відзначало безпроблемне проходження подання заяв у північних повітах, де крім українського проживало здебільшого білоруське населення (див. табл.)⁵⁴⁶.

Назви районів	Укр. населення		Подали заяви		% тих, хто подав заяви, до загальної кількості врахованих	
	Сімей	Осіб	Сімей	Осіб	Сімей	Осіб
Любачувський	10 201	48 369	572	2 288	5,7	4,7
Лісовський	11 407	45 628	953	3 548	8,3	7,8
Ярославський	16 000	60 000	851	3 769	5,3	6,2

⁵⁴³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1465. — Арк. 4—5.

⁵⁴⁴ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 78.

⁵⁴⁵ Kolodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji... — S. 322.

⁵⁴⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1465. — Арк. 5.

На зламі 1944–1945 років значна частина українців вагалася у прийнятті остаточного рішення щодо переселення. Так, 28 грудня 1944 року начальник 7 відділу політуправління I Українського фронту підполковник Дубровицький повідомляв, що в багатьох селах Перемишльського, Ярославського і Любачувського повітів селяни-українці займають невизначену позицію. Вони уважно придивляються до того, як ставляться до переселення священики, вчителі, заможні селяни. Натомість працівники комісій досить часто не мали з ними контакту, щоб заручитися їхньою підтримкою⁵⁴⁷. Радянські урядовці головними винуватцями такого стану речей вважали польські органи влади, які, на їхню думку, не надавали необхідного сприяння. Вони вважали, що польська сторона вела недостатню боротьбу з українським підпіллям, а також проявляла свавілля щодо українських переселенців. Як наслідок, районні уповноважені почали надавати перевагу співпраці з повітовими воєнними комендантами⁵⁴⁸. У дійсності ж радянські уповноважені повністю контролювали проходження переселення і зневажали польську місцеву владу. Це підтверджує повідомлення старости Новосончівського повіту Ю.Лабузи про грубе і зверхнє ставлення до польської влади представника уряду УРСР з питань евакуації полковника Кукоби, який погрожував арештувати за саботаж польських солтисів і вїйтів⁵⁴⁹. Подібні сигнали були далеко непоодинокими.

Саме в цей період вище радянське керівництво почало вимагати пояснень причин зриву переселення. Головний уповноважений М.Підгорний мотивував повільні темпи виселення українців в УРСР трьома причинами: відсутністю автотранспорту для підвезення населення до залізничних станцій; несвоєчасним поданням вагонів до станцій завантаження; відсутністю належної охорони сімей переселенців від збройних нападів на шляху їх прямування. Так, унаслідок несвоєчасного подання вагонів до станцій населення перебувало в очікуванні від 5-ти до 15-ти днів⁵⁵⁰. Окрім того, що польська місцева адміністрація не мала необхідних сил і можливостей для організації масової евакуації українського населення, деякі її представники свідомо чинили перепони, створюючи додаткові труднощі. Залізничних вагонів подавалося в 5–10 разів

⁵⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1475. — Арк. 5.

⁵⁴⁸ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 108.

⁵⁴⁹ Там само. — Спр. 1465. — Арк. 49–50.

⁵⁵⁰ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 70–72.

менше від запланованого. Подібна ситуація була і з переселенням поляків. Інформації, які надходили в ЦК КП(б)У свідчили, що на кінець лютого 1945 року на станціях Львівської і Ковельської залізниць в очікуванні на виїзд зосередилось близько 1 500 сімей переселенців. Зокрема, у Володимирі-Волинському — більше 150, в Сокалі — близько 160, в Угневі — більше 200, в Тернополі — 410 польських сімей⁵⁵¹.

Що стосується відсутності належної охорони сімей переселенців у дорозі⁵⁵², то справді, незважаючи на складну ситуацію, у січні 1945 року в окремих повітах була знята охорона для захисту евакуйованого населення та працівників апарату від нападів. За тих умов уповноважені неодноразово зверталися з проханнями до Центру, щоб у їхнє розпорядження виділили хоча б дві роти військ НКВС⁵⁵³.

Все ж, виділивши по суті причини логістичного характеру, М.Підгорний був змушений визнати, що проблема полягала не в слабкій роз'яснювальній роботі апарату райуповноважених і не в соціальному становищі українського населення, а в поширених націоналістичних настроях, оскільки майже в кожній сім'ї «хто-небудь бере участь в бандерівських бандах»⁵⁵⁴. М.Підгорний констатував, що «у цих районах націоналісти мають сильну і розгалужену організацію з усіма видами служб: розвідка, контррозвідка, продовольче забезпечення, відділи агітації і т. п.»⁵⁵⁵.

У цих умовах М.Ромашенко пропонував звернутися до польського уряду з проханням встановити місцеву владу у всіх селах згаданих чотирьох повітів; провести арешти керівництва українського підпілля; ліквідувати їхню матеріальну базу — кооперативи, торговельні і переробні бази; вплинути на греко-католицьких священників, щоб вони не перешкоджали переселенню, як це робили священники православної церкви; поширити амністію на переселенців, на зразок оголошеної в західних областях УРСР для українських націоналістів; розширити брати натуральні контингенти з українського населення, яке не погоджувалося виїхати в УРСР⁵⁵⁶.

⁵⁵¹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... — С. 124.

⁵⁵² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 70–72.

⁵⁵³ Там само. — Арк. 113.

⁵⁵⁴ Там само. — Арк. 42–43.

⁵⁵⁵ Там само. — Спр. 1465. — Арк. 6.

⁵⁵⁶ Там само.

Перша спроба проведення добровільної репатріації переконала комуністичне керівництво обох країн у нереальності цієї ідеї. Для більшості було очевидним, що необхідно запроваджувати більш дійові важелі, які б «спонукали» населення до переселення.

Прагнучи змусити поляків до переселення, у березні 1945 року радянські спецслужби провели нову серію арештів «за активну участь у націоналістичному підпіллі і саботаж евакуації». Зокрема, у Львові було заарештовано районного уповноваженого А. Рогера, у Луцьку — районного уповноваженого Г. Неймана, у Станіславі — заступника уповноваженого по Станіславському району К. Бліхарського. Окрім того, керівники держбезпеки УРСР поставили питання перед заступником головного уповноваженого Тимчасового польського уряду С. Пізло про зняття з посад ще ряду польських керівних працівників з питань евакуації. Зі свого боку С. Пізло категорично відмовився звільняти вказаних йому осіб, мотивуючи це заборонаю головного уповноваженого В. Вольського⁵⁵⁷.

У червні 1945 року радянські спецслужби відслідковували реакцію польського населення Західної України на судовий процес у Москві у справі «Про організаторів, керівників та учасників польського підпілля в тилу Червоної армії». За його результатами були зроблені висновки, що під час проходження процесу посилились темпи подання заяв від польського населення на виїзд. При цьому було звернено увагу на те, що приходили навіть ті поляки, які вірили в приєднання західних областей України до Польщі⁵⁵⁸.

З другого боку кордону в кінці лютого — на початку березня 1945 року пройшла хвиля нападів на українські села як з боку польської міліції, так і з боку підпілля, а також провокаційних груп НКВС. Цікаво, що це збіглося в часі зі спробою перегляду комуністичною верхівкою обох країн методів, які б прискорили акцію переселення. Головною метою цих нападів було залякати населення, примушуючи його переселитися. У березні 1945 року частина НКВС, вдаючи УПА, напала на місцевість Динув. Натрапивши на сильний польський опір, побоюючись розгрому, підрозділи НКВС були змушені себе виявити. Декілька днів поспіль в околицях Динув НКВС та польські спецслужби провели масові арешти серед польського населення. У виданій на цю тему таємній інструкції ЦК ПРП йшлося: «Відносно останніх подій у Динуві розповсюджувати версію,

⁵⁵⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 18–19.

⁵⁵⁸ Там само. — Спр. 1710. — Арк. 1–4.

що це була акція-відповідь бандерівців на АК, а також, що АК напало на радянські підрозділи безпеки і тому відбулися арешти і санкції»⁵⁵⁹.

На початку березня 1945 року на ім'я М.Хрушова також надходили інформації від радянських уповноважених, що польська влада і військові тероризують українське населення. Привертає увагу той факт, що терор розпочався в кінці лютого — на початку березня. Згідно з офіційними даними в цей період польські війська і поліцейські спалили села Монастир (вбито 51 українець) та Зеліські (населення розстріляно), у селах Трійчиця вбито 10 українців, Руське — більше 20, Підбуковинка — 12 українців, Косениця — 6, Бельвін — 7 українців⁵⁶⁰. Згідно з інформаціями ОУН, 20 лютого 1945 року польська поліція пограбувала і спалила село Пашове Ліського повіту⁵⁶¹.

Однак про подібні факти повідомляли й польські органи влади. 6 березня районний представник Тимчасового уряду РП з питань евакуації в Перемишлі Я.Вуйцік інформував своє керівництво в Ярославі, що від 25 лютого розпочалися грабунки і вбивства українського населення у гмінах Дубецько, Кривча, Орехівці Перемишльського повіту. На його звернення до воєводської влади, комендантів гарнізонів не було жодної реакції⁵⁶². 3 березня 1945 року відділ АК вбив 365 українців села Павлокома. 6 квітня 2 окремих оперативних батальйон КВБ провів акції проти УПА, внаслідок яких дощенту було спалено села Гораець, Качори, Хотилуб і фільварок Гораець у Любачувському повіті⁵⁶³. 7 червня відділ «Сокола» НЗС знищив українське село Верховина, вбивши 197 українців⁵⁶⁴.

Внаслідок нападів на українські села в лютому — квітні 1945 року, насамперед на Жешувщині, загинуло близько 3—3,5 тис. українців (зокрема, в Павлокомі, Піскоровицях, Малковицях). Г.Мотика вважає, що це здійснили, скоріше за все, різні локальні самообо-

⁵⁵⁹ Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945—1947 роках // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років... — С. 46.

⁵⁶⁰ Переселення поляків та українців 1944—1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 380.

⁵⁶¹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 81—82.

⁵⁶² Ibid. — S. 85.

⁵⁶³ Ibid. — S. 104.

⁵⁶⁴ Ibid. — S. 132—133.

рони, пов'язані з поаківською партизанкою, відділи хлопських батальйонів, NZW-NSZ, розмішений у Любачеві 2 окремих батальйон внутрішніх військ та міліція. У відповідь УПА провела акції проти поляків, винищуючи села Вязовницю та Боровницю. Всього загинуло кількасот поляків. Г.Мотика подає декілька гіпотез, вважаючи, що УПА в той час була занадто слабка, щоб протистояти акції проти українського населення. Дослідник припускає, що це міг бути елемент польської відплати. Не виключено, що напередодні закінчення війни поляки розраховували ще на можливість боротьби з українцями і завчасно прийняли рішення «вирубати коридор» до Львова. Також можливо, що це були провокації радянських таємних служб, які мали на меті загострити українсько-польські відносини⁵⁶⁵.

Київський історик В.Кучер вважає, що терор на Закерзонні під час репатріації був вигідний обом сторонам, зацікавленим у переселенні. З одного боку, УПА позбавлялась матеріальної і моральної підтримки з боку українців, з іншого, поляки прагнули позбавитися національної меншини і побудувати однонаціональну комуністичну державу⁵⁶⁶.

За будь-яких обставин з метою припинення кровопролиття у квітні 1945 року на території Закерзоння розпочалися перемовини між керівництвом українського та польського підпілля. Українська сторона запропонувала союз на умовах територіального визнання status-quo, погодилась відкласти обговорення питання кордону, запропонувала обмін представниками між польським урядом і УГВР, а також заявила, що буде протидіяти виселенню поляків з СРСР. Таке порозуміння повинні були ратифікувати обидва уряди. Польська сторона не мала відповідних повноважень, а тому тільки повідомила, що передасть цей документ своєму уряду⁵⁶⁷. До перших контактів УПА і АК дійшло також завдяки посередництву католицьких і православних священників, які, щоб розвіяти сумніви можливих засідок, були готові самі стати заручниками. Як би не оцінювати ці кроки, безсумнівним є факт, що хвилю злочинів затримало також порозуміння АК-ВіН з УПА в Седлиськах (29 квітня 1945 р.)

⁵⁶⁵ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 309–310.

⁵⁶⁶ Кучер В. ОУН — УПА в боротьбі за незалежну Україну. — К., 1997. — С. 84.

⁵⁶⁷ Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947... — S. 33.

та Руді-Рожанецькій (21 травня 1945 р.)⁵⁶⁸. 2 травня 1945 року в Руді-Рожанецькій зустрілися поручик АК М. Варда — Поляковський і референт II округу ОУН «Вир» «Корнійчук»⁵⁶⁹. Обидві сторони взяли на себе зобов'язання припинити вогонь, уникнути непотрібного кровопролиття та співпрацювати у боротьбі проти НКВС і УБ. Завдяки цьому на цих територіях на декілька місяців (травень-серпень 1945 року) запанував спокій⁵⁷⁰.

На думку Г. Мотики, ці домовленості закінчили перший етап конфлікту на теренах теперішньої Польщі. Дослідник вважає, що в першій фазі конфлікту в 1943–1945 рр. з українцями боролися всі польські підпільні організації. Сам факт належності до конкретної етнічної спільноти практично свідчив про належність до однієї зі сторін конфлікту. Нерідко вбивали тільки за те, що ти був українцем або поляком. Друга фаза конфлікту в 1945–1948 рр. мала інший характер. Після укладення низки угод про припинення вогню та локальну співпрацю між АК-ВіН і УПА проти українського підпілля боролися польська комуністична влада та відділи національного підпілля (NSZ і NZW). Подальший перебіг конфлікту проходив у тіні масових переселень польського і українського населення, які проводили комуністичні влади⁵⁷¹.

Після припинення терору з боку українського та польського підпілля до акцій насильства вдалася польська міліція. Про численні випадки насильства з боку польської міліції на початку березня 1945 року ЦК КП(б)У інформували начальник прикордонних військ НКВС генерал В. Бурмак та секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький⁵⁷². На підставі цих повідомлень 18 березня 1945 року М. Підгорний звернув увагу Е. Осубки-Моравського на постійні репресії стосовно українського населення та просив вжити термінових заходів для його захисту⁵⁷³. 4 квітня М. Підгорний надав польському прем'єру більш детальну інформацію, хоча

⁵⁶⁸ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 310.

⁵⁶⁹ Motyka G. Podziemie polskie i ukraińskie 1945–1947rr. // Jalta. Szkice i polemiki. — Zbiór studiów pod redakcją M. Drozdowskiego. — Warszawa, 1996. — S. 91.

⁵⁷⁰ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953... — S. 310.

⁵⁷¹ Ibid.

⁵⁷² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1465. — Арк. 32–33.

⁵⁷³ Там само. — Спр. 1469. — Арк. 77.

подані цифри були далеко не повними. Зокрема, з вересня 1944 до 26 березня 1945 р. було вбито 955 і поранено 104 особи, здійснено 25 нападів на представників районних уповноважених, 1 референт убитий, 1 пропав безвісти, 4 поранено, спалено 982 і пограбовано 864 українські господарства⁵⁷⁴. У кінці квітня 1945 року до ЦК КП(б)У надходили повідомлення про загострення міжнаціональної ворожечі в Горлицькому і Новосончівському повітах, у яких проживала значна частина лемківського населення. На думку радянських представників, це сприяло «створенню сприятливих умов для евакуації. На перший погляд, все лемківське населення бажає переселитися до УРСР»⁵⁷⁵. У квітні 1945 року радянські урядовці намагались залучити до переселення лемків Лемківський центральний комітет Робітничо-селянської партії, яка діяла в Горлицькому повіті. Зважаючи на його вплив серед лемків Горлицького, Новосончівського і Яслівського повітів, радянські райуповноважені домовилися з комітетом про зосередження його діяльності на успішному проведенні переселення лемків⁵⁷⁶.

Радянське керівництво продовжувало аналізувати причини, які викликали в українців небажання переселятися. Особливо його турбувала ситуація в південно-східних повітах Польщі. 2 березня 1945 року головний уповноважений уряду УРСР М.Підгорний інформував секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка про слабке подання заяв від українців Ліського, Ярославського, Любачувського і Перемишльського повітів, у яких проживала основна частина українського населення. Аналізуючи причини такого стану речей, він звертав увагу на складне економічне становище у вказаних повітах, у яких переважали бідняцькі і середняцькі господарства. Це дозволило зробити висновок, що відмова від переселення не мала економічного підґрунтя, а пояснювалася сильними націоналістичними настроями населення⁵⁷⁷.

З метою успішного проведення репатріації 2 березня 1945 року головний уповноважений уряду УРСР М.Підгорний у листі до секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка пропонував здійснити ряд радикальних заходів. Зокрема, рекомендувалося розпустити українські націоналістичні організації, які проводили антирадянську

⁵⁷⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1471. — Арк. 84; Спр. 1469. — Арк. 77.

⁵⁷⁵ Там само. — Спр. 1469. — Арк. 51.

⁵⁷⁶ Там само. — Арк. 52.

⁵⁷⁷ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 38, 41–42.

діяльність, спрямовану на зрив переселення, (М.Підгорний, напевно, мав на увазі культурно-просвітні товариства. — І.Ц.); провести арешти керівників і учасників цих організацій та притягнути їх до кримінальної відповідальності за співпрацю з німецькими окупантами; розробити і провести заходи з ліквідації бандитизму, а також прийняти дієві заходи, спрямовані на захист лояльного населення та працівників апарату; ліквідувати існуючі послаблення для українського населення щодо виконання державних повинностей, мобілізації, натуральних поставок та вимагати дотримання українським населенням всіх повинностей, притягаючи до суворої відповідальності осіб, які саботують заходи польської влади⁵⁷⁸.

Але до згаданих проблем, які мали суспільно-політичне підґрунтя, додалася ще й слабка організація переселення. Особливо гострою була ситуація із забезпеченням залізничними вагонами. У відповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка станом на 1 квітня 1945 року повідомлялося, що на станціях очікували на відправку 4 110 сімей, оскільки з 6 000 запланованих вагонів було поставлено тільки 2 254⁵⁷⁹. При цьому слід врахувати, що ешелони з українськими та польськими переселенцями прямували на далекі відстані. У кінці березня 1945 року центральний апарат Державного управління репатріації РП дав вказівку направляти всі ешелони з польськими переселенцями у західні воєводства. Спочатку транспорт направлялися до Дзядова, Познані, Катовіце, Томуня і Бидгоща, а коли наступило перенасичення залізничних станцій, далі на захід⁵⁸⁰.

У травні ситуація з поставками ешелонів стала ще більш критичною. Зокрема, на станціях Ковельської і Львівської залізниць, а також на залізничних станціях Польщі зосередилося більше 10 тис. українських і польських сімей, які в очікуванні виїзду перебували там протягом двох — чотирьох тижнів⁵⁸¹. У травні 1945 року головний представник уряду РП з питань евакуації в СРСР інформував у листі до свого відповідника з українського боку А.Цоколя, що в багатьох районах радянські представники обмежували завантаження великої рогатої худоби, намовляючи польське населення здавати її до заготівельних пунктів, а також обмежували вивезен-

⁵⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 48—49.

⁵⁷⁹ Там само. — Спр. 1469. — Арк. 47.

⁵⁸⁰ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944—1948... — S. 36.

⁵⁸¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1471. — Арк. 83.

ня сільськогосподарського реманенту⁵⁸². Не виключено, що одна з причин згаданих обмежень була пов'язана з нестачею вагонів.

Проблеми з перевезенням українського та польського населення виникали внаслідок того, що до 1 червня 1945 року вони не були включені в державний план перевезень Управління залізниці СРСР⁵⁸³. Це змусило М.Хрущова в травні 1945 року звернутися до Й.Сталіна з проханням вирішити питання про систематичну подачу ешелонів. 27 травня Л.Берія запевнив М.Хрущова, що щоденно для евакуації населення буде виділятися 270 вагонів⁵⁸⁴. Але вже на початку червня 1945 року М.Хрущов знову почав отримувати інформації про перебої з постачанням вагонів. Зокрема, 5 червня на залізничній станції Новий Сонч зосередилось українське населення з майном на 300 вагонів (30 ешелонів). Переселенці більше місяця знаходилися в очікуванні ешелонів під відкритим небом⁵⁸⁵. У жовтні 1945 року МЗС УРСР отримувало постійні інформації про випадки, коли репатріанти очікували вагони місяць і більше⁵⁸⁶.

На загальний хаос і незадоволення впливали й помилки організаційного характеру. Тільки в березні 1945 року головному представнику уряду УРСР А.Цоколю було вказано на серйозні недоліки з евакуації польського населення зі Станіславської області. Однією з причин були неправильно встановлені райони діяльності представництв. З'ясувалося, що Станіславське представництво обслуговувало 36 адміністративних районів області, у якій проживало більше 100 тис. осіб польської національності, що підлягали переселенню. У той же час сусідні районні представництва — Стрийське і Ходорівське — обслуговували по 4 адміністративні райони, на території яких проживало відповідно 13 тис. та 8 тис. поляків⁵⁸⁷.

За таких обставин чергові терміни евакуації були знову зірвані. У доповідній записці, підготовленій НКВС УРСР, «Про евакуацію українського населення з території Польщі та політичні настрої» станом на 6 квітня 1945 року повідомлялося, що із зареєстрованого

⁵⁸² Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947 // Wybór, opracowanie i red. Dokumentów Stanisław Ciesielski. — Warszawa: Neriton, 1999. — S. 181.

⁵⁸³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1471. — Арк. 44.

⁵⁸⁴ Там само. — Спр. 1467. — Арк. 25.

⁵⁸⁵ Там само. — Спр. 1465. — Арк. 27.

⁵⁸⁶ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 71.

⁵⁸⁷ Там само. — Спр. 1466. — Арк. 24.

українського населення подали заяви на виїзд тільки 41,8% українців. Цікаво, що з загального числа осіб, які подали заяви на переселення, 74% висловили бажання виїхати у східні області. За цей час фактично було переселено 111 435 осіб (54% від загальної числа поданих заяв)⁵⁸⁸.

У зв'язку з цим 8 травня 1945 року М.Хрущов знову звернувся до Е.Осубки-Моравського з пропозицією відкласти дату завершення переселення. Це була вже третя зміна терміну. Новою кінцевою датою пропонувалося встановити 1 серпня 1945 року⁵⁸⁹, яка вже тоді виглядала нереальною. Прагнучи прискорити переселення, 16 червня 1945 року Головне управління прикордонних військ СРСР навіть дало дозвіл на пропуск підвід з Волинської області через кордон до Польщі і в зворотному напрямку для перевезення евакуйованих українців⁵⁹⁰.

Водночас з липня 1945 року розпочався процес масового повернення українців зі східних областей, що додатково ускладнило процес переселення. Головною причиною стали важкі матеріально-побутові умови, у яких опинилися переселенці. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка станом на 25 червня 1945 року повідомлялося, що тільки 31,2% українського населення, яке прибуло у східні області, було забезпечено окремими будинками⁵⁹¹. Навіть через рік, у 1946 році, у Кіровоградській і Сталінській областях для переселенців не було побудовано жодного будинка. В Одеській області із запланованих до будівництва 3 098 будинків було побудовано тільки 18, у Полтавській — з 1 787 — 8, у Миколаївській з 710 — 4⁵⁹².

Окремим переселенцям вдавалося повернутися до Польщі і розповісти землякам про радянську дійсність, що вплинуло на посилення спроб уникнути переселення шляхом зміни віросповідання. Вже 2 березня 1945 року головний уповноважений уряду УРСР М.Підгорний інформував секретаря ЦК КП(б)У Д.Кортченка про випадки переходу православних українців на католицизм з метою уникнення переселення. Так, священник села Берізки Ліського повіту повідомляв радянського уповноваженого про посилення агітації

⁵⁸⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1469. — Арк. 62–63.

⁵⁸⁹ Там само. — Спр. 1467. — Арк. 16.

⁵⁹⁰ Там само. — Спр. 1465. — Арк. 24.

⁵⁹¹ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 315.

⁵⁹² ЦДАВОВУУ. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 51.

за перехід на католицький обряд. З його слів стало відомо, що тим, хто перейшов на католицизм, обіцяли звільнення від мобілізації в Червону армію і Військо польське. У результаті такої агітації протягом одного тижня в цьому селі на католицизм перейшло 15 чол. Українці, які перейшли на католицький обряд, отримували певні привілеї. Як приклад, наводився факт, коли в селі Берізки українець, що окатоличився, був призначений солтисом, а український солтис, який відмовся від переходу, був знятий з цієї посади⁵⁹³. 21 вересня 1945 року новосондецький староста писав до Краківського воєводського управління про масову зміну віросповідання лемками в Новосондецькому повіті. Це явище, безперечно, мало політичний характер. У своїх заявах лемки писали: «Прошу дозволу на зміну віросповідання і прийняття мене до польського суспільства», що ставило владу повіту в складну ситуацію⁵⁹⁴.

У зв'язку з цим начальник відділу національних меншин Міністерства громадської адміністрації інформував краківського воєводу, що відсутність будь-яких юридичних підстав не дозволяла в цьому питанні застосовувати обмеження, оскільки це розцінювалося б як порушення свободи совісті. Але МГА рекомендувало, щоб під час прийому заяв від лемків вказувалося, що перехід на нове віросповідання не впливає на зміну національності. Текст заяви повинен був торкатися тільки зміни віросповідання, а не національності⁵⁹⁵.

Вже значно пізніше польські урядовці прислухались до пропозицій любельського воєводи, коли 22 серпня 1945 року політичний департамент МГА в листі до жешувського воєводи роз'яснив, як необхідно визначати національність українців за умови їхнього римо-католицького віросповідання. Зверталась увага, що поняття релігії не можна ототожнювати з поняттям національності, незважаючи навіть на те, що ці поняття на південно-східних територіях були практично рівнозначними. В інструкції роз'яснювалося, що якщо польський громадянин греко-католицького обряду в період т. зв. «доброї кон'юнктури» для українців (період німецької окупації) подавав себе за поляка і отримував розпізнавальну картку, передбачену для поляків, тоді його без жодних застережень потрібно вважати повноправним громадянином Польщі⁵⁹⁶.

⁵⁹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 47.

⁵⁹⁴ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 310. — К. 3.

⁵⁹⁵ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 1.

⁵⁹⁶ Ibid.

Привертає до себе увагу той факт, що, незважаючи на генеральну лінію щодо необхідності виселення українців, позиція польської влади на різних щаблях була неоднорідною. Про це свідчить звернення Воеводської національної ради в Жешові, яка 29 березня 1946 року звернулася до Крайової національної ради із поданням, щоб у ставленні до українців греко-католицької віри відмовитися від примусового виселення. Але це подання не було розглянуте⁵⁹⁷.

З метою зняття суспільно-політичної напруги польська влада робила спроби залучення на свій бік українського активу. Зокрема, 24 липня 1945 року відбулася зустріч, на яку прем'єр-міністр Польщі Е. Осубка-Моравський особисто запросив відомих представників української громадськості. Українці заявили, що не мають наміру покидати батьківські землі і відчувають себе польськими громадянами, а тому вимагали до себе відповідного ставлення. Окрім того, українською стороною були висунуті вимоги свободи виявлення своїх релігійних почуттів; відкриття шкіл з українською мовою навчання; дозвіл на відновлення кооперативного руху, страхових товариств, прихильного сприяння сільськогосподарській реформі; надання амністії політичним в'язням, а також висловлено прохання про отримання згоди на створення Української демократичної партії. Уряд зобов'язався виконати більшість вимог, але після закінчення репатріації⁵⁹⁸. Представник уряду, директор бюро президії Ради міністрів РП Жуняк, вислухавши вимоги українських представників, однозначно висловив урядову позицію, заявивши, що «ми нікому не прагнемо робити кривди, але хочемо усунути проблему національних меншин»⁵⁹⁹. Польська влада запропонувала українцям продовжити переселення в УРСР або ж добровільно виїхати на північно-західні землі Польщі⁶⁰⁰.

Що стосується культурно-освітніх вимог, то на початок 1945/46 навчального року українське шкільництво в Польщі практично було знищене. 20 вересня 1945 року Міністерство публічної адміністрації дійшло до висновку, що відкриття нових освітніх осе-

⁵⁹⁷ Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990. — Siedlce, 1993. — S. 71.

⁵⁹⁸ Макар Ю. Депортація українців з Польщі до УРСР (1944–1946): політико-правовий аспект... — С. 22.

⁵⁹⁹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 148.

⁶⁰⁰ Дрозд Р. Акція «Вісла» — метод вирішення української проблеми у Польщі... — С. 20.

редків з українською мовою навчання непотрібне, а з політичної точки зору є небажаним⁶⁰¹.

За результатами конференції було також обіцяно, що українці, які були ув'язнені за політичні злочини, будуть амністовані. Але ні амністія 2 серпня 1945 року, ні 22 лютого 1947 року не поширювались на членів ОУН і УПА⁶⁰².

Водночас на підставі рішення Крайової національної ради від 22 липня 1945 року Тимчасовий уряд національної єдності 2 серпня 1945 року видав декрет про амністію для польського підпілля, унаслідок чого «з лісу вийшли» 42 тис. чол.⁶⁰³

Незважаючи на чітку позицію уряду в питанні переселення українців, у середовищі польського партійного керівництва не було одностайності. В одному із звітів І секретаря воеводського комітету ПРП у Жешуві С.Ханижа, який був підготовлений 17 серпня 1945 року для ЦК ПРП, підкреслювалося, що тактика безоглядного виселення українців є неслухною і її результати приносять Польщі великі матеріальні збитки. Негативно оцінювалось також ставлення польського війська до українського населення⁶⁰⁴. Але в своїй більшості комуністична верхівка була налаштована на загальне виселення українського населення.

Липнева зустріч з українським активом стала для влади додатковим підтвердженням, що добровільний характер репатріації себе вичерпав. На користь цього свідчила й статистика. 3 липня 1945 року секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко отримав інформацію, що станом на 26 червня в Україну було переселено 196 959 осіб⁶⁰⁵. Подібна ситуація була і з переселенням поляків. Згідно з офіційними даними, станом на 30 червня 1945 року з 784 339 осіб, які підлягали переселенню, зареєструвалися на виїзд 622 528 осіб, а виїхало тільки 288 457 поляків⁶⁰⁶.

⁶⁰¹ Meissner A. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce południowo-wschodniej w latach 1944–1945 // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 87–88.

⁶⁰² Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 158.

⁶⁰³ Dominiczak H., Halaba R., Walichowski T. Z dziejów politycznych Polski 1944–1984. — Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1984. — S. 139.

⁶⁰⁴ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 180–181.

⁶⁰⁵ Депортації. Документи, матеріали, спогади... — Т. 1. — С. 531.

⁶⁰⁶ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 420.

Вже на початку липня 1945 року секретар ЦК Д.Коротченко в листі до М.Підгорного висловлював стурбованість різким зменшенням кількості заяв від українського населення в Польщі на виїзд до УРСР. При цьому давалася вказівка переглянути кадровий склад у повітах, де спостерігалось відставання, і забезпечити належну охорону для населення під час переселення. Нагадувалося, що 1 серпня 1945 року є остаточним терміном евакуації⁶⁰⁷.

Влітку 1945 року польський уряд значно активізував свою діяльність, оскільки нарешті СРСР вдалося добитися від західних союзників визнання його легітимності. На зміну політики західних держав важливий вплив мало їхнє зацікавлення щодо швидкого вступу СРСР у війну з Японією. За цих обставин правлячі кола Великобританії та США пішли на відновлення переговорів про створення Уряду національної єдності в Польщі. 25 травня 1945 року до Москви прибув зі спеціальною місією особистий представник президента США Г.Гопкінс, а 17–21 червня 1945 року у Москві відбулися переговори політичних діячів Польщі, на яких було досягнуто домовленості про створення Тимчасового польського уряду національної єдності шляхом реорганізації діючого в Польщі Тимчасового уряду Польської Республіки⁶⁰⁸.

28 червня 1945 року у Варшаві було створено Уряд національної єдності, який у кінці червня — на початку липня 1945 року визнали держави антигітлерівської коаліції⁶⁰⁹.

Вже 6 липня 1945 року керівництво СРСР та Польщі зробило ще одну спробу прискорити темпи переселення, підписавши у Москві Угоду між Тимчасовим урядом національної єдності РП та Урядом СРСР про право зміни радянського громадянства і переселення до Польщі осіб польської і єврейської національностей, які проживали в СРСР, та права на зміну польського громадянства та переселення до СРСР осіб білоруської, литовської, російської, русинської та української національностей, які проживали на території Польщі⁶¹⁰. Паралельно з юридичним оформленням умов для переселення на початку липня 1945 року почав розроблятися план си-

⁶⁰⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 273–275; Спр. 1471. — Арк. 190–192.

⁶⁰⁸ Куц Е.Р. Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса 1941–1945. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 143.

⁶⁰⁹ Там само. — С. 144.

⁶¹⁰ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 140–142.

лового вирішення цієї проблеми. Вже 4 липня М.Підгорний звернувся з листом до Е.Осубки-Моравського, у якому висловив прохання дати вказівку воєнному командуванню задіяти військові гарнізони для боротьби з українським та польським підпіллям з метою успішного завершення евакуації⁶¹¹. Аналізуючи ситуацію, що склалася, М.Підгорний інформував 12 липня 1945 року секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка про причини, які не дозволили провести ефективне переселення. По-перше, у більшості повітів залишилося 10–15% українського населення, яке не бажало виїжджати до СРСР; по-друге, деяка частина населення мотивувала перенесення свого виїзду необхідністю збору врожаю; по-третє, не слід було розраховувати на виїзд тієї частини населення, яка була зв'язана з націоналістичним підпіллям і боялася репресій; по-четверте, частина населення боялася подавати заяви, оскільки проживала на територіях, контрольованих українським і польським підпіллям⁶¹².

Дослідниця цієї проблеми Г.Щерба вважає, що в середині 1945 року добровільні виїзди майже припинилися. Українці не зголювалися до переселенських комісій, а польська влада перестала згадувати про українців⁶¹³. На підставі соціологічних опитувань очевидців тих подій дослідниця зробила висновок, що найбільша хвиля примусового переселення припадає на 1945 рік (44% респондентів) та на 1946 рік (30% респондентів). Тільки 4,8% із загальної кількості опитаних заявили, що переселилися добровільно⁶¹⁴.

Аналіз викладеного матеріалу свідчить, що в період другої фази переселення комуністична влада намагалася використати український та польський підпільні рухи для прискорення переселенської акції. Провокації комуністичних спецслужб були спрямовані на переривання нетривкого примирення обох рухів та спрямування їхньої діяльності на терор проти мирного населення. Але цього разу обидва підпілля досить швидко розгадали задуми спецслужб і не дали втягнути себе в провокацію.

⁶¹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 227–228.

⁶¹² Там само. — Арк. 220–221.

⁶¹³ Szczerba H. Problemy ukraińsko-polskich przesiedleń w latach 1944–1948 z punktu widzenia socjologa. // Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. — Pod redakcją J.Farysia i J.Jekiela. — Szczecin, 1994. — S. 106.

⁶¹⁴ Ibid. — S. 110.

Комуністичні верхівки обох держав пересвідчилились, що різноманітні адміністративні спроби заохочення або ж примусу до виїзду не давали очікуваних результатів. За цих обставин у серпні 1945 року радянське і польське керівництво прийняло рішення розпочати насильне виселення із залученням військових підрозділів. Про одностайну волю обох сторін якнайшвидше завершити переселення свідчать декотрі висловлювання на конференції у воеводському управлінні в Жешові 25 серпня 1945 року. Зокрема, один із доповідачів заявив, що «у даний час справа повністю дозріла. Представники СРСР погоджуються на акцію. На польській території не залишиться жодного українця»⁶¹⁵.

Очевидним було й те, що і на цей раз не вдалося дотриматися визначених термінів. Саме тому 20 серпня 1945 року Е.Осубка-Моравський підтвердив продовження терміну дії Угоди про репатріацію до 1 листопада 1945 року⁶¹⁶.

У серпні 1945 року внаслідок безрезультатних спроб завершити переселення з боку партійного керівництва УРСР почала відчуватись нервозність. Підтверджував це написаний у наказовому тоні проект листа М.Хрушова до Е.Осубки-Моравського. У ньому йшлося про те, що головний уповноважений з евакуації М.Підгорний «неодноразово звертав увагу польської влади на ненормальну політичну ситуацію, що панує у Ліському, Перемишльському, Любачувському та інших повітах, які гальмували хід переселення українського населення ... та ставлять під загрозу можливість завершення евакуації до 1 листопада 1945 року»⁶¹⁷. Але згодом М.Хрушов вирішив все таки пом'якшити тон листа і категоричні фрази були вилучені з оригіналу та замінені на вирази «евакуація населення проходить досить повільно» та «прошу Вас ужити необхідних заходів і надати можливе сприяння»⁶¹⁸.

Але польське керівництво і без цього нагадування М.Хрушова усвідомлювало потребу якнайшвидшого завершення переселення, оскільки в його планах воно було тісно переплетене з боротьбою проти УПА. Хоча станом на 15 вересня 1945 року завершили роботу Замостська, Красноставська, Холмська, Білгорайська та Яс-

⁶¹⁵ Olejnik L. Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944–1957 // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W.Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 114.

⁶¹⁶ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 1... — S. 182.

⁶¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1471. — Арк. 170.

⁶¹⁸ Там само. — Арк. 169.

лівська репатріаційні комісії⁶¹⁹, все ж переселення з найбільш заселених українцями повітів практично загальмувалось. Окрім цього, саме в цих повітах найбільш активними були дії підрозділів УПА.

З цих причин перший етап боротьби польських військ з підпіллям розпочався вже в червні 1945 року і тривав до березня 1946 року. У військових діях брали участь 3, 8, 9 піхотні дивізії, 9 округ військ охорони кордону та батальйон 17 піхотної дивізії⁶²⁰.

30 травня 1945 року 9 піхотна дивізія у складі 4 полків прибула в район дислокації — Жешув і Ланьцут. Район діяльності дивізії охоплював повіти Перемишль, Ярослав і Любачув⁶²¹. Перший етап переселення за участю 9 піхотної дивізії розпочався від 3 до 9 вересня 1945 року. До місцевостей, де розташувалося військо, в'їхали змішані польсько-українські комісії, які відразу ж приступили до роботи. Одночасно поблизу військових частин почали діяти комісії зі збору контингенту⁶²². Зокрема, 11 вересня 1945 року Перемишльський повітовий староста дав наказ всім вїйтам негайно приступити до збирання всіх видів контингенту в тих українських господарствах, які до цього часу не зголосилися на виїзд⁶²³.

У другій фазі переселення (15–18 вересня 1945 року) відділи УПА, які з початком переселення діяли дрібними групами, почали концентруватися, оперуючи більшими силами (200–400 осіб). М.Туліщак вважає, що головним їхнім завданням було спалення сіл. Зокрема, у результаті цих акцій з 52 виселених сіл у Перемишльському повіті було спалено 21⁶²⁴.

До переселення українців 8 піхотна дивізія приступила у вересні 1945 року в повітах Сянок, Кросно, Бжозув, Ліско, Ясло та Горлиці. Згідно з інформацією жешувського воєводи, переселенню підлягало 177 790 осіб української національності⁶²⁵. Зі свого боку любельський

⁶¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1465. — Арк. 42.

⁶²⁰ Chojnecki S. Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszów» (kwiecień — październik 1946) // Zeszyty Naukowe WAP. — 1987. — №13. — S. 137.

⁶²¹ Ibid. — S. 136.

⁶²² Tyliszczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym... — S. 153.

⁶²³ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/15. — K. 133.

⁶²⁴ Tyliszczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym ... — S. 155.

⁶²⁵ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 47.

воєвода В. Рuzга, оцінюючи суспільно-політичну ситуацію в Люблінському воєводстві в кінці листопада 1945 року, рекомендував провести паціфікаційну операцію в повітах з українським населенням за допомогою більшої кількості військ⁶²⁶.

Про активізацію польських військ у переселенській акції інформувало й УПА. Згідно з інформацією українського підпілля, від середини серпня 1945 року частини НКВС та польського війська в околицях Бірчі змушували українців до переселення, але, не отримавши згоди, почали вимагати сплати річного контингенту. У тих, хто не зміг протягом 15 хвилин здати контингент, конфісковували рухоме майно, забирали до тимчасових концентраційних таборів, у яких територіальний командир і представник репатріаційної комісії вирішували долю кожної особи⁶²⁷. За цих обставин 13 вересня 1945 року провідник II округу ОУН «Сталь» видав наказ про збройний супротив примусовому переселенню українців. Наказом передбачалося негайно розпочати військові операції, при цьому відділи, які не отримали загального наказу, повинні були самі окреслити конкретні завдання. У план операцій входило звільнення людей, які були зігнані на станціях відправлення; спалення сіл, які залишили українці, окрім тих, де мешкало польське населення; здійснення терористичних актів проти репатріаційних комісій; особливо наголошувалось на недопущенні вбивств польського цивільного населення тощо⁶²⁸.

Восени 1945 року ОУН не обмежилася тільки нападами на військо, але й займалася диверсійною діяльністю, наприклад, спилуванням телефонних стовпів, знищенням ділянок залізниці та мостів, а також спаленням залишених українських сіл. Одночасно з диверсійними операціями проводилась пропагандистська робота. Видавались відозви та листівки, у яких висловлювався заклик до українського населення залишатися на місцях. У листівках до військовослужбовців ВП закликалося перестати переселяти українців та разом з УПА боротися проти спільного ворога — СРСР⁶²⁹.

⁶²⁶ Переселення поляків та українців 1944–1946... Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 620–624.

⁶²⁷ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/77. — К. 3.

⁶²⁸ Repatriacja czy deportacja.... Dokumenty. — Tom 1... — S. 206–207.

⁶²⁹ Tyliczszak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym ... — S. 154.

У серпні 1945 року польське підпілля сигналізувало про нормалізацію відносин УПА з польським населенням. Чи не вперше зверталася увага на те, що акції-відповіді УПА в дійсності були добре підготовленими провокаціями НКВС. В одній із численних інформацій йшлося про те, що відносини з УПА склалися дуже добре, настільки, що з її боку не було жодних акцій-відповідей проти польського населення. Поляки охоче приймали до сімей дітей виселених українців, підтверджували «польське походження» українців, засвідчували факти змішаних шлюбів, допомагали в процедурі переходу на римо-католицький обряд, постачали українцям посвідчення особи тощо. Українці зі свого боку оберігали польські господарства від вогню під час спалення власних хат, а у випадку військової акції інформували поляків, щоб ті на певний період покинули територію. Повідомлялося, що в Дахові, Любачувського повіту в другій половині серпня 1945 року Залізник заявив, що складе зброю польській владі за кордоном. Водночас польське підпілля сигналізувало, що провокаційні радянські відділи здійснювали численні нібито «акції-відповіді» стосовно поляків за виселення українців. Частини НКВС висилались з Любачува і Томашува для проведення операцій у районі Стрия, Золочева, Хирова, Самбора. Координацією цих операцій займався розташований у Томашуві штаб НКВС до справ українських націоналістів⁶³⁰.

У вересні 1945 року польське підпілля підготувало документ, у якому проаналізувало ситуацію з виселення українського населення в період з кінця серпня до початку вересня 1945 року. Згідно з їхньою інформацією, від 30 серпня 1945 року розпочалась планова акція переселення українців до УРСР. Участь в акції брали офіцери НКВС, радянські і польські війська, при цьому окремі радянські офіцери були переодягнені у форму польських підофіцерів. Польські солдати в основному походили зі сходу (Східної Галичини і Волині), а тому були особливо вороже налаштовані до українців, постійно підбурюючи офіцерів до акцій помсти. Окрім того, у виселенні брали участь функціонери Управління безпеки, громадської міліції, представники евакуаційних комісій.

Польське Управління безпеки підготувало окремий список української інтелігенції, що налічував близько 500 осіб, яким було вручено іменні повідомлення про негайну репатріацію, що мала бути завершена до 15 вересня 1945 року. Другий, подібний, список

⁶³⁰ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/77. — K. 4—5.

був підготовлений 11 вересня і охопив близько тисячі осіб⁶³¹. Списки готувалися й за етнічними ознаками. Зокрема, 26 жовтня 1945 року жешувський воевода зробив спробу розділити у відсотках етнічні українські групи, які проживали у воеводстві. Згідно з його даними, 75% становили українці, 15% — лемки та 10% старорусини⁶³².

Реалізуючи широкомасштабне виселення українців, польська влада не зважала навіть на лояльних до неї лемків. Показово, що діяльність УПА на Лемківщині в 1945–1946 роках не мала активного характеру. Про це свідчить факт, що на Лемківщині не вдалося організувати надрайонної організації ОУН «Верховина», яка врешті була зреформована з рівня району і приєднана до східного надрайону «Бескид»⁶³³. У той же час, у вересні 1945 року, повітова національна рада в Новому Сончі видала циркуляр до керівництва гмін, у якому наказувалося впливати на лемків, заохочуючи їх до добровільного виїзду. У циркулярі застерігалось, що у разі відмови будуть застосовані адміністративні методи. У низці сіл прикордонної смуги жителі були переселені на підставі довоєнного розпорядження президента РП про охорону державного кордону⁶³⁴. Учасники тих подій згадують, що українське населення масово уникало переселення. Як приклад наводився факт з діяльності 36 полку 8 піхотної дивізії, який базувався в Ліску й отримав завдання провести виселення сіл Оселець, Бібка, Стефкове, Сольне, Безмехове. Після прибуття полку 27 вересня 1945 року до згаданих сіл виявилось, що мешканці, окрім села Безмехове, втекли до лісу, забравши з собою майно⁶³⁵.

У кінці 1945 року у південно-східні воеводства почали повертатися українці — громадяни Польщі, демобілізовані з Червоної армії, які не тільки були незадоволені рішенням про їхню репатріацію, але й протистояли цьому. У зв'язку з цим Міністерство громадської адміністрації Польщі у своєму розпорядженні від 31 грудня 1945 року дало роз'яснення, що необхідно у порозумінні з органами державної безпеки здійснити їх затримання та провести передачу на радянсько-польському кордоні⁶³⁶.

⁶³¹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 211.

⁶³² Tyliczszak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym ... — S. 160.

⁶³³ Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji... — S. 99–100.

⁶³⁴ Ibid. — S. 95.

⁶³⁵ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 48.

⁶³⁶ AAN. — MAP, sygn. 784. — Str. 25.

На початку осені 1945 року бачачи, що репатріація набирає все більш примусового характеру, УПА посилила пропагандистську роботу серед населення. Головна увага була звернута на викриття спроб комуністичної влади використати Люблінську угоду для повної ліквідації українського питання в Польщі. Серед аргументів на користь відмови від репатріації акцент робився на її добровільно-му характері, а також наводились висловлювання з Варшавської конференції (липень 1945 року) у питанні українсько-польських стосунків, на якій було запевнено, що ніхто не змушуватиме українське населення до виїзду в СРСР⁶³⁷. У кінці жовтня 1945 року М. Підгорний повідомляв, що тільки 9 тис. українців висловили згоду виїхати до України, всі інші мотивували свою відмову погрозами з боку українського підпілля. У повідомленні зауважувалося, що польські війська, які приїжджають нібито на захист українського населення від УПА, насправді виганяли населення до кордону, порушуючи всі умови⁶³⁸.

Складною залишалася ситуація польських переселенців, яких влада направляла в поукраїнські села. У кінці жовтня — на початку листопада 1945 року УПА приступила до операції спалення українських сіл, у які було заселено польських репатріантів. В одному зі звітів командира перемишльського куреня Коника повідомлялося, що відділи здійснили акції зі спалення колишніх українських сіл за Сяном — Вапнівців і Коритників. Поляків, які проживали в тих селах, інформували, що вони повинні покинути село, в окремих випадках УПА допомагала виносити речі. Польське населення досить рідко чинило опір, але тоді УПА придушувала його силою⁶³⁹. Підтвердженням цього стало спалення 30 грудня 1945 року села Новосільці, коли було вбито 15 поляків — переселенців з Галичини⁶⁴⁰. 2 січня 1946 року депутат сейму від Польської селянської партії склав запит, у якому подав інформацію, що до 27 грудня 1946 року УПА спалила 70 громад, 6 присілків та вбила 300 поляків⁶⁴¹. В інформації Жешувського воєводського управління на ім'я міністра громадської адміністрації Польщі від 12 листопада 1945 року повідомлялося, що в залишених українцями господарствах було

⁶³⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1469. — Арк. 245.

⁶³⁸ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 73.

⁶³⁹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 1... — S. 287.

⁶⁴⁰ Ibid. — S. 304.

⁶⁴¹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 2... — S. 9.

розселено 22 689 репатрійованих зі сходу поляків. Внаслідок саботажних акцій УПА спалено 5 268 господарств, хоча, на думку урядовців, згадана цифра мала б бути більшою, оскільки не вдалося отримати точних даних⁶⁴². Тільки в повітах Ліско і Сянок до 1 травня 1946 року українським підпіллям було спалено 1 130 господарств. Найактивніше проти переселення діяла сотня «Гриня», яка провела диверсії на залізничних лініях Сянок — Лукавиця — Ольшаниця, обстрілювала ешелони, мінувала і спалювала мости⁶⁴³.

Зі свого боку польська влада почала докладати особливих зусиль для прискорення переселення поляків з УРСР. Найдовше утримувалися від виїзду поляки Львова. Крім сподівання, що Львів знову буде польським, неабияку роль тут відігравали повідомлення про складну ситуацію у Польщі. Восени 1945 року заступник голови Крайової національної ради С.Грабський підрахував, що на виїзд не зареєструвалося 35% польського населення, а близько 20 тис. львів'ян не хотіли брати евакуаційні карти⁶⁴⁴.

11 жовтня 1945 року С.Грабський черговий раз відвідав Львів. Метою його приїзду було створення Комітету громадської допомоги з переселення поляків у Польщу, а також роз'яснення додаткового протоколу до Угоди про продовження терміну переселення поляків зі Львова. 12 жовтня С.Грабський прийняв представників Союзу польських патріотів м. Львова, яких ознайомив з положеннями додаткового протоколу. За результатами розмов С.Грабський дійшов до висновку, що значна частина мешканців Львова і області має бажання виїхати до Польщі. Але після Лондонської конференції знову розпочалася агітація проти виїзду і в значній частині поляків з'явилася надія, що якщо навіть не дійде до збройного зіткнення західних держав з СРСР, то в атмосфері загострення відносин на світовій конференції знову буде підняте питання про приєднання Львова і Вільнюса до Польщі⁶⁴⁵. С.Грабський передбачав такий розвиток подій, а тому просив уряд СРСР «відкласти виїзд поляків до весни 1946 року і цим самим дати можливість польському населенню ще раз продумати свою політичну позицію і прийти з польським урядом до єдиного висновку»⁶⁴⁶.

⁶⁴² AAN. — MAP, sygn.121. — Str. 211, 237.

⁶⁴³ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 50.

⁶⁴⁴ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948... — S. 39.

⁶⁴⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1472. — Арк. 230.

⁶⁴⁶ Там само.

Схоже на те, що С.Грабському вдалося переконати радянське керівництво, оскільки, згідно з додатковим протоколом до Угоди про евакуацію польського населення, підготовленого наркомом закордонних справ УРСР Д.Мануїльським, переселення польських громадян зі Львова було вирішено перервати з 1 листопада 1945 року до 1 квітня 1946 року⁶⁴⁷. Проте значна частина поляків Львова, дізнавшись, що переселення переривається до 1 квітня 1946 року, почала відвідувати С.Грабського з вимогами відправити їх негайно⁶⁴⁸. Тому С.Грабський висловив прохання продовжити переселення 20 тис. мешканців Львова у зв'язку з тим, що вони вже були підготовлені і їхня затримка до квітня 1946 року викликала б негативні реакції⁶⁴⁹.

У другій половині листопада 1945 року розпочалася дипломатична підготовка підписання додаткового протоколу до Угоди, який би врешті визначив умови остаточного завершення репатріації. 20 листопада 1945 року відбулася розмова посла Польщі в СРСР Г.Раабего із заступником наркома закордонних справ СРСР А.Вишинським. Розмова торкалась репатріації польського населення. Польська сторона намагалась переконати у доцільності продовження терміну переселення. Але А.Вишинський однозначно підкреслив, що є рішення партії і уряду стосовно прискореного та повного проведення репатріації у визначені терміни, а тому було б соромно говорити про якісь відстрочки. На його думку, визначених термінів повинно було вистачити⁶⁵⁰. За декілька днів до цієї розмови А.Вишинський провів подібну зустріч з радником посольства Польщі В.Матвіним, під час якої радянський дипломат наголосив на потребі швидкого підписання протоколу про продовження реєстрації до 31 грудня і закінчення евакуації до 15 червня 1946 року⁶⁵¹.

У кінці листопада переговори навколо протоколу були завершені і М.Хрушов передав через посольство СРСР у Польщі запрошення для прем'єр-міністра Польської Республіки Е.Осубки-Моравського приїхати 28 листопада 1945 року до Києва для підписання додаткового протоколу до Угоди від 9 вересня 1944 року⁶⁵². Але з невідомих причин місце зустрічі було змінено. 24 листопада

⁶⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1472. — Арк. 231.

⁶⁴⁸ Там само.

⁶⁴⁹ Там само.

⁶⁵⁰ AMSZ RP. — Z. 6, t. 447, w. 29. — K. 19.

⁶⁵¹ Ibid. — K. 10.

⁶⁵² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1468. — Арк. 308.

1945 року М.Хрушов направив А.Вишинському телефонограму з проханням висловити думку щодо тексту додаткового протоколу та повідомив, що 27 листопада 1945 року до Варшави відбуде українська делегація у складі голови делегації, заступника голови Раднаркому УРСР М.Бажана та головного уповноваженого уряду УРСР у Польщі з евакуації українського населення М.Підгорного⁶⁵³.

Проект додаткового протоколу був представлений Наркому закордонних справ УРСР 24 листопада 1945 року. У документі пропонувалося продовжити термін реєстрації українських громадян, які евакуюються з території Польщі, та польського населення з території УРСР до 31 грудня 1945 року, а остаточною датою завершення переселення встановлювалося 15 червня 1946 року. Особам польської національності, які проживали в Чернівецькій області та виявили бажання виїхати в Польщу, надавалось право переселитися на загальних підставах⁶⁵⁴. При польському уповноваженому з евакуації у Львові пропонувалося створити Комітет сприяння, у який мали ввійти 30 польських мешканців Львова, але його склад мав затвердити голова Львівської обласної ради депутатів трудящих. Для переселенців з околиць Львова планувалося побудувати поблизу вокзалу барак, а для евакуйованих з міста своєчасно подавати поїзди, не допускаючи накопичення на вокзалі людей. Евакуйованим священикам, які виїжджали в Польщу разом зі своєю парафією, дозволялося вивозити з собою церковний інвентар та предмети культу⁶⁵⁵.

У другому проекті протоколу, підготовленому Наркомом закордонних справ УРСР, від руки були закреслені пункт про Комітет сприяння, а також новий, внесений пункт №3 про те, щоб «дозволити вищезгаданому Комітету сприяння відправлення делегатів різних груп населення, всього в кількості до 25 осіб, у Польщу для визначення місця переселення і для інформування евакуйованих про умови життя на нових місцях»⁶⁵⁶. Натомість був введений пункт, який дозволяв полякам, що проживали у Львові і були зареєстровані на виїзд до 31 грудня 1945 року, переселитися навесні 1946 року. Також було викреслено пункт 7, який дозволяв на взаємній основі польським і українським селянам з прикордонних

⁶⁵³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1464. — Арк. 32.

⁶⁵⁴ Там само. — Спр. 1468. — Арк. 309.

⁶⁵⁵ Там само. — Арк. 310.

⁶⁵⁶ Там само. — Спр. 1464. — Арк. 19.

повітів дво- або триразовий проїзд кордону для перевезення свого майна підводами⁶⁵⁷.

До проекту протоколу також було додано два додатки, підготовлені М.Хрушовим. Зокрема, у додатку №1 йшлося про те, що під час обговорення питання про членів польських підпільних організацій Армії крайової, які діяли на території УРСР, М.Хрушов заявив, що всі члени АК, які прийдуть з повинною до 1 листопада 1945 року, не будуть репресовані і зможуть вільно зареєструватися на виїзд у Польщу. При цьому М.Хрушов дозволив посилатися на його слова⁶⁵⁸. У додатку №2 М.Хрушов погодився передати польському уряду польські національні пам'ятники, які знаходились у Львові та були пов'язані виключно з історією і культурою Польщі. Одночасно він висловив бажання залишити у Львові пам'ятник А.Міцкевичу, як письменнику, що користується популярністю і любов'ю українського народу. С.Грабський висловив від імені польського уряду вдячність уряду УРСР за цей великодушний жест⁶⁵⁹.

Після остаточних узгоджень з Кремлем 24 листопада 1945 року проект протоколу повернувся в такий редакції. Пропонувалося продовжити термін реєстрації на виїзд до 1 січня 1946 року⁶⁶⁰. Тимчасовий уряд національної єдності Польської Республіки був зобов'язаний створити належні умови для евакуації з Польщі на територію Української РСР, при цьому текст цього пункту був викладений у такий редакції, як цього хотів М.Хрушов. У пункті 6, який стосувався священників, було наголошено, що священникам можна вивозити предмети культу «у випадку, якщо вони виїжджають зі своєю парафією»⁶⁶¹.

25 листопада 1945 року Д.Мануїльський повідомляв МЗС СРСР, що М.Хрушов погодився залишити додатки до додаткового протоколу №1 і №2 у зв'язку з особистим проханням С.Грабського, оскільки для нього це було особливо важливо, бо поляки Львова вважали його зрадником⁶⁶².

11 грудня 1945 року в посольство СРСР у Варшаві було направлено телефонограму М.Хрушова до М.Бажана, у якій він погодився

⁶⁵⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1464. — Арк. 20.

⁶⁵⁸ Там само. — Арк. 21.

⁶⁵⁹ Там само. — Арк. 22.

⁶⁶⁰ Там само. — Арк. 23.

⁶⁶¹ Там само. — Арк. 24.

⁶⁶² АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 63–64.

зі зміною пункту першого додаткового протоколу про продовження терміну реєстрації до 15 січня 1946 року. М.Хрущов особливо наполягав, щоб пункт 5 був прийнятий у його редакції, оскільки він вважав, що від початку репатріації радянською стороною були створені всі умови для переселення поляків. У зв'язку з цим він наказував «погодитися з правкою польської сторони про двостороннє зобов'язання щодо створення належних умов для евакуації тільки в крайньому випадку»⁶⁶³. У роз'ясненні до пункту 5 додаткового протоколу, говорячи про створення сприятливих умов для евакуації українського населення з Польщі на територію УРСР, договірні сторони мали на увазі зобов'язання Тимчасового польського уряду вжити заходів для нормальної евакуації репатріантів і «забезпечити їм справжню безпеку і свободу виявлення бажання стосовно переселення на територію УРСР...»⁶⁶⁴ Як свідчать документи, український уряд не заперечував проти підписання додаткового протоколу і проти створення Комітету сприяння евакуації поляків м. Львова, вважаючи, що створення Комітету розрядить напружену ситуацію у Львові, оскільки самі поляки братимуть участь у переселенні поляків⁶⁶⁵.

Врешті, 14 грудня 1945 року Е.Осубка-Моравський та М.Бажан підписали додатковий протокол у справі продовження до 15 січня 1946 року терміну реєстрації осіб⁶⁶⁶. У протоколі вже не було слів про добровільність, подачу заяв, а тільки про реєстрацію осіб, які підлягали репатріації⁶⁶⁷. Таким чином, примус став dokonаними фактом.

Щоб пом'якшити ситуацію та підняти авторитет польської влади, М.Хрущов передав Польщі частину культурних цінностей. У листі до Е.Осубки-Моравського, написаному орієнтовно в жовтні-листопаді 1945 року, М.Хрущов повідомив, що «у знак нашої доброї дружби і взаєморозуміння між польським і українським народами надсилаємо Вам скромний подарунок — 577 музейних експонатів та 50 000 книг і рукописів. Цей скромний дар допоможе польському народові відновити музеї і бібліотеки польської національної культури»⁶⁶⁸. Згідно з дослідженням Є.Місила, це вже був чет-

⁶⁶³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1464. — Арк. 34.

⁶⁶⁴ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 4.

⁶⁶⁵ Там само. — Спр. 60. — Арк. 63.

⁶⁶⁶ АМЗ РР. — З. 6, т. 501, в. 32. — К. 172.

⁶⁶⁷ Ibid.

⁶⁶⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1464. — Арк. 38.

вертий ешелон колекції «Оссолінських», який повернувся до Польщі⁶⁶⁹.

Від початку 1946 року польське керівництво було особливо зацікавлене в прискоренні переселення поляків. Такий поспіх пояснювався завершенням депортації німецького населення з північно-західних воєводств та заселенням звільнених територій польськими репатріантами з СРСР. 16 січня 1946 року повірений у справах Польщі в СРСР В.Матвін передав міністрові закордонних справ СРСР В.Молотову пам'ятну записку, у якій звернувся з проханням прискорити переселення поляків до Польщі у зв'язку із запланованим на літо 1946 року виселенням 1,5 млн. німців у англійську зону окупації Німеччини. За цих обставин питання заселення західних територій Польщі набрало особливого політичного і господарського значення. У зв'язку з цим планувалося прискорити виселення поляків із Західної України, Західної Білорусі, Литви, а також інших областей СРСР. Переселення повинно було проводитися на постійній основі, незважаючи на зимові умови. Протягом

⁶⁶⁹ Див.: Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 2... — S. 278–279. Колекція «Оссолінських» було вивезено зі Львова 6 транспортами, з них три ще в період військових дій. 18 березня 1944 року — до Кракова було вивезено 35 скринь, в яких були найцінніші колекції (1255 рукописів, 2226 документів, 1167 стародруків), а також найцінніші нумізматичні колекції з львівських музеїв; 1 квітня 1944 року — до Кракова було вивезено другий транспорт колекції (969 рукописів, 381 документ, 849 стародруків, 2371 рисунків), а також стародруку з інших львівських бібліотек; літо 1944 року — до Аделін (в Нижній Сілезії) вивезено третій транспорт стародруків та рукописів, в травні 1947 року його було перевезено до Вроцлава. В десятках скринь знаходились також найцінніші колекції архіву та бібліотеки українського Наукового товариства імені Т.Шевченка (частина з них й сьогодні знаходиться в «Оссолінеум», друга в Національній бібліотеці у Варшаві). Жовтень 1945 року — четвертий транспорт, перший після війни — 50 тис. книжок і рукописів, а також 577 музейних експонатів. 30 липня 1946 року — до Вроцлава прибуває п'яти транспорт колекції «Оссолінеум»: 108 тис. книг і друків, 34 464 стародруки з XVI–XVII століть і 7068 рукописів, 230 полотен з львівських галерей і 270 полотен з київських галерей, а також панорама Рацлавицька. 26 березня 1947 року — шостий транспорт мав 67 381 книгу, документів і рукописів. 21 квітня 1987 року — Генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов дав наказ передати з Бібліотеки ім. В.Стефаніка Львові до Бібліотеки Оссолінеум у Вроцлаві 50 стародруків і 2400 книжок.

лютого, березня та першої половини квітня 1946 року польський уряд запланував приїзд із Західної України, Західної Білорусі, Литви не менше 600 тис. поляків, у першу чергу селян, для забезпечення успішної посівної кампанії. З інших областей СРСР протягом січня — квітня 1946 року мало прибути не менше 120 тис. поляків⁶⁷⁰.

Паралельно польське керівництво активізувало діяльність з виселення українців. У кінці січня 1946 року прем'єр-міністр Польщі Е. Осубка-Моравський скликав нараду, учасниками якої були міністри громадської адміністрації, шляхів сполучення, державної безпеки та головний представник уряду УРСР з питань евакуації. У нараді взяв участь також начальник Генерального штабу Війська польського. За результатами наради було прийняте рішення, що в семи повітах, де ще не було закінчено переселення, слід якнайшвидше провести активні операції з боротьби з підпіллям і спільно з воеводами відновити органи польської влади⁶⁷¹. Вже в кінці листопада 1945 року на прохання НКВС УРСР і особисто Л. Берії Тимчасовий польський уряд виділив дві дивізії для боротьби з підрозділами УПА для забезпечення переселення українців з території Польщі⁶⁷², але, як видно, цих підрозділів було недостатньо.

Отримавши наказ прискорити репатріацію, військо почало ґрунтовно виселяти українське населення. Саме 24 січня 1946 року за участю польського війська та частин НКВС було знищено село Завадка Морахівська, при цьому було жорстоко вбито 68 жінок, дітей і людей похилого віку. У підготовленій у липні 1946 року пропагандистській брошурі УПА «Кривавим шляхом сталінської демократії» ця трагедія була названа новим Лідиче⁶⁷³. Під час виселення війська та функціонери публічної безпеки здійснили численні вбивства мирного населення. Прикладом можуть бути теж села Старий і Новий Любінець, де було вбито близько 100 осіб. Так, лише у Перемишльському повіті на зламі 1945—1946 років протягом 30 днів військові вбили 49 цивільних осіб, 15 поранили та спалили 280 українських господарств⁶⁷⁴. Але терор не вплинув на

⁶⁷⁰ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... — С. 158—159.

⁶⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2604. — Арк. 53.

⁶⁷² Там само. — Спр. 1471. — Арк. 65.

⁶⁷³ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 2... — S. 24—25.

⁶⁷⁴ Дрозд Р. Акція «Вісла» — метод вирішення української проблеми у Польщі... — С. 20.

прискорення переселенської акції. Станом на 20 лютого 1946 року, за менш ніж півроку до закінчення репатріації, у районі діяльності 3, 8, і 9 піхотних дивізій Війська польського, виселенню підлягало 79 700 українських господарств, але виселено було тільки 38 059 господарств (47,7%)⁶⁷⁵.

Одночасно тривав інформаційно-пропагандистський тиск на українців. У кінці січня 1946 року головний представник уряду Польщі з питань евакуації в Люблінні Й.Беднаж в одному з інтерв'ю заявив, що всі українці повинні залишити Польщу, підкресливши, що «евакуації протистоять тільки українські фашисти і українські бандити». При цьому повідомлялося, що до цього часу з Польщі було переселено 311 491 особу, що складало 60% від загальної кількості українців, охоплених Угодою⁶⁷⁶. Подібна оцінка була використана М.Бажаном під час виступу в ООН. У червні 1946 року генеральний секретар УНВР надіслав держсекретареві США, міністрові закордонних справ Великої Британії та Генеральному секретареві ООН меморандум, у якому засудив висловлювання М.Бажана, начебто всі українці, які не хочуть повертатися до Радянського Союзу, це т. зв. «українсько-німецькі націоналісти, що під час окупації співпрацювали з німцями»⁶⁷⁷.

Зі свого боку польська місцева влада також чинила пропагандистський тиск на українців. У травні 1946 року люблінський воєвода В.Розга звернувся з відозвою до українського населення, у якій були такі слова: «Українці! Польща змінила свої кордони на сході, щоб українське і білоруське населення могло бути у своїй Батьківщині. Питання про національні меншини не повинно існувати в Польщі»⁶⁷⁸.

У квітні 1946 року Воєводський комітет безпеки опрацював план на другий квартал (квітень — червень 1946 року), який передбачав: боротьбу проти збройного підпілля; охорону комунікацій і об'єктів; переселення українців. Оцінка ситуації в районі діяльності ОГ у квітні 1946 року ґрунтувалась на інформації про те, що на Жешувщині діяли 35 груп збройного підпілля, загальною кількістю 8 тис. осіб, у тому числі 23 групи УПА. На думку С.Хойнецького,

⁶⁷⁵ CAW. — IV.501.1/A.662. — К. 167.

⁶⁷⁶ Wszyscy Ukraińcy maja opuścić Polskę // Dziennik Polski. — 26 stycznia. — 1946.

⁶⁷⁷ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/11. — К. 20.

⁶⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2611. — Арк. 10.

наведені дані були значно завищені, оскільки сотні УПА не нараховували в той час по 200–300 осіб, аналогічна ситуація була й у польському підпіллі. Більш реальними були цифри станом на 15 липня 1946 року, згідно з якими в 14 відділах УПА та 9 польських відділах було близько 3 тис. осіб⁶⁷⁹.

Зі свого боку військові звертали увагу на бездіяльність місцевої влади в переселенській акції. 30 березня 1946 року командир 9 Дрезденської піхотної дивізії радянський офіцер полковник В. Попко в листі до жешувського воєводи звинувачував старосту Любачувського повіту та його заступника у саботажі акції, мотивуючи це тим, що їхні дружини є українками. Аналізуючи ситуацію в українських селах, коли із входженням війська в селі залишалися тільки старші люди і діти, командир дивізії дійшов до висновку, що «потрібно здійснювати виселення українського населення примусовим шляхом»⁶⁸⁰. Командування прислухалось до його пропозицій. Відповідно до наказу голови комітету безпеки Жешувського воєводства генерала бригади А. Дашкевича від 14 квітня 1946 року виселення українського населення повинно було проводитись у прискореному темпі, особливо з повітів найбільш небезпечних з точки зору діяльності українських націоналістів. Цим самим планувалося позбавити УПА джерел матеріального постачання та поповнення особового складу. Давалася вказівка виселяти українське населення в першу чергу з місцевостей, які були розташовані на пограниччі і близько до ліній комунікацій, використовуючи при цьому весь залізничний та автомобільний транспорт. Перевезення населення підводами та автомобілями рекомендувалося узгоджувати з радянськими прикордонними службами. Польське командування підготувало детальний план виселення. Зокрема, 8 і 9 піхотним дивізіям наказувалося до 1 липня 1946 року виселити українців з конкретних повітів (див. табл.)⁶⁸¹.

Командирам дивізії було дано завдання опрацювати план виселення згідно з дотриманням термінів, при цьому виселення окремих гмін не повинно було тривати більше, ніж 2–3 дні. Для виселення українського населення було дозволено використовувати до 2/3 особового складу полків⁶⁸².

⁶⁷⁹ Chojnecki S. Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszyw»... — S. 141–142.

⁶⁸⁰ CAW. — IV.510.5.334. — К. 11.

⁶⁸¹ CAW. — IV.501.1/A.613. — К. 63.

⁶⁸² Ibid. — К. 64.

Назви гмін, які підлягають виселенню	Остаточний термін
8 піхотна дивізія	
Балігород, Волковия, Воля Міхова, Цісна	IV, V, VI 1946
Ольшаниця, Ліско і м.Ліско	IV, V, 1946
Ропенка, Лукове, Гочів	VI 1946
Північна частина гміни Сянок	IV, V 1946
Мриглод	VI 1946
м. Сянок, та південна частина гміни Сянок, Буковське, Щавне, Команча	IV, V 1946 VI 1946
Риманів, Заршин	IV 1946
Яслиська	V 1946
Тарнава Лісна, Ступосяни, Затварниця	VI 1946
9 піхотна дивізія	
Східна частина повіту Ярослав за річкою Сян	IV, V 1946
Західна частина повіту Ярослав	IV, V 1946
Північно-східна частина повіту Любасів	IV, V 1946
м. Перемишль	IV 1946

Це підтверджувало тезу, що головною метою військ була не боротьба з УПА, а депортація українців.

Дослідники, які характеризували перший етап боїв ВП з підпіллям на Жешувщині, оцінювали його як не зовсім вдалий. УПА вдавалося займати наступальну позицію, прикладом чого була поразка 3 батальйону 34 піхотного полку і групи військ охорони кордону в бою з куренем «Рена» 26 березня 1946 року. Саме досвід першого етапу змусив командування ВП до пошуку нових форм боротьби. Ще в січні 1946 року начальник оперативного відділу Генерального штабу ВП генерал О.Стеца піддав критиці методи боротьби з підпіллям. Зокрема, було звернуто увагу на слабку розвідку, нерішучість у діях, недостатню маневреність тощо. На підставі цього рекомендувалося створити на базі Краківського військового округу оперативну групу для координації діяльності 8 і 9 піхотних дивізій. Унаслідок цього 5 квітня 1946 було створено оперативну групу «Жешув»⁶⁸³.

⁶⁸³ Chojnecki S., Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszyw»... — S. 138–139.

Діяльність ОГ «Жешув» тривала безперервно від квітня до жовтня 1946 року. Дослідники її діяльності та безпосередні учасники розділяють її діяльність на три етапи. Перший етап — квітень-травень 1946 року — характеризувався участю військ у переселенні українців з паралельним веденням військових дій. На другому етапі — у червні 1946 року — ОГ була задіяна у виконанні суспільно-політичних завдань, насамперед охорони проведення виборів та агітаційно-пропагандистської роботи. У результаті на кінець червня командування підсумувало, що протягом усього часу вдалося ліквідувати 60% польського підпілля і тільки близько 35% особового складу УПА. Хоча й це були завищені дані. Останній, третій, етап — липень — жовтень 1946 року, характеризувався посиленням боротьби з підпіллям та участю в польових роботах. Головне завдання у «боротьбі за збіжжя», як було названо цю акцію, полягало в тому, щоб випередити УПА в зборі урожаю, перешкодивши їй, таким чином, підготувати запаси до зими⁶⁸⁴.

19 квітня 1946 року на підставі наказу командувача оперативної групи «Жешув» командир 9 Дрезденської дивізії піхоти полковник В.Попко наказав своїм підлеглим провести у прискореному темпі виселення українців у повітах Перемишль, Ярослав і Любачув, особливо з районів, найбільш небезпечних з погляду діяльності УПА, тим самим позбавивши їх опорних баз. У квітні 1946 року 9 дивізія проводила також виселення українців — жителів Перемишля. Інформації свідчать, що виселення проходило досить важко, оскільки українська інтелігенція всіма силами ухилялася від нього. Практично половині мешканців вдалося різними способами отримати звільнення і повернутися до своїх будинків і праці⁶⁸⁵. За цих обставин 14, 26, 30 і 40 піхотні полки отримали додатковий наказ завершити виселення українців до 31 травня 1946 року, а 28 піхотний полк у Перемишлі — до 30 квітня 1946 р.⁶⁸⁶ Зокрема, 9 дивізією було виселено на 30 червня 1946 року 146 258 українців⁶⁸⁷, а 8 піхотною дивізією — 130 601 українець⁶⁸⁸.

⁶⁸⁴ Chojnecki S., Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszyw»... — S. 142–148.

⁶⁸⁵ CAW. — IV.510.5.333. — К. 44.

⁶⁸⁶ Ibid. — IV.510.5.337. — К. 209.

⁶⁸⁷ Ibid. — IV.510.5.387. — К. 134.

⁶⁸⁸ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 51.

Акція виселення набрала настільки протиправного характеру, що війська не звертали уваги на місцеву владу, яка протистояла безсистемному виселенню. Унаслідок беззаконня, яке запанувало на цих теренах, під примусове виселення потрапила й частина польського населення. 26 квітня 1946 року начальник Генерального штабу польського війська В. Корчиц у листі до генерала Я. Роткевича звертав його увагу на те, що в повіті Ярослав 26 піхотний полк 9 піхотної дивізії замість переселення українців почав самовільно переселяти поляків з місцевості Чернявка до місцевості Менкіш на залишені українцями господарства. Командир 9 піхотної дивізії полковник В. Попко замість припинення цього свавілля намагався приховати цей факт, переконуючи, що переселення здійснили війська Корпусу внутрішньої безпеки⁶⁸⁹. 30 квітня 1946 року управа гміни Команча звернулася зі скаргою до сяноцького старости на дію військових ОГ «Жешув», які повністю зігнорували звільнення, видані сяноцьким повітовим старостою для українців. При цьому було виселено навіть поляків, а одного з них застрелено. Громаді Команча був даний наказ залишити село, оскільки все село буде спалене, а у всіх будинках розбили вікна та знищили печі⁶⁹⁰. Звертає на себе увагу той факт, що це було чи не єдине лемківське село, якому місцева влада дала дозвіл залишитися з огляду на лояльність мешканців⁶⁹¹. Подібна скарга надійшла також 31 квітня 1946 року до повітового старости в Ярославі від польських селян у справі спалення села Радава. Селяни повідомляли, що 18 квітня 1946 року о 9 годині ранку до села Радава прибули польські і радянські військові частини, які почали спалювати залишені українцями будинки, а згодом на присілках — і будинки польських селян. На заяви мешканців села, що вони палять польські будинки, військові відповіли, щоб вони якнайшвидше втікали з цих будинків, тому що їм дано наказ їх спалити⁶⁹². Щоб уникнути звинувачень у знищенні сіл, військові досить часто переконували своє командування в опорі місцевого населення. Так, в одній із шифрограм оперативної групи «Жешув» від 2 червня 1946 року до начальника Генерального штабу повідомлялося, що 31 травня 18 піхотний полк

⁶⁸⁹ SAW. — IV.501.1/A.613. — К. 147.

⁶⁹⁰ Ibid. — IV.510.5.418. — К. 11.

⁶⁹¹ Переселення поляків та українців 1944–1946...Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — С. 522–524.

⁶⁹² SAW. — IV.510.5.418. — К. 40.

проводив виселення с. Грошув, де натрапив на опір мешканців цього села, внаслідок чого село було спалене⁶⁹³. Хоча в тих умовах мало-ймовірним виглядав супротив беззбройного населення військам.

У травні 1946 року різко погіршилась ситуація на Грубешівщині. Намагаючись прискорити виселення українського населення, війська застосовували методи терору, грабування, насильства, адже майже в кожному селі залишились українсько-польські міщані сім'ї. До сіл, які уникали виселення, війська прибували майже щодня, виловлюючи людей у лісах. На репатріаційних пунктах населенню давали підписувати заяви про добровільний виїзд⁶⁹⁴. Про факти грубого порушення переселення українців почали заявляти й представники польських місцевих органів влади. 28 травня 1946 року заступник старости Горлицького повіту повідомляв Жешувський воєводський комітет, що 20 травня до Горлиць приїхав оперативний батальйон 14 піхотного полку під командуванням поручника Адлера для проведення виселення лемківського населення з сіл Маластів-Пентна та Беднарки. Заступник старости звернувся з проханням до поручника, щоб акція виселення була проведена гуманно з огляду на лояльність населення. Окрім того, під час розмови з'ясувалося, що поручник не мав письмового наказу на проведення операції виселення, у зв'язку з чим командир прикордонної частини не дозволив йому проводити акцію без письмового наказу. Однак батальйон, незважаючи на це, почав прочісувати ліс, виловлюючи людей, а інша частина військових грабувала села. Досить часто військо не дотримувалося виселення за списком, наданим старостом, а переселяло всіх осіб, яких заставало на місці, рвучи на очах посвідчення старости про невиселення окремих українських сімей. За цих обставин заступник старости просив припинити свавілля військ на цій території⁶⁹⁵.

Підтвердженням того, що свавілля з боку військ набрало масового характеру, став наказ заступника начальника Генштабу ВП генерала бригади С. Моссора командувачу ОГ «Жешув» від 9 червня 1946 року про припинення порушення порядку виселення українців. Насамперед йшлося про виселення без документів. Разом з тим зверталася увага, що українське населення було позбавлене можливості забрати продукти і рухоме майно, а залишені ним речі розграбовувалися.

⁶⁹³ CAW. — IV.501.1/A.1017. — К. 129.

⁶⁹⁴ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/90. — Вр.

⁶⁹⁵ Ibid. — MAP, sygn. 115. — К. 147.

Як приклад наводився факт, що з 1 червня 1946 року через КПП пройшло більше 5 тис. українців без відповідних документів⁶⁹⁶.

Аналогічна інформація була направлена 8 червня 1946 року міністром внутрішніх справ СРСР С.Кругловим на ім'я Й.Сталіна, В.Молотова і Л.Берії. У ній йшлося про те, що в результаті активних дій підпілля, спрямованих на стримування організованого виселення, на відрізку 104 прикордонного загону було зафіксовано масовий перехід населення на радянську територію без відповідних документів. Зазначалось, що станом на 5 червня протягом трьох днів кордон перетнуло 4 348 осіб, з яких документи мали тільки 422 особи⁶⁹⁷. Впадає у вічі відмінність висновків про причини цього явища. Зокрема, генерал С.Моссор закликав своїх підлеглих припинити порушення, натомість радянське керівництво вбачало причину в терорі українського підпілля. Подібні випадки були непоодинокі. Так, 6 липня 1946 року М.Хрущов також отримав інформацію, що в районі с. Волосате Закарпатської області з польського боку державний кордон самовільно перейшли більше 1 500 українців⁶⁹⁸. Наведені факти ставлять під сумнів реальність остаточної цифри про кількість переселених українців.

У середині травня 1946 року в окремих повітах, зокрема Перемишльському, Ярославському, Сяноцькому та інших, керівники українських і польських районних евакуаційних комісії, а також командири військових частин почали складати заключні протоколи⁶⁹⁹. Саме в цей період польська офіційна преса повідомляла, що з початку травня 1946 року розпочалася посилена репатріація українців до СРСР. Протягом останніх тижнів з Любачувського, Ярославського, Перемишльського, Сяноцького і Ліського повітів виїхало близько 70% українського населення⁷⁰⁰. Зважаючи на швидкі темпи переселення в травні 1946 року, у польській пресі розпочалась агітація польського населення переселятися на території, залишені українцями. Пропагандисти розхвалювали залишені українцями господарства. Одна з газет писала: «Залишені українцями господарства повинні бути якнайскоріше зайняті новими переселенцями.

⁶⁹⁶ SAW. — IV.510.5.335. — К. 170.

⁶⁹⁷ Teczka specjalna J.W.Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946... — S. 504.

⁶⁹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3952. — Арк. 18.

⁶⁹⁹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 2... — S. 139–140, 142–143, 168–169.

⁷⁰⁰ Wyjazd Ukraińców na Wschód // Rzeczpospolita. — 15 maja. — 1946.

Гарні, накриті бляхою хати, господарські будівлі, знаряддя — все це є на місці, нічого не бракує, тільки рук до праці. Поля засіяні і навіть овочі і картопля засаджені. Все це чекає на нових господарів. Земля є надзвичайно доброю, відомий грубешівський чорнозем»⁷⁰¹. Польська преса повідомляла, що у зв'язку із закінченням репатріації українців до СРСР, у Грубешівському, Влодавському, Томашувському, Холмському і Білгорайському повітах залишились до заселення селянські господарства площею близько 80 тис. га. Вже восени 1946 року на цих територіях було заплановано провести осадництво, яке в першу чергу мало охопити 2 476 колишніх українських господарств, у яких збереглись будинки і господарські приміщення. Всі інші господарства планувалось колонізувати навесні 1947 року. Планувалося, що в них буде розселене польське населення з перенаселених повітів Люблінщини — Пулав, Замостя, Томашова і Любліна⁷⁰².

У згаданих повітах військові активізували примусове виселення українських та мішаних сімей, позбавляючи їх власного майна. 4 червня 1946 року головний представник уряду УРСР з питань евакуації М.Ромашенко у листі до свого візаві Й.Беднажа піддав різкій критиці дії польської сторони, вважаючи, що протиправні дії місцевої влади спільно з командирами військових частин могли призвести до посилення негативних настроїв українського населення і зриву переселення⁷⁰³. 11 червня 1946 року командування ОГ «Жешув» направило на ім'я головного уповноваженого з евакуації М.Ромашенка роз'яснення, підкреслюючи необґрунтованість звинувачень на його адресу, оскільки виселення українців проводиться на підставі даних адміністративної влади. Цікавим у цьому документі є опис процедури виселення. Підрозділ, який проводив виселення, спочатку убезпечував місцевість від нападу УПА, після чого офіцер зачитував список тих, кого виселяють, і оголошував час, необхідний для збору (3–5 годин), але терміни все ж таки досить часто продовжувались⁷⁰⁴. Військові відмежовувалися від участі у розкраданні залишеного майна, підкреслюючи, що залишене майно постійно знищувалося і спалювалося УПА⁷⁰⁵.

⁷⁰¹ Zaludnić szybko ziemie hrubieszowskie // Sztandar Ludu. — 4 kwietnia. — 1946.

⁷⁰² Przejmujemy gospodarstwa poukraińskie // Rzeczpospolita. — 2 września. — 1946.

⁷⁰³ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 2... — S. 193.

⁷⁰⁴ SAW. — IV.501.1/A.628. — K. 24.

⁷⁰⁵ Ibid. — IV.501.1/A.628. — K. 25; IV.510.5.336. — K. 283–284.

Механізми виселення розкриває також інформація штабу 8 Дрезденської дивізії піхоти до командуючого оперативною групою «Жешув» від 20 червня 1946 року про результати переселення у смуги розташування 8 дивізії за період від 24.08.1945 року до 20.06.1946 року. На початку переселенської акції ціла смуга розташування 8 піхотної дивізії була поділена на райони, у яких всі полки і окремі підрозділи дивізії проводили виселення українців у повітах Кросно, Ясло, Бжозув, Сянок, Ліско і Горлиці (див. табл.)⁷⁰⁶.

Повіт	Заплановано виселити		Виселено	
	Сімей	Осіб	Сімей	Осіб
Сянок	11 222	49 731	9 465	40 681
Кросно	3 223	12 196	3 142	11 815
Бжозув	2 564	10 406	479	1 752
Ліско	9 425	40 175	7 066	31 605
Ясло	208	777	37	106
Горлиці	3 987	17 316	3 596	15 023
Разом	32 629	129 601	23 785	100 982

За 10 днів до офіційного завершення переселення у коментарях до таблиці командування дивізії уточнювало, що подані вище цифри підлягатимуть змінам, оскільки «акція переселення триває (виловлювання родин у лісах)». Повідомлялось також про те, що в повіті Ясло 19 батальйон саперів продовжував пошуки українців, які записалися на переселення⁷⁰⁷. Серед згаданих повітів найбільша кількість українського населення зосереджувалася в Сяноцькому і Ліському повітах. Ці ж повіти були й найбільшими центрами зосередження УПА, яка проводила диверсійну та агітаційну роботу з метою перешкодити переселенню⁷⁰⁸.

Вже станом на 10 червня 1946 року оперативна група «Жешув» виселила з повітів Сянок, Кросно, Ліско, Горлиці, Жешув, Ясло, Бжозув 91 907 українців, залишивши 14 393 осіб як членів мішаних сімей; до лісу або в західні воеводства втекло 3 688 осіб⁷⁰⁹. З повітів Перемишль, Ярослав, Любачув, Пшеворськ і Ланьцут було

⁷⁰⁶ САВ. IV.521.8.55. — К. 177–178.

⁷⁰⁷ Ibid. — К. 178.

⁷⁰⁸ Ibid. — К. 177.

⁷⁰⁹ Ibid. — IV.510.5.336. — Вр.

виселено 139 620 українців, 12 270 залишилися як мішані сім'ї, втекли 1 734 особи⁷¹⁰. За даними командування Любельського військового округу, станом на 17 червня 1946 року з Любельського воєводства було виселено 34 073 сім'ї (128 367 осіб)⁷¹¹.

13 липня 1946 року оперативна група «Жешув» відвітувала про переселення українців. Загалом було виселено 249 781 особу, залишено 7 214 мішаних сімей, у нафтовій промисловості залишили 680 осіб, 9 449 українців втекли в ліс або виїхали на захід⁷¹². Унаслідок проведених тільки 8 піхотною дивізією операцій за період з серпня 1945 року до 30 червня 1946 року УПА втратила близько 723 вбитими, а 251 чол. потрапили в полон. Впадає у вічі той факт, що втрати польського підпілля склали 11 убитих і 47 полонених. Втрати ж дивізії склали 110 убитих, 119 поранених та понад 48 зниклих безвісті⁷¹³.

Оцінюючи операцію виселення в Жешувському воєводстві, командування ОГ «Жешув» інформувало Генштаб ВП, що акція зіткнулася із серйозними труднощами. Серед труднощів індивідуального характеру виділявся опір українського населення переселенню, зумовлений небажанням покидати рідні місця. Головним аргументом українців проти виселення був запис про добровільний характер переселення. Мали місце численні випадки самовільного виїзду з місця проживання до інших місцевостей того ж повіту або ж у західні воєводства, а також втечі до лісу та вступ до УПА (молоді чоловіки). Відбувалися також добровільні виїзди до СРСР без реєстрації в репатріаційних комісіях. Серед колективної протидії виселенню військове командування виділяло пропаганду і терор УПА, напади на репатріаційні комісії і конвої, а також саботаж і диверсії. Цікавим було спостереження про відсутність співпраці з боку польського населення у викритті і демаскуванні українців, які використовували нелегальні документи або перебували без реєстрації. Траплялися випадки звільнення українців від переселення; їх могли забирати зі збірного пункту, а часто навіть з вагонів на підставі різних наказів представників польської адміністративної влади. Оскільки ці факти стосувались в основному заможних пе-

⁷¹⁰ SAW. — IV.510.5.336. — Вр.

⁷¹¹ Repatriacja czy deportacja....Dokumenty. — Tom 2... — S. 218.

⁷¹² Ibid. — S. 260.

⁷¹³ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 60.

реселенців, переважно із міст, це викликало у влади підозри у хабарництва⁷¹⁴.

Командування ОГ пропонувало для завершення переселення остаточно визначити критерій оцінки «мішаних сімей», «лояльних», перехрещених українців тощо. У цьому контексті пропонувалося зробити перевірку населення, яке залишилося, і у випадку викриття нелегалів вивести їх за кордон. Рекомендувалося також притягнути до відповідальності за зловживання представників місцевих адміністрацій, які їм у цьому допомогли⁷¹⁵.

6 липня 1946 року штаб Краківського військового округу звітував Генштабу ВП також про переселення лемків з території Краківського воєводства. У зв'язку з наближенням термінів закінчення переселення Генштаб дав наказ до 1 червня 1946 року переселити з Краківського воєводства всіх українців, залишивши тільки окремі сім'ї. Командування акцентувало увагу на тому, що в другій фазі до переселення українців у Краківському воєводстві приступили війська⁷¹⁶. Цікавим є факт, що військові вбачали одну з найбільших перешкод, яка сповільнювала переселення, у неприхильному ставленні до акції цивільної влади, зокрема повітових старост, солтисів, вїтїв. Військові вважали, що саме внаслідок їхньої діяльності ця акція була зірвана. Для підтвердження такого висновку наводились дані, що в одному з населених пунктів замість запропонованих до переселення 2 570 осіб фактично залишилося тільки 1 400, оскільки решту місцева влада звільнила, часто забираючи зі станцій. Наводився приклад, коли з 1 040 українців, які знаходились на станції під вартою для відправлення, залишилось тільки 400, тому що всі інші були звільнені місцевою владою. Ті ж 400 осіб, які залишилися, відмовились підписувати документи про добровільний виїзд⁷¹⁷.

Показово, що радянське керівництво також звертало увагу на протидію окремих повітових старост переселенню українців. Так, 18 квітня 1946 року головний уповноважений уряду УРСР з евакуації М.Ромашенко через дипломатичні канали інформував свого польського візаві В.Вольського, що повітовий староста Новосончівського повіту Лабус не виконував двосторонніх угод з питань репатріації. Повітовий староста вважав, що евакуації повинні підлягати

⁷¹⁴ САУ. — IV.510.5.343. — К. 136.

⁷¹⁵ Ibid. — К. 137.

⁷¹⁶ Ibid. — IV.510.5.372. — К. 2.

⁷¹⁷ Ibid. — К. 3.

не всі українці, а тільки ті з них, які займалися бандитизмом, співпрацювали з німцями та були нелояльними до польської влади. Лабус також висловлювався проти виселення лемків, вважаючи їх поляками. Окрім того, старостою було паралізовано проведення в повіті операцій, які здійснювались військами у боротьбі зі збройним підпіллям у Перемишльському, Томашувському, Грубешівському та інших повітах. З подібним неприхильним ставленням повітового старости до евакуації радянські уповноваженні зіткнулися в Горлицькому повіті⁷¹⁸. Незважаючи на те, що Люблінська угода чітко визначала, що русини також входять у перелік переселенців, староста Горлицького повіту вважав, що русини (лемки) не підлягають евакуації⁷¹⁹.

За результатами проведеної акції військові зробили висновок, що лояльне населення (мішані сім'ї), до якого місцева влада не мала застережень, можна залишити на місці в невеликій кількості. Натомість українське населення (лемків) «необхідно однозначно виселити окремими сім'ями, а не групами на західні території, де з часом це населення асимілюється»⁷²⁰. Зі свого боку лемківське населення у різний спосіб намагалось уникнути виселення. Досить часто як аргумент проти виселення використовувався запис, що в Люблінській угоді не було виділено окремо лемків, а згадано про русинів. Лемки, які не мали наміру покидати свій дім, переконували, що вони походять від шведів і навіть від татар, тільки щоб їх не ототожнювали з українцями⁷²¹.

К. Керстен звертає увагу на те, що в стадії примусового переселення бралась до уваги національність, яка була записана в особистих документах. Як відомо, українці в період окупації мали інші «кеннкарти», ніж поляки. У деяких випадках у чиновників виникали сумніви, і необхідно було навіть втручання В. Гомулки, згідно з дорученням якого у квітні 1946 року було стримано переселення лемків. Представники уряду з питань репатріації українського населення звернулися навіть до польської Академії вміння з проханням висловити думку про національну належність лемків, на що їм була дана відповідь, що у період окупації німці намагалися створити окрему національність на зразок «Goralenvolku», а коли

⁷¹⁸ AMSZ. — Z. 6, w. 32, t. 501. — K. 5.

⁷¹⁹ Ibid. — K. 6.

⁷²⁰ CAW. — IV.510.5.372. — K. 4.

⁷²¹ Repatriacja czy deportacja... Dokumenty. — Tom 2... — S. 58.

їм цього не вдалося зробити, всі лемки були визнані українцями⁷²². Коментуючи цю подію, польський дослідник К. Пудло відзначив, що якщо навіть із рішенням В. Гомулки справдилися очікування лемків, то з упевненістю можна говорити про його запізнілість, оскільки воно було прийняте в кінцевій фазі виселення. На той час понад 75% лемків вже було розселено в Тернопільській, Львівській та Станіславській областях⁷²³. Всього з Люблінського, Жешувського і Краківського воєводств до УРСР було переселено близько 70–80 тис. лемків⁷²⁴.

Серед багатьох обіцянок, які мали забезпечити переселенцям «безболісний» переїзд, Люблінською угодою (розділи III — VI) гарантувалось також повернення переселенцям сільськогосподарських продуктів, надання кредитів та порядок вивезення майна⁷²⁵. Саме гарантії матеріально-побутового облаштування переселенців були одним із аргументів, який на початковому етапі сприяв виїзду в УРСР. Але радянські органи влади від самого початку грубо порушували взяті на себе зобов'язання. В одній із довідок про хід виконання Люблінської угоди, датованій 30 серпня 1945 року, повідомлялося, що для розрахунків з прибулим у східні області українським населенням уряд УРСР звернувся з клопотанням до уряду СРСР дати дозвіл на відшкодування переселенцям зерном за кожний гектар залишеного посіву з державних фондів у розмірі 50% середньо встановленого рівня урожайності з гектара у повіті⁷²⁶. Тим, які здали свої продукти і худобу Червоній армії, поверталось все, але, незважаючи на те, що повернення зернових, хоч і наполовину, проводилось своєчасно, заборгованість переселенцям по картоплі становила на 1 серпня 1945 року 15 577 тон⁷²⁷.

Подібна ситуація була і з кредитуванням переселенців. Відповідно до Угоди передбачалось надання кредитів для переселенців у розмірі 5000 крб. на одне господарство терміном на 5 років. У зв'язку з цим на 1 вересня 1945 року для переселених господарств необхідно було виділити кредит на загальну суму в 278,8 млн. крб.,

⁷²² Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w... — S. 27.

⁷²³ Pudlo K. Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)... — S. 357.

⁷²⁴ Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji... — S. 93–94.

⁷²⁵ Депортації. Документи, матеріали, спогади. Т. 2... — С. 300–304.

⁷²⁶ ЦДАВОВУУ. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 12.

⁷²⁷ Там само. — Спр. 37. — Арк. 16.

натомість затверджені ліміти становили тільки 100,0 млн. крб., а в дійсності переселенцям було видано кредитів на суму 32,522 млн. крб.⁷²⁸

У той же час Радянський Союз сподівався на отримання додаткових прибутків від репатріації за рахунок самих переселенців. В одній із доповідних акцентувалось на тому, що переселені лемки мають великі родини в США, які прагнуть надати їм допомогу. У зв'язку з цим лемкам було запропоновано отримати від 100 до 400 дол. США, а навіть і більше за умови, якщо вони погодяться їх одержувати в обмін на радянські карбованці та товари по доступних цінах. Продумувалося також питання організації у США кампанії допомоги лемкам-переселенцям сільськогосподарськими машинами, реманентом, обладнанням для лікарень тощо⁷²⁹. З цією метою радянські органи організували в серпні — вересні 1946 року трижневу поїздку колишнього редактора газети «Карпатська Русь» (орган Лемківського союзу в США) Д. Вислоцького по місцях проживання лемків. Одним із завдань цієї поїздки була також і спроба використати газету «Карпатська Русь» для протидії українським еміграційним виданням у США і Канаді, які описували жакливі картини з життя переселених українців. Цікаво, що радянські представники, які супроводжували Д. Вислоцького, і самі були вражені важкими умовами проживання лемків, описуючи численні випадки, коли члени родин були розкидані по різних селах області. Напевно, чи не вперше урядовці звернули увагу на те, що при розселенні лемків зовсім не були враховані природно-кліматичні умови, коли людей, які проживали в гірській місцевості, переселили в степові райони зі спекотним кліматом⁷³⁰. Незважаючи на спроби СРСР «розжалобити» американських лемків з метою отримання додаткових валютних надходжень, кампанія надання допомоги лемкам-переселенцям завершилась невдало.

Однією з найбільших проблем, з якою зустрілися переселенці, стало житлове питання. Можна уявити емоційний стан людей, які залишили власні обжиті оселі і були змушені місяцями мешкати у непристосованих приміщеннях. Згідно з офіційними даними, станом на лютий 1946 року в Сумській області не була влаштована на постійне місце проживання жодна переселенська сім'я. Наводився

⁷²⁸ ЦДАВОВУУ. — Ф. 4626. — Оп.1. — Спр. 9. — Арк. 17.

⁷²⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2605. — Арк. 77–78.

⁷³⁰ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи... — С. 330–331.

приклад, що в одному з колгоспів Глухівського району 6 сімей (22 особи різного віку) були розміщені в колгоспному будинку, який мав тільки три кімнати, з яких дві були прохідні. При цьому колгосп мав можливість розселити репатріантів, але надав приміщення стороннім особам. Не проводилися також з переселенцями й жодні розрахунки за залишене майно і збіжжя. З'ясувалося, що розіслане 3 серпня 1945 року розпорядження наркомфіна УРСР про порядок розрахунків пролежало без уваги місцевої влади п'ять місяців, до часу початку перевірки⁷³¹. У Ворошиловградській області, куди до квітня 1946 року було переселено 1 348 сімей, взаєморозрахунки були проведені тільки з 125 господарствами⁷³². Відповідно до директив центральних органів, у першому півріччі 1946 року місцева влада повинна була забезпечити переселенців будинками. Проте у Ворошиловградській області із запланованих 1 844 будинків було здано 125, у Дніпропетровській — з 5 218 збудовано тільки 75 та розпочато будову 306, а у Запорізькій — з 6 757 було закінчено 78 та розпочато 315 будинків⁷³³.

Вже після офіційного завершення репатріації, 6 серпня 1946 року міністр державної безпеки СРСР В.Абакумов інформував Л. Берію про те, що з прибулих у Кіровоградську область 2 210 сімей житло отримали тільки 111 сімей, всі інші були розселені по 2–3 сім'ї в будинках колгоспників. У Полтавській області з 1 749 сімей окремим житлом було забезпечено тільки 648 сімей, всі ж інші жили в непристосованих приміщеннях. Переселенцям не вистачало одягу, внаслідок чого діти не ходили до школи, а дорослі не виходили на роботу⁷³⁴. Мали місце випадки, коли репатріанти отримували у колгоспах за трудовень від 35 до 200 грамів хліба⁷³⁵.

Непоодинокими були випадки, коли переселенців, які тільки налагоджували свій побут, знову примушували переїжджати на нове місце. Зокрема, 25 серпня 1945 року нарком внутрішніх справ УРСР В.Ряний зобов'язав РНК УРСР здійснити поновне переселення репатріантів у Волинській та Львівській областях, оскільки їх розселили в п'ятдесятикілометровій прикордонній зоні, що

⁷³¹ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи... — С. 290–291, 294.

⁷³² Там само. — С. 302, 307.

⁷³³ Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини... — С. 83.

⁷³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2606. — Арк. 96.

⁷³⁵ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 72.

суперечило наказу Л. Берії. На той час у недозволеній зоні Волинської області вже було розселено 389 сімей, а у Львівській — 535⁷³⁶.

Усе це не могло не викликати незадоволення репатріантів, яким радянська влада, заохочуючи до переселення, обіцяла належні умови для проживання на новому місці. Згідно з соціологічними дослідженнями Г. Щерби, на відсутність належних умов життя на новому місці поселення вказували 84,2% опитаних переселенців. І тільки 26,8% з числа опитаних переселенців змогли влаштуватися на роботу за спеціальністю⁷³⁷.

Саме важкі матеріально-побутові умови, з якими переселенці зіткнулися з перших днів, змушували їх шукати шляхи до повернення. Вже в липні 1945 року органи НКВС повідомляли про затримання при пересуванні на захід груп переселенців від 7 до 99 осіб з Миколаївської області⁷³⁸. У наступні місяці це явище набрало масового характеру. 30 жовтня 1945 року МЗС УРСР отримало інформацію, що близько 3 тис. українців, переселених з Польщі у східні області України, повернулися в західні області⁷³⁹. Згідно з офіційними даними, з кінця 1945 року до 15 липня 1946 року в західні області виїхало із Запорізької області близько 1 700 сімей переселенців, з Миколаївської — 1 500 і з Кіровоградської — 1 160⁷⁴⁰. Однак, незважаючи на масове повернення зі східних областей, загальна географія переселення не змінилась. 12 липня 1945 року М. Підгорний інформував секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, що в східні області УРСР виїхало 36 999 сімей, а в західні — 17 890 сімей⁷⁴¹.

Переселенці намагалися також повернутися й до Польщі. 15 грудня 1945 року на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка була направлена інформація, у якій повідомлялося, що в Рава-Руське представництво звернулося 16 українців, які були переселені в Одеську область, з проханням повернутися до Польщі. За сприяння польського уповноваженого Родака вони намагалися отримати евакуаційні листи на виїзд до Польщі. Усі переселенці були затримані і направлені в районні відділи НКВС для перевірки.

⁷³⁶ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи... — С. 288.

⁷³⁷ Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40 роках... — С. 964.

⁷³⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — С. 277.

⁷³⁹ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 72.

⁷⁴⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2606. — Арк. 98.

⁷⁴¹ Там само. — Спр. 1470. — Арк. 209.

Такі випадки були непоодинокі і відновувалися в інших представництвах з переселення. У зв'язку з цим були дані вказівки усім представництвам не реєструвати і не видавати еваколисти українцям, яких було переселено з Польщі⁷⁴². У березні 1946 року прикордонним військам НКВС СРСР було черговий раз дано наказ здійснити заходи з метою призупинення переходу кордону українським населенням, яке раніше було евакуйоване з Польщі в УРСР⁷⁴³.

Але спроби повернення до Польщі не припинялися й після завершення репатріації. 4 червня 1947 року, у розпал операції «Вісла», міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов інформував Л.Кагановича, що з 29 квітня до 11 травня прикордонні війська СРСР затримали 155 українських сімей (666 чол.), які мали намір повернутися до Польщі⁷⁴⁴. За іншими офіційними даними з березня до 10 травня 1947 року прикордонні війська затримали 1 044 українських переселенців⁷⁴⁵. Зверталася увага на те, що в 1946 і на початку 1947 року було затримано тільки 408 осіб цієї категорії⁷⁴⁶.

Органи влади з обох боків кордону намагалися протидіяти нелегальному поверненню українських сімей. З кінця жовтня 1945 року переселенцям почали забороняти кількаразові переходи кордону з метою вивезення свого майна, що порушувало пункт 7 про можливість дворазового переходу кордону⁷⁴⁷.

Зі свого боку Міністерство громадської адміністрації Польщі видало розпорядження від 31 грудня 1945 року, у якому роз'яснювало, що репатрійовані до УРСР українці, які нелегально перетнули кордон або за допомогою фальшивих документів приїжджали разом з репатрійованим польським населенням з УРСР, повинні розцінюватися як іноземці, що нелегально перетнули державний кордон Польщі. У зв'язку з цим наказувалося усіх українців, що нелегально перетнули кордон, затримувати і передавати у розпорядження компетентних радянських органів як втікачів з СРСР⁷⁴⁸. Міністерство громадської адміністрації Польщі також інформувало воевод, що Угода має запис про добровільність виїзду. На підставі

⁷⁴² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1472. — Арк. 233.

⁷⁴³ Там само. — Спр. 2604. — Арк. 54.

⁷⁴⁴ Там само. — Спр. 4352. — Арк. 86.

⁷⁴⁵ Там само. — Арк. 97.

⁷⁴⁶ Там само. — Арк. 86.

⁷⁴⁷ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 72.

⁷⁴⁸ ААН. — MAP, sygn. 784. — Str. 25.

цього давалось зрозуміти, що в будь-якому випадку українець добровільно відмовився від польського громадянства. Окрім того, наказувалось при передачі втікачів звертати увагу компетентних радянських органів на те, що передані українці розповсюджували неправдиву інформацію про життя в СРСР⁷⁴⁹.

27 вересня 1946 року люблінський воєвода звертав увагу МГА Польщі на численні факти як легального, разом з польськими репатріантами, так і нелегального повернення виселених українців. Але місцеву адміністрацію шокував той факт, що радянські органи влади не хотіли приймати таких біженців, а при одній з передач українців-нелегалів компетентні радянські органи в Бресті відправили транспорт з українцями назад до Польщі⁷⁵⁰.

Окремим українським сім'ям все ж вдавалося нелегально повернутися до Польщі, що впливало на сповільнення темпів переселення, оскільки вони розповідали про реалії життя в СРСР. У січні 1946 року секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко отримував інформації, що переселенці, які нелегально повернулися, ідуть в УПА і проводять серед населення антирадянську агітацію. Внаслідок цього українці під будь-яким приводом відмовлялися виїжджати в Україну⁷⁵¹. Саме в цей період почала вирівнюватися ситуація з переселення в західні області. Зокрема, на 1 січня 1946 року в східні області від'їхало 161 647 осіб, а в західні — вже 159 574⁷⁵².

У загальному хаосі були створені умови для хабарництва та шахрайства. У квітні 1947 року Раднарком УРСР провів перевірку Управління у справах евакуації, підготувавши звіт, який викрив масову підробку документів на місцях. За результатами перевірки було виявлено підробку 524 описів майна на суму 3753,4 тис. крб. і актів накладних на 7 546 центнерів зерна та 709 центнерів картоплі. Природно, що найбільше підробок було виявлено у Львівській, Дрогобицькій і Тернопільській областях, оскільки там зосереджувався найбільший житловий фонд після виселених поляків⁷⁵³.

Згідно з неповними даними, за підробленими документами було видано грошей на суму 8,5 млн. крб. та 2 341 тонн зерна. Тільки у шести районах Волинської області було розкрадено майно пере-

⁷⁴⁹ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/15. — Str. 13.

⁷⁵⁰ Ibid. — MAP, sygn. 301. — Str. 260–261.

⁷⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2604. — Арк. 19.

⁷⁵² Там само. — Арк. 16.

⁷⁵³ ЦДАВОВУУ. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 2.

селенського фонду на суму 3 400 тис. крб.⁷⁵⁴ У Рожищанському районі Волинської області мав місце факт, коли в переселенців, які були звільнені від обов'язкових поставок, забирали зерно. Подібні факти мали місце в багатьох селах району⁷⁵⁵.

Комісія визнала, що у Волинській області не була виконана постанова Раднаркому УРСР і ЦК ВКП(б)У про господарське облаштування переселенців. Закріплення будинків за переселенцями та проведення взаєморозрахунків проходили незадовільно. Не було також детального обліку кількості мешканців⁷⁵⁶. Аналогічна ситуація мала місце і в Дрогобицькій області. Зокрема, у Самбірському, Дрогобицькому і Стрийському районах не було конкретних даних про кількість сімей переселенців⁷⁵⁷. Тільки у Стрийському районі було змарновано 182 житлові будинки, залишені поляками. При продажі житла свідомо занижувалась вартість будинків до 200–300 крб., у той час коли їхня реальна ціна становила від 3 тис. до 15 тис. крб.⁷⁵⁸ У Рівненській області більше 500 будинків, залишених поляками, були використані не за призначенням⁷⁵⁹.

Факти свідчать, що радянський уряд не дотримав узятих на себе зобов'язань стосовно переселенців. Українці, які прибули на нові місця поселення, зіткнулися не тільки з важкими матеріально-побутовими умовами, але й з бюрократією та хабарництвом, які ще більше ускладнювали їхнє життя. Безвихідна ситуація, у якій опинилася більша частина переселенців, особливо у східних областях України, змусила їх до нелегального повернення в західні області та до Польщі, що викликало хвилю репресій з боку радянських та польських каральних органів.

У звіті радянські урядовці дійшли до висновку, що переселення протягом всього часу проходило досить інтенсивно, за виключенням грудня 1945 року, січня і лютого 1946 року, коли спостерігалось значне послаблення роботи. Особливо ефективною оцінювалася робота в травні і червні 1946 року, коли було досягнуто рекордної цифри евакуації, відповідно 62 655 та 36 901 особи⁷⁶⁰. Періоди, коли

⁷⁵⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5165. — Арк. 125–126.

⁷⁵⁵ ЦДАВОВУУ. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 10.

⁷⁵⁶ Там само. — Арк. 11.

⁷⁵⁷ Там само. — Арк. 25.

⁷⁵⁸ Там само. — Арк. 27.

⁷⁵⁹ Там само.

⁷⁶⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 28.

в евакуацію втручалися війська, урядовці називали у звіті «періодами, коли застій змінювався інтенсивною роботою». Так, наприклад, у Грубешівському районі з серпня 1945 до травня 1946 року було евакуйовано тільки 913 сімей, а потім у травні «цей застій припинився» і за один місяць було евакуйовано 5 052 сім'ї (19 849 осіб), а потім у червні ще 2 717 господарств (10 752 особи). У Володавському районі від 1 серпня 1945 року до 1 червня 1946 року було евакуйовано тільки 346 сімей, а в червні 1946 року, коли «подолали причини застою», було евакуйовано 3 951 сім'ю (13 629 осіб). Довготривалі періоди повільної евакуації українського населення з окремих повітів у звіті пояснювалися контролем цих територій з боку українського та польського підпілля, які залякували населення, перешкоджаючи евакуації⁷⁶¹.

Цинічно виглядали висновки звіту, які стверджували, що добровільний характер евакуації підтверджувався тим, що більшість населення звернулося до уповноваженого з письмовою заявою про бажання евакуюватися і тільки незначна кількість — з усною. Всього було отримано заяв про бажання евакуюватися від 123 156 господарств, у яких нараховувалося 485 764 особи. З числа тих, які подали заяви, не було переселено внаслідок відмови тільки 534 сім'ї або 2 884 особи⁷⁶².

Чиновники переконували, що розселення переселенців по областях не перевищувало квоти, визначеної планом розселення, за виключенням Львівської, Тернопільської та Станіславської областей, де прослідкувалося незначне перевищення кількості направлених сімей. Пояснювалося це тим, що інформації про призупинення направлень у ці області були отримані тоді, коли ешелони з переселенцями знаходились на шляху до місця призначення⁷⁶³.

Із Західної України до Польщі було переселено 237 093 польських селян (38,22%), 100 701 робітників (16,23%), 62 658 ремісників (10,10%), 172 322 працівники розумової праці (27,78%), 2 611 учителів (0,42%) та 4 415 працівників служби охорони здоров'я (0,71%)⁷⁶⁴. У 1944 році з УРСР виїхало до Польщі 117 212 поляків, у 1945 — 511 877 осіб, а в 1946 — 158 435⁷⁶⁵.

⁷⁶¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 29.

⁷⁶² Там само. — Арк. 31–32.

⁷⁶³ Там само. — Арк. 34.

⁷⁶⁴ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948... — S. 141.

⁷⁶⁵ Ibid. — S. 134.

Після закінчення репатріації та підписання ліквідаційних протоколів на території СРСР залишилося ще близько 680 тис. поляків. З них понад 50 тис. в Україні, 250 тис. у Білорусі та 300 тис. у Литві⁷⁶⁶.

Що стосується характеру переселення, то архівні матеріали переконливо доводять усю складність і неоднозначність цього процесу. Зініційоване частиною українського населення Польщі як добровільне бажання і саме так задеклароване в угоді між УРСР і ПКНВ, згодом переселення перетворилося в примусово-обов'язкове, набираючи виразних депортаційних ознак.

Етнополітична ситуація на українсько-польському пограниччі після входження радянських військ сприяла проведенню добровільної переселенської акції, оскільки як українське, так і польське населення було виснажене від кількох років напруженої боротьби на національному ґрунті, коли ціна життя залежала від належності до конкретної нації. Водночас переважна більшість населення все ж сподівалась на нормалізацію ситуації внаслідок перспективи завершення війни, а тому не бачила свого майбутнього у переселенні. Згадана позиція суперечила баченню обох комуністичних урядів, які намагались ліквідувати національне питання у своїх країнах шляхом виселення національних меншин. Саме цим пояснюється здивованість і роздратування кремлівського керівництва на початковому етапі переселення у зв'язку із зупиненням добровільного подання заяв переселенцями. Спроби ж Москви і Варшави «стимулювати» переселенців до виїзду шляхом арештів і провокацій також не дали очікуваних результатів. За тих обставин було використано війська, які провели класичну депортацію населення.

Отже, Люблінська угода 1944 року зумовлювалася політико-стратегічними реаліями Другої світової війни і була спробою розв'язання складних територіальних, міжнаціональних, ідеологічних проблем методами, властивими тоталітарній системі.

⁷⁶⁶ Ibid. — S. 47.

Розділ IV. ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В ХОДІ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

Українсько-польське «велике переселення народів», яке завершилось у 1946 році і внаслідок якого, здебільшого під примусом, було переселено понад мільйон українців і поляків, тільки частково вирішило поставлені завдання. З обох боків кордону надалі залишалися десятки тисяч українців і поляків, яким вдалося уникнути переселення. Для кремлівського керівництва проблема залишених поляків вже не мала такого гострого значення, оскільки протягом перших повоєнних років радянському репресивному апарату вдалося повністю ліквідувати польське підпілля, а розчинене в українському середовищі польське населення, перебуваючи під постійним страхом репресій з боку НКВС, вже не складало реальної загрози для тоталітарної системи.

Дещо по-іншому виглядала ситуація з польського боку кордону. Незважаючи на примусовий характер репатріації стосовно українського населення, на території південно-східних воєводств Польщі залишалися значні осередки з українським та змішаним населенням, яке в окремих районах кількісно домінувало над польським. Проблему ускладнювала й діяльність хоча вже не настільки сильного, але все ж розгалуженого українського підпілля. Природно, що УПА спиралася на українське населення, отримуючи від нього різнобічну підтримку. Зважаючи на це, польське комуністичне керівництво не могло миритися з існуючим станом речей, оскільки нестабільна політична ситуація на південному сході держави стояла на перешкоді реалізації програми побудови мононаціональної держави. Цю ідею підтримував і Й.Сталін. Під час Потсдамської конференції він заявив, що «Польща повинна стати державою без національних меншин»⁷⁶⁷.

На це також накладались настроєне ставлення до влади більшості польського суспільства та опір польського підпілля, що не давали можливості зміцнювати комуністичну владу на місцях.

⁷⁶⁷ Цит. за: Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов... — С. 140.

Слід погодитися з польським дослідником Б.Бобусею, який вважає, що в тих умовах до влади прийшли сили, які не мали громадської підтримки. Вони розпочали заміну пропагованої раніше концепції багатонаціональної Польщі в кордонах Ягеллонів на п'ястівську ідею — національно єдиної держави, що, у свою чергу, давало шанс об'єднання і здобуття прихильності суспільства до нових сил, які керували країною⁷⁶⁸.

Прагнення до побудови мононаціональної держави було визначальним у національній політиці польського комуністичного уряду. Водночас слід зауважити, що радикальний підхід у вирішенні українського питання був притаманний і польським політичним силам, які виступали проти комуністичної влади. Ще в серпні 1943 року свою позицію в українському питанні деталізувала спільна комісія Польської соціалістичної партії, Польської селянської партії, Національної партії та Партії праці обшару АК «Львів». На думку лідерів Національної партії та Партії праці, у період нормалізації міжнародної ситуації необхідно було б провести переселення українського сільського та міського населення на територію центральної і західної Польщі та підтримати еміграцію українців за кордон. Водночас підкреслювалася необхідність перешкоджати організованому поселенню українства в Чехо-Словаччині, оскільки це могло б призвести до негативних наслідків⁷⁶⁹.

У 1945 році найбільш складною проблемою тодішнього польського уряду в національному питанні було проведення швидкої депортації німецького населення з територій, які Польща отримала як компенсацію за втрачені східні землі. Саме в цьому контексті В.Гомулка говорив: «Принцип, яким ми повинні керуватися, — це очищення території від німців, будівництво національної держави»⁷⁷⁰. Стосовно українців питання ще так гостро не стояло, оскільки тривала репатріація і були сподівання на її результативне завершення. Окремі спроби призупинити повернення польських громадян українського походження до Польщі були здійснені у другій половині 1946 року, коли провели верифікацію польських біженців на заході. За її результатами кордони Польщі були закриті для

⁷⁶⁸ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła»... — S. 213.

⁷⁶⁹ Miśiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... Dokumenty... — S. 161.

⁷⁷⁰ Цит. за: Dmitrów E. Przymusowe wysiedlenie Niemców w polskiej opinii publicznej 1945–1948 // Kompleks wypędzenia. — Kraków: Wydawnictwo Znak, 1998. — S. 119.

польських громадян німецького та українського походження. Ще раніше, у грудні 1945 року, близько 5 тис. українців — польських громадян, які перебували в Червоній армії, — було позбавлено польського громадянства⁷⁷¹.

Перші спроби підготувати українське суспільство до можливо-го виселення у північно-західні воєводства мали місце вже в середині 1945 року. Зокрема, 24 липня 1945 року під час конференції, організованої Міністерством громадської адміністрації Польщі у Варшаві, представники української громадськості були попереджені, що українці, які не виїдуть до УРСР, можуть бути переселені на Повернені Землі (території, які відійшли від Німеччини до Польщі за рішенням Потсдамської конференції — І.Ц.) з економічних причин, а також за співпрацю з УПА⁷⁷².

Вже у серпні 1946 року, коли стало очевидним, що репатріація 1944—1946 років не повністю виконала одне з поставлених перед нею завдань — ліквідацію соціальної бази українського підпілля, на засіданні Комісії безпеки за участю верховного головнокомандувача ВП було підкреслено, що «з одночасним виселенням українського населення УПА зникне самостійно, унаслідок втрати своїх баз»⁷⁷³. У листопаді 1946 року в інформації, яку підготувало Головне командування Генерального штабу Війська польського, зазначалося, що «безпека прикордонної смуги на території діяльності УПА, яка спирається на місцеве мішане українсько-польське населення, може бути забезпечена тільки шляхом примусового виселення на територію Повернених Земель, в одну конкретно визначену місцевість, яка перебуватиме під постійним контролем органів безпеки...»⁷⁷⁴.

Згадані інформації, незважаючи на їхню таємність, просочувалися до УПА. 3 листопада 1946 року УПА видала інструкцію, у якій вперше поінформувала про чутки щодо повного виселення українців. У ній наказувалось до часу підтвердження розцінювати ці чутки як ворожу пропаганду, а тому не сіяти паніки серед населення. Одночасно нагадувалось про необхідність посилення акції складування і приховування майна, щоб бути готовими до будь-якого розвитку ситуації. Військовим відділам наказувалось підго-

⁷⁷¹ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 13.

⁷⁷² Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji «Wisła» // *Śląskie Studia Historyczne*. — 1993. — №2. — S. 117–118.

⁷⁷³ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 15.

⁷⁷⁴ CAW. — IV.500.1/A.119. — K. 243.

тувати запаси вибухових матеріалів, щоб у випадку нового виселення здійснювати активний опір⁷⁷⁵.

1 березня 1947 року було видано ще одну інструкцію як доповнення до попередньої. У ній йшлося про те, що повідомлення про можливість нового виселення навесні продовжують надходити. Поширювали їх, подекуди довірливо, представники польської адміністрації. Але на думку УПА, такі чутки виникали внаслідок постанови польського уряду про переселення навесні 1947 року 200 тис. нових сімей у північно-західні воєводства. Керівництво УПА, однак, мало сумніви стосовно ще одного масового виселення українців і наказувало присікати ці панічні чутки. Але воно все ж застерігало, що загроза виселення існує постійно⁷⁷⁶.

Поряд із внутрішніми чинниками, які штовхали польське керівництво до радикального вирішення українського питання в Польщі, були й зовнішні обставини, які також мали далеко не другорядний вплив на розвиток подій, що увійшли в історію під кодовою назвою «операція «Вісла». Домінуючим серед них було невирішене питання західного кордону Польщі і територій Східної Пруссії, які за рішенням Потсдамської конференції були забрані у Німеччини на користь Польщі як компенсація за втрачені нею на сході території. 20 липня 1945 року польський лідер Б. Берут писав до Й. Сталіна, що польський уряд вважає справедливим тільки той кордон, який проходить на південь вздовж колишнього німецько-чеського кордону, вздовж річки Західна Нейсе і лівого берега річки Одер, включаючи Штеттин, західніше Свінемюнде⁷⁷⁷.

Але ще під час конференції польська делегація, очолювана Б. Берутом, мала можливість переконатися, що Велика Британія та США не погоджувалися з радянськими та польськими вимогами щодо визначення західного польського кордону по річці Західна Нейсе (польська назва Ниса Лужицька), наполягаючи, щоб він проходив по річці Східна Нейсе⁷⁷⁸. Зокрема, У. Черчилль аргументував свою позицію потребою збереження орних земель Німеччини,

⁷⁷⁵ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/8. — К. 74; sygn. X/32. — К. 2; Акція «Вісла» 1947... Невідомі документи з архівів спеціальних служб... — С. 50.

⁷⁷⁶ Ibid. — К. 75; sygn. X/32. — К. 3.

⁷⁷⁷ Советский Союз — Народная Польша. 1944—1974. — Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1974. — С. 86.

⁷⁷⁸ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Т. 5—6. Сокр. пер. с англ. — М.: Воениздат, 1991. — С. 670.

підкреслюючи, що «поляки не мають права ставити під загрозу забезпечення німців продовольством»⁷⁷⁹. Саме в Потсдамі Велика Британія виступила проти польських вимог, заявивши, що всі спірні питання про кордони необхідно вирішувати на мирній конференції. У.Черчилль вважав, що Польщі не слід надавати такий великий район, оскільки це б порушило економічну цілісність Німеччини⁷⁸⁰. Так, 16 серпня 1946 року У.Черчилль заявив: «Тимчасовий західний кордон, на який ми погодилися і який включає в себе чверть орної землі Німеччини, не віщує нічого доброго на майбутнє. Ми вважали в коаліційному уряді, що Польща повинна отримати на заході повну компенсацію за області, які відійшли до Росії східніше лінії Керзона. Мені здається, тут була допущена помилка»⁷⁸¹. 6 січня 1946 року державний секретар США Д. Бірнс також заявив про незавершеність розв'язання питання про західні кордони Польщі⁷⁸².

Очевидно, польське керівництво, знаючи позицію західних держав у цьому питанні, протягом 1945–1946 років доклало багато зусиль, щоб зберегти за собою отримані території, зокрема шляхом заселення їх винятково польським населенням. Саме в 1945–1947 роках було проведено виселення близько 3,5 млн. чол. німецького населення, яке проживало на територіях, що відійшли до Польщі⁷⁸³. За інформацією Посольства СРСР у Польщі, із 3,5 млн. німців у британську окупаційну зону було переміщено 1,5 млн., а в радянську — 2 млн. німців⁷⁸⁴.

Натомість після виселення німців постала інша проблема — заселення цих територій етнічними поляками. Частково цю порожнину було заповнено за рахунок поляків, репатрійованих з СРСР протягом 1944–1946 років, але згідно з офіційними даними до Польщі прибуло тільки близько 790 тис. осіб⁷⁸⁵. На перше червня 1945 року з південних, центральних і східних воєводств Польщі в західні воєводства було переселено понад 260 тис. осіб. З них

⁷⁷⁹ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Т. 5–6. Сокр. пер. с англ. — М.: Воениздат, 1991. — С. 676.

⁷⁸⁰ Там само. — С. 678.

⁷⁸¹ Цит. за: Парсаданова В.С. Советско-польские отношения 1945–1949... — С. 29–30.

⁷⁸² АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 9.

⁷⁸³ Davies N. Woże Igrzysko. Historia Polski... — S. 1015.

⁷⁸⁴ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 78.

⁷⁸⁵ Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Т. 2. — С. 129.

у колишню Східну Прусію — 60 тис., у Гданськ — 20 тис., у Західне Помор'я — 50 тис., у Нижню Сілезію — 20 тис і в Опольську Сілезію — 110 тис. осіб⁷⁸⁶. Але цього було недостатньо. План переселення для всіх воєводських відділів Державного відомства репатріації Польщі передбачав поселення в 1947 році на Повернених Землях ще 38 тис. сімей у колективних спілках та близько 60 тис. сімей в індивідуальному секторі, але дуже швидко чиновники зорієнтувалися, що це неможливо зробити на умовах добровільного виїзду⁷⁸⁷. Показовою в цьому контексті є примітка до «Інструкції командування ОГ «Вісла» для командира частини, що проводить виселення» від 23 квітня 1947 року, у якій йшлося про те, що, «якщо якась із залишених польських сімей захоче переселитися на Повернені Землі або в райони з більшим зосередженням польського населення, лати дозвіл і надати максимальні транспортні послуги»⁷⁸⁸. Як видно, влада йшла на максимальне сприяння переселенню з метою швидкого заселення північно-західних територій. Але повністю заселити нові території польському уряду так і не вдалося. Так, виступаючи 9 вересня 1951 року у Познані, Б.Берут згадав тільки про понад 500 тис. селян, які отримали на північно-західних землях 3 млн. 700 тис. га землі⁷⁸⁹.

Про незаселеність цих територій інформувало й керівництво УПА, яке уважно стежило за розвитком подій у північно-західних воєводствах Польщі. Зокрема, у вересні 1946 року інформаційна служба УПА повідомляла, що «польських фахівців та польських жителів немає стільки, щоб відразу замінити німців. Крім того, поляки не хочуть оселятися на цих територіях, а тільки на певний час заїжджають туди, грабують, що попаде, і повертаються до центральної Польщі. Ті, які змушені там залишитися (виселені з СРСР), також вважають своє перебування тимчасовим. Такий дух тимчасовості опанував ціле суспільство на цих землях. На підтвердження цього вистачить такого факту: після промови Черчилля восени цього року, коли багатьом здавалося, що війна ось-ось вибухне, поляки з понімецьких земель почали втікати у глиб Польщі...»⁷⁹⁰.

⁷⁸⁶ Кундюба И.Д. Советско-польские отношения (1939–1945 гг.)... — С. 200.

⁷⁸⁷ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła»... — S. 214.

⁷⁸⁸ Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4. — S. 5.

⁷⁸⁹ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 19.

⁷⁹⁰ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1946 rok... — S. 123.

Лідери західних держав також володіли інформацією про неможливість швидкого заселення північно-західних територій, а тому намагались використати цей факт для початку дискусії про доцільність надання Польщі німецьких територій. 10 квітня 1947 року посольство Польщі у США передало до Варшави зміст офіційного комюніке державного секретаря США Д.Маршалла на Раді міністрів закордонних справ у Москві. Польські дипломати не випадково звернули особливу увагу на ту частину заяви американського дипломата, у якій порушувалося питання польсько-німецького кордону. Д.Маршалл запропонував створити міжнародну комісію, яка б проаналізувала питання польсько-німецького кордону, і закликав до такого врегулювання проблеми, яке б забезпечило продуктивне використання територій для досягнення «економічного добробуту польського і німецького народів та Європи в цілому»⁷⁹¹. Не заперечуючи права Польщі отримати компенсацію за втрачені території, держсекретар наголосив, що «ми повинні розглянути, яку територію потрібно для Польщі і яку територію вона може ефективно заселити»⁷⁹². Д.Маршалл погоджувався, що польською може залишитися південна частина Східної Пруссії та Верхня Сілезія з її промисловим районом⁷⁹³. Радянська і польська сторони зі свого боку висловили контраргумент, що хоча Польща отримала від Німеччини 101 тис. кв. км земель, але якість ґрунтів була нижча середньої. Порівняно із західною і центральною частинами Німеччини на отриманих територіях 70% ґрунтів оцінювались як слабкі та середні і тільки 30% були добрі та дуже добрі⁷⁹⁴. Окрім того, на засіданні Ради міністрів закордонних справ у Москві польська делегація заявила, що на цих територіях вже проживає 5 млн. поляків⁷⁹⁵, свідомо вводячи в оману учасників зустрічі.

Оцінюючи дискусії під час московської зустрічі міністрів закордонних справ, стає очевидним, що для польської дипломатії такий розвиток подій не був несподіванкою і, зважаючи на заходи уряду, спрямовані на прискорення процесу заселення північно-західних територій, можна стверджувати, що польське керівництво було поінформоване про можливу спробу західних лідерів ініціювати перегляд існуючого польсько-німецького кордону. Саме

⁷⁹¹ AMSZ RP. — Z. 6, t. 525, w. 33. — K. 12.

⁷⁹² Ibid. — K. 13.

⁷⁹³ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 10.

⁷⁹⁴ Там само. — Арк. 109.

⁷⁹⁵ Там само. — Арк. 15.

тому, зіставляючи хронологію цих подій, можна зробити висновок, що поряд із внутрішньополітичними причинами, які були визначальними і призвели до проведення депортаційної операції щодо українського населення, неабияке значення мав і зовнішній чинник, що підштовхував комуністичне керівництво якнайшвидше вирішити питання заселення отриманих територій.

Незважаючи на безпринципність польської комуністичної влади, яка мала можливість запозичити досвід депортацій нескорених народів у СРСР, польське керівництво з огляду на можливий негативний міжнародний резонанс усвідомлювало, що для проведення такої акції необхідним буде її «обґрунтування» як з правової, так і з пропагандистської точки зору. З метою реалізації цього задуму головний удар цієї акції був спрямований проти ОУН — УПА, щоб утвердити думку, що подолати їхній опір можна тільки шляхом позбавлення цього формування соціальної бази, тобто депортації польських громадян українського походження.

Одним із переконливих аргументів на користь тези про військову небезпеку УПА мала б бути її чисельність. Згідно з оцінками С.Хойнецького, навесні 1946 року на Жешувщині УПА нараховувала близько 2 000 осіб. До цього треба було додати ще близько 1 000 членів Самооборонних кущових відділів та кількасотособову сітку ОУН. Бойову силу ОУН складали курені «Рена», «Байди» і «Залізняка», які нараховували 400–600 осіб, а також самостійні сотні «Ворона», «Лиса», «Бриля», «Мирона», «Кармелюка» і «Смирного». Навесні 1946 року сотні УПА нараховували переважно по 100–150 осіб, згодом їхня кількість зменшилась до 80–120 осіб. Бойові відділи СБ мали по 10–15 осіб і діяли самостійно. Кількість Самооборонних кущів зменшувалася в ході виселення українського населення та його призовів до сотень УПА⁷⁹⁶.

Оцінюючи кількісний склад ОУН — УПА на початку 1947 року, тогочасні польські джерела подають, що напередодні депортаційної акції в південно-східних воеводствах перебувало близько 2 тис. вояків УПА⁷⁹⁷. Зі свого боку чехо-словацькі військові інформували польське командування, що на цих територіях зосереджено близько 3 тис. членів УПА⁷⁹⁸. Але навіть такий незначний кількісний склад

⁷⁹⁶ Chojnecki S., Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszów»... — S. 142.

⁷⁹⁷ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — K. 70.

⁷⁹⁸ CAW. — 1580/75/533. — K. 91.

ще зовсім не свідчив про бойову якість українського збройного формування.

На початку 1947 року діяльність ОУН та УПА зазнала кардинальних змін, оскільки внаслідок проведення репатріації спорожніли українські села і, як результат, порушилася система матеріального і кадрового забезпечення ОУН та УПА. Така ситуація підтверджувалася й оцінкою крайового референта Служби безпеки ОУН Петра Федоріва — «Дальничча». На його думку, «після закінчення акції виселення в 1946 році УПА проводила боротьбу з різними військовими формаціями польської держави, яка мала оборонний характер. Саме тоді керівництво ОУН переконалося, що подальше існування повних відділів УПА в найближчий час стане неможливе, оскільки умови і політична ситуація не сприяє дальшому розвитку і боротьбі УПА, а тому було прийняте рішення ліквідувати УПА. Водночас таку ліквідацію не можна було провести нашвидкуруч»⁷⁹⁹. До цього слід додати, що зима 1946–1947 років стала важким випробовуванням для підрозділів УПА. Їхні дії були обмежені виключно потребою отримання продовольства та одягу. Хвороби та неможливість вільного пересування загострювали почуття пригніченості. Коли в лютому 1947 року в повітах Сянок і Ліско місцеві командири розпочали набір до УПА, вони зустрілися з виразним опором — молодь ховалася в польських селах⁸⁰⁰.

У кінці січня 1947 року оперативний відділ штабу 9 піхотної дивізії повідомляв, що протягом декількох тижнів УПА перестала діяти великими групами, розпорошилася у пристосованих до зимівлі схронах і селах, віддалених від гарнізонів, виразно уникаючи зустрічей з військом та намагаючись перечекати зиму для збереження сил з метою діяльності у літній період. На думку польських військових, про моральну слабкість УПА свідчив той факт, що як у передвиборний період, так і в день виборів до сейму (січень 1947 р.) не було здійснено жодного нападу на виборчі комісії, ніде не було порушено спокійного перебігу виборів і не вчинено перешкод масовій участі виборців у голосуванні⁸⁰¹.

Одним із найбільш відомих фактів, який досить часто використовують дослідники для обґрунтування тези про нормалізацію військової ситуації в районі дій УПА, є рапорт командира 8 піхотної

⁷⁹⁹ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/22. — Вр.

⁸⁰⁰ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 17.

⁸⁰¹ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 39.

дивізії Ю. Білецького на ім'я міністра оборони Польщі Р. Жимерського, датований 10 лютого 1947 року, у якому висловлювалося прохання перевести дивізію на місце її постійної дислокації. У рапорті повідомлялось: «З повною впевненістю можна вважати, що більша частина банд розгромлені 8 Дрезденською дивізією піхоти як з фізичної (кількісної), так і з моральної точки зору... Беручи все до уваги, прошу пана Міністра про прийняття рішення щодо переміщення частин дивізії на постійне місце перебування в район Лодзі в другій половині березня ц. р.»⁸⁰² Показово, що командуючий Краківським військовим округом генерал дивізії М. Вечковський підтримав клопотання свого підлеглого⁸⁰³. Слід зауважити, що дивізія виконувала завдання у повітах Ясло, Кросно, Горлиці, Сянок, Бжозув і Ліско, які вважалися одними з головних осередків діяльності УПА.

Польський дослідник К. Пудло також звертає увагу на спад активності УПА, підкреслюючи, що влітку 1944 — навесні 1946 років відділи УПА проводили практично відкриту діяльність, контролюючи цілі території, і навіть базувалися в селах, натомість у період літа 1946 — весни 1947 років почався «кротовий період», під час якого УПА втратила свободу дій, несла відчутні втрати у боротьбі з польськими військами і була змушена відійти до лісу та зміцнювати конспіративну роботу⁸⁰⁴.

Впадає у вічі також зменшення кількості жертв серед польського населення. Зокрема, якщо в 1945 році загинуло 368 цивільних осіб, то в 1946 році — 98, а від січня до березня 1947 року — 10 осіб⁸⁰⁵. З. Ковалевський вважає, що від липня 1946 року і до закінчення операції «Вісла» в «Закерзонському краї» українське підпілля вбило 599 цивільних осіб. З цієї кількості в Жешувському воєводстві було вбито 517 осіб. За короткий відрізок часу, який охоплював тільки 1945—1946 роки, на території воєводства від польського підпілля загинуло майже стільки ж — 536 цивільних осіб. На думку дослідника, якщо навіть використати приблизні дані польської влади стосовно кількості вбитих цивільних осіб на всій території Польщі, то з'ясується, що українському підпіллю не можна приписати більше, ніж 6% цих жертв⁸⁰⁶.

⁸⁰² Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 45—48.

⁸⁰³ Ibid. — S. 52.

⁸⁰⁴ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 26.

⁸⁰⁵ Дрозд Р. Акція «Вісла» — метод вирішення української проблеми у Польщі... — С. 22.

⁸⁰⁶ Kowalewski Z. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii// «Zuстріczy». — 1990. — №3—4. — S. 214.

Ця статистика не бралась до уваги органами влади. Повнота їхньої уваги була сконцентрована на інших показниках — кількості українського населення, яке залишилось у південно-східних воєводствах. Відомо, що його підрахунки в Польщі розпочалися після закінчення репатріації.

25 вересня 1946 року політичний департамент Міністерства громадської адміністрації дав наказ підготувати інформацію про кількість українського населення в південно-східних воєводствах. Згідно з даними воєводства, на цих територіях залишилося 50 072 українці⁸⁰⁷. Від початку 1947 року підрахунками українського населення почали займатися військові. Так, у кінці січня командир 9-ї піхотної дивізії полковник І.Величко, який одночасно виконував обов'язки голови Жешувського комітету безпеки, видав наказ командирам 26, 28, 30 піхотних полків 8-ї піхотної дивізії подати до 5 лютого 1947 року докладні дані про кількість українського населення, яке залишилося після закінчення репатріації в районі дислокації їхніх частин⁸⁰⁸. Виступаючи 20 лютого 1947 року у Варшаві за результатами інспекції у Краківському, Катовіцькому і Люблінському воєводських комітетах безпеки, заступник начальника Генерального штабу Війська польського генерал бригади С.Моссор повідомив, що на території Краківського військового округу існує проблема залишків українського населення. Як підкреслив генерал, «оскільки Радянський Союз вже не приймає цих людей, виникає необхідність провести навесні енергійну акцію переселення цих людей окремими сім'ями, розпорошивши їх на Повернутих Землях, де вони швидко асимілюються». Згідно з даними С.Моссора на цих територіях залишилося близько 4 876 сімей, тобто 20 306 осіб⁸⁰⁹.

Через п'ять днів після інспекції С.Моссора на засіданні Жешувського воєводського комітету безпеки було порушено питання про завершення акції виселення українського населення. Відзначалося, що «якщо в даний час немає можливості направити цих українців до СРСР, то їх потрібно направити на захід і поселити розпорошено, щоб унеможливити шкідливу діяльність»⁸¹⁰. На нараді повідомлялося, що це питання обговорювалося з воєводою, який би мав звернутися з відповідним поданням до центральних

⁸⁰⁷ Drozd R. Geneza i zalozenia organizacyjne akcji «Wisla»... — S. 118.

⁸⁰⁸ Akcja «Wisla». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 43.

⁸⁰⁹ Ibid. — S. 53.

⁸¹⁰ Ibid. — S. 55.

органів влади. У коментарі до цього документа дослідник цієї проблеми Є. Місило зауважує, що не натрапив у архівах на таке звернення⁸¹¹. Натомість вже в лютому мали місце звернення керівників органів місцевої влади з проханням виселити з їхньої території українське населення. Так, у середині лютого 1947 року повітовий староста Нового Таргу Лех Лея в листі до Краківського воєводського управління порушив питання виселення лемків. Він зазначав, що виселені до СРСР та демобілізовані з Червоної армії лемки повернулися до своїх місць і вимагають польського громадянства. Підсумовуючи ситуацію, яка склалася, староста запропонував «створити прикордонні повіти чисто польськими, що є в інтересах держави, і щоб усунути питання лемків з проблематики польської політики, доцільним було б переселення лемків у глиб Польщі. Таке вирішення цього питання позбавило б одночасно українські націоналістичні банди баз нападів і моральної підтримки приязних їм елементів»⁸¹². Слід додати, що староста або не володів ситуацією в повіті, або свідомо перекручував факти, оскільки, зважаючи на пропольські настрої в лемківському середовищі, їх було важко звинувачувати у ворожому ставленні до польської держави. Звертає на себе увагу також термінологія листа: «щоб створити прикордонні повіти чисто польськими». Цікаво, що аналогічна термінологія мала місце в часи Другої Речі Посполитої, а саме у Законі про кордони держави (1936 р.), на основі якого польський генералітет прагнув перехопити в уряді ініціативу в питанні проведення національної політики стосовно українців⁸¹³. Не слід забувати, що багато чиновників вишого командування комуністичної Польщі були вищими офіцерами міжвоєнної Речі Посполитої, зокрема міністр оборони М. Жимерський та майбутній командувач оперативної групи «Вісла» С. Моссор. Звідси виникає запитання: чому подана військовим командуванням чисельність українського населення — 20 306 тис. осіб — так різнилась від остаточної кількості виселених — 150 тис. українців?

У 60-ті роки у польській історіографії була зроблена спроба пояснити цю ситуацію, мотивуючи її тим, що така цифра виникла

⁸¹¹ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 55–56.

⁸¹² Ibid. — S. 50–51.

⁸¹³ Дет. див.: Комар В. Політика Польщі в Західній Україні напередодні Другої світової війни: реалії і програми // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. — Rzeszów, 2000. — S. 21–27.

внаслідок підрахунків на основі даних про репатріацію українського населення з Польщі до УРСР. Зокрема, І.Блум зазначав, що після смерті генерала К.Сверчевського була зроблена спроба здійснити новий підрахунок кількості українського населення, що залишилося. Саме тоді адміністративні органи дійшли висновку, що в Польщі залишилося близько 80 тис. українців⁸¹⁴. Про такий розвиток подій свідчила й інформація штабу ОГ «Вісла» про діяльність оперативної групи «Вісла» за період від 20 квітня до 31 липня 1947 року⁸¹⁵. З цими аргументами можна було б погодитися, якщо не було б відомо, що Міністерство громадської безпеки у вересні 1946 року мало інформацію про перебування на території Польщі 50 072 осіб української національності⁸¹⁶.

Аналізуючи ці факти, гіпотетично можна припустити, що між вищим військовим командуванням Польщі та адміністративною владою не було згоди у доцільності кардинального вирішення української проблеми — цілковитого виселення населення. Цивільна влада мала побоювання, що такий підхід може призвести до непередбачуваного розвитку подій, що в умовах непевного впливу на суспільство могло призвести до гострого протистояння. Можливо, саме тому військове командування свідомо применшувало кількість українців, створюючи враження легкості в проведенні операції. Насторожує ще один момент: вище військове командування Польщі проводило консультації тільки з керівництвом польських спецслужб, не інформуючи навіть командувача Краківського військового округу, і при цьому намагалося залучити на свій бік керівництво місцевої влади. На цю думку наводить той факт, що в умовах, коли швидкими темпами йшла підготовка до операції, командуючий Краківським військовим округом звертається до міністра оборони з клопотанням підтримати прохання командира 8 піхотної дивізії про передислокацію у Лодзь з місця найбільшого зосередження українського населення та підрозділів УПА. На думку А.Хойновської, переселення українців було невідворотним, але в перші дні могли існувати суперечності — чи тимчасово обмежитися локальними діями, чи прискорити приготування і, користуючись нагодою (вбивством генерала К.Сверчевського), реалізувати повномасштабну операцію⁸¹⁷.

⁸¹⁴ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948... — S. 95.

⁸¹⁵ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 809.

⁸¹⁶ Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji «Wisła»... — S. 118.

⁸¹⁷ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 21.

Хронологія ліквідації польського підпілля дуже тісно переплетена з розвитком подій, пов'язаних з підготовкою операції «Вісла». 25 лютого 1947 року сейм прийняв закон про амністію⁸¹⁸, яка розповсюджувалася на польське підпілля, але не охоплювала членів ОУН і УПА. Результати амністії були неочікувані. 27 березня 1947 року на засіданні Державної комісії безпеки під час розгляду питання про боротьбу з польським підпіллям прогнозувалося, що до закінчення терміну амністії (25 квітня 1947 року) загальна кількість осіб, які вийдуть з підпілля, становитиме близько 30 тисяч⁸¹⁹. У дійсності ж за час оголошення амністії в 1947 році з польського підпілля вишло 54 623 особи. З тюрем було випущено 26 285 польських підпільників, а 64 особам, яким було винесено смертний вирок, його замінили різними термінами ув'язнення⁸²⁰.

Цілком можна погодитися з Т.Ольшанським у тому, що значна частина воїнів УПА, особливо новобранці та члени самооборони, скористалися б амністією, але польський уряд не хотів вирішувати українську проблему політичними методами⁸²¹. Слід згадати, що на постанову уряду УРСР та ЦК КП(б)У від 19 травня 1945 року про амністію станом на 10 червня 1945 року з повинною з'явилися 1 190 членів українського підпілля⁸²².

Залишення УПА поза амністією могло свідчити й про те, що для комуністичної влади українське підпілля не складало серйозної загрози. На думку польського дослідника М.Ясяка, боротьбу з українським підпіллям польська влада розглядала як другорядну, до вирішення якої можна було приступити не раніше, ніж після розгрому польського підпілля. Окрім того, сфера загрози, охоплена діяльністю українського підпілля, була невеликою, а райони, у яких тривала боротьба, не були важливими осередками економічного й адміністративного життя країни⁸²³.

⁸¹⁸ Kocharński A. Polska 1944–1991. Informator historyczny. — Т. 1. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. — S. 185.

⁸¹⁹ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 59–61.

⁸²⁰ Валиховский Г. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944–1948 / Пер. с польского под ред. и со вступ. словом Р.Г.Симоненко. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 240.

⁸²¹ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 231.

⁸²² ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1710. — Арк. 50.

⁸²³ Jasiak M. Wojsko Polskie a problem ukraiński w latach 1945–1948 // Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. — Pod redakcją J.Farysia i J.Jekiela. — Szczecin, 1994. — S. 119.

Водночас, незважаючи на серйозні протиріччя між українським та польським визвольними рухами, є підстави вважати, що комуністичний уряд остерігався можливого об'єднання обох рухів перед обличчям небезпеки. Показовою в цьому контексті є пропагандистська діяльність УПА на початку 1947 року. В одній із відозв УПА до польського населення під назвою «Наша відповідь» наголошувалося, що УПА не тероризує польське населення, а навпаки, шукає з польським народом порозуміння з метою створення спільного антибільшовицького фронту і в численних випадках співпрацює з польськими незалежницькими організаціями⁸²⁴.

У квітні 1947 року командування УПА усвідомлювало, що капітуляція польського підпілля перед владою спричинить на деякий час більший тиск на УПА. Окрім того, мала місце інформація про організацію проти УПА «добровільних батальйонів», бійцям яких обіцяли високу платню. Спеціальні батальйони організовувалися також з числа колишніх польських підпільників. В одній з інструкцій УПА зауважувалося, що «у деяких випадках дотеперішні інструктори «ВіН» закликають у присутності більшовицьких представників своїх дотеперішніх підвладних вийти з підпілля та, щоб здобути «прощення» за свої гріхи, мають створити спеціальні батальйони проти бандерівців»⁸²⁵. Керівництво УПА робило правильний висновок, що таким чином влада намагалася залучити до боротьби проти українського руху сусіднє з українцями польське населення. У цих умовах українське підпілля старалося не піддаватися на провокації і не допустити виступів проти польського населення, які, на його думку, могли б перерости у польсько-українську національну війну⁸²⁶.

На цьому тлі чітко простежувалося прагнення польського керівництва розбити українське і польське підпілля поодиноці. Адже термін амністії для членів польських незалежницьких організацій закінчувався 25 квітня, тобто за три дні до початку операції «Вісла».

Досить часто перед польськими дослідниками цієї проблеми постає запитання, чи можна було в тих умовах вирішити долю членів УПА також політичним рішенням, уникнувши тим самим непотрібного кровопролиття? Одностайності в цьому питанні немає. Ф. Сікорський, учасник тих подій, вважає, що ОУН і її збройне

⁸²⁴ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 459. — К. 120.

⁸²⁵ Ibid. — UPA, sygn. X/4. — К. 33.

⁸²⁶ Ibid. — К. 33–33a.

лідства УПА прагнули відірвати частину території польської держави, а тому цей факт та фашистський характер ОУН вплинули на те, що організація не була охоплена амністією в лютому 1947 року після виборів до сейму.⁸²⁷ З іншого боку, на думку Т.Ольшанського, влада практично повністю зняла напругу в «польському» лісі, а тому польський уряд міг вирішити українську проблему одним розпорядком пера, але не хотів цього досягнути, оскільки тодішнє «раціональне поєднання» мало обмежитись лише поляками⁸²⁸.

Навесні — влітку 1947 року польське комуністичне керівництво розгорнуло активну діяльність, спрямовану на вирішення долі польських громадян, які перебували на примусових роботах у СРСР. Зрозуміло, що значну частину поляків складали колишні учасники польського підпілля. На початку березня між польським прем'єром Ю.Циранкевичем та заступником міністра закордонних справ СРСР А.Вишинським відбувся обмін листами, у яких останній зазначив, що прискорить звільнення польських в'язнів. Спираючись на цю заяву, посол Польщі М.Нашковський під час розмови з міністром закордонних справ СРСР В.Молотовим, яка відбулася 12 червня 1947 року, звернув увагу на те, що якщо ця справа буде рухатися в такому темпі, то репатріація не закінчиться у домовлений термін — 1 серпня 1947 року. Реакція В.Молотова була досить гострою. Він вважав, що польська сторона здимає навколо цього питання «занадто багато галасу, у той час коли основна маса поляків вже давно репатрійована, а залишилися тільки рештки, які складаються зі злочинних елементів, або люди, які асимілювалися в радянській системі і почуваються в ній добре»⁸²⁹. На ці слова В.Молотова посол відповів: «Не ми здимаємо галас, а наша реакція, що поряд з елементами напівзлочинними в СРСР zostалися ще тисячі людей, які залишилися тут внаслідок непорозумінь і помилок..., і невіршення цієї справи створює цілий ряд політичних ускладнень»⁸³⁰.

Очевидним виглядає факт загравання польської комуністичної влади з внутрішньою опозицією. Пунктом компромісу було обране найбільш болюче для польського суспільства питання — повернення із радянських в'язниць учасників польського патріотичного підпілля. Невипадковою виглядає і дата завершення цього процесу —

⁸²⁷ Sikorski F. Kabewiaci w akcji «Wisła»... — S.175.

⁸²⁸ Olszański T. Wokół Akcji «Wisła»// «Colloquium Narodów»... — S. 114.

⁸²⁹ AMSZ RP. — Z. 6, t. 521, w. 33. — K. 5.

⁸³⁰ Ibid.

1 серпня — саме тоді, коли завершилась операція «Вісла». Отже, польська комуністична влада прагнула про всяк випадок заручитися нейтральністю з боку опозиції у вирішенні українського питання.

У цьому контексті й постає питання: випадковістю чи пропагандистським приводом для виселення українців стала подія 28 березня 1947 року сталася подія, яка досі залишається однією з таємниць операції «Вісла», — убивство вояками УПА заступника міністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського. Історики по-різному оцінюють її наслідки для рішення про остаточне виселення українців. У польській історіографії до 1989 року дослідники акцентували особливу увагу на цій події, підкреслюючи, що згаданий випадок «переповнив чашу народного гніву». Відомо, що вбивство було використане для початку широкомасштабної політичної кампанії з метою узаконення необхідності виселення українського населення. Окрім того, автори намагалися підвести до думки, що заїдка УПА була організована випадково, мотивуючи це тим, що УПА могла мати інформацію, оскільки військовослужбовці та члени їх сімей говорили про це відкрито, але саме рішення про інспекційну поїздку було прийняте генералом протягом трьох — п'яти хвилин⁸³¹.

Тільки з кінця 80-х років з'явилися публікації, які поставили під сумнів однозначність висновків стосовно смерті К.Сверчевського. Висловлювалися припущення про невідповідний характер смерті генерала та зацікавленість у ній комуністичних спецслужб⁸³².

Для того щоб мати можливість зробити певні висновки, доцільно зіставити факти, подані УПА та польськими органами, які проводили слідство. Якщо звернутися до джерел УПА, то в одному з післявоєнних збірників документів опубліковано звіт учасника бою, достовірність якого викликає певні сумніви. Згідно з даними свідка сотня «Хріна» напередодні бою базувалася на горі Хрещата, поблизу переходу із села Манева до Колоніць. 28 березня 1947 року о 7.30 «Хрін» дав наказ трьом чотам «Граня», «Оріха» і «Зенка» вийти на операцію. О 9.39 сотня вийшла на край лісу на трасі Балигород — Цісна в той момент, коли по дорозі проїхали чотири танки.

⁸³¹ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S 80; Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23–28.03.1947 r.) // Wojskowy Przegląd Historyczny — 1983. — № 4. — S. 105.

⁸³² Olszański T. Wokół Akcji «Wisła» // «Colloquium Narodów»... — S. 114; Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 23; Drozd R. Droga na Zachód... — S. 35–36; Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 387.

Саме тоді з боку Балигороду їхали дві відкриті автомашини та дві вантажівки, по яких, як тільки вони порівнялися, був відкритий вогонь (дані перебільшені, оскільки їхали дві автомашини. — І.Ц.) Увечері розвідка донесла, що польські втрати склали 6 убитих і 5 поранених, серед яких був генерал К.Сверчевський⁸³³.

Більш детальну інформацію про бій польські контррозвідники отримали в кінці червня 1947 року, коли в полон до ОГ «Вісла» потрапили три бійці сотні «Хріна» та один із сотні «Стаха». Саме на основі їхнього допиту генерал С.Моссор підготував рапорт про збиття генерала К.Сверчевського. Згідно з їхніми свідченнями картина бою була такою: у переддень нападу (27 березня 1947 року) об'єднані сотні «Стаха» і «Хріна» загальною кількістю близько 140 чоловік під керівництвом «Хріна» перебували в лісі в 2-х км на північ від місцевості Рабе, куди прибули за два дні перед акцією (25 березня 1947 року) з гори Хрещата. Близько 16.00 «Хрін» видав наказ, щоб на 3.00 наступного дня (28.03.47) був готовий сніданок, оскільки після нього сотні вирушать у похід з метою організації нападу на підрозділи польського війська, які в ранкові години мали проїжджати по дорозі з Балигороду до Цісна⁸³⁴. Після розгортання сотні та зайняття позиції «Хрін» наказав, що особисто подасть сигнал до початку бою. Всі допитані підтверджували, що ніхто в сотні, крім «Хріна», не знали про те, що дорогою проїжджатиме генерал⁸³⁵. Того ж дня о 19.00, побоюючись акції-відповіді за напад на польський військовий підрозділ, сотня «Хріна», надалі об'єднана з сотнею «Стаха», вирушила до Чехо-Словаччини. Після двох днів перебування в Чехо-Словаччині сотні повернулися в район гори Хрещата. Тільки тоді в селі Тужанськ бійці сотень прочитали в газеті «Дзеннік Польські», що в засідці, яку вони підготували, був убитий генерал. Навіть після повідомлення політичного вихователя «Цяпки» про цю подію стрільці сотні не вірили інформації і тільки після отримання додаткових даних про цей випадок від цивільного населення вони зрозуміли, що це правда. Коли «Хрін» ходив гордий і задоволений результатами проведеної акції, стрільці не проявляли великого ентузіазму, очікуючи наслідків цього сумнівного успіху⁸³⁶.

⁸³³ Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Частина перша. — Видання Закордонних частин ОУН, 1957. — С. 239–240.

⁸³⁴ САУ. — IV.521.9.96. — К. 167.

⁸³⁵ Ibid. — К. 168.

⁸³⁶ Ibid. — К. 167–169.

Зіставлення двох інформацій свідчить про те, що перша інформація має поверховий характер, а опис подій не має під собою реального ґрунту і щодо часу виходу на операцію, кількості вбитих, і стосовно отримання блискавичних відомостей про вбивство генерала. Натомість дані допиту бійців УПА дозволяють зробити висновок, що дата і місце операції були визначені заздалегідь, тобто вона не мала випадково характеру, але ніхто з бійців, окрім командирів, не знав головної мети військової акції, оскільки про її результати вони отримали інформацію з польських газет.

Ще задовго до цього допиту, на початку квітня 1947 року, було проведено два слідства на рівні Генерального штабу Війська польського та Міністерства громадської безпеки. 11 квітня 1947 року на ім'я начальника Генерального штабу Війська польського був надісланий рапорт про обставини смерті генерала К.Сверчевського, який підготував заступник начальника оперативного управління Генерального штабу полковник Пшонський. Згідно з рапортом напад був здійснений у 6 км на південь від Балигороду з правого боку шосе, однак автомобілі проїхали ще 400–450 метрів і затрималися так, що могли бути ушкоджені вогнем УПА тільки з тилу. Саме тоді, коли К.Сверчевський знаходився з лівого боку шосе, він був перший раз легко поранений, а під час переходу від дороги до струмка на відкритій місцевості отримав другий смертельний постріл у спину під ліву лопатку⁸³⁷. Особлива увага зверталася на той факт, що після проведення інспекції в 34-ому піхотному полку генерал К.Сверчевський висловив бажання здійснити перевірку 37-ї комендатури прикордонних військ у Цісні, при цьому підкреслювалося, що це рішення не було неочікуваним, оскільки ще в Кракові К.Сверчевський говорив, що відвідає одну з найвіддаленіших комендатур⁸³⁸. Відомо також, що програму інспекції обговорювали 23 березня в Кракові, а згодом 26 березня в Жешуві⁸³⁹, тому не можна погодитися з тезою про випадковість цієї інспекції.

У рапорті наголошувалося, що охорона генерала К.Сверчевського на всій трасі Сянок — місце нападу — була недостатньою, хоча місцеві командири мали у своєму розпорядженні необхідні сили. На думку слідчих, командир 8-ї піхотної дивізії і насамперед

⁸³⁷ CAW. — IV.501.1/A.621. — К. 5.

⁸³⁸ Ibid. — К. 4.

⁸³⁹ Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23–28.03.1947 r.)... — S. 110.

командир 34 полку піхоти злегковажили небезпеку на трасі Балигород — Цісна і, добре знаючи складну ситуацію в районі, не вжили всіх заходів, щоб забезпечити належну охорону заступникові міністра та командуючому військовим округом⁸⁴⁰. У момент нападу УПА охорона генерала К.Сверчевського складалася з 23 солдатів і 2 офіцерів (оскільки відразу після виїзду з Балигороду вийшов з ладів один вантажний автомобіль, у якому знаходилася частина охорони). В одному з рапортів зауважувалося, що навіть командирам полків для охорони надавали не менше 100 солдатів, враховуючи той факт, що дорога Балигород — Цісна знаходилась під контролем УПА, а не війська⁸⁴¹. При цьому констатувалося, що ведення телефонних розмов на всіх щаблях дивізії відбувалося необережно та без дотримання військової таємниці⁸⁴².

Саме на підставі цього рапорту начальник оперативного відділу II оперативного управління Генерального штабу підполковник Коссовський зробив висновок, що, очевидно, підрозділ УПА мав інформацію про приїзд генерала до Цісни. Серед аргументів наводився факт, що генерал проводив інспекцію послідовно — від Кросно до Цісни, що давало можливість прогнозувати маршрут інспекції. Поряд з цим організація засідки вказувала, що генерала очікували з боку Балигороду до Цісни, а в місці, де було зроблено напад, протягом півроку не було жодних військових сутичок⁸⁴³.

17 квітня Міністерство громадської безпеки підготувало власну інформацію про обставини загибелі генерала К.Сверчевського. Привертає увагу той факт, що в її підготовці взяли участь директор слідчого департаменту МГБ підполковник Ю.Рожанський та радянський радник слідчого департаменту МГБ підполковник Ніколашкін⁸⁴⁴. Виклад перебігу подій не відрізнявся від рапорту Генерального штабу, але на той час, згідно з даними Є.Місило, вже була проведена балістична експертиза, результати якої засвідчили, що останній — третій, а не другий — смертельний постріл був виконаний у т. зв. «мертвому полі», коли К.Сверчевський знаходився у захищеній від вогню УПА зоні. Але з невідомих причин

⁸⁴⁰ CAW. — IV.501.1/A.621. — К. 4.

⁸⁴¹ Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23–28.03.1947 r.)... — S. 108.

⁸⁴² CAW. — IV.501.1/A.621. — К. 6.

⁸⁴³ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 83.

⁸⁴⁴ Ibid. — S. 117.

матеріали балістичної експертизи не були включені до рапорту⁸⁴⁵. Різнились і висновки обох рапортів. Якщо в першому чітко протежувалася вина польських командирів, то в рапорті МГБ, визнаючи, що організація охорони на трасі Балигород — Цісна була організована незадовільно, комісія все ж прийшла до висновку, що причиною трагедії стало раптове рішення генерала про інспекцію прикордонної комендатури, що не дало можливості організувати належну охорону. У зв'язку з цим слідство запропонувало не притягати до карної відповідальності осіб, які супроводжували генерала, звертаючи при цьому увагу на необхідність проведення слідства в напрямі опрацювання широких контактів між українським та польським підпіллям⁸⁴⁶.

Зважаючи на остаточні висновки комісії, зовсім не випадковим виглядав офіцерський наказ міністра оборони маршала М.Жимерського, у якому «командиру 8-ї піхотної дивізії Ю.Білецькому та командиру 34-го полку піхоти підполковнику Я.Герхарду — відповідальним за безпеку доручених їм осіб, винести сувору догану»⁸⁴⁷. Окрім того, було підписано генеральський наказ, де командуючому Військовим округом №5 генералу дивізії М.Вечковському було зроблено нагадування⁸⁴⁸.

Зауважимо, що в дослідженнях, присвячених цій темі, у період ПНР автори намагались переконати, що засідка була організована проти 4-ї маневреної групи військ охорони кордону, яка в кінці березня 1947 року повинна була передислокуватися з Цісни до Кошаліна. Висловлювалася думка, що ОУН могла мати цю інформацію, оскільки військовослужбовці та члени їхніх сімей говорили про це відкрито⁸⁴⁹. Цілком можна погодитися з таким твердженням, оскільки 1 квітня, через декілька днів після нападу на групу генерала К.Сверчевського, практично на тому самому місці підрозділ УПА в годинному бою повністю знищив підрозділ 4-ї маневреної групи, у результаті чого 18 осіб загинуло, 10 пропало безвісти і тільки 2 поранених залишилися живими, оскільки їх вважали мертвими⁸⁵⁰.

⁸⁴⁵ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 116.

⁸⁴⁶ SAW. — IV.501.1/A.621. — K. 17–18.

⁸⁴⁷ Ibid. — K. 50.

⁸⁴⁸ Ibid. — K. 51.

⁸⁴⁹ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 80.

⁸⁵⁰ Ibid. — S. 81.

Цей факт свідчить і про інше, а саме: командування підрозділів УПА виводило свої групи в цей район на операції, маючи конкретні дані про пересування військ. У такому випадку 28 березня вони були в засідці з конкретною метою, знаючи, що дорогою їхав не 4-а маневрена група.

Справа вбивства підрозділами УПА генерала К.Сверчевського залишається таємницею, хоча все більше фактів свідчать про свавільну причетність до неї польської комуністичної верхівки. До розкриття цієї справи повернулися після грудня 1970 року, але при загадкових обставинах з квартири колишнього міністра закордонних справ М.Нашковського були викрадені документи, які стосувалися роботи комісії у справі смерті К.Сверчевського, а через декілька днів було вбито одного із членів цієї комісії та безпосереднього учасника тих подій Я.Герхарда⁸⁵¹.

Залишаючи осторонь питання замовників убивства К.Сверчевського, варто погодитися з Є.Місилом у тому, що смерть генерала була використана для обґрунтування рішення про виселення українців і проведення агресивної пропагандистської кампанії, яка поглибила антиукраїнські настрої в польському суспільстві⁸⁵². Оцінюючи ситуацію після загибелі генерала К.Сверчевського, координатор сотні «Хрін» в інформаційному бюлетені УПА відзначав, що «після смерті генерала Сверчевського ще більше польське населення відкрило своє правдиве обличчя. Воно прагне помсти. Дуже жаліє Сверчевського як солдата. Прагне виселення всіх українців до СРСР»⁸⁵³.

Проте й УПА використала вбивство для широкої пропагандистської кампанії. У листі вищого командувача (псевдо «Яр»), датованому 2 квітня 1947 року, йшлося: «Який відліл кропнув Сверчевського? Передайте йому від мене глибоку шану. Це був дуже великий успіх. Цілий тиждень гомоніли про це всі радіостанції світу. Це добрий початок на весну — Дай Боже більше таких»⁸⁵⁴.

Вбивство К.Сверчевського було вдало використане комуністичною владою як пропагандистський привід для обґрунтування доцільності депортації українського населення. Після спланованої

⁸⁵¹ Див. дет.: Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 387–388.

⁸⁵² Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 23.

⁸⁵³ Цит. за: Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 83.

⁸⁵⁴ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 607. — K. 192.

пропагандистської кампанії в польському суспільстві майже не залишилось тих, хто б мав протилежну думку.

Кількамісячна підготовка певних військових і політичних кід, спрямована на переконання керівництва Польщі в необхідності проведення широкомасштабної кампанії з виселення українців, набрала свого правового обґрунтування відразу ж на наступний день після смерті генерала К.Сверчевського. Цікаво, що за день до вбивства генерала, 27 квітня 1947 року, майбутній командувач ОГ «Вісла» генерал С.Моссор представив на засіданні Державної комісії безпеки концепцію виселення українців⁸⁵⁵. Вже 29 березня на засіданні політбюро ЦК Польської робітничої партії було прийнято рішення, яке передбачало в рамках репресивної акції проти УПА у швидкому темпі переселити українців та змішані сім'ї на Повернені Землі (насамперед північну Прусію), при цьому в жодному випадку не створювати компактних груп проживання і розселяти їх не ближче, ніж 100 км від кордону. Акцію виселення планувалося також узгодити з урядами Радянського Союзу і Чехо-Словаччини⁸⁵⁶.

Розробка плану виселення українського населення проходила не тільки в центрі, але й на місцях. 30 березня 1947 року Жешувський воєводський комітет безпеки підготував рапорт для Державної комісії безпеки, у якому пропонувалося з метою повної ліквідації УПА виселити на захід українців, змішані сім'ї та поляків, які допомагають українському підпіллю. Передбачалося також створення для українців, що ведуть антидержавну діяльність, концентраційних таборів, уведення польових судів для затриманих зі зброєю, а також знищення майна в оселях депортованих з метою позбавлення УПА опорної бази⁸⁵⁷.

Вже в середині квітня було підготовлено першу версію оперативного плану під кодовою назвою «Схід». Завдання було поставлено конкретно — остаточно вирішити українське питання в Польщі⁸⁵⁸. З цією метою проект передбачав провести переселення українців з південно-східної прикордонної смуги на північно-західні землі, максимально їх розпорозивши. Не передбачалося жодних винятків для етнічних українських груп і, щоб не виникало двозначностей,

⁸⁵⁵ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1947 rok. — Т. 1... — S. 245.

⁸⁵⁶ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 65.

⁸⁵⁷ Ibid. — S. 69.

⁸⁵⁸ CA MSWiA RP. — MBP. sygn. 140. — K. 249.

планувалося виселяти усі українські етнічні групи, включно з лемками, а також змішані українсько-польські сім'ї. У районі Сянока передбачалося провести повну евакуацію, у тому числі й польське населення, без огляду на професійну, громадську чи партійну належність, а саму територію планувалося у майбутньому заселити військовими осадниками. Акцію виселення наказувалося провести протягом чотирьох тижнів. Показово, що тільки в останньому пункті було згадано, що одночасно з виселенням повинна вестися активна боротьба з УПА⁸⁵⁹.

Згаданий план складався з двох етапів. На першому етапі головні зусилля були сконцентровані на повному виселенні українського населення з району Сянока і прилеглих до нього районів на півночі та півночі. Одночасно планувалося проводити виселення в Люблінському військовому окрузі. На другому етапі виселенням охоплювалися райони Перемишль — Любачув та між Віслоком і Новим Сончем⁸⁶⁰.

Командувач оперативної групи отримав надзвичайні повноваження, зокрема йому підлягали всі частини і підрозділи відомства безпеки, збройних сил та міліції, які знаходилися на визначеній території. Крім того, командувач мав право видавати оперативні накази в рамках проведення операції командувачам військових округів №5 і №7. За уповноваженням міністрів окремих відомств йому надавалось право видавати розпорядження місцевим органам влади та поштово-телеграфним відділенням у районі Влодава — Любачув — Сянок — Ліско — Горлиці аж до радянського і чехословацького кордонів⁸⁶¹.

Територія діяльності оперативної групи поділялась на чотири оперативні обшари: «S» (Сянок), «R» (Жешув), «L» (Люблін), «G» (Горлиці). Передбачалося, що операцією в обшарі «S» буде керувати особисто командувач ОГ «Схід», в обшарі «R» — командир 9-ї піхотної дивізії, в обшарі «L» — командувач військового округу №7, а командування в обшарі «G» буде сформоване напередодні початку другого етапу операції⁸⁶². Цей план під назвою «Проект організації спеціальної операції «Схід» був представлений генералом С.Моссором

⁸⁵⁹ Акція «Вісла» 1947... Невідомі документи з архівів спеціальних служб... — С. 66—70.

⁸⁶⁰ SA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — К. 250.

⁸⁶¹ Ibid.

⁸⁶² Ibid. — К. 251.

на засіданні Державної комісії безпеки 16 квітня 1947 року, але на пропозицію заступника міністра оборони Польщі генерала М. Спихальського назва оперативної групи «Схід» була змінена на «Вісла»⁸⁶³.

Проект плану «Схід» фактично став основою «Проекту організації оперативної групи «Вісла». Відмінність між ними полягала тільки в тому, що в останньому на перший план було поставлене питання про ліквідацію УПА, а вже на друге місце — про виселення українського населення. Крім того, у пункті про повне виселення з району Сянока, виняток було зроблено для польського населення⁸⁶⁴.

Під час засідання Політбюро ЦК ПРП 16 квітня було підтверджено склад військового керівництва операції: генерал С. Моссор — загальне керівництво, Г. Корчинський представляв Міністерство публічної безпеки, Ю. Гюбнер — Корпус внутрішньої безпеки, Б. Сідзінський відповідав за політично-виховний напрям. Військову операцію та примусове виселення населення передбачалося провести в районі «S» (Сянок) і частково «R» (Жешув). До всіх інших територій застосовувалося переселення адміністративним шляхом. У планах переселення головний тягар планувалось перемістити на територію Мазурів⁸⁶⁵.

У польській історіографії спостерігається різноплановість думок з приводу правових підстав організації ОГ «Вісла», початку військових дій та рішення про проведення Державним репатріаційним комітетом переселення українців. Дослідник лемківської проблеми К. Пудло вказує, що Т. Валіховський вважає правовою підставою розпорядження Державного комітету безпеки за №00189/III від 17 квітня 1947 року, а також наказ верховного головнокомандувача Війська польського⁸⁶⁶. Більшість авторів все ж схилились до думки, що юридичною основою організації ОГ «Вісла» була постанова президії Ради міністрів Польщі від 24 квітня 1947 року. На думку К. Пудла, який у свій час під час зустрічі з секретарем комісії ЦК ПОРП з питань національних меншин А. Славою отримав можливість ознайомитися з рукописним варіантом протоколу від 17 квітня 1947 року, остаточне рішення було прийняте саме в цей день⁸⁶⁷.

⁸⁶³ Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji «Wisła»... — S. 122.

⁸⁶⁴ CAW. — IV.501.1/A.607. — K. 1–3.

⁸⁶⁵ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 91.

⁸⁶⁶ Pudło K. Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)... — S. 358.

⁸⁶⁷ Ibid. — S. 359.

Звичайно, не має принципового значення час прийняття остаточного рішення, оскільки датування коливається в межах тижня. Однак з огляду на юридичну основу цього рішення 24 квітня є більш аргументованою датою, оскільки в план проведення операції входить цілий комплекс розпоряджень та інструкцій, який був розроблений усіма причетними відомствами протягом 17–23 квітня 1947 року, на основі якого і було прийняте остаточне рішення.

Одночасно з початком виселення українців командування ОГ «Вісла» розробило план заселення поукраїнських територій. Такий крок був цілком природний, оскільки, незважаючи на економічну перспективність цих територій, необхідно було хоча б частково заповнити спорожнілі села. Вже 29 квітня 1947 року генерал С. Моссор направив на ім'я президента Польщі Б. Берута шифрограму, у якій в ході обговорення інформував, що на всій території Перемишль — Лиско — Сянок — Балигород — Ясліська польське населення складає щонайбільше 15%, і звертав при цьому увагу на побоювання поляків залишатися на місцях після виселення українців. Враховуючи складність ситуації, командувач ОГ «Вісла» пропонував зосередити поляків в окремих селах під захистом громадської міліції⁸⁶⁸.

Під час підготовки плану С. Моссор зіткнувся з двома суперечливими підходами у розв'язанні цього питання: або ґрунтовно очистити територію від «ворожих» елементів, залишаючи цю частину селом на певний час пустелею, або ж залишити на ній частину «небезпечного» населення, усвідомлюючи, що після відходу ОГ «Вісла» воно буде надалі сприятливою базою для відродження розгромленої польської і військової мережі УПА⁸⁶⁹. При цьому «небезпечним населенням» у його розумінні вже було не українське, а польське населення. Саме тому було запропоновано зосередити розкидане на цій території польське населення в селах на південно-східному етнографічному кордоні та вздовж залізничної колії і нафтових центрів⁸⁷⁰. На думку генерала С. Моссора, втримання і оселення на цій території польського місцевого населення мало бути тільки першим етапом акції заселення, натомість останнім етапом мало стати військово-осадництво, яке вимагало приготувань і великих витрат⁸⁷¹.

⁸⁶⁸ CAW. — IV.501.1/A.1040. — К. 38–39.

⁸⁶⁹ Ibid. — Sygn. 607. — К. 45–46.

⁸⁷⁰ Ibid. — К. 46.

⁸⁷¹ Ibid. — К. 47.

На користь тези, що південно-східні терени Польщі не вважалися пріоритетними з економічної точки зору, свідчить факт, що близько 60 тис. польських сімей Жешувського воєводства, які проживали на невеличких ділянках неродючої землі, були визначені для переселення на захід. За результатами даних, зібраних ОГ «Вісла», з цієї кількості до 10 тис. сімей дали згоду оселитися на поукраїнських теренах у зоні діяльності ОГ «Вісла», але за умови виконання їхніх двох вимог: надання транспорту і гарантування безпеки⁸⁷². Слушно визнаючи питання надання безпеки одним із важливих чинників, командування ОГ вважало за необхідне, щоб кожне новозаселене село отримало відділ міліції у складі 10–12 осіб, озброєних автоматами і одним ручним кулеметом. Головний акцент у підготовці цих формувань робився на поляків, присланих з інших воєводств, оскільки на початковому етапі існувала недовіра до польського населення Жешувського воєводства через його зв'язки з польським і навіть українським підпіллям⁸⁷³.

Розробка плану проходила в тісній взаємодії з воєводськими партійними комітетами. 28 квітня 1947 року командир ОГ «Вісла» С. Моссор надіслав лист секретарям Сяноцького і Жешувського воєводських комітетів Польської робітничої партії, у якому виклав своє бачення заселення поукраїнської території. У листі вимагалось не допустити обезлюднення цих теренів та пропонувалось переконати частину лояльного до влади польського населення не виїжджати на захід, а заселити залишені українцями села. План передбачав об'єднати польське населення в більші групи і згодом під опікою війська висилати їх до визначених місцевостей, у яких вони будуть цілісно заселяти села під охороною громадської міліції та війська. Населення повністю забезпечувалось транспортом з метою доставки на місце проживання якнайбільшої кількості свого майна. Окрім того, для підтримки переселенців до місця осілости наказувалось звозити залишене українцями збіжжя, картоплю, домашній інвентар. Для швидкого заселення поляків насамперед передбачалось звільнити такі українські села: Команча (опіку мали гарантувати прикордонні війська), Волиця, Бельхівка, Завадка, Морохів, район залізничної станції Куляшне, а також Тарнава, Ольхова, Гочів, Ропенка, Ванькова, Пашова, Ольшаниця, Безмігова, Монастирець, Заслав, Биківці, Ольхівці, Лішна, Мриглод, Тириєва-Сільна та район

⁸⁷² CAW. — IV.501.1/A.1040. — Sygn. 607. — К. 48.

⁸⁷³ Ibid. — К. 53.

Балигороду. У міру напливу бажаючих осісти на місцях виселених українців, розселення планувалося поступово розширювати аж до радянського і чехо-словацького кордонів. У зв'язку з цим пропонувалося приступити до організації партійних осередків у новостворених селах⁸⁷⁴.

Саме на підставі цих вказівок у кінці травня 1947 року Жешувський воєводський комітет Польської робітничої партії розробив план діяльності із заселення поукраїнських господарств на території воєводства. Передбачалося, що на першому етапі будуть заселені повіти Сянок, Ліско (повністю), Перемишль і Ярослав. Наступним етапом було заселення в повітах Любачув (повністю) та Бжозув, Борлиці і Ясло (частково)⁸⁷⁵. Під час визначення осадників особлива увага зосереджувалася на місце їхнього попереднього проживання в такій послідовності: біженці зі своїх територій, погорільці, репатріанти з глибини Росії, репатріанти з-за Бугу⁸⁷⁶. Крім того, групи поселенців формувалися згідно з такими категоріями: сільська біженцтва, члени Польської робітничої партії, Селянської партії, сім'ї вихідців демократів, елемент, який має мінімальну господарчу силу (худобу і знаряддя праці). Небажаний елемент планувалося усунути, мотивуючи таке рішення відсутністю необхідних сільськогосподарських спеціальностей⁸⁷⁷.

Своє юридичне оформлення план отримав 24 травня 1947 року під назвою «Директива для повітових комітетів Польської робітничої партії в справі акції поселення та переселення на поукраїнські господарства». На першому етапі акції передбачалося взяти до уваги колишні українські громади, які були повністю виселені, з незнищеними будинками й засіяними полями. Заселення сіл, з яких виселили тільки незначну частину сімей (20–30 сімей), відкладалось на другий етап. Навіть у повністю спорожнілі села планувалося заселяти тільки 2/3 переселенців у відношенні до кількості існуючих господарств, оскільки 1/3 планувалося залишити як резерв для проведення майбутнього заселення громади⁸⁷⁸. Ситуація була настільки критичною, що директива забороняла делегувати від майбутніх поселенців групи для ознайомлення з реальним станом

⁸⁷⁴ CAW. — IV.501.1/A.1005. — Sygn. 607. — К. 28–29.

⁸⁷⁵ Ibid. — 1580/75/466. — К. 37.

⁸⁷⁶ Ibid. — К. 35.

⁸⁷⁷ Ibid. — К. 34.

⁸⁷⁸ Ibid. — IV.510.5.68. — К. 264.

речей. Згідно з директивою поселенців необхідно було відразу привозити до місця майбутнього проживання і розселяти. Осадникам надавався тимчасовий правовий стан осідлості на основі посвідчень, виданих воєвудою і представником уряду. Одержати їх мали право тільки ті, які пройшли через партійно-адміністративний апарат, а у випадку «дикого» заселення поселенці не отримували посвідчень і могли бути усунені⁸⁷⁹. Директива передбачала, що вся акція мала завершитись у рекордний час — найпізніше до 1 липня 1947 року⁸⁸⁰.

Все ж, незважаючи на спроби заселити спорожнілі українські села, польське керівництво було зацікавлене в більш широкому переселенні до північно-західних воєводств. В одному зі звітів у липні 1947 року зазначалося, що «посилення переселенської акції на захід є досить слабким, оскільки відкрилася можливість осадництва місцевого населення на поукраїнських господарствах»⁸⁸¹. В основному планувалося провести внутрішнє переселення від 15 до 20 тис польських сімей з повітів Горлиці, Кросно, Ясло, Пшеворськ, Ланьцут, Жешув, Дембиця, Тарнобжег, Ніско, Колбушув та Ярослав⁸⁸². На залишених українцями господарствах від початку операції «Вісла» до 31 липня 1947 року в Жешувському воєводстві було поселено ззовні 1 007 польських сімей, з місцевих жителів — 2 472 сім'ї. При цьому заслуговує на увагу той факт, що новоприбулі сім'ї були досить бідними, оскільки на 1 007 сімей було тільки 146 коней, 472 корови, 1 021 шт. інших домашніх тварин та птиці⁸⁸³. Приблизно такі ж дані подавало командування ОГ «Вісла», зазначаючи, що на поукраїнські території було заселено 1 094 сім'ї з інших повітів Жешувського воєводства і здійснено внутрішнє переселення 2 231 сім'ї. Разом було заселено 3 305 сімей, що склало більше 13 500 осіб⁸⁸⁴.

Заселення залишених українських сіл продовжувалося й після закінчення операції «Вісла». Станом на 30 листопада 1947 року від початку операції на території Жешувського воєводства в поукраїнських господарствах вже було поселено 5 214 сімей (21 732 особи з 1 123 кінями, 2 305 коровами і 4 996 шт. інших домашніх тварин)⁸⁸⁵.

⁸⁷⁹ CAW. — IV.510.5.68. — Sygn. 607. — К. 265.

⁸⁸⁰ Ibid. — К. 268.

⁸⁸¹ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 113. — К. 64.

⁸⁸² CAW. — 1580/75/466. — К. 35.

⁸⁸³ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 113. — К. 66.

⁸⁸⁴ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 811.

⁸⁸⁵ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 113. — К. 274.

План заселення поукраїнських господарств Жешувського воєводства середбачав, що загальна кількість поукраїнських господарств на території Жешувського воєводства складала 56 464 з територією в 273 357 га. Місцевим господарям було роздано 73 122 га, до заселення залишилося 26 тис. господарств з площею в 157 410 га. Зруйованість визначених господарств сягала від 50% до 100%. З 26 тис. господарств 5 200 мали частково знищені будинки, які планувалося заселити під час переселенської акції 1948 року без спеціальних кредитів на відбудову, але за умови фінансової і матеріальної допомоги⁸⁸⁶. Польський дослідник Г.Лукаsevич вважає, що тільки у Жешувському воєводстві в колишні українські господарства зааселити 39 тис. осіб⁸⁸⁷. Але навіть якщо прийняти останню цифру як найбільш достовірну, то вона складає тільки 1/3 від кількості населеного з воєводства населення.

Згідно з планом заселення поукраїнських господарств у Любелському воєводстві в жовтні 1947 року загальна кількість незаселених господарств складала 19 919 з площею 88 698 га; на одне господарство припадало в середньому 4,5 га. З визначених 19,9 тис. господарств 15 тис. господарств з площею в 51 тис. га були зараховані до повністю знищених (спалених), що потребували нового будівництва. Залишені і незаселені господарства були розташовані виключно в прикордонних повітах: Грубешівському, Томашув-Любельському, Влодавському, а частково також в Біла-Підляському⁸⁸⁸. У тих умовах польська влада, зважаючи на те, що визначені господарства були розташовані на землях, які не мали сільськогосподарської вартості, прийняла рішення створити на їх основі максимум 10 тис. господарств⁸⁸⁹. За результатами репатріації 1944–1946 років та виселення українського населення в рамках операції «Вісла» значні території пограниччя залишилися безлюдними, особливо гірські терени Бескидів і Нижніх Бескидів⁸⁹⁰.

Однією з найбільш суперечливих проблем залишається питання т. зв. «руки Кремля» у підготовці та проведенні операції «Вісла». У польській історіографії, незалежно від позитивних чи негативних

⁸⁸⁶ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 72.

⁸⁸⁷ Lukasiewicz G. Wokół genezy i przebiegu akcji «Wisła» w 1947 r. // Dzieje Najnowsze. — 1974. — №4. — S. 49.

⁸⁸⁸ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 70.

⁸⁸⁹ Ibid. — Str. 71.

⁸⁹⁰ Maryański A. Migracje w świecie. — Warszawa, 1984. — S. 113.

оцінок цієї операції, простежується спроба поєднати її з радянським керівництвом. Наприклад, Т.Ольшанський зазначає, що за проходженням операції «Вісла» спостерігав, якщо фактично нею не керував, радянський генерал І.Серов, який тоді був на посаді головного радника в Міністерстві громадської безпеки Польщі⁸⁹¹.

Мають місце також спроби опосередковано долучити кремлівське керівництво до рішення про проведення операції. Так, Б.Бобуся звертає увагу на побоювання серед польського керівництва, що непевна ситуація та відсутність контролю на прикордонних територіях з часом можуть створити підстави до висунення з боку сусіда територіальних претензій та приєднання до Радянського Союзу територій ПНР з етнічно змішаним населенням⁸⁹².

Для багатьох дослідників аргументом на користь участі в цій операції СРСР є лист міністра оборони М.Жимерського від 14 квітня 1947 року до міністра оборони СРСР М.Булганіна, у якому повідомлялося, що польський уряд прийняв рішення остаточно очистити від УПА польсько-чехо-словацьку прикордонну територію на смузі Новий Сонч — Стара Любовня до кордону з СРСР. Одночасно повідомлялося, що буде проведено переселення українців цих районів на територію північно-західних воєводств, де їх розселять як сільськогосподарських осадників. Польська сторона просила ущільнити кордони та інформувала, що акція розпочнеться 20 квітня і триватиме 2 місяці⁸⁹³. Аналогічний лист був направлений до міністра оборони Чехо-Словаччини Л.Свободи, але польський генералітет не втратив нагоди, щоб не нагади своїм чехо-словацьким колегам їхню пасивність під час проведення попередніх акцій, додавши, що «у зв'язку з цим виникають побоювання, що в ході цієї акції небажані елементи будуть проникати на територію Чехо-Словаччини, як це вже мало місце під час попередніх операцій»⁸⁹⁴. Про напружені стосунки польських та чехо-словацьких військових у цій операції ще йтиметься далі.

Повертаючись до хронології цих подій, слід зауважити, що 16 квітня 1947 року на засіданні Державного комітету безпеки Польщі було запропоновано узгодити з урядами СРСР і Чехо-Словаччини питання про присутність їхніх представників в оперативній

⁸⁹¹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w.. — S. 237.

⁸⁹² Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła»... — S. 214.

⁸⁹³ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 90.

⁸⁹⁴ Ibid. — S. 89–90.

«Вісла»⁸⁹⁵. Згадані події відбувалися вже після прийняття польським комуністичним керівництвом рішення про проведення депортаційної операції. Натомість, дослідників цієї проблеми цікавить, коли радянське керівництво дізналося про підготовку операції і якою була його реакція.

27 квітня 1947 року, за день до вбивства заступника міністра оборони К.Сверчевського та в день представлення заступником начальника Генерального штабу С.Моссором на засіданні Державної комісії безпеки концепції виселення українців, оперативний відділ III управління Генерального штабу Війська польського підготував характеристику стану безпеки в державі за період від 1 до 25 березня 1947 року. На думку військових, вирішення української проблеми на території Жешувського, Люблінського та частково Краківського воєводств було надзвичайно важливою справою, оскільки впливало на результати боротьби з УПА. Зверталась увага на те, що в Жешувському воєводстві кількість українсько-польських змішаних сімей складала 4 876 тис. (20 306 тис. осіб). При цьому стверджувалося, що СРСР не мав наміру приймати цих людей, у зв'язку з чим пропонувалося провести енергійну акцію переселення окремих сімей на територію Повернених Земель, де б вони швидко асимілювалися⁸⁹⁶. Як видно, головна думка була запозичена з лютневої інформації С.Моссора за результатами інспекційної поїмки по Краківському військовому округу. В обох документах постійно наголошувалося на небажанні СРСР приймати українців.

Дійсно, репатріація була завершена влітку 1946 року, після чого радянські репатріаційні комісії були розпущені. На сьогодні немає жодного документа, який би свідчив, що польська сторона до 28 березня 1947 року порушувала перед кремлівським керівництвом питання про відновлення репатріації. З іншого боку, у науковому обігу є документ без дати, але з упевненістю можна стверджувати, що він був підготовлений у кінці березня 1947 року, після смерті К.Сверчевського. Це лист Д.Мануїльського до секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, у якому той повідомляв з покликанням на заступника міністра закордонних справ СРСР В.Гусева, що посольство СРСР у Варшаві оголосило про намір польського уряду у зв'язку з убивством генерала К.Сверчевського прийняти рішення про поголове виселення українців із Жешувського і Люблінського воєводств

⁸⁹⁵ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 92.

⁸⁹⁶ Ibid. — S. 62.

на територію колишньої Східної Пруссії. Йдеться про 15–20 тис. осіб. Поляки вважають, що, можливо, при такій постановці питання частина українців буде проситися виїхати в УРСР і позбавляти їх такої можливості не потрібно. У свою чергу Д. Мануїльський запропонував відповісти В. Гусеву, що уряд УРСР у зв'язку із закінченням репатріації не може прийняти одночасно вказану кількість переселенців⁸⁹⁷.

Зміст листа свідчить, що радянське партійне керівництво вперше отримало інформацію з дипломатичних каналів про намір депортувати українське населення вже після того, коли польський уряд прийняв рішення про проведення акції. Наведена в листі польською стороною невеличка цифра переселенців — 15–20 тис. осіб також мала б спонукати СРСР не розпочинати нової репатріації, саме тому у листі-відповіді було запропоновано заявити про готовність радянської сторони приймати переселенців в індивідуальному порядку через консульство СРСР у Польщі⁸⁹⁸. Звичайно, що після такої відповіді шлях до депортації був відкритий.

Досить серйозним аргументом на користь тези про безпосередню непричетність радянського керівництва до депортації українського населення є запис бесіди посла Польщі в СРСР Нашковського з міністром закордонних справ СРСР В. Молотовим, яка відбулася 12 червня 1947 року і тривала більше години. Звертає на себе увагу той факт, що у розпал акції «Вісла» В. Молотов не поставив жодного запитання про її проходження, зі свого боку Нашковський також не порушив цього питання. Натомість розглядалися справи проведення додаткової репатріації польських громадян, які відбували покарання в радянських таборах, повернення культурних цінностей, доля порту Щецин, ратифікації договору з Італією і навіть справа Судану тощо⁸⁹⁹. Слід погодитися, що така поведінка В. Молотова могла свідчити тільки про ставлення кремлівського керівництва до цієї операції як до внутрішньопольської проблеми.

Якщо переглянути радянські документи, які опосередковано стосуються самої операції «Вісла», то впадає у вічі, що їх зміст має характер констатації подій. Так, 26 травня 1947 року міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач інформував секретаря ЦК КП(б)У

⁸⁹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4359. — Арк. 55–56.; Депортації. Документи, матеріали, спогади ... — Т. 2. — С. 204–205.

⁸⁹⁸ Там само. — Арк. 56.

⁸⁹⁹ AMSZ RP. — Z. 6, t. 521, w. 33. — K. 5–7.

Д.Калановича про те, що боротьба польського війська з УПА і виселення українських сімей з прикордонної смуги на західні території Польщі викликали різке незадоволення українського населення і прагнення до переїзду на постійне місце проживання в СРСР. Згідно з даними Т.Строкача тільки за 15 днів травня 1947 року з цієї категорії населення нелегально перейшли кордон з СРСР 20 сімей кількістю 104 особи⁹⁰⁰. Мали місце також повідомлення про знайдені в ешелоні на польсько-радянському кордоні листівки, написані українською мовою, у яких були звернення до Верховної ради СРСР і безпосередньо до Й.Сталіна з проханням переселити українців на територію Радянського Союзу. Цікаво, що Т.Строкач висловив прохання не повертати біженців, а розселити їх у західних областях УРСР⁹⁰¹.

Ймовірно, що практика нелегального переходу кордону українським населенням мала місце протягом усієї операції і навіть після її завершення. Адже не випадково на початку вересня 1947 року Т.Строкач видав роз'яснення для прикордонних загонів стосовно заяв польських громадян українського походження щодо прийому на проживання в СРСР, у якому Управлінням прикордонних загонів суворо заборонялося їх приймати від польських громадян, а також здійснювати у зв'язку з цим будь-які дії. З поданих прикордонними військами довідок видно, що всі особи, які подали заяви на проживання в СРСР, у різний час були відселені польськими військами із прикордонної зони у північно-західні провіводства Польщі⁹⁰².

Оцінюючи причетність СРСР до проведення операції «Вісла», слід погодитися з думкою Т.Ольшанського, що при її підготовці керівцем стала сталінська школа «вирішення» національних питань, яку представляли численні радянські інструктори, особливо в службі безпеки та війську⁹⁰³. Але в будь-якому разі немає підстав стверджувати, що операція була здійснена за вказівкою Кремля. Один з авторитетних дослідників українсько-польських відносин Б.Осадчук також абсолютно не погоджується з тезою про те, що

⁹⁰⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4359. — Арк. 51; Депортації... Документи... — Т. 2. — С. 253.

⁹⁰¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4359. — Арк. 52; Депортації... Документи... — Т. 2. — С. 253–254.

⁹⁰² Там само. — Арк. 157.

⁹⁰³ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947... — S. 231.

нібито Кремль нав'язав свою волю, вважаючи, що це було винятково польське рішення, якому ніхто не протиставився⁹⁰⁴.

Початок 1947 року був складний для УПА з багатьох причин, але найважчим ударом для формування стало завершення переселення значної частини українців до УРСР. Все це змусило УПА ще до початку операції «Вісла» змінити тактику боротьби на літо 1947 року. Вона зводилась до нападів на розпорошені по території невеликі відділи польського війська. Метою таких засідок було змусити його пересуватися в терені більшими частинами. Це дозволяло УПА швидше побачити противника, оскільки він був змушений локалізувати свої частини, а не розпорошувати їх на всій території. Відповідно відділи УПА мали можливість вільно рухатися та паралізувати рух менших частин польського війська⁹⁰⁵. Згадану тактику УПА підтверджували донесення польського військового командування. Інформуючи про діяльність УПА на території Жешувського воеводства за останню декаду березня 1947 року, штаб 9-ї Дрезденської піхотної дивізії повідомляв тільки про два напади УПА: 25 березня на невеликий польський військовий підрозділ села Брилинці, унаслідок чого було вбито 3 польські військовослужбовці, та про відомий напад поблизу Яблонного, у результаті якого загинув генерал К.Сверчевський⁹⁰⁶. Ці два напади були оцінені командуванням як посилення діяльності УПА, що дає підстави зробити висновок про відсутність частіших нападів у попередні місяці.

Здійснення українськими збройними відділами військових операцій було тісно пов'язане з підтримкою місцевого населення. Зважаючи на значне зменшення кількості українського населення на цих територіях, для УПА неабияке значення мало ставлення до неї польського населення. Вже в березні 1947 року керівництво УПА відзначало, що «ставлення польського населення до УПА погіршується. За винятком тих, хто ближче живе з нами, всі інші не хочуть нас бачити. Незважаючи на те, що нам часто допомагають і визнають справедливність нашої боротьби, але тільки не на цій території... Таке є ставлення міського населення та підміських сіл»⁹⁰⁷. Ставлення сільського населення було кращим, але причину цього

⁹⁰⁴ «Розкриймо карти, панове!» Розмова з професором Вільного університету в Західному Берліні, Богданом Осадчуком // Зустрічі. — 1990. — №1–2. — С. 30.

⁹⁰⁵ CA MSWiA RP. — OUN, sygn.IX/22. — Вр.

⁹⁰⁶ CAW. — IV.521.9.14. — К. 59.

⁹⁰⁷ Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 607. — К. 65.

УПА вбачала в негативному ставленні до неї польського війська. Досить частими були випадки побиття військовими польського населення за підозру у співпраці з УПА⁹⁰⁸.

Враховуючи напружені стосунки між польським населенням та військом, УПА запланувала на літо 1947 року не тільки проводити пропагандистську роботу з місцевим польським населенням, але й здійснювати рейди в глибину території. В інструкціях військам УПА наказувалося вести себе з польським населенням коректно і не проводити в селах карних акцій. У цілому 1947 рік передбачався бути роком рейдів і політичної роботи серед польського населення⁹⁰⁹. Так, на Білгорайщині, у Вендижі та Красноброді УПА організувала мітинг за участю робітників меблевої фабрики, який мав антибільшовицький та антипереселенський характер. Найбільший резонанс мало затримання підрозділами УПА потяга залізничним населенням, військом та залізничною поліцією 29 червня 1947 року. Військові були роззброєні і після закінчення мітингу звільнені. Свідки тих подій розповідали, що УПА затримала потяг, але не грабувала і з повагою ставилася до пасажирів⁹¹⁰.

На цьому тлі досить дивною виглядала інформація польських спецслужб у квітні 1947 року про те, що в повіті Любачув Жешувського воєводства зроста активність УПА, головним завданням якої була ліквідація поляків на цих територіях⁹¹¹. Такі оцінки можна пояснити хіба що прагненням польської влади протистояти пропагандистським заходам УПА в польському середовищі.

Причини активізації роз'яснювальної роботи УПА у польському суспільстві пояснювались, насамперед, прагненням підняти авторитет українського визвольного руху в очах світової громадськості та залучити польське населення до спільної боротьби проти тоталітарної системи. В одній з інструкцій УПА говорилося: «Йдеться про міжнародну арену, про формування світової антибільшовицької думки, йдеться про прискорення процесу вибуху війни... Причиною ставлення до населення є необхідністю, оскільки наші проводять за кордоном боротьбу із західними державами про визнання УПА як повноправної. Ми повинні заявити про себе, але

⁹⁰⁸ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 607. — К. 65–66.

⁹⁰⁹ Ibid. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 164.

⁹¹⁰ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/27. — К. 20.

⁹¹¹ Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1947 rok... — S. 29.

найважливішим є, щоб ми показали своє політичне і культурне обличчя, щоб ліквідувати врешті побоювання, що ми є «бандою»⁹¹². До участі в цих рейдах планувалося залучити сотні «Біра», «Брода» та «Бурлаки». Зважаючи на непрогнозованість дій командира «Хріна», його сотню рекомендувалось не залучати до цього рейду⁹¹³.

Ще до початку операції «Вісла» командування УПА розробило тактику боротьби на літо 1947 року. Під час військових дій наказувалося не проводити т. зв. «зачіпних» боїв або ж тільки за умови, коли необхідно було здобути провіант та зупинити зухвалість війська в конкретній місцевості⁹¹⁴.

Аналізуючи тактику, розроблену УПА на весняно-літній період 1947 року, видно, що командування не володіло інформацією про підготовку серйозної військової операції проти формування. Це підтверджують і оцінки цих подій керівництвом ОУН: «Атака ворога була настільки сильною, сконцентрованою і довготривалою, що важко було розпочати протидію. Все було обмежено до збереження кадрів. Терор, доноси, знайдені схрони і т. д. були причиною, що багато наших людей залишилося в той час «без даху над головою»⁹¹⁵.

Фінансовий референт округу УПА №1 «Метеор», допит якого особисто проводив командувач ОГ С.Моссор, також зазначав, що керівництво УПА «не допускало, що вона (операція — І.Ц.) може набрати таких розмірів, внаслідок чого з багатьох сіл було виселено все населення. Проведені виселення були для УПА повною несподіванкою... Трагедія УПА в тому, що її змусили думати про шлунок. Голод, настрої невпевненості, відсутність бази для зв'язкових призвели до депресії і психологічного надлому»⁹¹⁶.

Крайовий референт служби безпеки ОУН П.Федорів («Дальнич») був змушений визнати, що на початку операції УПА не змогла провести практично жодної акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. Тільки в деяких місцевостях Грубешівського і Томашув-Любельського повітів було спалено декілька поукраїнських сіл. Перебування польського війсь-

⁹¹² CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 165.

⁹¹³ Ibid. — К. 166.

⁹¹⁴ Ibid. — К. 164.

⁹¹⁵ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/27. — К. 22.

⁹¹⁶ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 90–91.

практично в кожному селі, блокада доріг, нічні засідки, повний контроль території вдень значною мірою паралізували відділи УПА, частина яких була розбита, а частина залишилася у дуже важкому і відчайдушному стані⁹¹⁷.

Польський Генеральний штаб досить ґрунтовно підготувався до проведення операції проти УПА. Згідно з польськими військовими джерелами напередодні акції, 17 квітня 1947 року, до складу оперативної групи входили 6-а, 7-а, 8-а, 9-а піхотні дивізії, Корпус внутрішньої безпеки — усього 14 050 осіб. Якщо враховувати допоміжні тилові частини, то участь у акції взяло 17 350 осіб⁹¹⁸. Учасник тих подій Ф. Сікорський вважає, що особовий склад ОГ «Вісла» становив близько 21 тис. осіб без урахування військовослужбовців прикордонних військ⁹¹⁹. Це підтверджують і підрахунки польського військового історика М.Ясяка, який подає, що до складу ОГ «Вісла» входили 3-я піхотна дивізія (3-й, 5-й, 14-й комбіновані полки піхоти (КПП), 6-а піхотна дивізія (2-й, 6-й КПП), 7-а піхотна дивізія (7-й, 10-й, 11-й КПП), 8-а піхотна дивізія (1-й, 8-й, 36-й КПП), 9-а піхотна дивізія (3-й, 4-й, 5-й, 14-й, 26-й, 28-й, 30-й КПП), 1-а дивізія КВВ (1-й, 2-й, 3-й полки), 12-й піхотний полк (резервний полк командувача ОГ «Вісла»), 5-й полк саперів, 1-й автомобільний полк, штаби і спеціальні підвідділи — разом 19 335 чол. Сюди ж увійшли військово-повітряна ескадрилья, близько 700 міліціонерів, десятки представників спецслужб — усього близько 21 тис. чол.⁹²⁰ Швидше за все, остання цифра (21 тис. осіб) є близькою до істини, оскільки станом на 20 січня 1947 року тільки три найбільші полки Корпусу внутрішньої безпеки, які були дислоковані в Жешуві (3 263 чол.), Кракові (2 579 чол.) та Любліні (3 171 чол.) разом нараховували понад 9 тис. чоловік⁹²¹. В операції «Вісла» були задіяні також 6 бронепоездів⁹²².

Військове керівництво усвідомлювало, що у боротьбі з УПА йому необхідно буде опертися на підтримку місцевого населення. Тому на початку операції було проаналізовано ступінь лояльності

⁹¹⁷ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/22, вр.

⁹¹⁸ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 102.

⁹¹⁹ Sikorski F. Kabewiaci w akcji «Wisła»... — S. 19.

⁹²⁰ Jasiak M. Wojsko Polskie a problem ukraiński w latach 1945–1948 // Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w... — S. 128.

⁹²¹ CAW. — 1580/75/472. — K. 60.

⁹²² Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 609. — K. 1472.

населення, яке проживало в зоні діяльності ОГ. Орієнтовно між 24–28 квітня 1947 року за підписом начальника штабу ОГ «Вісла» М.Хілінського був підготовлений документ під назвою «Директива діяльності військових частин проти банд УПА». У документі зазначалося, що на території оперативного району проживало українсько-польське змішане населення з переважаючим відсотком українців у східній та південно-східній смузі. Польське населення розглядалося як недостатньо свідоме з політичного погляду та залякане терором українських націоналістів, хоча в переважній більшості воно не співпрацювало з УПА. У зв'язку з цим польські спецслужби розглядали його як базу для боротьби з УПА і особливо при організації власної розвідки. Українське населення в основній своїй масі оцінювалося як вороже налаштоване до польської держави. При цьому наголошувалося, що УПА користується великим авторитетом серед українського населення, яке постачає в її лави людей, продовольство, бере участь в організації військових акцій та проводить розвідувальну роботу⁹²³. З метою унеможливити будь-які контакти місцевого населення з УПА на цілій території дій ОГ «Вісла» була впроваджена комендантська година від 21.00 до 4.00, за винятком міста Сянок, де комендантська година розпочиналася о 22 год.⁹²⁴

Незважаючи на ґрунтовну підготовку до проведення операції, польське військове керівництво володіло недостатньою інформацією про діяльність та розташування УПА на цих теренах. Згодом, вже після початку операції, генерал С.Моссор визнав, що відразу після прибуття ОГ «Вісла» у південно-східні воєводства відомості про підрозділи УПА були досить загальними та неточними, а часом навіть хибними. Тільки в першій фазі операції вдалося здобути досить багатий документальний матеріал, завдяки якому образ УПА і цивільної політичної організації став повністю зрозумілим⁹²⁵.

Незнання ситуації породжувало впевненість у легкості боротьби з УПА. Показовим є факт, що 29 квітня 1947 року у шифрограмі до президента Б.Берута командувач ОГ «Вісла» С.Моссор повідомляв про отримання від департаменту кадрів нагород — хреста Мужніх та медалі Заслужених на полі хвали трьох ступенів, підкреслюючи їх однотипність у відзначенні бойових успіхів. Оскільки до

⁹²³ CAW. — IV.521.6.44. — К. 4.

⁹²⁴ Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji «Wisła»... — S. 125.

⁹²⁵ CAW. — IV.510.5.12. — К. 183; IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 463.

того часу хрестом Мужніх було посмертно нагороджено одного стрільця 8-ї піхотної дивізії, а двох стрільців 7-ї піхотної дивізії, які постраждали при здобутті бункера УПА, — срібною медаллю За служенням на полі хвали, С. Моссор висловив думку, що з огляду на швидку ймовірність боротьби з УПА він не передбачає нагородження більшою кількістю бойових відзнак. У зв'язку з цим командувач повідомив, що надалі буде подавати пропозиції для нагородження за операції проти УПА на нижчу нагороду — хрест Заслуги⁹²⁶.

Напередодні операції польське командування володіло інформацією, що на оперативному терені ОГ «Вісла» діяли чотири курені УПА: «Беркута» (повіти Грубешів і Томашув), «Залізняка» (повіти Любачув і Перемишль), «Байди» (повіти Сянок і Ліско) і «Рена» (повіти Сянок, Ясло і Кросно). Загальна кількість куренів, що діяли, разом з тереновим складом становила близько 2 400 осіб. Крім того, цивільна мережа УПА охоплювала декілька тисяч членів, які польська сторона не змогла підрахувати⁹²⁷.

На початковому етапі діяльності оперативний простір ОГ охоплював тільки південно-східну частину Жешувського воєводства — повіти Ліско, Сянок, Перемишль і частково Любачувський повіт. На цьому терені діяли 2 курені УПА — «Рена» і «Байди», які вважалися найчисельнішими і найбільш боєздатними. До складу куреня «Байди» входило чотири сотні: «Бурлаки», «Ластівки», «Грошанка» і «Крилача», які разом нараховували 413 осіб. У курені «Рена» було чотири сотні: «Стаха», «Біра», «Хріна» і «Бродича», що разом мали 393 особи. Окрім того, персональний районний і подрайонний склад обох куренів нараховував 558 осіб. Усього два курені разом із тереновим складом мали 1 368 осіб⁹²⁸.

Курінь «Залізняка» проявляв незначну активність у Любачувському повіті і північній частині Ярославського повіту. Унаслідок цього головний удар був спрямований на перші два курені, а ліквідація куреня «Залізняка» була запланована на пізніший час⁹²⁹. Як слушно зауважив Є. Місило, на першому етапі операції командування «Вісли» не володіло інформацією про діяльність чотирьох сотень куреня «Беркута», сили якого вже згодом були оцінені в близько 150 чол.⁹³⁰

⁹²⁶ SAW. — IV.501.1/A.1040. — К. 39.

⁹²⁷ Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 805–806.

⁹²⁸ Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 806–807.

⁹²⁹ Ibid.

⁹³⁰ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 27.

21 квітня 1947 року штаб оперативної групи «Вісла» наказав командирам своїх частин ліквідувати відділи УПА в районі Сянока, Перемишля, Любачева, наголошуючи на потребі розпочати активну оперативну діяльність. У другій декаді квітня польське командування отримало інформацію, що сотні «Біра», «Хріна» і «Стаха», які до останнього часу перебували у Сяноцькому і Ліському повітах, покинули цей район. Стало відомо, що сотня «Біра» перейшла кордон з Чехо-Словаччиною, а дві інші перемістилися на південний захід від Перемишля. Значне зосередження відділів УПА було зафіксовано в районі лісів між поворотом руслу Сяну і радянським кордоном, на південний захід від Перемишля. У цьому районі діяли сотні «Бурлаки», «Ластівки», «Крилача» і «Громенка». У лісах на південь від Любачева самостійно діяв курінь «Залізняка»⁹³¹.

На основі наказу штабу ОГ «Вісла» за №002/Ор/ від 21 квітня 1947 року було ухвалене рішення провести три рівноцінні операції:

1. Ведення боротьби з відділами УПА відразу ж після прибуття частини у визначений район дислокації.

2. Одночасне виселення українського населення на всьому оперативному просторі.

3. Закриття чехо-словацького кордону з метою перешкодити українським збройним формуванням і населенню проникнути на сусідню територію⁹³².

В оцінці хронології етапів операції оперативної групи «Вісла» проти УПА у польській історіографії існує декілька думок. Так, К. Пудло вважає, що операція проти українських збройних формувань була проведена в три етапи. Перший тривав з 24 квітня до 29 травня і охопив Сяноцький, Ліський, Перемишльський і Любачувський повіти. Другий продовжувався з 30 травня до 29 червня 1947 року; під час якого було проведено військові операції в Ярославському, Томашувському і Любельському повітах. Останній, третій, тривав з 30 червня до 31 липня і охопив території, на яких ще діяли або відновлювали свою діяльність відділи УПА⁹³³.

М. Редзінський виділив три фази в операції «Вісла». Перша фаза (19 квітня — 15 травня 1947 року) була характерна тим, що частини, які прибули з інших гарнізонів, недостатньо орієнтувалися на місцевості і не мали жодного бойового досвіду, внаслідок чого

⁹³¹ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — К. 69.

⁹³² Ibid. — К. 70.

⁹³³ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 30.

були змушені діяти наосліп⁹³⁴. Під час другої фази операції (15 травня — 14 червня) виявилася недоцільність використання великих військових підрозділів у зв'язку із розпорошеністю відділів УПА. Головною формою боротьби стала організація нічних засідок у тих районах, де не сподівалися війська. Більшу увагу було також зосереджено на розвідці⁹³⁵. У ході третьої фази операції (14 червня — 31 серпня) головним завданням військових частин було розширення території діяльності на захід від Новотарзького повіту і далі на північ (включно з Томашувським і Грубешівським повітами) та закінчення переселення українців⁹³⁶.

Ф. Сікорський, який був на той час начальником оперативного штабу дивізії Корпусу внутрішньої безпеки, подає дещо іншу періодизацію «Вісли», ділячи її також на три етапи. Перший етап, що тривав з 20 квітня до 31 травня, — це операція переселення українців та проведення розвідувальних операцій і бойових дій проти УПА та сітки ОУН. Під час другого етапу (31 травня — 30 червня) проводились операції проти підрозділів УПА і боївок ОУН, їх ліквідація та витіснення з території Польщі. Третій етап (1 липня — 31 липня) характеризувався боротьбою з дрібними групами УПА і боївками ОУН⁹³⁷.

Сучасний дослідник Р.Дрозд вважає, що перший етап тривав з 28 квітня до 31 травня, і головний акцент у цей час було зроблено на переселенні українців з повітів Сянок, Перемишль, Ліско, Бжозув і частково Любачув. Одночасно проводилися бойові операції проти куренів «Байди» і «Рена». Другий етап (1 червня — 1 липня) характеризувався розширенням операції на повіти Краківського та Люблінського воєводств і передбачав ліквідацію куренів Залізняк і Беркута. На третьому етапі (1 липня — 31 липня) головними територіями діяльності ОГ «Вісла» стали повіти Новий Сонч, Любачув та Люблінське воєводство. Особливістю цього етапу було те, що акцією переселення були охоплені не тільки нові території, але й повіти, з яких українське населення було виселене раніше⁹³⁸.

Таким чином, наведені періодизації різняться між собою не тільки хронологічно, але й баченням завдань, які стояли перед оперативною групою «Вісла», та їх реалізацією.

⁹³⁴ Redziński M 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA... — S. 85.

⁹³⁵ Ibid. — S. 92.

⁹³⁶ Ibid. — S. 97–98.

⁹³⁷ Sikorski P. Kabewiaczy w akcji «Wisła»... — S. 20.

⁹³⁸ Drozd R. Droga na Zachyd... — S. 53–57.

Початок операції був складний для поляків, оскільки підрозділам УПА вдавалося уникати бою. Щоденні безрезультатні рейди військовослужбовців у гористій місцевості почали викликати в них стан депресії. Показовим є висловлювання одного з офіцерів 7-го полку піхоти 7-ї піхотної дивізії капітана Муся: «Ходимо цілими днями, мучимося, часто від ранку до вечора нічого не їмо. Ходив би голодним і три дні, лиш би їх тільки десь зустріти»⁹³⁹. Проте домінування в тактиці методики прочісування лісних комплексів та поселень згадують у своїх спогадах учасники тих подій. На їхню думку, в умовах великої розпорошеності груп УПА в терені, така тактика не могла мати успіху. Відчутною була й слабка польова підготовка польських підрозділів. Траплялись випадки, коли офіцери не вміли користуватися картою та компасом, що унеможливлювало будь-які дії в лісі⁹⁴⁰.

Такий стан підтверджували й шифрограми польського командування. У перші ж дні операції, 29 квітня 1947 року, командувач ОГ «Вісла» С. Моссор інформував Президента Б. Берута та віцепрем'єра В. Гомулку: «До цього часу провів очищення території від банд і цивільної сітки УПА. Ця діяльність призвела до затримання кількасот осіб. Найбільші труднощі полягають у тому, що банди УПА ... ще перед прибуттям оперативних груп, розпорошилися по території і не приймають жодного бою. Їхня ліквідація полягатиме у довготривалих і ретельних обшуках кожної частини лісу. Всього вбито і захоплено до цього часу не більше 40 членів банди УПА, натомість дуже швидко проходить нейтралізація цивільної сітки»⁹⁴¹. Водночас генерал повідомляв, що на неохоплених акцією територіях Нового Сонча, Горлиць, Кросно, а також Любельщини утримання УПА активізували свою діяльність⁹⁴².

На основі ознайомлення з планом дій ОГ «Вісла» міністр оборони М. Жимерський 5 травня 1947 року підписав директиву №7, у якій особливу увагу звертав на необхідність ліквідації підрозділів УПА в Сяноцькому, Ліському, Перемишльському і Любачувському повітах, на північ від Любачувського повіту та на захід від

⁹³⁹ Juchniewicz M. Udział 7 Łużyckiej Dywizji Piechoty w akcji «Wisła» // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1962. — №4. — S. 12.

⁹⁴⁰ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 88.

⁹⁴¹ САУ. — IV.501.1/A.1040. — К. 38.

⁹⁴² Ibid. — К. 39.

Самодіяного повіту. Зауважувалося, що виселення жителів цих повітів не має бути допоміжною акцією, а не виходити на перший план. Переважалося розширення акції на південь у район Люблінщини, де спостерігалося посилення діяльності українського підпілля, та в загальному напрямку — до західних кордонів Жешувського воєводства на схід від Ясла, Кросно та Горлиць⁹⁴³. Директива закінчувалася словами, що «уряду дуже важливо, щоб ціла акція не перевершила визначений термін»⁹⁴⁴. Але вже тоді було зрозуміло, що війська не встигнуть виконати поставлених завдань у встановлений термін.

Водночас командування оперативної групи «Вісла» повідомляло, що з початком операції УПА частково залишила небезпечний район і дислокувалася від нього на північ та захід. Висловлювалося припущення, що УПА таким чином прагнула відтягнути війська від виселення українців⁹⁴⁵. 22 травня 1947 року командування ОГ сформулювало, що сотні «Байди», «Хріна», «Стаха» і «Біра», які діяли на території Перемишльського, Сяноцького та Ліського повітів, розширилися і частково вийшли за межі території військової операції. За польськими даними, підрозділи УПА переховувалися малими групами в лісах і навіть у ярах на відкритій території, намагаючись перекрити операцію. Командування було змушене визнати, що, незважаючи на активні бойові дії ОГ, на кінець травня так і не вдалося ліквідувати сотню «Хріна», а також курінь «Залізняка», які були невловимими. Полонені повідомляли, що згадані сотні й надалі знаходилися у лісах Ярославського і Любачувського повітів⁹⁴⁶.

Визнавалося й те, що всі операції, проведені вище рівня полку, були переважно безрезультатними. У зв'язку з цим наказувалося проводити операції великими силами тільки у випадку отримання достовірної інформації про перебування підрозділу УПА у великому лісовому масиві, але в кожному випадку необхідно було отримати дозвіл командувача С.Моссора. Найуспішнішим методом було визнано щоденні переслідування відділів УПА розвідувальними взводами, малими оперативними та спеціальними рухливими групами. Уся тактика зводилася до діяльності у всіх напрямках з метою не дати підрозділам УПА жодної хвилини перепочинку⁹⁴⁷.

⁹⁴³ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 176.

⁹⁴⁴ Ibid. — К. 177.

⁹⁴⁵ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 23.

⁹⁴⁶ CAW. — IV.510.5.12. — К. 180.

⁹⁴⁷ Ibid. — К. 182.

З документів видно, що польські військовослужбовці без захоплення проводили військові операції проти УПА. Невипадково генерал С. Моссор намагався підняти бойовий дух своїх підлеглих не тільки своєчасною виплатою премій (згідно з оперативним наказом командувача ОГ «Вісла» за №008 від 9 червня 1947 протягом трьох днів після закінчення кожної військової операції необхідно було виплачувати військовослужбовцям належну їм премію)⁹⁴⁸, але й шляхом погроз. Після завершення першої фази операції, результати якої були визнані недостатніми, офіцерський склад був попереджений, що кожний офіцер після закінчення операції отримає характеристику, яка буде підшита до його особової справи. С. Моссор підкреслив, що єдиним критерієм оцінки у цих характеристиках буде фактичний результат боротьби з УПА кожного офіцера⁹⁴⁹.

У травні 1947 року штаб ОГ «Вісла» був змушений змінити тактику. Більше уваги почали приділяти агентурній роботі та безпосередній розвідувальній діяльності підрозділів. Важливим елементом стала підготовка траси маршу та прихований підхід до місця запланованої операції. У випадку зіткнення з підрозділами УПА їх відразу оточували, поступово стискали кільце, зберігаючи резервний підрозділ, який у разі прориву йшов на допомогу або переслідував групу УПА. Бункери, які знаходили польські війська, увечері заміновувалися, а вранці їх підривали, після чого оглушених підпільників було легко брати в полон. Почастішали випадки організації засідок біля бункерів⁹⁵⁰.

Саме на основі досвіду перших тижнів боротьби з УПА командувач ОГ «Вісла» видав оперативний наказ за №008 від 9 червня 1947 року, у якому було визнано, що тактика довготривалого оточення великих лісових комплексів не дала позитивних результатів. Оточені групи УПА мали достатньо часу, щоб визначити слабке місце, і за умови доброго знання території виходили з оточення. У зв'язку з цим наказувалось у випадку виявлення місця дислокації підрозділу УПА відразу розпочинати бій, при цьому повідомляти командування найближчих частин і вести бій, не допускаючи відриву груп УПА, зберігати постійний бойовий контакт. У цей самий час інші військові частини повинні були перерізати відступ УПА.

⁹⁴⁸ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 471.

⁹⁴⁹ Ibid. — IV.510.5.12. — K. 181.

⁹⁵⁰ Juchniewicz M. Udział 7 Łużyckiej Dywizji Piechoty w akcji «Wisła»... — S. 12–14.

На загрозою карної відповідальності командирам польських військових частин наказувалося надавати у разі звернення повну підтримку і підпорядковуватися наказам того командира, який веде бій з відділом УПА⁹⁵¹.

На початку червня командування оперативної групи «Вісла» відзначало спад діяльності відділів УПА у порівнянні з попереднім місяцем. Українські збройні загопи уникали безпосередніх сутичок з військами і застосовували тактику розпорошення сотень на малі групи чисельністю 6–10 чоловік. Внаслідок виселення українських підрозділів УПА втрачали продовольчі бази та людський ресурс для продовження боротьби. Незважаючи на це, УПА приступила до складання запасів продовольства у лісних схронах. Польська розвідка повідомляла про спроби бійців УПА за будь-яку ціну потрапити на західні території Польщі до своїх виселених родин, вважаючи, що такі дії можна пояснити наміром створення військової форми на нових територіях. Оцінюючи моральний стан стрільців УПА, розвідка зазначала, що в більшості вони фанатично вірять у свої ідеали і при зустрічі з польськими військами борються до останнього, а у випадках загрози потрапити до полону здійснюють самогубства⁹⁵².

Масові облави, терор проти місцевого населення та постійне переслідування польськими частинами відділів УПА практично повністю паралізувало будь-який опір. Аналізуючи ситуацію станом на червень — липень 1947 року, розвідка УПА повідомляла, що попередні виселення в селах розквартирувалися підрозділи польського війська на відстані не більше 5 км один від одного. Відразу розпочалися облави та обшуки в селах, де вони розквартирувалися, а згодом і в навколишніх селах. У більшості випадків арештовували чоловіків. У будинках підозрюваних і сім'ях повстанців арештовували більшість членів сімей і проводили допити із застосуванням тортур. Війська в основному шукали схрони і якщо мали дані про їхнє орієнтовне місцезнаходження, то завжди їх знаходили. Виселення проводили частини, які не брали участі в облавах. Як зауважувалося в донесенні, «тільки страшний терор, який передував виселенню, грабунки, побиття підозрюваних зламали остаточну віру в можливість і слухність опору»⁹⁵³.

⁹⁵¹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 470.

⁹⁵² Ibid. — IV.521.9.96. — K. 101.

⁹⁵³ CA MSWiA RP. — OUN, sygn. IX/27. — K. 21.

Польське командування вважало, що в другій половині червня 1947 року головні сили УПА вже були знищені. У зв'язку з цим 25 червня було змінено оперативну установку для військ, яка зводилась до постійного переслідування виявлених груп УПА, а у випадку їх втечі до лісу спеціальні ударні групи повинні були увійти в ліс і нав'язати бій до їх повної ліквідації⁹⁵⁴. Згідно з інформацією оперативного відділу ОГ «Вісла» за період від 21 квітня до 24 червня 1947 року було вбито 389 вояків УПА, взято у полон — 302, а 22 чол. здалися добровільно. До смертного вироку було засуджено 61 чол. Всього за цей період було вбито, полонено та покарано 949 осіб. Окрім того, до концентраційного табору в Явожно відіслано 1 846 українців, 379 осіб знаходилися під арештом до розгляду справ. Відповідно до інформації ОГ «Вісла» за цей період різного роду покараннями було охоплено 3 174 українці⁹⁵⁵.

Неабияку роль у прискоренні ліквідації відділів УПА відіграла співпраця між ОГ «Вісла» та частинами чехо-словацької армії, зокрема оперативною групою «Теплице». Для координації дій чеські радіостанції знаходилися у Сяноку і Кросценку, а польські — в Гуменному та Подолинцю. Це мало особливе значення для польського командування, оскільки групи УПА пробивалися через Чехо-Словаччину до Австрії і далі до Західної Німеччини⁹⁵⁶.

Вже 26 квітня 1947 року на прикордонному пункті біля шосе Радошице — Палата відбулася зустріч, у якій з польського боку взяли участь представники ОГ «Вісла» майор М.Бунда та майор С.Житинський, з чехо-словацького боку очолив генерал Е.Перко та кільканадцять вищих офіцерів. Як видно зі звіту, під час зустрічі були порушені питання ретельного забезпечення кордону підрозділами чехо-словацької армії на відтинку Черемхи — Лупків та закриття кордону для переходу груп УПА на відтинку від Лупкова до кордону СРСР. Передбачалось встановлення зв'язку між командуванням чехо-словацької армії та оперативної групи «Вісла», який мав діяти з 27 квітня⁹⁵⁷. Крім того, було прийнято рішення, що військові частини, які вестимуть бій з УПА, матимуть право перетинати кордон і проводити переслідування до встановлення зв'язку з найближчими відділами чехо-словацької армії. Узгоджено було

⁹⁵⁴ Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948... — S. 101.

⁹⁵⁵ CAW. — IV.510.5.12. — K. 175.

⁹⁵⁶ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 29.

⁹⁵⁷ CAW. — 1580/75/533. — K. 90.

таким можливість перельотів літаків над територією Чехо-Словацької Республіки у прикордонній смузі⁹⁵⁸.

З початку червня, коли групи УПА зосередилися поблизу польсько-чехословацького кордону з метою його переходу, план ліквідації УПА був доповнений. Передбачалося, що у випадку необхідності використання більших сил для розгрому груп УПА будуть використані двосторонні ударні групи в десятикілометровій прикордонній смузі, а за умови вимоги командира прикордонного району — у тридцятикілометровій смузі⁹⁵⁹. Польське командування прогнозувало, що перед загрозою повної ліквідації на польському боці групи УПА будуть намагатися проникати у глиб чехо-словацької території. У зв'язку з цим було опрацьовано тактику, на основі якої частини чехо-словацького війська проводили свої операції в напрямку до чехо-словацько-польського кордону, а операції, організовані польськими підрозділами, проводились від польського кордону в північному напрямку з метою недопущення груп УПА на територію Чехо-Словацької Республіки⁹⁶⁰.

Разом проти УПА в Словацькій, Моравії та Чехії до вересня 1947 року було виставлено 13,5 тис. чол. Найбільша частина операційної групи «Теплице» була розташована у Східній Словацькій Республіці⁹⁶¹.

Але, незважаючи на спільні завдання, все ж прослідковувалась різниця недовіра польського командування до своїх чехо-словацьких союзників. В одній з інструкцій, підготовлених штабом операційної групи «Вісла» під назвою «Інструкція в справі порозуміння польських частин з прикордонними відділами чехо-словацької армії», наголошувалось, що всі розмови з представниками чехо-словацьких прикордонних військ могли мати місце виключно за ініціативою командувача ОГ «Вісла». Виняток складали тільки зустрічі з підрозділами чехо-словацької армії під час бою з УПА або ж під час переслідування на території Чехо-Словацької Республіки. При цьому про кожну зустріч необхідно було повідомити своєму командирові часом, який у свою чергу якнайшвидше мав передати повідомлення командуючому ОГ «Вісла». Під час таких зустрічей дозволялось вести

⁹⁵⁸ SAW. — 1580/75/533. — К. 90–91.

⁹⁵⁹ SAW. — 1580/75/466. — К. 91.

⁹⁶⁰ Ibid. — К. 89.

⁹⁶¹ Motyka G. Czechosłowacja a konflikt polsko-ukraiński 1945–1947 // *Ukraincy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. — Т. 1. — Pod redakcją Romana Drozda. — Słupsk-Warszawa: Tyrsa, 2000. — S. 133.

мову тільки про справи, які передбачались планом розмови. Наказувалося безоглядно уникати розмов про політичні питання, загальну бойову ситуацію частин тощо. При обговоренні справ, пов'язаних з бойовою ситуацією на конкретному відрізку, необхідно було користуватися чистою картою без нанесення дислокації відділів⁹⁶².

29 квітня 1947 року генерал С. Моссор направив на ім'я президента Польщі Б. Берута шифрограму за № 1520, у якій повідомляв, що акція переселення українців розпочалася 28 квітня о 4.00. Одночасно на всій території були розкидані листівки, у яких було роз'яснено мету і спосіб проведення переселення. На час подачі інформації вже були відправлені перші ешелони з українським населенням, а від 30 квітня планувалося відправляти щоденно шість ешелонів⁹⁶³. Щоправда, у плані заселення поукраїнських територій, датованому тим же 29 квітня, передбачалося, що від 30 квітня 1947 року щоденно мало б відходити вісім ешелонів. Головний акцент у переселенській акції на першому етапі був зроблений на Перемишльському, Ліському та Сяноцькому повітах — головних осередках УПА. Від 8 травня головні сили ОГ мали бути скеровані на північ: на Ярославський і Любачувський повіти⁹⁶⁴.

За декілька днів до початку операції, 11 квітня 1947 року, III оперативний відділ Генерального штабу Війська польського інформував начальника Генерального штабу генерала В. Корчиця, що репатріація українців була проведена недбало, оскільки не було враховано всього українського населення, яке підлягало виселенню, і це дозволило його більшій частині сховатися в гірських лісах, а пізніше повернутися, щоб далі господарювати під захистом УПА⁹⁶⁵.

Прагнучи запобігти повторенню помилок під час репатріації 1944—1946 років та уникнути неоднозначного трактування наказів, 21 квітня 1947 року штаб оперативної групи «Вісла» видав наказ за №002/Ор/, у якому було дано чітке розпорядження провести переселення з району операції всіх осіб української національності на північно-західні землі, розселяючи їх в якнайбільшому розпорощенні. Передбачалося переселити всі етнічні відгалуження української національності та мішані польсько-українські сім'ї, які співпрацювали з УПА. У південно-східній частині країни на

⁹⁶² CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — К. 261—262.

⁹⁶³ CAW. — IV.501.1/A.1040. — К. 38—39.

⁹⁶⁴ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 607. — К. 45.

⁹⁶⁵ Akcja «Wisła». Dokumenty.. — S. 79—80.

підсхідний схід від Балигорода наказувалося провести повне виселення»⁶⁷.

Під цей наказ підпадали й лемки, яких важко було звинуватити у співпраці з УПА. Польській владі було відомо, що лемки брали участь у боротьбі з гітлерівцями у відділах Гвардії людової та Армії людової, співпрацювали від 1944 року з радянськими партизанськими загонами Золотаря, Антоновича і Квітінського, організували Польську робітничу партію (ПРП) на Підкарпатті. Перша легальна організація ПРП була створена навесні 1942 року в Усті-Руському, а її члени підтримували безпосередні організаційні контакти з В.Гомулкою. У серпні 1944 року лемківські партизани в одній бригаді зі словаками брали участь у наданні допомоги словацьким повстанцям⁶⁸. Окрім того, ОУН так і не вдалося організувати на Лемківщині надрайону «Верховина», який кінець кінцем був прирівняний до районного рівня і приєднаний до східного надрайону «Бескид»⁶⁸. У кінці червня 1947 року Американська ліга русинів і карпато-русинів звернулися через посла Польщі у США Я. Вонсевича до польського уряду з проханням припинити виселення лемків у рамках операції «Вісла». Одним з аргументів лояльності лемків до польської держави, на думку діячів Ліги, був той факт, що український шовінізм ніколи не знайшов підґрунтя серед лемків, оскільки вони ототожнювали його з пангерманським рухом (від 1890 року), а в наступному з гітлеризмом⁶⁹. Але все це не було взято до уваги польськими органами влади.

Польське керівництво не робило для українців жодних винятків, незважаючи навіть на гостру нестачу висококваліфікованих кадрів для промисловості. 12 травня 1947 року Міністерство промисловості і торгівлі Польщі видало розпорядження, щоб частину кваліфікованих працівників у кількості не більше 100 осіб зі складу українського та змішаного населення, що підлягають переселенню, працевлаштувати в інших закладах нафтової промисловості, але таких, що розміщені поза територією, охопленою переселенням. Умовою їх працевлаштування було отримання згоди від Корпусу внутрішньої безпеки. Всі інші працівники нафтової промисловості мали бути передані у розпорядження КВБ для виселення.

⁶⁷ SA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — K. 69.

⁶⁸ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 27.

⁶⁹ Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji... — S. 100.

^{69a} AAN. — MAP, sygn. 781. — Str. 23–24.

Працівникам, які перестали працювати на підставі рішення про переселення, не надавалися жодні відшкодування⁹⁷⁰.

Не володіючи реальними даними щодо кількості українського населення, військове командування проводило підрахунки у ході проведення акції виселення. Станом на 4 червня 1947 року командувач військовим округом №7 володів інформацією, що на східній і південно-східній території військового округу №7 підлягає виселенню 31 тис. осіб української національності. Зокрема у Грубешівському повіті — 6 605 осіб, Томашувському — 4 840 осіб, Білгорайському — 2 400 осіб, Холмському — 1 350 осіб, Влодавському — 6 329 осіб, Біла-Підляському — 8 977 осіб⁹⁷¹.

Досить високими були й темпи виселення українського населення. Для прикладу, 28 квітня 1947 року 8-а піхотна дивізія розпочала виселення із 74 сіл Ліського і Сяноцького повітів, а вже 15 травня було виселено близько 20 тис. осіб, що складало майже 80% від визначеної для дивізії кількості⁹⁷². Невипадково міністр оборони М.Жимерський у директиві №7 від 5 травня 1947 року звертав увагу генерала С.Моссора на тому, щоб виселення українців не вийшло на перший план⁹⁷³.

У ході операції не тільки уточнювалася кількість населення, але й розширювалася територія діяльності оперативної групи. 3 червня 1947 року краківський воєвода звернувся до Міністерства громадської адміністрації з проханням розпочати виселення лемків з території Новосондецького району (близько 5 тис. осіб) та Новотарського (близько 600 осіб). Мотивацією цього прохання була «співпраця з УПА», але одним з аргументів стало також «прагнення до створення єдиної держави з національного огляду»⁹⁷⁴. 9 червня 1947 року командувач ОГ «Вісла» підписав оперативний наказ за №008, згідно з яким слід було розширити територію діяльності ОГ на захід від Новотарського повіту та на північ від Томашувського і Грубешівського повітів з проведенням повного виселення українського населення у визначених районах⁹⁷⁵.

⁹⁷⁰ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 169. — K. 95.

⁹⁷¹ Ibid. — Sygn. 608. — K. 456.

⁹⁷² Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947)... — S. 90.

⁹⁷³ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — K. 145; CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — K. 176.

⁹⁷⁴ AAN. — MAP, sygn. 781. — Str. 6.

⁹⁷⁵ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 465.

На початку операції була підготовлена «Інструкція командування ОГ «Вісла» для командира частини, що проводить виселення, у якій наказувалося в день виселення, на світанку, закрити всі виходи із села, щоб не допустити втечі населення; відразу організувати збір населення і повідомити їх про мету виселення. Час збору населення не повинен був перевищувати 1–1,5 год., а населення відразу інформувалося, що воно не зможе забрати всього свого рухомого майна, хоча дозволялося брати з собою всю худобу, одяг, окреме приладдя, необхідний сільськогосподарський інвентар та певну кількість продуктів на найближчий час. Час підготовки визначався не більше 5 год., тобто близько 11.00 колона повинна була вийти із села.⁹⁷⁶

У районах безпосереднього зіткнення з УПА евакуація проводилася у прискореному темпі. Залежно від військової ситуації населення отримувало більше або менше часу на те, щоб залишити речі. Виселення проводилося також з великою брутальністю. Як зазначає Т.Ольшанський, відомі випадки, коли люди отримували 2 години на підготовку до виїзду або дозвіл забрати із собою тільки 25 кг багажу на особу; при цьому слід пам'ятати, що вони були селянами і мали значну кількість особистих речей та сільськогосподарського реманенту.⁹⁷⁸

Як згадують учасники тих подій, з початком операції у штаб 9-ї танкової дивізії почали надходити скарги від українського населення на військові підрозділи, що час збирання речей скорочувався до 20 хвилин (замість 5 годин)⁹⁷⁹. У районах діяльності окремих полків вимагалося, щоб відстань у 30–40 км між збірним пунктом та залізничною станцією проходити пішки, без відпочинку. Навіть у тих рідких випадках, коли населення везли автомашинами, на станціях все одно виникали затори, оскільки всі чекали на своє майно та худобу. Вважається, що проходження худобою в добу більше 10–15 км загрожує значною втратою поголів'я.⁹⁸⁰

Застосування таких методів виселення призводило до того, що населення прибувало на нові місця без продуктів, худоби і необхід-

⁹⁷⁶ Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4. — S. 3–4.

⁹⁷⁷ Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 32.

⁹⁷⁸ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. — S. 238.

⁹⁷⁹ Tyliczszak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym... — S. 194.

⁹⁸⁰ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 47.

ного сільськогосподарського реманенту. На початку червня гданський воевода апелював до Міністерства громадської адміністрації, що, всупереч запевненням, українські переселенці прибувають без продуктів, що змушує воеводський комітет нести серйозні видатки, які не передбачені бюджетом. Як приклад, подавався Леборський повіт, де 132 українські сім'ї в кількості 648 осіб опинилися в катастрофічній ситуації. За цих обставин воевода вимагав близько 4 млн. злотих для харчування переселенців до наступних жнив, оскільки вони прибували на незасіяні землі⁹⁸¹.

У кінці травня — на початку червня 1947 року почастишали випадки повернення українців до рідних місць. Підтвердженням цього було нагадування Перемишльському повітовому старості з боку спецслужб про заборону повернення виселених українців на попередні місця проживання⁹⁸².

Володіючи інформацією про масовість таких випадків, командування ОГ «Вісла» було змушене внести корективи під час підготовки плану на II етап проведення операції. Командирам наголошувалося, що населення повинно забирати максимальну кількість свого майна, етапи денних піших маршів скорочувалися, а організація харчування та медичної допомоги повинна бути доведена до належного рівня. Була також звернута увага на те, що у Варшаві генерал С.Моссор отримав декілька непідтверджених скарг на те, що в евакуйованого населення забирають корів, коней та інше надбання; у зв'язку з цим наказувалося справи про випадки мародерства направляти до прокуратури. Наголошувалося також на необхідності старанно готувати списки, щоб будь-які акти сваволі при підборі населення, яке підлягало виселенню, були повністю виключені⁹⁸³.

Інформації, які надходили з місць, свідчили, що списки депортованих робилися нашвидкуруч, не перевірялися і відразу передавалися командирам груп, які проводили виселення. І тоді ні плач, ні пояснення, що хтось є поляком і добре прислужився державі, не бралися до уваги. Переселення йшло таким темпом, що жодний з переселених не мав часу опам'ятатися, як опинявся на станції й у вагоні⁹⁸⁴. Щоправда, були окремі випадки, коли командир

⁹⁸¹ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 30.

⁹⁸² Ibid. — Sygn. 783. — Str. 39.

⁹⁸³ CAW. — IV.510.5.12. — K. 181.

⁹⁸⁴ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 37.

З-поміж сотного полку поставив під сумнів надані йому списки і призначив акцію виселення до часу скликання комісії для спільного опрацювання нового списку. Окрім того, за власною ініціативою він сформував засади, які визначали, що польсько-українські сім'ї, які мають заслуги перед державою, а також всі українці, які працювали у державних установах, будуть звільнені від виселення⁹⁸⁷. Але не були поодинокі випадки.

Умови транспортування були важкими, як з фізичного, так і з морального погляду. Удень вагони зачиняли з одного боку, щоб люди не вискакували під час руху поїзда, а на ніч, після перевірки списків, двері зачиняли з обох боків. Під час зупинок ешелону до вагонів депортованих, крім постійного конвою (1 офіцер, 2 підполіцейські та 15 рядових) долучалися місцеві функціонери⁹⁸⁸. Денна норма продуктів на одну особу складала: хліба — 266 г, муки — 50 г, солі — 50 г, картоплі — 500 г, жиру — 25 г, м'яса — 50 г, цукру — 16 г, чаю — 3–4 г, солі — 13 г та овочів (стручкових) — 30 г⁹⁸⁷. За підрахунками А.Хойновської, переїзд депортованих тривав до двох днів і коливався в межах 5–6 днів⁹⁸⁸.

Акція виселення виключала будь-яку можливість непокори українського населення. У зверненні військового командування «До місцевого населення» чітко вказувалося, що «ті, які не підпорядкуються цьому розпорядженню і залишаться в околицях, охоплених акцією виселення, будуть розцінюватися як бандити УПА»⁹⁸⁹. Проте мали місце прояви пасивного протесту. Згідно з повідомленням спецслужб у селі Берізка українці насипали дві могили, з яких одна символізувала переслідування українців, а друга — Польщу, покладену до труни. Фіксувалися численні випадки, коли люди, йдучи з села, цілували землю, говорячи: «Прощавай, українська земле!»⁹⁹⁰

Документи свідчать, що військове командування серйозно осерігалось будь-яких контактів польських військовослужбовців з українським населенням не лише з військового, а й з політичного погляду. Так, 17 квітня 1947 року начальник Генерального штабу

⁹⁸⁷ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 38.

⁹⁸⁸ Ibid. — S. 31.

⁹⁸⁹ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła». — S. 246.

⁹⁹⁰ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 49.

⁹⁹¹ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/5. — K. 234.

⁹⁹² Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 43.

Польського війська генерал В. Корчиць видав наказ для командуючих військовими округами, дивізіями та їх заступників з політично-виховної роботи у зв'язку з акцією «Вісла». У ньому говорилося, що після проведення роз'яснювальних розмов з особовим складом слід не допустити стосунків з цивільним населенням та організувати ретельний контроль за солдатською кореспонденцією. Наказувалося рівномірно розташувати у вагонах з військово-службовцями активістів і на кожній зупинці проводити з ними регулярні розмови. Особлива увага була звернута на ставлення до українських переселенців. Наголошувалося, що необхідно пам'ятати: «негативне ставлення до населення — це тільки вода на млин бандитів, які будуть представляти військо як ворогів та намовляти здійснювати нам опір»⁹⁹¹. Але вже в «Тереновому порадинику солдата», який був надрукований у 10 тис. примірниках, писалося: «Загалом бандит не відрізняється нічим від кожної зустрічної людини (...) Якщо під час своєї діяльності знаходишся в заселеній місцевості, не приймай ніяких частувань, не вступай у розмови (...), бандити можуть знаходитися всюди»⁹⁹². Як зауважила А. Хойновська, зміст інструкцій, з якими ознайомлювався солдат, був суперечливим: у них проводилося розмежування між «бандитами» та цивільним населенням, але постійно нагадувалося про співпрацю українців з відділами УПА; солдатів закликали добре ставитися до переселенців, але водночас наказували їх остерігатися⁹⁹³.

На початку проведення операції військовим частинам, які брали в ній участь, була розіслана «Директива для роз'яснювальної діяльності серед переселеного населення». Директива складалася з 11 пунктів, що залежно від освітнього рівня переселенця мали переконати його в необхідності проведення цієї акції. У кожному з пунктів наводились різні аргументи, однак всі вони зводилися до одного — обов'язкового виселення. Головний акцент комуністичні пропагандисти робили на тому, що польський уряд проводить акцію переселення з метою захисту населення від терору банд. Зокрема це виглядало так: «...населення скаржилося війську на переслідування з боку банд, які його грабують і тероризують. Ми вирішили переселити населення, щоб відмежувати його від банд. Польський уряд вирішив узяти населення цих територій під опіку,

⁹⁹¹ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 104–106.

⁹⁹² Цит. за: Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 34.

⁹⁹³ Ibid.

«...оскільки це населення має польське громадянство»⁹⁹⁴. На думку польського уряду, його прихильність до українського населення проявлялась і в тому, що переселенцям дозволялось взяти з собою все своє майно, а також якнайбільшу кількість продуктів. Одним з найбільших аргументів, який би мав остаточно переконати українців, було запевнення, що в Народній Польщі не буде колгоспів, а демократичний табір, який керує в Польщі, стоїть на ґрунті індивідуальної селянської власності. Підкреслювалося, що демократичний табір пішов шляхом розвитку, який ґрунтується на багаторічних національних традиціях, і у формуванні нової реальності не ставить за взірць ні Радянський Союз, ні великі західні демократії⁹⁹⁵.

Ще в травні 1947 року Управління безпеки повідомляло, що окремою проблемою, яку ще не вдалося вирішити, є перебування українського та змішаного населення в містах, кількісний склад яких становив 30 000 осіб. Особливе занепокоєння у влади викликала висока українська інтелігенція, яка нараховувала разом з сім'ями близько 1 000 осіб⁹⁹⁶. Згодом почали з'являтися донесення про збільшення в містах напливу українського та змішаного населення, яке намагалося сховатися у своїх родичів та знайомих. Для виселення з міст мав бути підготовлений окремий наказ, але він не був реалізований. На думку А.Хойновської, тут відіграло роль побоювання брідь-яких ускладнень⁹⁹⁷. Можливо, зіграв роль і той фактор, що в умовах міста процес денаціоналізації проходив набагато швидше, з тому, знаючи про це, влада вирішила не створювати собі проблем.

Але українське населення залишилося не тільки в містах. В інформації за 25 липня 1947 року про діяльність оперативної групи «Вісла» зверталася увага на те, що на території ще залишилася певна кількість українських сімей, які мали добре підроблені польські документи. У зв'язку з цим наголошувалося на потребі створення спеціальних контрольних комісій, які ще раз перевіряли підозрілих⁹⁹⁸. Водночас зазначалося, що «в повітах, розташованих у глибині територій, не охоплених акцією «Вісла», залишається ще частина українського населення, але активних виступів цього населення

⁹⁹⁴ SAW. — IV.521.7.60. — K. 47.

⁹⁹⁵ Ibid. — K. 47–47zw.

⁹⁹⁶ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140, b/p.

⁹⁹⁷ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 23–24.

⁹⁹⁸ SAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 809.

та співпраці з УПА не зафіксовано, а тому не видається шкідливим залишити його на місці»⁹⁹⁹.

З перших днів операції головна увага була зосереджена на швидкому переселенні українців у північно-західні воєводства. З метою забезпечення акції виселення 19 квітня 1947 року командуючий військовим округом №1 отримав наказ направити приблизно на 2 тисячі військові групи в кількості від 25 до 50 чол. в Ольштин, Главу, Бартошиці, Венгожево Ліжисько на інші населенні пункти, які б мали підпорядковуватися представнику Міністерства Повернених Земель¹⁰⁰⁰. Однак пізніші звіти оперативної групи «Вісла» засвідчують, що початок акції заселення північно-західних територій, визначений на третю декаду квітня, був практично перенесений на декілька днів, а перші ешелони прибули на місце призначення тільки 4 травня¹⁰⁰¹.

К.Пудло слушно зауважив, що на початку влада мала намір скеровувати ешелони з виселеними до Познанського, Щецинського та Ольштинського воєводств і лише з травня 1947 року їх почали направляти безпосередньо до Вроцлавського та Гданського воєводств¹⁰⁰². Щоправда, перші ешелони до Гданського воєводства прибули в середині червня, а від 15 червня до 10 липня у воєводстві розселили 1 321 сім'ю (658 сімей із Жешувського воєводства і 663 сім'ї з Люблінського)¹⁰⁰³.

Плани евакуації передбачали, що до Ольштинського воєводства переселять 6 370 українських сімей. З них 5 050 сімей планувалося розселити в індивідуальних селянських господарствах, 720 — у маєтках Державної земельної нерухомості, а 600 сімей — у містечках¹⁰⁰⁴. Натомість життя внесло свої корективи. Як подає С.Жиромський, станом на 22 липня в Ольштинському воєводстві було розселено 9 421 сім'ю (54 544 особи), що на 148% перевищувало заплановану норму¹⁰⁰⁵. Хоча згідно з даними польських військових джерел в Ольштинському воєводстві передбачалося оселити 5 тис. сімей, але ця квота була збільшена до 13 300¹⁰⁰⁶. У Щецинське

⁹⁹⁹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 810.

¹⁰⁰⁰ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 1036. — К. 430.

¹⁰⁰¹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 816.

¹⁰⁰² Pudło K. Lemkowie. Procesy wrastania w środowisko Dolnego Śląska... — S. 34.

¹⁰⁰³ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 818.

¹⁰⁰⁴ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim... — S. 94.

¹⁰⁰⁵ Ibid. — S. 95–96.

¹⁰⁰⁶ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 818.

воєводство планувалося направити 8 тис. українських сімей, але вже до 10 липня 1947 року до воєводства прибуло 9 677 сімей, у тому числі з Жешувського воєводства 7 720 сімей і 1 957 з Люблінського. Саме тому воєводський план був збільшений до 11 тис. сімей¹⁰⁰⁷. Практично до кінця липня 1947 року переселення українців було завершено. Згідно із шифрограмою начальника штабу ОГ «Вісла» полковника М.Хілінського, станом на 25 липня 1947 року в північно-західні воєводства було направлено 431 ешелон загальною кількістю 136 900 осіб¹⁰⁰⁸.

Прийнято вважати, що в рамках акції «Вісла» було виселено близько 150 тис. українців, у тому числі із Жешувського воєводства — 95 тис. осіб, а з Люблінського — 45 тис. осіб¹⁰⁰⁹.

Однак стосовно загальної цифри виселених у північно-західні воєводства українців у рамках військової операції «Вісла» існують певні розбіжності. Зокрема, у комюніке №38 міністра оборони Польщі станом на 29 липня 1947 року повідомлялося, що з південно-східних воєводств відбуло 435 ешелонів із загальною кількістю 137 833 особи¹⁰¹⁰. До 30 липня 1947 року до місця призначення прибуло всього 428 ешелонів із загальною кількістю 136 697 осіб: у Шешинське — 144 ешелони (46 118 осіб), Гданське — 13 (3 929 осіб), Познанське — 28 (7 345 осіб), Ольштинське — 165 (58 367 осіб) та Вроцлавське — 78 ешелонів (20 938 осіб)¹⁰¹¹. Різниця у сім ешелонах пояснюється тим, що станом на 30 липня 1947 року вони знаходилися ще у дорозі.

Згідно з даними, які наводить Б.Бобуся з посиланням на головного представника уряду з питань евакуації в рамках операції «Вісла», з квітня до серпня 1947 року було переселено 142 055 українців. По місяцях ця картина виглядала так: квітень — 4 940 осіб, травень — 63 257 осіб, червень — 41 036 осіб, липень — 32 037 осіб, серпень — 786 осіб¹⁰¹². Таким чином, якщо не брати до уваги 786 українців, переселених у серпні, загальна цифра мала б скласти 141 270 осіб. Водночас Є.Місило, посилаючись на дані Генерального

¹⁰⁰⁷ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 817–818.

¹⁰⁰⁸ Ibid. — Sygn. 1042. — K. 151.

¹⁰⁰⁹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 240.

¹⁰¹⁰ CAW RP. IV.500.1/A, sygn. 131. — K. 71.

¹⁰¹¹ Ibid.

¹⁰¹² Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wisła»... — S. 240.

штабу Війська польського, вважає, що станом на 31 липня 1947 року було виселено 140 575 українців, а ще 5 тис. осіб було виселено з Люблінщини восени того ж року¹⁰¹³.

Суттєві розбіжності щодо кількості виселених мають місце й на воєводському рівні. В інформації про суспільно-політичну ситуацію у Жешувському воєводстві, датованій 10 серпня 1947 року, повідомлялося про повне завершення акції переселення українців. При цьому відзначалося, що в попередній інформації цифра 102 023 особи була помилковою, оскільки з воєводства на той час виселили 93 594 особи. Водночас остаточна цифра виселених з воєводства склала 21 936 сімей (96 662 особи)¹⁰¹⁴. Але вже станом на 14 серпня 1947 року жешувський воєвода повідомив, що з 10 повітів воєводства виселили 17 956 сімей (84 783 особи)¹⁰¹⁵.

На думку А.Квілецького, у західні воєводства було депортовано близько 30–35 тис. лемків, що склало близько 20% всіх депортованих у рамках «Вісли» українців¹⁰¹⁶.

Влада наказала розпорозити українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних груп і їхня кількість не перевищувала 10% жителів села. Заборонено було розселяти українців у зоні 50 км від сухопутного кордону, 30 км від морського кордону і воєводських міст та 10 км від західного кордону Польщі станом на 1939 рік. Міністерство громадської безпеки наказувало, щоб в одному селі розселяти тільки одну сім'ю, віднесену до груп «А» чи «В», і до п'яти сімей з групи «С». Сім'ї з категорії «А» і «В» не могли бути поселені разом із сім'ями з категорії «С»¹⁰¹⁷. У Щецинському воєводстві виключили прикордонні сухопутні повіти від заселення українцями, зате в приморські повіти було направлено найбільше українців¹⁰¹⁸.

Підсумовуючи акцію виселення, командуючий військовим округом №2 інформував 9 серпня 1947 року начальника Генерального штабу Війська польського, що занадто короткі терміни, виділені на прийняття переселенців, призвели до цілого ряду організаційних недопрацювань. Стало відомо, що розпорядження міністра

¹⁰¹³ Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. // Mówią wieki. — 1991. — №3. — S. 1.

¹⁰¹⁴ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 113. — K. 27–28.

¹⁰¹⁵ Ibid. — Sygn. 310. — K. 140.

¹⁰¹⁶ Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji... — S. 102.

¹⁰¹⁷ Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. — Warszawa: Tyrsa, 2001. — S. 72.

¹⁰¹⁸ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 818.

Повернених Земель щодо методики заселення воєводський відділ у Щецині отримав 24 квітня, а перші ешелони було заплановано прибути вже 27 квітня, що не дозволило ретельно проінструкувати виконавчий апарат, не кажучи вже про налагодження співпраці між відповідними інституціями. Інструкція про заборону поселення в прикордонній смузі у відсотковому співвідношенні надійшла до багатьох повітових комітетів із запізненням. У тих умовах місцеві органи влади стали перед фактом нового переселення, коли більшість поселенців впорядкували свої господарства і посадили картоплю¹⁰¹⁹. В одному зі звітів ОГ «Вісла» повідомлялося, що станом на 30 липня 1947 року на території повіту Венгоборк українці складали 4% усього населення повіту. В інших повітах було зосереджено понад 20% українців. Зауважувалося, що якщо брати до уваги проживання в повіті Венгоборк ще 1 100 німців, то відсоток «непевного» елементу складав понад 50%. У документі підкреслювалося, що «у зв'язку з цим створюється сильний анклав ворожо налаштованого українського населення, у якому розпочнеться незабаром інтенсивна пропаганда з боку духовенства, інтелігенції і членів організації ОВН і УПА...»¹⁰²⁰. Аналогічна ситуація створилася в Гданському воєводстві, у якому відповідно до інструкції про заселення необхідно було знову переселити від 50% до 60% населення, що з економічної точки зору місцева влада вважала недоцільним¹⁰²¹. Переселення вже осілих українців не було поодинокими явищами. На доручення Міністерства Повернених Земель від 10 листопада 1947 року Щецинський та Вроцлавський воєводські комітети опрацювали план повторного переселення українців. У Щецинському воєводстві було заплановано переселити 1 859 сімей у 15 повітах, а у Вроцлавському — 600 сімей¹⁰²². Мали місце випадки, зокрема у повіті Дравськ Щецинського воєводства, коли повторно було переселено 34 сім'ї до іншого села, у якому не було вже вільних господарств¹⁰²³.

Однією з найбільш складних проблем, з якою зіткнулися переселенці відразу після прибуття на місце постійного проживання, стала відсутність належних умов для облаштування своїх господарств.

¹⁰¹⁹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 642. — К. 2511–2512.

¹⁰²⁰ Ibid. — Sygn. 608. — К. 812.

¹⁰²¹ Ibid. — Sygn. 642. — К. 2512.

¹⁰²² Drozd R. Droga na Zachód... — S. 122–123.

¹⁰²³ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 817.

Незважаючи на панівну в часи комуністичної Польщі тезу про заселення українцями добротних будинків, залишених німецьким населенням, насправді ситуація виглядала дещо по-іншому.

Вже в перші дні прибуття ешелонів з південно-східних воєводств місцеві органи влади сигналізували про критичність ситуації. В Ольштинському воєводстві, куди було переселено основну частину українців, не було відповідної кількості вільних і незнищених житлових і господарчих будинків. Незважаючи на надання спеціальних кредитів, темпи відбудови не відповідали потребам. З іншого боку виселені сподівалися, що їх перебування в Ольштинському воєводстві є тимчасовим і вони повернуться в рідні місця¹⁰²⁴.

Факти свідчать, що окремі представники місцевої адміністрації намагалися нейтралізувати негативні настрої серед прибулого населення, викликані складним матеріальним становищем, та ізолювати його від націоналістичних настроїв радикальної частини українського середовища. У листі до ольштинського воєводи повітовий староста в Гурові-Главецькому зазначав, що прибулі українці у своїй більшості позитивно налаштовані до держави і тільки невеликий відсоток ставиться вороже до неї. Водночас староста зауважував, що як одні, так і інші опинилися в тяжких матеріальних умовах, що призводило до посилення негативних настроїв серед лояльних до влади українців. Унаслідок цього староста вирішив використати принцип «*divide et impera*», тобто застосувати певний поділ у ставленні до лояльних та до вороже налаштованих українців. Це проявилось у наданні найбільш лояльним українцям перепусток до попереднього місця проживання, щоб вони могли забрати інвентар та худобу, які не вдалося відразу вивезти. Староста вважав, що добра і сумлінна діяльність адміністрації в цьому напрямку буде більш корисною, ніж бездумне застосування обмежень¹⁰²⁵.

24 липня 1947 року командування ОГ «Вісла» підготувало інформацію про стан заселення українцями північно-західних земель. Залежно від отриманих господарств новоприбуле українське населення поділялося на 4 категорії:

- а) ті, що одержали індивідуальні господарства;
- б) розселені, унаслідок відсутності будинків, у спільних господарствах;

¹⁰²⁴ Wrzesiński W. Proces zasiedlenia województwa Olsztyńskiego w latach 1945–1949 // Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958. — Poznań, 1960. — S. 211.

¹⁰²⁵ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — K. 64.

в) направлені у державні маєтки;
 г) сільськогосподарські, лісничі, дорожні робітники, які працюють за спеціальністю.

І інформації визнавалося, що місцеві органи влади, прагнучи розкрити проблем з відбудовою житла, вказували цифри, які не завжди відповідали реаліям, оскільки не висвітлювали дані про знищені господарства¹⁰²⁶.

Про складність матеріальної ситуації, у якій опинилися українці, свідчили повідомлення військового командування. Так, у Щецинському воєводстві на початку акції «Вісла» було вільних, без урахування прикордонних повітів, 1 542 господарства, які не потребували ремонту, 3 434 господарства, що вимагали 25% ремонту і 6 985 господарств, які були знищені більше, ніж на 25%. Всього 11 961 господарство на 11 100 сімей. У Гданському воєводстві повіти мали прийняти тільки 600 сімей, а отримали 1 800 сімей. Умови там були надзвичайно важкі, оскільки всі господарства вимагали ремонту. В Ольштинському воєводстві з 14 000 вільних господарств близько 10 000 потребували ремонту. На підставі цих фактів комісія зробила висновок, що більшість поселенців проживає у зруйнованих будинках і взимку це може призвести до серйозних проблем¹⁰²⁷.

На основі попередніх підрахунків органів влади на відбудову виселених для українців знищених господарств у Гданському воєводстві потрібно було 18 млн. злотих, Ольштинському — 278 млн. злотих¹⁰²⁸.

Велика кількість виселених українських сімей зовсім не мала коней. Наприклад, у Ольштинське воєводство прибуло 12 427 сімей і 9 090 кіньми. Зауважувалося, що, якщо навіть брати з розрахунку один кінь на сім'ю, без коней залишалися 3 312 сімей, але ці дані не відповідали дійсності, оскільки окремі сім'ї мали двох і більше коней. У Щецинському воєводстві без коней залишилося 4 345 українських сімей, у Гданському — 562¹⁰²⁹.

Польські органи влади оцінювали загальну матеріальну ситуацію негативно, оскільки більшість переселенців не змогли засіяти весняне збіжжя. З огляду на відсутність коней переважна частина полів не оброблялася, не було фондів на відбудову господарств,

¹⁰²⁶ SAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 34.

¹⁰²⁷ Ibid.

¹⁰²⁸ Ibid. — К. 35.

¹⁰²⁹ Ibid. — К. 36.

а також, незважаючи на прибуття нових сімей, не поповнювалися повітові бюджети для допомоги виселеним¹⁰³⁰.

За ставленням українців до праці їх було поділено на три категорії. Перша (близько 60–70% прибулих) розглядалися як позитивно налаштовані до влади і сумлінні в облаштуванні свого побуту. До другої категорії було віднесено близько 20% українців, які висловлювали незадоволення своїм становищем і прагнули шукати нових господарств. Більшість з них очікували на зміну ситуації та повернення до рідних місць. До останньої категорії входили самотні літні люди, каліки, які потребували опіки з боку держави¹⁰³¹.

Польська влада не довіряла працівникам спецслужб української національності. На початку червня 1947 року почали надходити інформації про нібито співпрацю українців, працівників польських спецслужб, з відділами УПА. Причиною таких висновків стала листівка польського підпілля, яка потрапила до президії Влодавської повітової ради Люблінського воєводства. У ній працівники Управління безпеки української національності звинувачувалися у співпраці з УПА під час підпалів польських господарств. У листівці зауважувалося, що «підпільна Польща не має нічого проти того, що українці, навіть на різних посадах, так тісно між собою співпрацюють, але чому українці з відомства безпеки в такий брутальний спосіб нищать поляків? Адже УПА пише, що бореться тільки проти комуністів»¹⁰³². Саме на підставі цієї листівки політичний департамент проаналізував діяльність українців-функціонерів служби безпеки під час спалення УПА сіл, залишених українцями та заселеними репатріантами. Зокрема в період з 27 травня до 2 червня 1947 року у Влодавському повіті було спалено господарства в 14 селах¹⁰³³. Висновок президії Влодавської повітової ради підтверджував положення, викладені в листівці польського підпілля, на основі чого було висловлено думку про необхідність підсилення оперативних груп працівниками спецслужб польської національності та реорганізації особового складу повітового відомства громадської безпеки у Влодаві¹⁰³⁴. На підставі цього донесення Міністерство громадської адміністрації апелювало до Міністерства громадської

¹⁰³⁰ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — K. 37.

¹⁰³¹ Ibid. — K. 37–38.

¹⁰³² AAN. — MAP, sygn. 778. — Str. 15.

¹⁰³³ Ibid. — Str. 12.

¹⁰³⁴ Ibid. — Str. 11.

безпечно з вимогою звернути особливу увагу на викладені факти стосовно офіцерів служби безпеки української національності й у випадку підтвердження такої інформації перевести їх в інші повіти¹⁰³⁵.

Цікаво, що у своєму ставленні до українців-працівників спецслужб позиція комуністичних органів влади та польського підпілля збіглася. Не виключено, що окремі працівники співпрацювали з УПА, але, як завжди водиться, ті представники національних меншин, які пішли проти свого народу, найбільш ретельно виконували доручення своїх господарів. Зрозуміло, що польське підпілля скоріш за все вдалося до провокації, прагнучи послабити повітовий підрозділ служби безпеки, який, напевно, загрожував його існуванню. З іншого боку, як видно, місцева влада не довіряла українській частині служби безпеки. Підтвердженням такого розвитку подій може бути й висновок про переведення їх в інші повіти, оскільки факти співпраці з УПА мали б своїм наслідком відкриття кримінальних справ проти цих функціонерів.

Виселення українського населення, без сумніву, полегшувало військам боротьбу проти УПА, оскільки остання втрачала свою матеріальну та людську базу, але стурбованість проявляли спецслужби, оскільки внаслідок обезлюднення сіл розвідувальні органи втрачали інформаторів. У війська було кинуте гасло: «Кожний командир і кожен рядовий — розвідники»¹⁰³⁶. Але паралельно з виселенням українців, польські спецслужби проводили активне вербування агентури серед депортованих для подальшої підривної діяльності в українському середовищі. Управління безпеки поставило завдання проводити вербування українців у трьох напрямках:

- а) для здобуття інформації про настрої виселених і використання їх у новому місці поселення;
- б) з метою пошуків організаційного елементу, який пробував вийти разом із сім'ями;
- в) для введення агентури до діючого підпілля¹⁰³⁷.

На початку травня 1947 року ОУН вже володіла інформацією, що польські спецслужби почали вербувати серед українських селян свою агентуру (щонайменше чотири особи від села) і направляли їх на фахові курси у Варшаву. Після завершення курсів вони мали повернутися до своїх сіл та інформувати службу безпеки про

¹⁰³⁵ AAN. — MAP, sygn. 778. — Str. 6.

¹⁰³⁶ Sikorski F. Kabewiaczy w akcji «Wisła»... — S. 44.

¹⁰³⁷ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — Bp.

можливу підпільну діяльність переселенців у західних воєводствах¹⁰³⁸.

Зі звітів польських спецслужб відомо, що процес вербування українців під час переселення був поділений на чотири етапи. На першому етапі, від початку оголошення про виселення громади до направлення виселених на полковий збірний пункт (ПЗП), при командирі групи діяв представник Управління безпеки, який на підставі заздалегідь підготовлених списків проводив вступну «розробку» серед переселенців, а також вербував агентуру для виявлення членів і симпатиків УПА. Другий етап розпочинався від часу перебування виселених на ПЗП до часу виїзду на станцію відправлення. При командирі ПЗП працював представник Управління безпеки, який отримував від працівника спецслужби при командирі групи інформацію про виселених та завербовану агентуру. Після особистого «розробки» громади представник Управління безпеки формував списки виселених і проводив селекцію згідно з визначеними умовними знаками. Одночасно на ПЗП йшла подальша «розробка» та вербування агентури. Під час третього етапу з ПЗП виселені направлялися на станцію відправлення. На станції представники Управління безпеки отримували матеріали на виселених по лінії служби безпеки і далі проводили «розробку» виселених. При формуванні ешелону керувалися правилом, що непевний елемент, який призначався на іншу територію поселення, не міг бути змішаний із лояльним населенням. Після сформування ешелону представник Управління безпеки міг навіть таємно зробити фотографії небезпечних осіб та підготувати список для їх затримання на станції прибуття. Останній етап розпочинався від часу завантаження ешелону до прибуття на кінцеву станцію. Представники Управління безпеки отримували повну характеристику ешелону, список агентури та подальші вказівки з «розробкою» виселених під час поїздки до місця проживання¹⁰³⁹.

Відомо, що співробітники польських правоохоронних органів, які супроводжували ешелони з депортованими, везли із собою конверти, у яких були дані про сім'ї українців, підготовлені місцевою владою на місці колишнього проживання. Літерний шифр «А», «В» або «С» означав ступінь лояльності до держави і актив-

¹⁰³⁸ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/32. — Вр.

¹⁰³⁹ Ibid. — MBP, sygn. 140. — Вр.

ності в українському націоналістичному русі¹⁰⁴⁰. Переселенці поділялися на категорії «А» (на обліку в Управлінні безпеки), «В» (застереження на підставі інформації розвідки), «С» (застереження на підставі інформації активу). Якщо категорія не вказувалась, це означало, що особа була благонадійною¹⁰⁴¹.

Мали місце випадки, коли польські спецслужби у своїй розвідувальній діяльності використовували й полонених вояків УПА. Зокрема вони включалися в групи, які переслідували УПА, а в окремих випадках виконували самостійні завдання, прагнучи таким чином частково реабілітувати себе в очах комуністичної влади¹⁰⁴².

Найбільш підозрілих українців ще до прибуття на нове місце призначення ув'язнювали. 23 квітня 1947 року на засіданні політбюро ЦК ПРП було прийняте рішення про створення «для підозрілих українців» табору в Явожно у Краківському воєводстві, на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі¹⁰⁴³. 5 травня 1947 року на залізничну станцію Шахова прибув перший ешелон з 280 в'язнями, яких після кількох днів слідства було вивезено до табору в Явожні¹⁰⁴⁴.

До табору направляли осіб, «підозрілих у зв'язках з УПА»; унаслідок цього в таборі опинилися 22 греко-католицьких, 5 православних священників, вчителі, лікарі, представники української інтелігенції. Але головну масу в'язнів становили українські селяни, які потрапили в табір внаслідок принципу т. зв. «колективної відповідальності». До Явожна не направляли членів ОУН і УПА, які були звільнені військом¹⁰⁴⁵. Від травня 1947 року до березня 1949 року через концентраційний табір пройшло 3 936 українських в'язнів, з них 23 жінки та декілька дітей¹⁰⁴⁶. Внаслідок тортур, знесилення та хвороб загинуло 162 українці, яких поховали в безіменних могилах¹⁰⁴⁷.

1 серпня 1947 року на рівні міністрів громадської безпеки та національної оборони Польщі був виданий наказ командувачам

¹⁰⁴⁰ Pudło K. Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)... — S. 361.

¹⁰⁴¹ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 28.

¹⁰⁴² Sikorski F. Kabewiaczy w akcji «Wisła»... — S. 180.

¹⁰⁴³ Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4. — S. 57.

¹⁰⁴⁴ Ibid. — S. 55.

¹⁰⁴⁵ Ibid. — S. 58.

¹⁰⁴⁶ Ibid. — S. 58, 61.

¹⁰⁴⁷ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 158.

можливу підпільну діяльність переселенців у західних воєводствах¹⁰³⁸.

Зі звітів польських спецслужб відомо, що процес вербування українців під час переселення був поділений на чотири етапи. На першому етапі, від початку оголошення про виселення громади до направлення виселених на полковий збірний пункт (ПЗП), при командирі групи діяв представник Управління безпеки, який на підставі заздалегідь підготовлених списків проводив вступну «розробку» серед переселенців, а також вербував агентуру для виявлення членів і симпатиків УПА. Другий етап розпочинався від часу перебування виселених на ПЗП до часу виїзду на станцію відправлення. При командирі ПЗП працював представник Управління безпеки, який отримував від працівника спецслужби при командирі групи інформацію про виселених та завербовану агентуру. Після особистого «розробки» громади представник Управління безпеки формував списки виселених і проводив селекцію згідно з визначеними умовними знаками. Одночасно на ПЗП йшла подальша «розробка» та вербування агентури. Під час третього етапу з ПЗП виселені направлялися на станцію відправлення. На станції представники Управління безпеки отримували матеріали на виселених по лінії служби безпеки і далі проводили «розробку» виселених. При формуванні ешелону керувалися правилом, що непевний елемент, який призначався на іншу територію поселення, не міг бути змішаний із лояльним населенням. Після сформування ешелону представник Управління безпеки міг навіть таємно зробити фотографії небезпечних осіб та підготувати список для їх затримання на станції прибуття. Останній етап розпочинався від часу завантаження ешелону до прибуття на кінцеву станцію. Представники Управління безпеки отримували повну характеристику ешелону, список агентури та подальші вказівки з «розробкою» виселених під час поїздки до місця проживання¹⁰³⁹.

Відомо, що співробітники польських правоохоронних органів, які супроводжували ешелони з депортованими, везли із собою конверти, у яких були дані про сім'ї українців, підготовлені місцевою владою на місці колишнього проживання. Літерний шифр «А», «В» або «С» означав ступінь лояльності до держави і актив-

¹⁰³⁸ CA MSWiA RP. — UPA, sygn. X/32. — Вр.

¹⁰³⁹ Ibid. — MBP, sygn. 140. — Вр.

ності в українському націоналістичному русі¹⁰⁴⁰. Переселенці поділялися на категорії «А» (на обліку в Управлінні безпеки), «В» (застереження на підставі інформацій розвідки), «С» (застереження на підставі інформацій активу). Якщо категорія не вказувалась, це означало, що особа була благонадійною¹⁰⁴¹.

Мали місце випадки, коли польські спецслужби у своїй розшувальної діяльності використовували й полонених вояків УПА. Деколи вони включалися в групи, які переслідували УПА, а в окремих випадках виконували самостійні завдання, прагнучи таким чином частково реабілітувати себе в очах комуністичної влади¹⁰⁴².

Найбільш підозрілих українців ще до прибуття на нове місце проживання ув'язнювали. 23 квітня 1947 року на засіданні політбюро ЦК ПРП було прийняте рішення про створення «для підозрілих українців» табору в Явожно у Краківському воєводстві, на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі¹⁰⁴³. 5 травня 1947 року на залізничну станцію Шакаша прибув перший ешелон з 280 в'язнями, яких після кількох днів слідства було вивезено до табору в Явожні¹⁰⁴⁴.

До табору направляли осіб, «підозрілих у зв'язках з УПА»; унаслідок цього в таборі опинилися 22 греко-католицьких, 5 православних священників, вчителі, лікарі, представники української інтелігенції. Але головну масу в'язнів становили українські селяни, які потрапили в табір внаслідок принципу т. зв. «колективної відповідальності». До Явожна не направляли членів ОУН і УПА, які були звільнені військом¹⁰⁴⁵. Від травня 1947 року до березня 1949 року через концентраційний табір пройшло 3 936 українських в'язнів, з них 22 жінки та декілька дітей¹⁰⁴⁶. Внаслідок тортур, знесилення та хвороб загинуло 162 українці, яких поховали в безіменних могилах¹⁰⁴⁷.

1 серпня 1947 року на рівні міністрів громадської безпеки та національної оборони Польщі був виданий наказ командувачам

¹⁰⁴⁰ Pudło K. Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)... — S. 361.

¹⁰⁴¹ Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 28.

¹⁰⁴² Sikorski F. Kabewiaci w akcji «Wisła»... — S. 180.

¹⁰⁴³ Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4. — S. 57.

¹⁰⁴⁴ Ibid. — S. 55.

¹⁰⁴⁵ Ibid. — S. 58.

¹⁰⁴⁶ Ibid. — S. 58, 61.

¹⁰⁴⁷ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 158.

військовими округами №5 і 7, у якому зазначалося, що після виселення українців оперативною групою «Вісла» залишилися тільки сумніви щодо їх виселення з прикордонних районів Люблінщини, а саме: повітів Краснистав, Замость і Білгорай¹⁰⁴⁸. 4 серпня на основі цього наказу своє розпорядження про початок додаткового переселення видав Державний комітет безпеки¹⁰⁴⁹. Таким чином, ухвалювалося рішення виселити з цих повітів усі українські сім'ї без огляду на ступінь лояльності і партійну належність. Винятки могли бути тільки за згодою міністра оборони та міністра громадської безпеки. Виселення лояльного до уряду населення рекомендувалося провести особливо старанно, надаючи йому максимальні пільги в питанні перевезення майна. Термін виселення був визначений на другу половину вересня 1947 року після збору й обмолоту зерна та збирання картоплі. В окремих випадках цей термін дозволялося продовжити до 15 жовтня 1947 року. Українські сім'ї демобілізованих і рядових дійсної служби також підпадали під виселення, а в справі найближчих родичів офіцерів Війська польського та працівників безпеки в кожному окрему випадку необхідно було робити запити на ім'я міністра оборони та міністра громадської безпеки. До 15 серпня 1947 року необхідно було подати списки найбільш заслужених сімей (відзначених за бойові заслуги і поранених солдатів 1-ої і 2-ої армій, колишніх партизанів, заслужених у політичній боротьбі під час виборів). Згадані сім'ї планувалося виселити окремим транспортом на найкращі ділянки Сілезії¹⁰⁵⁰. На всіх виселених територіях контрольним бригадам наказувалося декілька разів перевірити кожне виселене село, щоб у ньому не залишилася жодна українська або змішана сім'я, яка могла б співпрацювати з УПА¹⁰⁵¹.

А. Хойновська вважає, що восени 1947 року на Люблінщині залишалось близько 2 тис українців, а на Жешувщині — близько 5 тис. українців для можливого виселення¹⁰⁵². Натомість згідно з даними міністерства громадської адміністрації станом на вересень

¹⁰⁴⁸ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 768.

¹⁰⁴⁹ Tyliczszak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym... — S. 203.

¹⁰⁵⁰ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 768; CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — Вр.

¹⁰⁵¹ Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 769; CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — Вр.

¹⁰⁵² Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 59.

1947 року тільки у Люблінському воєводстві залишалось 8 816 українців¹⁰⁵³. Тоді ж Жешувський воєводський комітет інформував, що значна частина українського населення зосередилася переважно в містечках Ярослав, Перемишль, Ясло і в найближчий час має бути виселена. У зв'язку з цим повідомлялося, що серед українського населення панує велике пригнічення і паніка. Не витримавши психологічного тиску, окремі сім'ї добровільно виїжджали на захід¹⁰⁵⁴. Залишає інша частина українських сімей, які прагнули залишитися на місці, купувала фальшиві метрики, зокрема в Ярославському повіті Жешувського воєводства українське населення за певну плату отримувало свідоцтво про польське походження і згоднювалося на території іншого повіту як поселенці-поляки¹⁰⁵⁵.

13 вересня 1947 року начальник Генерального штабу Війська польського надіслав шифрограму до командування Краківського воєводського округу, у якій наказувалося виселити з території Жешувського і Краківського воєводств рештки українського населення. Через два дні начальник III оперативного відділу Краківського воєводського округу радянський полковник О.Євченко звернувся до начальника Генерального штабу Війська польського та міністра Внутрішніх справ з роз'ясненнями, при цьому повідомляючи, що на території Жешувського воєводства і повіту Новий Сонч Краківського воєводства знаходиться ще близько 14 тис. українського і змішаного населення з різним ступенем лояльності до держави. Звертаючи увагу на той факт, що в шифрограмі від 13 вересня 1947 року наказано виселити з території Жешувського і Краківського воєводств рештки українців, полковник О.Євченко нагадав, що у згаданих воєводствах залишилися переважно змішані українські сім'ї, у зв'язку з чим просив роз'яснити, чи підлягатимуть виселенню змішані українські сім'ї, українська інтелігенція та з яких повітів проводити виселення? Висловлювалися застереження, що якщо переселити українське і змішане населення з прикордонних повітів, то це доведе ще близько 8 тис. осіб¹⁰⁵⁶.

Документи свідчать, що ще в жовтні 1947 року серед військового командування залишалися поширеними настрої щодо продовження виселення українців. 18 жовтня 1947 року, під час наради

¹⁰⁵³ LAN. — MAP, sygn. 79. — Str. 34.

¹⁰⁵⁴ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 113. — K. 194.

¹⁰⁵⁵ LAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 38.

¹⁰⁵⁶ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 1023. — K. 63–65.

у Жешувському воєводському комітеті за участю міністра громадської адміністрації, командир 9-ої піхотної дивізії полковник Гінальський зауважив, що з південно-східних теренів було виселено 140 тисяч українців, але акція була стримана, наголосив, що частина УПА замаскувалася і сховалася в селах¹⁰⁵⁷.

У другій половині вересня 1947 року акція виселення знову була відновлена. Люблінський воєвода повідомляв, що «22 вересня 1947 року знову розпочалась акція «Вісла». З території Грубешівського і Томашувського повітів було заплановано переселити 600 сімей¹⁰⁵⁸. В інформації від 10 жовтня 1947 року воєводський комітет уточняв, що з вищеназваних повітів залишилось виселити 687 сімей — 1 706 осіб українського походження. Станом на 10 жовтня у Люблінському воєводстві перебувало 2 058 українських сімей, але переселити планувалося 600 сімей¹⁰⁵⁹.

До кінця 1947 року до Ольштинського воєводства прибули 1 902 особи, а в першому кварталі 1948 року — 152 особи, всього ж кількість українців у воєводстві становила 55 598 осіб¹⁰⁶⁰. Станом на 1 жовтня 1947 року в Щецинському воєводстві було поселено 11 330 сімей (48 123 особи). У наступні тижні планувалося прибути ще 1 200 сімей. Унаслідок того, що в перші дні акції не надійшли інструкції з поселення українців, близько 340 сімей було розселено поблизу приморської та прикордонної смуги (всупереч заборони). Це призвело до додаткового переселення українців з цих районів¹⁰⁶¹.

Як видно, виселення тривало протягом осені 1947 року, а окремі особи виїжджали на Повернені Землі ще в січні 1948 року. Останнім акордом операції «Вісла» стало виселення 32 сімей з повіту Новий Тарг між січнем та квітнем 1950 року¹⁰⁶². На думку К.Пудло, виселення українського населення повністю закінчилося навесні 1950 року коли були переміщені на західні землі лемки з Яворок, Шляхтви, Білої і Чорної Води¹⁰⁶³. Р.Дрозд вважає, що виселення українців, а також збройні дії призвели до знищення та економічного занепаду південно-східної Польщі. Згідно з даними автора, в Яр

¹⁰⁵⁷ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 116. — K. 107.

¹⁰⁵⁸ AAN. — MAP, sygn. 79. — Str. 37.

¹⁰⁵⁹ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 310. — K. 128.

¹⁰⁶⁰ Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim... — S. 96—

¹⁰⁶¹ CA MSWiA RP. — MZO, sygn. 25. — K. 44.

¹⁰⁶² Chojnowska A. Operacja «Wisła»... — S. 59.

¹⁰⁶³ Pudło K., Dzieje Lemków po drugiej wojnie światowej... — S. 360.

власному повіті було повністю знищено 5 612 забудов, у Любачівському — 7 470, у Сяноцькому — 8 260, у Ліському — 2 565 і в Горлицькому — 1 452. У більшості випадків це було наслідком спалення УПА сіл, залишених українцями¹⁰⁶⁴.

Виселенні торкнулося не тільки українського населення, але й частини польського, особливо тієї категорії, яка співпрацювала у свій час з польським підпіллям та продовжила зв'язки з українським підпольним рухом.

Відносно широкі місцеве населення напередодні операції в зоні діяльності ОГ «Вісла», польські військові відзначали, що виселенні місцевого населення польської національності до військоватих прикритим, змішаного населення і українського — стриманим. Звернулося, що місцеве населення, з огляду на свій низький культурно-освітній рівень не цікавилася політичною діяльністю. На думку військових, довіру населення можна було здобути, тільки надавши йому медичну допомогу¹⁰⁶⁵.

Але вже в перші тижні операції командування ОГ «Вісла» змінило свою точку зору, повідомляючи, що ситуація з польським населенням видається не зовсім задовільною. Польські пропагандисти вважали, що терор і демагогія УПА у поєднанні з Польським підпіллям призвели до моральної диверсії серед польського населення: про яку сотник УПА «Хрін» в одному з бюлетенів, датованому березнем 1947 року, писав: «Польське населення, яке проживає біля нас, ставиться до нас досить добре»¹⁰⁶⁶.

Все це стало підставою для проведення вибіркового виселення проамериканських польських сімей. 2 травня 1947 року генерал Москор у шифрограмі № 1576 на ім'я міністра оборони Польщі повідомив, що під час виселення українців командир 9-ої піхотної дивізії в південно-західному напрямку від Перемишля виселив кількочисельність польських сімей, які повністю «прогнили» внаслідок пропаганди ПСП. Зважаючи на те, що окремі політичні сили у Варшаві могли підняти з цього приводу скандал, генерал взяв на себе відповідальність за ці випадки і запевнив, що ні одна польська сім'я не буде виселена без поважних причин¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶⁴ Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1947. — losy, postawy, nastroje // Akcja «Widła». — Pod redakcją J. Pisulińskiego. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 80.

¹⁰⁶⁵ CAW. — 1580/75/454. — K. 129.

¹⁰⁶⁶ CA MSWiA RP. — MBP, sygn. 140. — Вр.

¹⁰⁶⁷ CAW. — IV.501.1/A.1040. — K. 61.

Під час проведення операції польське населення також опалося у складній ситуації, і це було змушене визнати командувач оперативної групи. 30 травня 1947 року командир 1-ї дивізії корпусу внутрішньої безпеки видав наказ №005 «Про політичну роботу серед цивільного населення, обліку населення та «спекуляційного майна, яке залишилося після виселеного населення». У наказі стверджувалося, що офіцерський склад не проводить жодної політичної роз'яснювальної роботи серед місцевого польського населення. Значалося, що воно було залишене напризволяще, а військо зовсім не цікавилось створенням загонів громадської міліції та «селянської самопомоги». Зміст наказу дозволяв зробити висновки, внаслідок бездіяльності польського війська УПА отримувала задоволення, інформацію про діяльність польських частин та їх наміри. Цивільне населення вільно переміщалося в нічний час від села до села, у тому числі виходило із села у невідомому напрямку. Окрім того, повідомлялося про факти, коли залишене українське майно (сільськогосподарські сінці, січкари, млинки для збіжжя, плуги — вивозилося військом і продавалося на ринках в Сяноку і Ліску). На основі цих фактів дав наказ до 2 червня 1947 року зробити списки всіх жителів сіл (включно з дітьми), ще раз провести контроль населення, виявити українців, які переховувалися, та поляків, що співпрацювали з УПА з метою їх виселення. Всіх поляків було попереджено про відповідальність за найменшу допомогу УПА. У випадку невиконання наказу загрожував арешт, а їхні сім'ї мали виселятися без права на отримання житла, землі та речей належності¹⁰⁶⁸.

Вже в середині липня 1947 року, коли для польського командувача стало очевидним, що виселення українського населення практично завершилося, а головні сили УПА були розгромлені, наказом міністра оборони Польщі за №00322 від 17 липня 1947 року подальше керівництво операцією на території Жешувського, Краківського і Люблінського воєводств передавалося командувачу військовими округами №5 і 7¹⁰⁶⁹. Через декілька днів, 30 липня 1947 року, в комюніке міністра оборони Польщі за №38 повідомлялося про розформування 28 липня оперативної групи «Віктор» після чого боротьбу з рештками УПА та «остаточне очищення території цих воєводств від українського населення» перейняли

¹⁰⁶⁸ SAW. — 1580/75/533. — К. 195–196.

¹⁰⁶⁹ Ibid. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 804–805.

¹⁰⁷⁰ Ibid. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 71.

військовий комітети безпеки¹⁰⁷⁰. Після закінчення операції було реорганізовано в підрозділ Корпусу внутрішньої безпеки, на базі яких створено чотири оперативні підгрупи під кодовою назвою «Любачув», «Свердлов», «Синюк», і «Грубешів», завданням яких була ліквідація застав і бойових груп УПА. Ці групи діяли до листопада 1947 року¹⁰⁷¹.

У липні 1947 року близько 200 воякам УПА під командуванням «Кашкетка» і «Бурлаки» вдалося перейти на територію Чехо-Словаччини¹⁰⁷². На початку вересня 1947 року в лісі біля села Репин Тобольського повіту відбулася зустріч командувача УПА-Північ М.Онишкевича («Ореста») з крайовим референтом служби безпеки ОУН у «Закерзонському краї» П.Федорівим («Дальничем»), на якій були обговорені організаційні справи. «Орест» поінформовав про проведення демобілізації відділів УПА та перекинення на польський бік сотні «Чауса». «Дальнич» також узгодив з «Орестом» що частину відділів буде перекинуто до СРСР, а частину — в північно-західні воєводства Польщі. На східних теренах, які залишалися у сфері діяльності УПА, зберігалися тільки добре законспіровані осередки пропаганди, а також нечисленні бойові групи¹⁰⁷³.

Тільки дві сотні УПА дісталися на північ Польщі, в околиці Любушських озер, і були там остаточно розбиті в кінці 1947 року. Частина керівництва ОУН і УПА перейшла через Чехо-Словаччину до Західної Німеччини, частина законспірувалася у північно-східних воєводствах Польщі. 2 березня 1948 року на одній з вулиць Варшави був арештований Мирослав Онишкевич — «Орест», командувач групи УПА-«Сян»¹⁰⁷⁴.

У вересні 1947 року в результаті пошуків, які тривали з 23 серпня до 8 вересня 1947 року, вдалося визначити місце постою групи крайового провідника ОУН «Стяга». 14 вересня 1947 року 3-я піхотна дивізія ліквідувала відділ УПА з 15 осіб, який поспішав на доповідь «Стягу». Тільки 17 вересня 1947 року було знайдено бунтар «Стяг», вхід до якого був замаскований скринєю із землею, на якій ріс кущ. Бачачи безнадійність ситуації, «Стяг» разом з товаришами підірвалися¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷⁰ Czupla J. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1944–1965... —

¹⁰⁷¹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 609. — K. 1651.

¹⁰⁷² Myśliński S. Akcja zagłady. — Warszawa, 1988. — S. 259–260.

¹⁰⁷³ Illum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948... — S. 108.

¹⁰⁷⁴ Ibid. — S. 106–107.

Підбиваючи підсумки своєї боротьби з УПА, польське командування поділило її на три фази. На його думку, перша фаза розпочалася і тривала близько шести тижнів від часу прибуття частини ОГ, внаслідок чого підрозділи УПА розпорозшилися на малі групи повністю уникаючи боротьби. Під час другої фази, коли було проведено евакуацію українського населення, УПА втратила продовольче забезпечення, систему зв'язку та свою цивільну мережу. Як наслідок, розкидані в терені слабкі групи УПА, позбавлені можливості власними силами здобувати продукти, почали об'єднуватися у більші групи до кількох сотень («Ластівки», «Крилячки», «Бурлаки»). У ході останньої фази об'єднані сотні куренів «Рени» і «Байди», які переслідувалися ОГ, втративши значну кількість своїх бійців, пробилися до південних Карпат. Значна їх частина (сотні «Бурлаки», «Громенка») перейшла чехо-словацький кордон, сотні «Біра», «Хріна» з рештками «Стаха» — кордон з СРСР, залишаючи на польській території керівництво «Закерзонського краю», законспірованих провідників, кущі і патруль СБ¹⁰⁷⁶.

Оперативна група ліквідувала в куренях «Байди» і «Рена» близько 950 осіб, решта — близько 200 осіб — перетнула чехо-словацький кордон, з них 45 загинуло у боях з чеськими відділами. Крім того, близько 90 осіб перейшли кордон СРСР, з них майже 50 осіб загинули в сутичках з радянськими частинами. У кінці липня 1947 року рештки куреня «Байди» пробилися до австрійського кордону¹⁰⁷⁷.

Водночас станом на 31 липня 1947 року на території Перемишльського, Сяноцького і Ліського повітів залишилися дрібні групи в загальній кількості близько 80–100 чол., у тому числі районні, надрайонні та окружні провідники, яких не вдалося виявити¹⁰⁷⁸. 30 липня 1947 року в комюніке №38 міністра оборони Польщі повідомлялося, що 28 липня була розформована оперативна група «Вісла», у зв'язку з чим боротьбу із залишками УПА та «остаточне очищення території цих воєводств від українського населення» було перекладене на воєводські комітети безпеки¹⁰⁷⁹.

Однак боротьба не була закінчена. У північній частині Жешувського і південній частині Люблінського воєводств у серпні 1947 року знову була відновлена діяльність відділів УПА. У серпні

¹⁰⁷⁶ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 804–805.

¹⁰⁷⁷ Ibid. — К. 806–807.

¹⁰⁷⁸ Ibid. — К. 807.

¹⁰⁷⁹ Ibid. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 71.

у боях з УПА військові відділи Люблінського військового округу понесли значущі втрати — 34 вбитих і 45 поранених. УПА спалила 1 МТО на подарості¹⁰⁸⁰. Для остаточного знищення груп УПА була створена 3-я піхотна дивізія. Одночасно внутрішні війська створили загрозливі групи «Любачув» у складі 5 батальйонів і одного артилерійського ескадрону та «Сянок — Горлиця» у складі 3 батальйонів і 1 кавалерійського ескадрону¹⁰⁸¹.

В умовах, які склалися, УПА вже не могла протистояти масованій натиску польських військ. Все ж учасники бойових дій з польського боку визнали, що їм не вдалося ліквідувати в одній операції жодного великого підрозділу УПА¹⁰⁸². У своїх спогадах деякі військовослужбовці, які брали участь у боях з УПА, висловили, що в її лавах перебували різні люди, але в своїй основі це були добровольці, які йшли до УПА за ідеологічними і національними переконаннями¹⁰⁸³. Саме ці чинники дозволили УПА, незважаючи на перевагу польських військ, вести протягом декількох років боротьбу з тоталітарним режимом.

Подумуючи власні втрати від бойових дій УПА під час проведення операції, польські військові джерела стверджували, що від початку до кінця липня 1947 року УПА здійснила 460 нападів, у результаті яких було вбито 152 цивільні особи, спалено 1 118 господарств, підірвано 11 мостів та знищено 2 залізничні станції¹⁰⁸⁴. Втрати польського війська (без втрат військовослужбовців КВБ, Міністерства безпеки та Міністерства оборони) склали 61 вбитий і 111 поранених¹⁰⁸⁵. Цікаво, що в одній з інформацій про діяльність окремої групи «Вісла» за період від 20 квітня до 31 липня 1947 року повідомлені втрати в більшості випадків класифікувалися як недбале поводження зі зброєю. В інформації підкреслювалося, що протягом трьох місяців ОГ втратила через нещасні випадки 29 осіб убитими і 97 пораненими, у той час коли загальні втрати в боротьбі склали 1 вбитий і 97 поранених¹⁰⁸⁶. Водночас у комюніке Міністра Оборони Польщі за №38 від 30 липня 1947 року було подано

¹⁰⁸⁰ Ibid. I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948... — S. 104.

¹⁰⁸¹ Ibid. — S. 106.

¹⁰⁸² Sikorski F. Kabewiaci w akcji «Wisła»... — S. 181.

¹⁰⁸³ Ibid. — S. 177.

¹⁰⁸⁴ Ibid. I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948. — S. 102.

¹⁰⁸⁵ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — K. 808.

¹⁰⁸⁶ Ibid. — K. 813.

інформацію, що під час військової операції загинуло 59 військовиків службовців Війська польського та 52 військовослужбовці військ внутрішньої безпеки, при цьому причини не вказувалися¹⁰⁸⁷. З цих закладених фактів простежується намагання польського вищого командування занизити власні втрати. Т.Ольшанський вважає, що за цей період у боях з УПА загинуло 186 вояків Війська польського та 333 працівники служби безпеки¹⁰⁸⁸.

За участь у боях з УПА було нагороджено 1 062 військовослужбовці Війська польського, спецслужб та інших підрозділів, виховуючи подання до нагородження за останні два роки боротьби з УПА¹⁰⁸⁹.

Що стосується втрат УПА, то тут також не існує загальновизнаних цифри. Згідно з даними ОГ «Вісла», частини польського війська та КВБ провели 357 операцій проти УПА, внаслідок яких було ліквідовано (убито та взято в полон) 1 509 осіб, що складало близько 75% УПА станом на квітень 1947 року. До таборів було заслано 2 781 особу та знищено 1 178 бункерів¹⁰⁹⁰. У комюніке міністра оборони Польщі за №38 від 30 липня 1947 року загальні втрати УПА оцінювалося у 623 вбитих, 796 полонених, 1 582 арештованих та підозрою у співпраці з УПА і 56 тих, що здалися добровільно¹⁰⁹¹. Як видно, різниця у даних оперативної групи «Вісла» та міністра оборони Польщі щодо загальної кількості вбитих і полонених становить майже 100 осіб.

У свою чергу Є.Місילו вважає, що було схоплено 1 466 і вбито 655 членів та симпатиків ОУН і УПА¹⁰⁹². У дещо пізнішій праці дослідник з покликанням на польські військові джерела зазначав, що від 20 квітня до 24 липня 1947 року УПА втратила 1 335 осіб, у тому числі вбитими — 543 (24 на території СРСР), полоненими — 564 особи, а 228 осіб було засуджено до смертної кари та різні терміни ув'язнення¹⁰⁹³. При цьому Є.Місילו звертає увагу на факт завищення втрат УПА у підсумкових звітах, вважаючи, що до

¹⁰⁸⁷ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 71.

¹⁰⁸⁸ Olszański T. Historia Ukrainy XX w... — S. 239.

¹⁰⁸⁹ CAW. — IV.501.1/A, sygn. 608. — К. 815.

¹⁰⁹⁰ Ibid. — К. 808; Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948... S. 102–103.

¹⁰⁹¹ CAW. — IV.500.1/A, sygn. 131. — К. 71.

¹⁰⁹² Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. // Mówią wieki. — 1991. — №3. — S. 1

¹⁰⁹³ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 33.

власної вільності вбитих та полонених було зараховано значний обсяг вартісного українського цивільного населення, яке вважало суцільні за співпрацю з підпіллям, найчастіше за надання гуманітарної допомоги та притулку¹⁰⁹⁴. На підтвердження цієї думки може служити факт, що за час проведення операції «Вісла» бійці 1-ї Дрезденської піхотної дивізії, яка на початку операції була найчисельнішим складом (7 піхотних полків), вбили 32 члени УВВ і УПА, 55 взяли у полон зі зброєю, а 59 затримали за підозрою у співпраці з УПА¹⁰⁹⁵.

Незважаючи на brutальну депортацію українського і польського населення, тисячам українців і поляків як на території Польщі, так і в СРСР вдалося уникнути переселення. Якщо в СРСР вважало, що депортовані поляки вже не зможуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію, то польський уряд не міг змиритися з існуючим станом речей, оскільки нестабільна політична ситуація на південно-західній Україні перешкоджала, на його думку, реалізації конкретної мононаціональної держави.

Для остаточного вирішення українського питання в Польщі було вирішено депортувати все населення південно-східних воєводств, що мало українське коріння. При цьому головне обґрунтування цього рішення було побудоване на загрозі з боку УПА, яка на той час фактично зменшувала свою боротьбу. Наслідки операції «Вісла» на довгі роки створили серйозні політичні, економічні та духовні проблеми не тільки для депортованих українців, але й для всього польського суспільства, яке поступово почало їх долати вже в роки демократичної Польщі.

¹⁰⁹⁴ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 33.

¹⁰⁹⁵ Tyburczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemnym zbrojnym... — S. 201.

Розділ V. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ СРСР ТА ПНР ДО ПОЧАТКУ «ХРУЦОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

Розв'язання територіальних питань між СРСР та Польщею у першій половині ХХ ст. було важливою темою всіх міжнародних конференцій, які переформатовували геополітичну карту Європи. Тільки з підписанням Договору про радянсько-польський державний кордон 16 серпня 1945 року на юридичному рівні було завершено дискусії навколо цієї надзвичайно складної проблеми. Натомість радянське керівництво не відмовилося від ідеї територіальних корекцій і в наступні роки. У цьому контексті показовим був переговорний процес між радянським і польським керівництвом на початку 50-х років навколо прикордонних територій Польщі та УРСР.

5 жовтня 1950 року секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников отримав лист від міністра закордонних справ УРСР Д.Мануїльського, у якому повідомлялося про звернення першого заступника міністра закордонних справ СРСР А.Громика з проханням дати детальну характеристику соціально-економічного становища районів Львівської та Дрогобицької областей, що розташовані між радянсько-польським кордоном і смугою, яка проходить (з півночі на південь) на захід від села Потелич; на схід від сіл Принада, Врублячин, Немирів; на захід від сіл Вербини, Бороуси; на схід від сіл Чернилява, Накінечне Друге, Поруденко, Порудно, Воля Арламівська, Ляшки-Гостинцеві; на схід від міста Мостиська; на захід від села Темановичі; на схід від населених пунктів Чишки і Хирів¹⁰⁹⁶. У характеристиці потрібно було вказати: кількість та національний склад населення, кількість населених пунктів, корисні копалини, запаси і видобуток, родючість ґрунту, наявність промислових підприємств, їх профіль і продуктивність, посівні площі та продукцію сільського господарства, протяжність залізничних колій та шосейних доріг тощо. Крім того, висловлювалося прохання дати аналогічну характеристику ділянки польської території, які прилягали до Волинської і Львівської областей¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 52.

¹⁰⁹⁷ Там само. — Арк. 52–53.

У порівняльній характеристиці економічного становища діяльностей української та польської територій подавалися такі дані: площа кожної з означених територій складала близько 1 750 кв. км; населення української частини — близько 152 тис. осіб, а польської — близько 40 тис.¹⁰⁸ Радянська ділянка включала в себе західні частини Львівської області (Немирівський, Краковецький, Раванський) і Дрогобицької області (Мостиський, Нижанковицький, Турopilський, Хирівський, Нижньоустрицький), а з польської боку — близько 230 населених пунктів, з яких міста Грушів, Нарож, Кристинопіль, Белз, Угнів¹⁰⁹.

В обмін на польські території, які, на думку радянського керівництва, мали багаті запаси кам'яного вугілля, пропонувалися українській території, що мали нафтоносні поклади. Привабити польську сторону намагалися нафтовим родовищем у селах Чарів і Стрілківці Нижньо-Устрицького району, де за добу добувалося 100 тонн нафти, а її загальний запас складав близько 2 млн. тонн, а також двома родовищами в Нижанковському районі в селах Козинці, Попоничі і Тишковичі, де працювало 6 газових свердловин з добрим видобутком 2 тис. куб. м газу та загальними покладами на 800 млн. куб. м газу¹¹⁰.

14 жовтня 1951 року в ЦК КП(б)У поступило повідомлення про виконання і завершення до передачі ділянки. Ділянка була передана Польщі 20 жовтня 1951 року. З неї було переселено 7 167 осіб — 12 066 осіб, які направили в південні області¹¹¹. На основі угоди між урядом СРСР та урядом Польської Республіки від 14 жовтня 1951 року про обмін ділянками державних територій¹¹², були передані села в районах Нижньо-Устрицького, частина сіл Чарівського і Стрілківського районів Дрогобицької області¹¹³. Площа, яка підходила до Польщі, складала 480 кв. км. з 42 населеними пунктами та 97 нафтовими свердловинами¹¹⁴.

У 1954 році питання територіальних обмінів знову стало на порядку денному. Цього разу з ініціативою до ЦК ПРС вже звернулося

¹⁰⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 54.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 54.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 55–56.

¹¹¹ Там само. — Спр. 868. — Арк. 1.

¹¹² Там само. — Арк. 9.

¹¹³ Там само. — Арк. 6.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 10, 13.

українське керівництво. У листі секретаря ЦК КПУ А. Кириченка від 14 грудня 1954 року відзначалося, що в прикордонних районах Львівської та Волинської областей УРСР у післявоєнний час відкрито нове вугільне родовище із загальними запасами кам'яного вугілля близько 1,5 млн. тонн. На цьому родовищі була вже побудована одна шахта потужністю 300 тис. тонн вугілля на рік і ведеться будівництво ще 11 шахт, з яких дві повинні були бути введені в експлуатацію в грудні 1954 року. Всього у Львівському вугільному басейні, згідно з рішенням уряду, планувалося побудувати 51 шахту загальною потужністю 23 млн. тонн вугілля на рік¹¹⁰⁵.

СРСР планував отримати від ПНР, прикордонну територію, в складі нинішнього Люблінського воєводства, яка межувала з Львівською та Волинською областями, і в надрах якої, на думку фахівців, знаходились запаси кам'яного вугілля. Конкретно йшлося про обмін територіями площею близько 1 250—1 300 кв. км.¹¹⁰⁶

31 серпня 1956 року ЦК КПУ зробило ще одну спробу порушити це питання перед ЦК КПРС. З огляду на попередні факти та довідці було наголошено, що біля самого кордону геологами було знайдено вугільні пласти нижньої частини найбільш продуктивних покладів середнього карбону, які освоюються у Верхньосілезькому кам'яновугільному басейні, середня потужність пластів досягає 5 метрів¹¹⁰⁷. З радянського боку для обміну пропонувалась територія в Дрогобицькій області, у яку повністю входили Нижанковицький, Добромільський і Хирівський адміністративні райони, і частково Крукеницький, Мостиський, Старосамбірський, Стрільківський і Турківський райони¹¹⁰⁸.

На цій території було 104 населених пункти з населенням 71 тис. чол., 56 колгоспів з 50 тис. га орних земель, 26 тис. га лісових масивів із запасами деревини 3,5 млн. куб. м тощо¹¹⁰⁹.

Південна частина цієї території була нафтоносною; на ній на той час було відомо 10 перспективних нафтоносних площ. Однією з них у районі с. Стрельбичі в той час експлуатувалась з дебетом 7—9 тонн нафти в добу. У північній частині території, яка пропонувалась для обміну, були промислові запаси газу. В обмін на цю

¹¹⁰⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 1.

¹¹⁰⁶ Там само. — Арк. 2.

¹¹⁰⁷ Там само. — Арк. 9.

¹¹⁰⁸ Там само. — Арк. 9.

¹¹⁰⁹ Там само. — Арк. 4.

...сторона прагнула отримати від ПНР територію, яка межувала із Львівською і Волинською областями, у надрах якої за прогнозами геологів було 1,5–2 млрд. тонн вугілля. На цій території планувалось побудувати 50–60 шахт загальною виробничою потужністю 30–35 млн. тонн вугілля на рік¹¹⁰.

Територіальні обміни 50-х років створили умови для відновлення контактів щодо репатріації польського населення, у чому були зацікавлені обидві сторони. У зв'язку з цим 25 березня 1957 року було підписано Угоду між урядом СРСР та урядом ПНР про терміни і умови подальшої репатріації з СРСР осіб польської національності. Відносно угодою, прийом заяв проводився до 1 жовтня 1958 року, а репатріація повинна була завершитись до 31 грудня 1958 року¹¹¹.

Кіровоградська верхівка також намагалася якнайшвидше накинати на своїй території соціалістичні форми господарювання, передусім колгоспне, саме в сільському господарстві. Одним з дійових, на думку місцевих керівників, методів переконання було обрано відвідування польськими селянами українських господарств. Так, 22 лютого 1949 року М.Хрущов доповідав Й.Сталіну про перебування в СРСР з 18 до 21 лютого 1949 року делегації польських селян у кількості 24 чол. В інформації відзначалося, що великий подив у делегації викликала добробут у домі голови колгоспу «Здобуток Жовтня» Ізяславського району Київської області, власна автомашина, окрема та інше майно, а в одній з кімнат стояла бочка з вином, яким він шефами пригощав гостей¹¹². У складі делегації найбільшими результатами були представники Польської селянської партії. Саме вони звернули увагу на те, що таблички в корівниках із кількістю наявних корови є занадто новими, підкресливши, що вони були підготовлені до їхнього приїзду. Їхнє здивування викликала й те, що навколо будинків колгоспників не було господарських прибудов для худоби, а також відсутність кормів¹¹³.

За рахунок платами поїздок польських селян до Одеської, Харківської і Запорізької областей, які відбулися в березні 1949 року, мала місце критична оцінка колгоспного ладу в СРСР з боку окремих польських делегатів. Показовим був виступ у дискусії заступника

¹¹⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 10.

¹¹¹ Советский Союз — Народная Польша. 1944–1974. — Документы и материалы... — С. 217.

¹¹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5823. — Арк. 80.

¹¹³ Там само. — Арк. 81–82.

генерального секретаря Польської селянської партії (ПСП) Б. Крива, який однозначно заявив, що «у теперішніх умовах складна і напруженої міжнародної ситуації створення колгоспів у Польщі шкідливе і небезпечне, оскільки внесе розкол і викличе боротьбу серед польського народу»¹¹¹⁴.

1 липня 1949 року на ім'я Й. Сталіна була подана інформація про перебування в Україні третьої делегації польських селян у кількості 395 чол., у тому числі 209 членів сільськогосподарських колективів і 112 селян-одноосібників¹¹¹⁵. Польська делегація була розділена на 12 груп і 21 червня виїхала в Київську, Сталінську, Ворошиловградську, Харківську, Дніпропетровську, Полтавську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сумську, Житомирську, Чернігівську і Кіровоградську області. Так, колгоспники колгоспу «20-річчя Жовтня» Кобеляцького району Полтавської області зустріли польських гостей парадом мотоциклістів і велосипедистів, у якому взяли участь близько 100 колгоспників на своєму особистому транспорті. Найявністю такої великої кількості мотоциклів і велосипедів в особистому вжитку було єдиним, що вразило гостей¹¹¹⁶.

У вагонах, якими делегати виїжджали в області, були встановлені магнітофони, і на побажання делегатів на плівку були записані їхні висловлювання, що викликало в них велике захоплення. На підставі цього М. Хрущов висловив пропозицію подарувати кожному одному магнітофону Б. Беруту і М. Циранкевичу¹¹¹⁷.

Все ж результати цих поїздок виявились малоефективними, а тому в наступні роки від них відмовились.

Водночас подібні методи налагодження братерської дружби не використовувались і в культурі. Так, 7 липня 1948 року під час зустрічі представника Українського товариства культурних зв'язків із закордоном Н. Скачко з віце-консулом РП у Києві А. Влонським, співорозмовники погодились, що в польській, як і в українській пресі, занадто мало публікацій про їхні народи¹¹¹⁸. При цьому останній повідомив, що мав розмови з українськими письменниками Л. Дмитерком і А. Малишком про переклади на українську мову кращих творів сучасних польських поетів і письменників. Цікаво, що Влон

¹¹¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5823. — Арк. 371.

¹¹¹⁵ Там само. — Спр. 5824. — Арк. 260.

¹¹¹⁶ Там само. — Арк. 261.

¹¹¹⁷ Там само. — Арк. 271.

¹¹¹⁸ Там само. — Спр. 5104. — Арк. 10.

...повідомити спіррозмовника про зауваження, яке зробив йому... щоб він звертався за консультаціями виключно до Українського товариства культурних зв'язків із закордоном (УТКЗЗ) і всі дії повинні проводити тільки через це товариство¹¹¹⁹.

Вже станом на перший квартал 1949 року УТКЗЗ повідомляло в Польщу, що воно підготувало пропагандистські матеріали українською і російською мовами. Великі партії матеріалів українською мовою УТКЗЗ надсидало у Румунію, Чехо-Словаччину, Італію тощо, аргументуючи це тим, що в цих країнах багато українського населення, яке охоче читає матеріали рідною мовою. Натомість у Польщу, Болгарію, Угорщину й Албанію Товариство надсидало матеріали українською та російською мовами в меншій кількості. У цих країнах надіслані матеріали перекладались на польську, болгарську, угорську та албанську мови¹¹²⁰. Зауважувалось, що в Польщі за 1948 і перший квартал 1949 року було тільки три вистави. Товариство польсько-радянської дружби просило УТКЗЗ взяти участь у Міжнародній виставці підручників, яка проходила в Польщі в квітні 1948 року; посольство СРСР у Польщі просило надіслати їм фільм «Рідянська Україна»; польський перекладач української літератури Йосиф Бояр просив відновити йому надсилення української літератури¹¹²¹.

Згодом все, польська сторона була піддана критиці, оскільки в червні 1949 року Товариство польсько-радянської дружби звернулось з проханням до УТКЗЗ надати допомогу в отриманні українських музичних творів, нот українських народних пісень, творів українських письменників і поетів для бібліотек тощо¹¹²².

У жовтні 1949 року ЦК КПУ схвалив заходи, розроблені Українським товариством культурних зв'язків із закордоном з метою посилення пропагування культури Радянської України в Польщі. В одному з зауважень зверталась увага на потребу прискорення виготовлення фотомістачки «Українська РСР» до листопада 1949 року¹¹²³.

Натомість радянське керівництво особливо уважно відстежувало зв'язки українських письменників з польськими літераторами, і це вело на співпрацю з владою. Так, 5 червня 1952 року Спілка

1119 ДДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5824. — Арк. 15.

1120 Там само. — Спр. 6231. — Арк. 89.

1121 Там само. — Арк. 90.

1122 Там само. — Спр. 5825. — Арк. 33.

1123 Там само. — Арк. 30.

польських письменників привітала М.Рильського з присудження йому премії польського літературного «ПЕН-клубу» за 1950 рік за кращому перекладачеві польської літератури. Йшлося про переклад «Пана Тадеуша». У зв'язку з цим ЦК підготував довідку про діяльність польського «ПЕН-клубу», відзначаючи, що він є формальним відгалуженням міжнародної буржуазної письменницької організації «ПЕН-клубу». При цьому зазначалося, що повідомлення про присудження премії М.Рильському були опубліковані в 1951 році у всій польській пресі¹¹²⁴. 10 червня 1952 року А.Вишинський направив телефонограму, у якій наголосив, що М.Рильському необхідно ухилитися від прийняття почесної премії польського літературного «ПЕН-клубу». При цьому було додано, що прогресивні польські письменники не є членами клубу і не відвідують його. Зверталась увага, що ЦК ПОРП планує прийняти рішення про те, щоб польська секція вийшла зі складу міжнародної організації «ПЕН-клубу», і обговорює питання про розпуск польської секції в найближчий час¹¹²⁵.

Серед численних міждержавних проблем, які залишилися у складок після Другої світової війни, однією з найбільш гострих шкідливих для суспільного сприйняття було питання втрачених у роки війни культурно-мистецьких творів. Незважаючи на те, що до влади у Польщі прийшов комуністичний уряд підтримуваний СРСР, згадане питання входило до числа найбільш суперечливих у двосторонніх відносинах між країнами.

Для польської влади повернення культурних цінностей було завданням, насамперед, політичним, оскільки його позитивне вирішення розглядалось як крок до зміцнення авторитету уряду в суспільстві. У першу чергу польську сторону цікавили бібліотеки, колекції, картинні галереї та пам'ятники. Вже 6 вересня 1945 року посол Польщі в СРСР Г.Раабе провів зустріч з народним комісаром закордонних справ В.Молотовим і його заступником А.Вишинським. Порушуючи питання повернення культурних цінностей з України, посол отримав відповідь від В.Молотова, що справа є дуже складною і що польська сторона повинна виступити з конкретними і стислими пропозиціями¹¹²⁶. Але ще до цієї розмови, на початку травня 1945 року, директори львівських музеїв отримали доручення підготувати протягом доби список польських мистецтв

¹¹²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1882. — Арк. 19–20.

¹¹²⁵ Там само. — Арк. 21.

¹¹²⁶ AMSZ RP. — Z. 6, t. 447, w. 29. — К. 5.

з метою їх передачі у дар Польщі. Два польські працівники підготували наспидкоруч список із трьохсот-позичій, який включав найцінніші картини і скульптури. У самій Львівській галереї знаходилося близько 6 000 картин і скульптур, з яких майже всі картини були творами польських митців. Радянськими представниками з цього списку було викреслено близько 140 позицій, з яких було видлучено всі натюрморти, портрети дітей, картини, на яких зображені шірі, сцени з краєвидами Сходу, Італії, Франції тощо. У вересні 1945 року до Львова прибула київська комісія, яка вибрала вибраний матеріал в кількості 162 позиції і викреслила з нього ще близько 50 картин. Остаточо було прийняте рішення про передавання 166 картин та 9 скульптур. Представник з Києва Максим 28 березня 1946 року в розмові із заступником директором музею, який був етнічним поляком, попросив його, щоб він відібрав цінніші мистецькі твори, які надсилаються до Польщі. Представник йому відповів, що в списку є певна кількість цінних картин, але відсутні картини, які мають для Польщі особливе значення. У зв'язку з цим 29 березня 1946 року було зібрано третє засідання комісії, але остаточного рішення в цьому питанні так і не було прийнято¹¹⁷.

У жовтні 1946 року МЗС РП знову підготувало пам'ятну записку до МВР і ЦК РП стосовно повернення польських культурних цінностей. Підкреслювалося, що «на даному етапі розвитку польсько-радянських відносин виникає необхідність врегулювання шляхом дипломатичних питань про евакуацію в Польщу декотрих пам'яток мистецтва і культури, а також історичних і художніх цінностей, які мають безсумнісно польський характер, але знаходяться в території західних областей Української, Білоруської і Литовської РР. В МВР були про підписання угоди щодо передачі Польщі музею фондів, громадських бібліотек і зібрань книжок польських шкіл, які раніше належали польським науковим установам, державним вищим шкільним закладам, а також предметів релігійно-історичного римо-католицької церкви — список яких додавався»¹¹⁸.

У жовтні 1946 року в польській пресі розпочались численні публікації на тему втрачених культурних пам'яток, у тому числі і про втрачену колекцію. Зауважувалося, що, коли говорили про повернення Польщі Львова, нічого не йшлося про Кременець. На-

¹¹⁷ АМІР КР — Z. 6, 1.477, w.31. — К.27–28.

¹¹⁸ Там же — Z. 6, 1. 515, w. 33. — К. 3–4.

гадувалося, що перша бібліотека Кременецького ліцею після закриття в 1831 році російським царатом була вивезена до Києва і стала основою бібліотеки Київського університету ім. св. Володимира, при цьому висловлювалося побажання продумати можливість отримання цієї бібліотеки шляхом обміну¹¹²⁹.

За цих обставин радянська сторона була змушена зробити кроки, щоб засвідчити своє прагнення повернути польські культурні цінності. 22 липня 1946 року М.Хрушов у листі до Б.Берта повідомив про направлення до Польщі низки «художніх та історичних пам'яток, пов'язаних з історією польської національної культури, науки і мистецтва, збережених українським народом від розгрому та знищення гітлерівськими вандалами»¹¹³⁰. А 25 липня 1946 року у Варшаві, під час засідання польсько-української комісії у справах репатріації польського культурного майна, голова української делегації В.Пацин повідомив про повернення Польщі семи вагонів польських культурних цінностей: близько 140 тис. позицій цінних експонатів, у тому числі львівських і київських музеїв, зокрема «Панораму Рацлавицьку». Було прийнято рішення продовжити засідання стосовно повернення решти культурних цінностей. До речі, ситуація навколо повернення «Рацлавицької панорами» була далеко не однозначною. Проти її передачі висловлювався тодішній заступник голови Ради міністрів УРСР М.Бажан, вважаючи, що вона має виражений антиросійський характер. Рекомендувалося мотивувати відмову непридатним станом полотна внаслідок тривалих осколочних пробойн¹¹³².

Значна кількість мистецьких творів сильно постраждала під час військових дій. Зокрема, радянські солдати забрали з Підгорецького замку низку картин, в основному портретів, з яких зшили завіски для солдатського театру. Разом з картинами були забрані меблі. Але навіть ті полотна, що залишились, радянська сторона намагалась не повертати. Мотивації відмов були різні. Наприклад, «Закопаного» Станіславського було залишено з огляду на те, що закопаному перебував Ленін, і т.д. В цілому у Львівській картинній галереї з 4 000 полотен спочатку було відібрано полотна 300 польських

¹¹²⁹ O zbiorach krzemienieckich // Dziennik Polski. — 27 lipca. — 1946.

¹¹³⁰ ЦДАВОВУУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3086. — Арк. 19.

¹¹³¹ AMSZ RP. — Z. 6, t. 515, w. 33. — K. 31.

¹¹³² АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 14.

¹¹³³ AMSZ RP. — Z. 6, t. 477, w. 31. — K. 27.

історії, історичні підразу ж були вилучені. У кінцевому результаті для однієї польської сторони залишили тільки 130 полотен¹¹³⁴.

Відомо, що польське керівництво не втрачало надії на повернення пам'ятників колекцій. Так, 12 червня 1947 року під час розмови в м. Ченстохові м. Пашковського з міністром закордонних справ Радянського Союзу В. Молотовим, польський дипломат порушив питання про повернення деяких польських культурних цінностей. Особливий інтерес було зроблено на поверненні бібліотеки Товариства природознавців М. Коперника та видавництва «Космос» у Львові, а також бібліотеки Національної бібліотеки у Варшаві. У відповідь В. Молотов заявив про пообіцяв, що він розгляне це питання¹¹³⁵.

У квітні 49-го з метою пом'якшення проблеми повернення польських пам'яток культури було ухвалено рішення про передачу окремих пам'яток, які були встановлені у Львові. 3 березня 1949 року Польська обласна рада в листі до МЗС УРСР підтримала клопотання Варшавського консульства Польщі стосовно повернення пам'ятника польському королеві Яну III Собеському. На користь його повернення були висловлювалися також аргументи, що пам'ятник польському королю знаходився на одному бульварі з пам'ятником Леніну. Було також вказано на фундамент для майбутнього пам'ятника Леніну, який був закладений ще до і на повернення пам'ятників письменників К. Уейському та А. Фредру¹¹³⁶. Але тільки через півроку, 6 вересня 1949 року М. Хрущов у листі до Й. Сталіна висловив думку щодо необхідності передати цих пам'ятників ПНР і просив на це його погодитися. У довідці про самі пам'ятники були зроблені коментарі. Зокрема зазначено, що «під час свого королівства Ян III Собеський виступав душителем українського національно-визвольного руху»¹¹³⁷. Стосовно Корнелія Уейського зазначалось, що «наслідком його відношення до Львова, а встановлення його пам'ятника у Львові можна пояснити посиленням прагнення поляків замінити місто пам'ятниками йobelісками польського національно-визвольного руху»¹¹³⁸. У довідці до пам'ятника А. Фредру зауважувалося, що його най-

¹¹³⁴ ДДР ІІР — 2, 6, т. 477, в. 31. — К. 26.

¹¹³⁵ Там же — т. 521, в. 33. — К. 7.

¹¹³⁶ ДДР ІІР — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 4.

¹¹³⁷ ДДР ІІР — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5825. — Арк. 157.

¹¹³⁸ Там же — Арк. 158.

¹¹³⁹ Там же — Арк. 158—159.

На той час польська сторона володіла інформацією про те, завершилось пакування 50 тис. книжок — 10% усієї колекції Оссолінеум. Повністю були вилучені колекції Павліковських і Івановських, всі іноземні друки, які протягом віків були у польській власності, щоденна польська преса, найбільшу колекцію якої в Польщі мав Оссолінеум¹¹⁴⁶. Натомість комісія прийняла рішення у дар Польщі передати полоніку¹¹⁴⁷.

Вищевикладене свідчить, що радянська сторона була рішуче налаштована на залишення колекції Оссолінських у Львові. Особливу роль у відстоюванні такої жорсткої позиції відігравав М.Хрущов. Ще під час підготовки додаткового протоколу у справі продовження репатріації, у кінці жовтня 1945 року, Д.Мануїльський повідомив МЗС СРСР, що у зв'язку з їхнім запитом про передачу польським урядові книг із Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР у кількості 500 тис. томів, Раднарком УРСР прийняв рішення про передачу 50 тис. книг і рукописів. Зауважувалось, що після передачі всього фонду можна буде ще передати деяку кількість книг. Окрім того, польській стороні було передано 577 експонатів з різних українських музеїв¹¹⁴⁸.

Знаючи про таку позицію керівництва УРСР, польська дипломатія намагалась залучити до вирішення питання про Оссолінських лідерів Кремля в обхід М.Хрущова. 18 червня 1946 року на ім'я заступника міністра закордонних справ ПНР З.Модзелевського прийшла інформація про розмову польського дипломата у Москві з начальником IV європейського відділу МЗС СРСР М.Павловим стосовно майбутнього бібліотеки Оссолінських. На пропозицію створити радянсько-польську комісію з цього питання М.Павловий відповів відмовою, покликавшись на позицію М.Хрущова та його заяву, що він сам вирішить це питання з урахуванням українських і польських національних потреб. На думку М.Павлова, це питання необхідно було вирішувати між Україною та Польщею. При цьому він вважав виїзд польського представника до Києва слухним¹¹⁴⁹.

Польські лідери діяли не тільки на міжурядовому рівні, але й на особистих контактах. Показовим у цьому контексті є лист Б.Беру до міністра закордонних справ Д.Мануїльського у червні 1946 року

¹¹⁴⁶ AMSZ RP. — Z. 6, t. 477, w. 31. — K. 24.

¹¹⁴⁷ Ibid. — K. 26.

¹¹⁴⁸ АМЗСУ. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 64.

¹¹⁴⁹ AMSZ RP. — Z. 6, t. 481, w. 31. — K. 5.

вплив до Д. Мануїльського «наш старий Друже і Вихователь». Барт особливо настоював на поверненні бібліотеки Оссолінеуму, у зв'язку з чим цей крок від позитивних результатів референдуму. У липні 1946 року делегація Уряду національної єдності вирушила до Москви на переговори, під час яких було визначено деталі повернення польських культурних цінностей. В інтерв'ю, даному польським пресі за результатами візиту, колишній директор «Оссолінеуму» І. Борейши сказав: «Факт, що український уряд повертає велику велику колекції, є підтвердженням того, що український уряд прагне до якнайширшої співпраці і співжиття з польською державою. Співпраця і взаємні впливи польської й української культур розпочалися внаслідок утисків царату з великим запізненням тільки на початку цього століття і розвивалися між іншим в Оссолінеуму. Великий український письменник і поет Леся Українка працював в Оссолінеумі, де постали його як українські, так і польські твори»¹⁵¹. Незважаючи на оптимістичні висловлювання польській делегації все ж не вдалося переконати радянський уряд повернути колекції.

Поверненням бібліотек цікавилися і окремі польські відомства і міністерства своїх фондів. Так, 11 квітня 1945 року МЗС РП ухвалив меморандум у справі комплектування бібліотеки міністерства, в якому пріоритетним завданням було визначено повернення бібліотек права народів Львівського університету¹⁵². Вже 30 квітня 1945 року на ім'я посла РП у СРСР З. Модзелевського був направлений лист директора Кабінету міністрів РП А. Яцковського, у якому зазначалось, що при опрацюванні матеріалів щодо повернення польських культурних цінностей, архівів, книжкових колекцій з території Західної України та Білорусі особливу увагу необхідно звернути на повернення бібліотеки закладу політичного права і права націй університету Інш-Казимира у Львові. Вона була найбільш укомплектованою тематичною колекцією у Польщі. У свій час її комплектував займався професор Ехрліх, колишній національний суддя міжнародному трибуналі в Гаазі. Отримавши наукову стипендію Рокфеллера в 1927 році, професор Еріх протягом багатьох років практично повністю використав ці кошти на придбання спеціалізованої літератури. Завдяки цьому у 1939 році згадана

¹⁵¹ AMU Y. — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 75–78.

¹⁵² Ossolineum do Wrocławia // Dziennik Polski. — 24 lipca. — 1946.

¹⁵³ AMSZ RP. — Z. 6, t. 474, w. 31. — K. 4–6.

ці цінності, зокрема роботи О.Кульчицької, архів М.Драгоманова у Ярославі, перемишльська греко-католицька бібліотека з рідкісними архівними документами і матеріалом з історії побугу бойків, лемків, поліщуків, частина праць Миколи та бібліотека ім. П.Могили (80 тис. книг)¹¹⁵⁷.

Польська влада також намагалася перешкодити вивезенню церковних цінностей українськими переселенцями. У серпні 1945 року працівник міліції апелював до польського МЗС та Бюро головної адміністрації РП з питань евакуації з приводу того, що у зв'язку з відокремленням території Лемківщини, зокрема Новосондецького, Ісидельського та Новотарзького повітів, почастішали випадки вкраді при вїзді до СРСР українці вивозять церковне майно, яке має мистецьку цінність. Зі свого боку представники репатриційної комісії СРСР пропускали майно, вважаючи його, згідно Варшавської угодою, предметами релігійного культу, а не мистецькими цінностями¹¹⁵⁸. Міністерство культури і мистецтва РП хотіло на це тому, щоб церковне майно вважалося мистецькими цінностями, а місцеву владу зобов'язувало не пропускати такі речі вивезенні. Польські урядовці підтверджували свою позицію занадто своїми радянськими колега, які не дозволяли польському консулу вивозити жодних мистецьких цінностей¹¹⁵⁹.

У критичній ситуації опинилася також бібліотека арештованого священника П.Копиловського. В інформації працівника Національної бібліотеки у Варшаві від 4 листопада 1946 року, який відвідав Копиловського у кінці жовтня 1946 року в справі бібліотеки греко-католицької капітули, повідомлялося, що бібліотека була прийнята під охорону польською Службою безпеки та міліцією без участі представників Міністерства культури. Внаслідок цього книги та рукописи знаходяться в жахливому стані: окремі документи погризли миші та шурі, книжки та рукописи були розкидані по підлозі. Зазначається, що бібліотека має не тільки виключно теологічний характер. Серед книжок переважали стародруки XVII–XVIII століть, велика кількість польської періодики XIX століття, багато газет та українських видань — у цілому близько 25 тис. примірників¹¹⁶⁰. Водночас Міністерство культури і мистецтва Польщі

¹¹⁵⁷ АМ В У — Основний фонд. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 47.

¹¹⁵⁸ АМ В РП — З. 6, т. 474, в. 31. — К. 1.

¹¹⁵⁹ Там же — К. 2.

¹¹⁶⁰ Wsparcia i czy deportacja... Tom 2. Dokumenty... — S. 331–332.

підтримало клопотання міської влади Перемишля до МГА про передачу їй палацу греко-католицького єпископа Й. Коциловського для музею перемишльської землі і бібліотеки. Окрім того, Коциловська висловила прохання передати їй греко-католицьку катедру в Перемишлі разом із унікальною бібліотекою, яка внаслідок неадекватної опіки з боку органів безпеки могла бути поступово втраченою¹¹⁶¹.

Все ж у грудні 1947 року навколо залишених речей греко-католицького єпископа Й. Коциловського розгорілася суперечка між Міністерством культури та місцевою владою Перемишля. З'ясувалося, що в березні 1947 року МГА дало розпорядження, щоб рухомі речі єпископа Й. Коциловського, які знаходились у будівлі музею в Перемишлі, залишались під опікою директора музею. Натомість 5 листопада 1947 року до музею прибули представники місцевої влади Перемишля і, прочитавши лист від нібито МГА, забрали всі речі єпископа, не залишивши навіть копії листа¹¹⁶².

Відстежування місцезнаходження культурних цінностей обмежилось тільки сороковими роками. 9 січня 1953 року міністер закордонних справ УРСР А. Барановський повідомляв секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, що згідно з даними Львівського державного історичного музею в музеях ПНР знаходиться на зберігання значна кількість цінних документальних матеріалів та історичних пам'яток, які відносяться до історії та культури українського народу. Згідно з неофіційними даними в Кракові, у містечках Тинявіч Вієнич (коло Кракова) та інших містах зберігається ряд археологічних колекцій, зокрема вироби із золота, срібла та інших металів, колекції зброї, грамоти галицько-волинських князів та інші, які були знайдені під час розкопок у західних районах України в 1939 року¹¹⁶³.

Повідомлялось також, що за неофіційними даними у польських музеях зберігаються документи та особисті речі Богдана Хмельницького, зокрема його гетьманська булава. Поряд з цим подавалися інформація, що в музеях західних областей УРСР є деякі матеріали, які висвітлюють історію і культуру польського народу. Зокрема у Кременецькому краєзнавчому музеї знаходиться колекція матеріалів, літературні видання, документальні сімейні фотографії, окре-

¹¹⁶¹ AAN. — MAP, sygn. 681. — Str. 1.

¹¹⁶² Ibid. — Str. 66.

¹¹⁶³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2910. — Арк. 4.

... які у свої час належали відомому польському письменнику і журналісту. МЗС УРСР вносило на розгляд ЦК КПУ питання про розмежування між ПНР і УРСР, підтримуючи зі свого боку цю позицію¹¹⁶⁴. Вищевикладене свідчить, що радянська сторона намагалася створити численні перешкоди з метою не допустити повернення культурних цінностей до Польщі.

Польська комуністичною владою депортація українського населення все ж не вирішила головного завдання — вирішення українського питання у Польщі. Саме тому, після проведення депортаційної акції «Вісла» був обраний курс на повну асиміляцію українського населення. З метою якнайскорішої полонізації українців їх розпорошили на територіях північно-західних воєводств на підставі таємних інформацій польських спецслужб повідомляючи, що на території Польщі проживає 150 тис. українців (цей показник занижена, оскільки спецслужби врахували тільки тих українців, які було переселене в рамках акції «Вісла». — І.Ц.), з них найбільше в Ольштинському (60 тис.), Кошалінському (30 тис.), Варшавському (20 тис.), Люблінському (15 тис.), Вроцлавському (13 тис.), Гданському (5 тис.), Зеленогурському (12 тис.), Познанському (8 тис.) воєводствах¹¹⁶⁵.

Польська влада навіть не намагалася приховувати своїх завдань стосовно українському питанні. Одна з інструкцій Міністерства повернення польських депортанив 10 листопада 1947 року, чітко визначала, що основною метою переселення осадників «Вісли» є їхня асиміляція серед польському середовищі, а тому необхідно докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати стосовно до цих переселенців ніяких «українець». У випадку, коли на Повернені Землі переселенцями потрапили представники інтелігенції, необхідно негайно розселити окремо і якнайдалі від громад, де мешкають представники акції «Вісла»¹¹⁶⁶.

Польські органи влади продумали детальний план, який би, на перший погляд, повністю ізолював українців у польському середовищі і сприяв до повної полонізації. Інструкції з розселення містили вказівки, під якими виселені в рамках акції «Вісла» на північно-західній землі не можуть бути поселені в тридцятикілометровій

¹¹⁶⁴ ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2910. — Арк. 5.

¹¹⁶⁵ A MŚWA RP — MSWI, sygn. 198. — K. 1.

¹¹⁶⁶ Hradil R., Hulgida I., Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość i materjały. — Warszawa: Burchard Edition, 1999. — S. 54.

прикордонній сухопутній смузі, десятикілометровій морській прикордонній смузі та двадцятикілометровій смузі поблизу воеводських міст. Окрім того, залежно від лояльності до польської влади українські сім'ї ділилися на категорії А, В та С, що впливало на призначення необхідного відсотка українців під час розселення польських поляків¹¹⁶⁷. Депортовані українці також обмежувалися у свободі переміщення. Заборонено було також залишати території, на яких вони були виселені, і повертатися на попередні місця проживання¹¹⁶⁸. На виселених землях на українців розповсюджувалася заборона проводити зібрання та заслоняти вікна в будинках у певний час. На початковому етапі українці мали обов'язок з періодичністю у кілька днів зголошуватися у відділки міліції¹¹⁶⁹.

В умовах пануючої в польському суспільстві антиукраїнської атмосфери українська громада, остерігаючись звинувачень у націоналізмі, зовні вдавала свою лояльність до офіційної влади, а надалі розмовляла між собою виключно українською мовою, а також організовувала підпільні культурно-освітні курси¹¹⁷⁰.

Незважаючи на ліквідацію ОУН — УПА в Польщі, спецслужби надалі вели активну діяльність, спрямовану на виявлення можливих українських націоналістичних осередків, остерігаючись проведення визвольної боротьби на північно-західні території. Інформаційні донесення польських спецслужб того періоду були повнені повідомленнями їхньої агентури про діяльність ОУН — УПА. Зокрема, у серпні 1949 року в Ілавському повіті Ольштинського воеводства було зафіксовано спроби організаційного відновлення діяльності ОУН — УПА. У той же період у поле зору польських спецслужб потрапила інформація, що на території повіту Венгожево перебувала перекладач посольства Польщі в Чехословаччині Анна Платош, що була відома як зв'язкова сотні «Гринь».

З діяльністю українського підпілля після закінчення акції «Блакита», пов'язана також трагічна за своїми наслідками діяльність Леона Лапінського (псевдо «Зенон»), колишнього шефа служби безпеки

¹¹⁶⁷ Drozd R. Droga na Zachód... — S. 121.

¹¹⁶⁸ Drozd R. Halagida I. Ukraińcy w Polsce... Dokumenty... — S. 54.

¹¹⁶⁹ Drozd R. Postępowanie polskich władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956 // Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych w wojnie światowej. Pod red. S. Lacha. — Słupsk, 1997. — Słupsk. — S. 236–241.

¹¹⁷⁰ Drozd R., Halagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Dokumenty... — S. 54.

¹¹⁷¹ CA MSWiA. — MBP, sygn. 347. — K. 277–278.

ОУН, а одночасно агента Міністерства державної безпеки Польщі І, правдоподібно, НКВС, який об'їжджав північно-західні воєводства, налагоджував контакти із відомими членами ОУН, офіційно допомагав, а потім їх деконспірував. Окрім того, у 1944 році в «Зенон» очолив фіктивний провід ОУН, який протягом року діяв під контролем польської контррозвідки, та який мав велику кількість симпатиків і нечисленних членів українського підпілля, який вдалося діяти до північно-західних воєводств, а також до Польщі, які привозили з Заходу¹¹⁷². Унаслідок згаданих провокацій-акцій з боку польських спецслужб потрапило чимало національно свідомих українців.

Після такої ситуації, у якій опинилося українське населення, виник той факт, що поліпшення свого становища воно пов'язувало з призначенням у 1949 році на посаду міністра оборони Польщі радянського генерала К.Рокосовського. Інформуючи про реакцію населення на призначення К.Рокосовського на цю посаду, польські спецслужби звернули увагу на той факт, що серед переселених під час акції «Вісла» з'явилися сподівання на зворотний курс стосовно українців і меншої підозрливості з боку польської поли вважали К.Рокосовського росіянином, який проводив іншу політику, ніж поляки¹¹⁷³.

Ураженню зазналась ситуація з українським шкільництвом. Після 1947 року діти українців, переселених у рамках акції «Вісла», мали можливість навчатися в школах українською мовою і були заборонені відвідувати польські школи. У той же час для німецької, польської, а пізніше греко-македонської меншин були організовані школи з рідною мовою навчання. Українські ж учні фігурували в документах «уринлах» як діти польської національності. Тільки в 1957 році Політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про можливість відродження в деяких повітових школах з великим відсотком українського населення вивчення української мови як предмету, але тільки за умови бажання батьків дітей. Цією ухвалою українці почали трактувати в Польщі як національну мен-

¹¹⁷² Holciga I. Życie Ukraińców na ziemiach zachodnich po akcji «Wisła»// *Życie Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku...* — S. 46.

¹¹⁷³ A MOWIA RP — MBP, sygn. 369. — K. 208.

¹¹⁷⁴ Kowalski M. Wpływ akcji «Wisła» na życie Ukraińców w PRL// *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku...* — S. 199—200.

прикордонній сухопутній смузі, десятикілометровій морській прикордонній смузі та двадцятикілометровій смузі поблизу воєводських міст. Окрім того, залежно від лояльності до польської влади українські сім'ї ділилися на категорії А, В та С, що впливало на визначення необхідного відсотка українців під час розселення польських поляків¹¹⁶⁷. Депортовані українці також обмежувалися у свободі переміщення. Заборонено було також залишати території, на яких вони були виселені, і повертатися на попередні місця проживання¹¹⁶⁸. На виселених землях на українців розповсюджувалася заборона проводити зібрання та закривати вікна в будинках у певний час. На початковому етапі українці мали обов'язок з періодичністю у кілька днів зголошуватися у відділки міліції¹¹⁶⁹.

В умовах пануючої в польському суспільстві антиукраїнської атмосфери українська громада, остерігаючись звинувачень у націоналізмі, зовні вдавала свою лояльність до офіційної влади, а надалі розмовляла між собою виключно українською мовою, також організовувала підпільні культурно-освітні курси¹¹⁷⁰.

Незважаючи на ліквідацію ОУН — УПА в Польщі, спецслужби надалі вели активну діяльність, спрямовану на виявлення можливих українських націоналістичних осередків, остерігаючись перенесення визвольної боротьби на північно-західні території. Інформаційні донесення польських спецслужб того періоду були повнені повідомленнями їхньої агентури про діяльність ОУН — УПА. Зокрема, у серпні 1949 року в Ілавецькому повіті Ольштинського воєводства було зафіксовано спроби організаційного відновлення діяльності ОУН — УПА. У той же період у поле зору польських спецслужб потрапила інформація, що на території повіту Венгожево перебувала перекладач посольства Польщі в Чехо-Словаччині Анна Платош, що була відома як зв'язкова сотні «Грини».

З діяльністю українського підпілля після закінчення акції «Ляла», пов'язана також трагічна за своїми наслідками діяльність Леона Лапінського (псевдо «Зенон»), колишнього шефа служби безпеки

¹¹⁶⁷ Drozd R. Droga na Zachód... — S. 121.

¹¹⁶⁸ Drozd R. Hałagida I. Ukraińcy w Polsce... Dokumenty... — S. 54.

¹¹⁶⁹ Drozd R. Postępowanie polskich władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956 // Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych w wojnie światowej. Pod red. S. Lacha. — Słupsk, 1997. — Słupsk. — S. 236–237.

¹¹⁷⁰ Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Dokumenty... — S. 54.

¹¹⁷¹ CA MSWiA. — MBP, sygn. 347. — K. 277–278.

влада ОУН, а одночасно агента Міністерства державної безпеки Польщі І, прикладнодібно, НКВС, який об'їжджав північно-західні воєводства, налагоджував контакти із відомими членами ОУН, збирав допомогу, а потім їх деконспірував. Окрім того, у 1944 роках «Зенон» очолював фіктивний провід ОУН, який постійно опинявся під контролем польської контррозвідки, та намагався впливати на симпатиків і нечисленних членів українського підпілля, який намагався діяти до північно-західних воєводств, а також до Польщі, які приходили з Заходу¹¹⁷². Унаслідок згаданих провокацій-деконспірацій польських спецслужб потрапило чимало національно свідомих українців.

У той самий час ситуації, у якій опинилося українське населення, змінився той факт, що поліпшення свого становища воно пов'язувало з призначенням у 1949 році на посаду міністра оборони Польщі радянського генерала К.Рокосовського. Інформуючи про негативну реакцію населення на призначення К.Рокосовського в Польщу, польські спецслужби звернули увагу на той факт, що середомі населених під час акції «Вісла» з'явилися сподівання на зміненні курсу стосовно українців і меншої підозрливості до українців, як вони вважали К.Рокосовського росіянином, який «вживає» іншу політику, ніж поляки¹¹⁷³.

Критичною залишалась ситуація з українським шкільництвом. У 1947 році діти українців, переселених у рамках акції «Вісла», мали можливість навчатися в школах українською мовою і були заборонені відвідувати польські школи. У той же час для німецької, польської, а пізніше греко-македонської меншин були організовані школи з рідною мовою навчання. Українські ж учні фігурували в польських журналах як діти польської національності. Тільки в 1951 році Політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про можливість відродження в деяких повітових школах з великим відсотком українського населення вивчення української мови як предмету, але тільки за умови бажання батьків дітей. Цією ухвалою українців почали трактувати в Польщі як національну мен-

¹¹⁷² Kłopotliwa I. Życie Ukraińców na ziemiach zachodnich po akcji «Wisła»// *Życie Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku...* — S. 46.

¹¹⁷³ *MSWA RP* — MBP, sygn. 369. — K. 208.

¹¹⁷⁴ Kłopotliwa M. Wpływ akcji «Wisła» na życie Ukraińców w PRL// *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku...* — S. 199–200.

Спроба перегляду польським комуністичним урядом свого ставлення до української меншини в Польщі відбулася ще до переломного етапу в історії соціалістичного табору, який увійшов в історію як «хрущовська відлига». Але такий розвиток подій був зумовлений не усвідомленням з боку комуністичного керівництва своєї помилки у ставленні до українського населення, а насамперед ускладненням соціально-економічної ситуації у північних та західних воєводствах унаслідок широкомасштабних міграційних процесів у 1945–1947 роках. Прийнята у квітні 1952 року ухвала Політбюро ЦК ПОРП «У справі заходів, спрямованих на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі і поліпшення серед нього політичної роботи» стала першим партійним документом, у якому була зроблена спроба проаналізувати проблеми в українському середовищі та визначитися зі шляхами їх вирішення. ЦК ПОРП зобов'язав воєводські комітети партії та президії воєводських національних рад (ВНР) засуджувати будь-які прояви економічної, культурної та національної дискримінації українців, забезпечувати їх культурні потреби, залучати лояльних українців до роботи у місцевих органах влади тощо¹¹⁷⁵. Польські політики усвідомлювали, що внаслідок антиукраїнської кампанії українців в Польщі опинились у національній ізоляції, внаслідок чого створювалося підґрунтя для поглиблення націоналістичних настроїв.

Серйозну стурбованість у польського керівництва викликало самовільне повернення на місця колишнього проживання близько 3 тис українців, які опинилися у нерегульованій юридичній ситуації¹¹⁷⁶. Вже з кінця 40-х років українські сім'ї почали повертатися на територію Люблінського та Жешувського воєводств. У липні 1950 року президія Воєводської національної ради в Любліні направила інформацію до президії Ради міністрів про необхідність повторного виселення українських родин. Зверталася увага, що протягом 1949 року багато виселених сімей повернулися у воєнне воєводство, у зв'язку з чим було прийняте рішення про повторне виселення цих сімей¹¹⁷⁷. Ці та інші вибухонебезпечні процеси, які розгорталися в українському середовищі, змусили партійну верхівку відмовитися від силових методів вирішення проблеми і розпочати розробку програми влиття українців у суспільне життя країни.

¹¹⁷⁵ Drozd R., Halagida I. *Ukraińcy w Polsce... Dokumenty...* — S. 67.

¹¹⁷⁶ *Ibid.* — S. 66.

¹¹⁷⁷ *Ibid.* — S. 62.

Відомості, реалізація цих вказівок залишилась на папері, що зму-
 зало ЦК ПОРП у червні 1955 року повернутися до даної проблеми,
 прийнявши лист «Про завдання воєводських комітетів і повітових
 комітетів у справі поліпшення економічної ситуації та посилення
 соціальної роботи серед українського населення». Підтверджували
 необхідність ліквідації польських спецслужб; так, в аналітичній записці
 вказувалося, що робота з українським населенням реально
 розпочалась у кінці 1955 року, після листа секретаріату ЦК ПОРП
 у травні 1955 року. Зокрема, це проявилось в організації нарад
 з українським населенням, на яких роз'яснювалася політика партії
 з українським питанні, вислуховувалися скарги населення, роз-
 шукані випадки дискримінації та передавалися органам місце-
 вих властей для вирішення¹¹⁷⁸. На цей раз критичні зауваження
 з боку місцевих партійних комітетів були більш конкретними.
 Вказувалося, що в Ольштинському, Щецинському та Кошалінсь-
 ькому воєводствах для значної частини українського населення не
 було вирішених питань власності на землю та нерухомість,
 в інших випадках населення не мало належних умов для ведення
 господарств. Місцева влада не надавала кредитів цим господарст-
 вам, не надавала матеріалів для проведення ремонтів будинків
 та господарств кудоби¹¹⁷⁹. У той же час у таємній інформації МВС РП
 вказувалося ще критичнішою. Згідно з даними спецслужб,
 українці на північно-західні території відбувалося
 переселення, коли найкращі господарства вже були роздані, а тому
 в інших випадках в одному господарстві було розселено по де-
 сять родин (Ольштинське, Зеленогурське воєводства)¹¹⁸⁰. Україн-
 цям вирішення опинилося в досить складній ситуації: наприклад,
 в Ольштинському воєводстві з 10 462 українських господарств по-
 над 4 000 вимагали капітального ремонту, а 850 зовсім не надава-
 ли їм фінанту¹¹⁸¹.

Певше, не знаходячи на «підкування» ЦК ПОРП про долю ук-
 раїнського населення, впадає у вічі, що польську комуністичну
 партію найбільше турбувало питання масового повернення укра-
 їнців на свої землі. Як негатив було підкреслено, що непооди-
 ною є випадки, коли деякі кервіники не тільки не протидіють

¹¹⁷⁸ A MNWA RP. — MSW I, sygn. 198. — K. 3.

¹¹⁷⁹ Ibidem R., Halagida I. Ukraina w Polsce...Dokumenty... — S. 71.

¹¹⁸⁰ A MNWA RP. — MSW I, sygn. 198. — K. 1.

¹¹⁸¹ Ibidem

УСКТ звертало увагу й на те, що мали місце факти передачі помітних колишніх українських господарств, навіть у тих випадках, коли передньо українцям була дана згода на їх повернення¹¹⁹³.

Шанси на повернення були остаточно зведені нанівець рішенням нового закону «Про впорядкування деяких справ, пов'язаних з проведенням сільськогосподарської реформи та сільськогосподарського осадництва», який ввійшов у життя на початку 1958 року. Згідно з цим законом перестала існувати можливість повернення господарств. Території, які залишили українці в південно-східній частині Польщі, незважаючи на кредити та різноманітні заохочення, не приваблювали нових осадників. На землі, які залишили понад 150 тис. осіб, вдалося направити тільки близько 13 500 польських колоністів. Унаслідок цього ці території з роками стали пустелами.

Аналізуючи ситуацію в українському середовищі, яке внаслідок репресій замкнулося в собі, польське керівництво дійшло до висновку про необхідність створення офіційного українського осередку. Ця ідея переслідувала декілька завдань, насамперед дати українському рухові організованого характеру і тим самим впливати на нього з огляду на державні інтереси, а також тримати в полі зору найбільш радикально настроєних українських лідерів. Без сумніву, партійна верхівка була зацікавлена й у створенні позитивного образу «демократичної» держави в очах світової громадськості. Перший голова УСКТ Степан Макух згадував, що 2 листопада 1955 року він написав листа до першого секретаря ЦК ПОРП Б.Берута про становище українського населення в Польщі, який тільки в березні 1956 року його запросив до себе вже тоді обраний перший секретар ЦК ПОРП Е.Охаб і заявив, що українське питання було розглянуто на політбюро і «ми вирішили дозволити вам створити товариство, але ви повинні його організувати»¹¹⁹⁴.

Про доцільність створення УСКТ наголошували й польські спецслужби. Напередодні першого з'їзду УСКТ, у травні 1956 року МВС РП підготувало ґрунтовну довідку про становище української громади в ПНР, у якій підкреслювалося, що «створення УСКТ є подальшим кроком у напрямку активізації українського населення в політичному і культурному житті країни, залучення народних

¹¹⁹³ Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce... Dokumenty... — S. 98.

¹¹⁹⁴ Kmita M. Wywłaszczenie... — S. 248.

¹¹⁹⁵ Заброварний С. Перший голова УСКТ // Український альманах. 1998.

«...у разі її в упрямій державою»¹¹⁹⁶. Окрім того, у довідці на-
 ставлено на необхідності здійснення критичної оцінки акції
 проведення якої, на думку МВС, було недоцільним і при-
 чинно завданню шкоди не тільки з економічного погляду,
 а й спричинило зростання націоналістичних настроїв як се-
 ред українців, так і серед польського оточення¹¹⁹⁷.

Виступаючи 16 червня 1956 року на першому з'їзді УСКТ,
 заступник уряду та ЦК ПОРП заступник міністра В.Яросінський
 намагався розкрити дійсні причини проведення депортації,
 надаючи офіційну версію, що «у зв'язку з труднощами у боротьбі
 ЦК було прийнято рішення переселити українське населення із
 депортованих військовими діями, на Повернені Землі... Однак
 в даному випадку не могли виправдати кривд, які були завдані
 українському населенню під час цієї акції...»¹¹⁹⁸ Така урядова оцінка тих
 подій не вдовольняла українську громаду. В одній з ухвал
 загальної підлілля УСКТ підкреслювалося, що узалежнен-
 ня акції «Вісла» від діяльності УПА не витримує крити-
 чної оцінки діяльність і боротьба УПА в СРСР та Чехо-Сло-
 ваччині без подібних наслідків, а також тому, що акцією
 позбавлялися території, на яких дії УПА не поширювали-
 ся, а саме східні повіти Люблінського воєводства, повіти Новий
 Сонч та Новий Сонч у Краківському воєводстві)¹¹⁹⁹.

Економічні демократичні процеси, які прокотилися хвилею
 ПНР у період «хрущовської відлиги», позитивно вплинули на
 розвиток самосвідомості української меншини, що знайшло
 своє відображення в активізації діяльності осередків УСКТ. Особ-
 ливо радикалізмом вирізнялася діяльність Зеленогурського та
 Краківського осередків УСКТ. Зокрема, на їхню вимогу в резо-
 люції першого з'їзду УСКТ були введені пропозиції звернутися
 до уряду з метою отримання дозволу добровільно повертатися на
 територію, з яких українці були виселені в рамках акції «Вісла»; на-
 давати матеріальну допомогу для відновлення своїх господарств;
 організувати вільне навчання українською мовою в тих школах, де
 навчалися українські діти; налагодити викладання української мо-
 ви в середніх та вищих навчальних закладах; надати можливість

¹¹⁹⁶ A MNWA RP. — MSW I, sygn. 198. — К. 5.

¹¹⁹⁷ Там же — К. 6.

¹¹⁹⁸ Ibid. II. Hylagida I. Ukraińcy w Polsce... Dokumenty... — S. 77.

¹¹⁹⁹ Депортації. Документи, матеріали, спогади... — Т. 2... — С. 400.

греко-католицьким вірянам забезпечувати свої духовні потреби, вирішити питання про надання депутатських місць у сеймі відповідно до кількості українського населення у Польщі тощо¹²⁰⁰.

Прагнення національно свідомого активу УСКТ використати Товариство як офіційну трибуну для захисту українських інтересів турбувало не тільки польське, але й радянське керівництво. У листопаді 1958 року МЗС УРСР направило на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного довідку «Про становище української мови в Польщі», у якій звертало увагу на те, що у складі голубинського правління УСКТ діють дві групи: одна складається переважно із членів партії і прагне обмежити діяльність товариства культурними і громадськими питаннями; друга, що складається з безпартійної молоді, тяжіє до націоналізму і прагне використати легальні можливості для пропаганди націоналістичної ідеології¹²⁰¹.

Незважаючи на те, що діяльність УСКТ знаходилась під постійним скіпливим наглядом партійних органів та спецслужб (підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ ПНР), для багатьох українців цей осередок став єдиною можливістю зберегти рідну мову, культуру, традиції.

Значний розмах у цей період отримав український рух художньої самодіяльності. Так, у Любельському воєводстві було створено 12 українських колективів, у Кошалінському — 10, в Оліштинському — 8, у Вроцлавському — 4¹²⁰².

Неабияку роль у житті українців Польщі відігравав друкований орган УСКТ «Наше слово», єдина в той час газета, яка видавалась українською мовою. У цьому ж тижневику від листопада 1956 року друкувалась «Літературна сторінка», на основі якої у березні 1958 року був створений щомісячний літературний і науково-популярний додаток «Наша культура». У рамках газети видався також додаток для дітей і молоді «Світанок»¹²⁰³.

Поступово почало налагоджуватися українське шкільництво. У 1958/1959 навчальному році вже діяло 9 шкіл з українською мовою навчання, а число пунктів навчання української мови зросло до 15.

¹²⁰⁰ Drozd R., Halagida I. *Ukraińcy w Polsce... Dokumenty...* — S. 80.

¹²⁰¹ Сергійчук В. *Трагедія українців Польщі. Документи...* — С. 420.

¹²⁰² CA MSWiA RP. — MSW I, sygn. 198. — K. 3.

¹²⁰³ Kmita M. *Wpływ akcji «Wisła»...* — S. 195.

¹²⁰⁴ Заброварний С. *Відродження українського шкільництва (1952–1958)*. Український альманах. 1997. — Варшава: «Тирса», 1997. — С. 258.

березня 1956 — на початку 1957 року в польському суспільстві почалися ворожі виступи і погрози на адресу українців. Польські інтелігенти подекуди виступали з гаслами: «Польща — для поляків, українців — на Україну» тощо. Шовіністично настроєні польські інтелігенти піддалися до провокаційних убивств¹²⁰⁵. Всі ці фактори змусили партійну верхівку більш ретельно підійти до аналізу національного питання в Польщі. У січні 1957 року секретаріат ЦКРП прийняв постанову у справі створення комісії ЦКРП з національного питання¹²⁰⁶. Діяльність комісії відразу виявилася протиріччю з баченням вирішення українського питання, запровадили воєводські осередки УСКТ. У серпні 1957 року була ухвалена резолюція щодо розв'язання української проблеми в Польщі. Воєводський осередок УСКТ наголошував, що рішення секретаріату ЦКРП у квітні 1957 року у справі української меншини не відповідає інтересам українського населення, оскільки не враховує формулювання, з якими українське населення не погоджувалося, зокрема про «сильний натиск дрібноміщанських і націоналістичних елементів у середині УСКТ»¹²⁰⁷.

Важливим аспектом лінійної політики польської держави українці вважали відсутність національної освіти, культурних товариств, можливість вільно розмовляти рідною мовою, але найбільш болючим для них були намагання позбавити їх батьківської віри. Польська держава завжди добре розуміла роль церкви, особливо греко-католицької, у формуванні та зміцненні національної свідомості українців, тому одним з головних ударів було завдано саме по духовенству. У 1948 році воєводський комітет в Ольштині так охарактеризував стан греко-католицької церкви у воєводстві: «Місцева влада не хоче допустити відновлення українського руху, а тому забороняє створення греко-католицьких парафій... Греко-католицькі віри направляють до римо-католицьких костелів»¹²⁰⁸.

З іншого боку польські спецслужби ретельно відстежували будь-які спроби українських священників організувати навколо себе громаду. Показовим у цьому контексті було донесення Ольштинського воєводського комітету державної безпеки від 1 квітня 1949 року, у якому йшлося про те, що «в повіті Венгожево занотовано

¹²⁰⁵ Гердичук В. Трагедія українців Польщі. Документи... — С. 418.

¹²⁰⁶ Гвозд І., Halagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... — S. 93.

¹²⁰⁷ Демуртшич. Документи, матеріали, спогади... Т.2... — С. 399.

¹²⁰⁸ Гвозд І., Halagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... — S. 56.

контакти місцевого священика з українцями та колишніми членами АК. Священик виголошує проповіді та сповідає українською мовою. У даний час священик взятий в активну розробку.

Ці трагічні процеси були нероздільно пов'язані з наступом греко-католицьку церкву (ГКЦ) в СРСР. Ще задовго до цього року митрополит А.Шептицький реально оцінював небезпеку для своєї церкви з боку комуністичної влади СРСР. Підставою таких висновків давав досвід відносин між греко-католицькими священиками та радянською адміністрацією у 1939–1941 роках, а також діяльність церкви в роки війни. Ще влітку 1944 року, передодні вступу радянських військ до Львова, виступаючи на архієпархіальному синоді, митрополит заявив, що ГКЦ наближається «великими кроками» до найбільшої катастрофи у своїй історії і це відбувається «внаслідок наших власних дій». При цьому А.Шептицький визнав початково помилкову оцінку ролі Німеччини в українській справі¹²¹⁰. Заради врятування ГКЦ митрополит пішов на такий важкий для себе крок, як підтримка дій Сталіна. Але це не могло врятувати церкву, існування якої перешкоджало сталіністам проводити політику денационалізації на західноукраїнських землях.

Після смерті митрополита А.Шептицького його наступник Й.Сліпий намагався також зробити спробу налагодити контакт з пануючою системою, підписавши звернення «До духовних влад церков», закликаючи, зокрема, бандерівців «вернутися з неправного шляху»¹²¹¹. Але радянський режим поставився до цього кроку як до само собою зрозумілого.

На початку 1945 року архієпископ Й.Сліпий, інтронізація якого пройшла без проблем, сподівався, що греко-католицька церква завдяки східному обряду легше втримається в Західній Україні, ніж римо-католицька. Для підкреслення свого прихильного ставлення до влади на переломі листопада — грудня 1944 року бранець покійного митрополита Климентій Шептицький разом з двома представниками духовенства завіз до Москви 100 тис. рублів з поранених червоноармійців і був розчарований тим, що Сталін прийняв делегацію; незважаючи на те, що в Кремлі їх запевнили

¹²⁰⁹ СА MSWiA RP. — MBP, sygn. 347. — К. 78.

¹²¹⁰ Stenhle H. Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991). — Warszawa: Real Press, 1993. — S. 200.

¹²¹¹ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 2000. — С. 273.

...радянський уряд вклад Й. Сліпого у боротьбу з українським національним рухом¹²¹². Делегація була також запрошена на особливий штаб, де їм дали зрозуміти, що вони можуть розраховувати на юридичне визнання церкви тільки у тому випадку, якщо зможуть довести діяльність українського політичного і військового руху¹²¹³.

Враховуючи, несприятуючи на такі оптимістичні запевнення, деякі висловили припущення, що зв'язана з Римом церква східного рytu є невигідною для Москви. На цю думку наштотував паспортний лист новообраного московського патріарха Алексія, який у березні 1945 року, звертаючись до духовенства і вірян греко-католицької церкви, наголошував: «Тепер, коли завдяки Ласці Божій всі краї об'єдналися знову у своїх давніх кордонах, і Ви з нами об'єднані з нами назавжди»¹²¹⁴.

Вона повертає знята російського патріарха стосовно майбутнього України змусила себе довго очікувати. Наступні події розвивалися швидко. Реалізація планів щодо ліквідації ГКЦ розпочалася активним пропагандистським наступом, серед якого важливе місце мали статті Ярослава Галана «З хрестом чи з ножем?», опубліковані в квітні 1945 року усіма газетами регіону і видана окремою брошурию мисовим накладом. «Вороги українського народу, вороги в ролі уніатських священиків, — зазначалося у статті, — це агенти і соратники банд українсько-німецьких націоналістів, агенти фашистської реакції. Вони шкодять народу в його святій творчій боротьбі. Крихітна діяльність цих злочинців мусить бути рішуче припинена»¹²¹⁵.

Щоб покласти ГКЦ керівної верхівки, 11 квітня 1945 року органи НКВС здійснили безпрецедентну акцію — заарештували патріарха Й. Сліпого, єпископів М. Бутку, М. Чарнецького, Г. Хорунжого та його помічника І. Лятишевського. Ризикуючи життям, патріарх зник не піддався спокусі зректися своєї віри¹²¹⁶.

¹²¹² Stehle H. Tajna dyplomacja Watykanu... — S. 201.

¹²¹³ Wyszynski Z. Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1918–1945. — Kraków: Wydawnictwo «Nomos», 1994. — S. 24.

¹²¹⁴ Stehle H. Tajna dyplomacja Watykanu... — S. 201.

¹²¹⁵ Галан Я. (Пілан Я.) З хрестом чи ножем? // Вільна Україна. — 1945. — № 1.

¹²¹⁶ Іванко І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. — К., 1994. — С. 264.

Наступним кроком комуністичної влади стала «канонічна» підготовка входження ГКЦ у лоно Руської православної церкви. Цей канонічний «собор» ГКЦ, проведений за ініціативи і під керівництвом радянських владних структур 8–10 березня 1946 р. у Львові в участі греко-католицьких єпископів, супроводжувався грубими порушеннями канонів церкви. Як і слід було очікувати, усі нові члени були схвалені одностайно й учасники «собору» стали православними¹²¹⁷.

Проводячи широку кампанію на заході, спрямовану на викриття псевдодіяльності «ініціативної групи Костельника», ОУН намірала такий факт: у 1945 році, коли радянські спецслужби розпочали пропагандистський наступ на греко-католицьку церкву, Г.Костельник був представлений як ворог народу, який «запобігливо посягав у гітлерівські банди двох своїх синів», але вже місяць після цього (червень того ж року) Г.Костельник очолює «ініціативну групу».

Акт ліквідації ГКЦ викликав негативні оцінки світової громадськості, його засудив Ватикан, ряд світських міжнародних організацій, громадсько-політичні діячі різних країн, які вималили від Кремля дотримуватися прав людини. У травні 1946 року генеральний секретар закордонних справ УГВР надіслав на адресу Папи Римського та представників Великої Британії, США та інших держав «Меморіал у справі переслідування греко-католицької церкви в Україні». У меморіалі зверталась увага на необхідність призначити екзарха для греко-католицької церкви до часу повернення всіх єпископів з в'язниць, прискорити звільнення священників, дати церковно-правову оцінку «об'єднанню» ГКЦ з російською православною церквою тощо¹²¹⁹. У червні 1946 року УГВР видав наступний меморандум у справі переслідування греко-католицької церкви в Україні, в якому зазначалося, що «розрив з римською ієрархією греко-католицької церкви з російською православною церквою стався проти волі українських греко-католицьких ієрархів, священників і віруючих». Вказувалося, що собор Української православної автокефальної церкви на еміграції, який відбувся на чолі з митрополитом Полікарпом та 9 єпископами у березні 1946 року оцінив факт «воз'єднання» як грубе насильство і криваве переслідування».

¹²¹⁷ Див. дет.: о.Софрон Мудрий. Нарис історії церкви в Україні. — Київ, 1990. — С. 287–289.

¹²¹⁸ СА MSWiA RP. — UPA, sygn. X/17. — К. 54.

¹²¹⁹ Ibid.

Української греко-католицької церкви¹²²⁰. Але в тих умовах вони мали виключно пропагандистський характер. Все ж, на початку 1945 року на почуття безкарності, ієрархи Руської православної церкви дозволяли неканонічність «Львівського собору», а тоді активно агітердили ліквідацію Греко-католицької церкви тільки в 1971 році¹²²¹. Згідно з довідкою радянських органів влади «Ініціативної групи з возз'єднання» з православною церквою в Тернопільській області — 72,15% греко-католицьких священників, у Дрогобицькій — 80%, у Станіславській — 82%, у Львівській — 81,4%¹²²².

Ліквідаційні процеси ГКЦ в СРСР та в Польщі були безпосередньо пов'язані між собою, оскільки вони здійснювались згідно з рішенням, розробленим у Кремлі. Але перебіг цих подій у Польщі мав свої суттєві особливості.

Процес ліквідації греко-католицької церкви у Польщі не можна розглядати, виходячи тільки з внутрішньополітичних подій, які мали місце в польському суспільстві, при цьому зводячи все до рішення польським урядом радянської атеїстичної політики спрямовані вимілювати українців. Одна з причин погіршення стосунків греко-католицької церкви виникла на ґрунті загострення стосунків між комуністичним урядом РП та РКЦ, що в свою чергу було спричинено політикою Ватикану щодо Польського католицького національного визволення.

Відомий дослідник дипломатії Ватикану Г.Стенле оцінює тогочасну позицію Апостольського престолу щодо ПКНВ як незрозумілу та непродуктивну. Слід відзначити, що з приходом до влади керівництво ПКНВ проявило гнучкість у релігійному питанні та заявило свою волю налагодити співпрацю з костелом, цим самим сповісти Ватикану про бажання налагодити дипломатичні стосунки. Таким сигналом щодо наміру налагодити контакт з костелом став народження міністром оборони Польщі Р.Жимерським польського кардинала А.Сапегі як зразкового борця руху опору проти нацистів¹²²³. Не знайшло будь-яких перешкод з боку органів влади рішення кардинала А.Глонда в серпні 1945 року про призначення нових п'яти польських прелатів як апостольських

¹²²⁰ С. А. МСWiA RP. — OUN, sygn. IX/11. — К. 21.

¹²²¹ Павлишин Т. Historia Ukrainy XX w... — S. 203.

¹²²² ЦДАНО ВУУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3077. — Арк. 28.

¹²²³ Stenle H. Tajna dyplomacja Watykanu... — S. 204.

адміністраторів у північно-західних воєводствах¹²²⁴. Польська муніципальна влада визнала також легальною діяльність католицького костелу разом з трьома його обрядами: латинським, греко-католицьким та вірменським. Але такий стан утримався тільки до 12 вересня 1945 року. Не бачачи зустрічних кроків з боку Ватикану, ПКНВ видав ухвалу, у якій підкреслювалося, що «Конкордат, підписаний між Апостольською столицею та Річчю Посполитою, перестав бути обов'язковим внаслідок його одностороннього руйнування Апостольською столицею через активну правову діяльність у період окупації, що суперечило його положенням»¹²²⁵.

ПКНВ зробив був ще одну спробу нормалізувати свої контакти з Ватиканом, коли президент Б.Берут 20 листопада 1946 року в інтерв'ю К.Прушинському, якого готували до посередницької ролі у справі налагодження дипломатичних стосунків з Апостольською столицею, заявив про те, що «новий конкордат призвів би, без умовного, до врегулювання багатьох справ у Польщі»¹²²⁶. Але всі ці зусилля залишились непоміченими Ватиканом. Напруженість стосунків між ПКНВ і Ватиканом відчув на собі не тільки католицький клір, а й греко-католицьке духовенство. 29 серпня 1946 року міністр громадської адміністрації В.Кернік звернувся до міністра закордонних справ Польщі у справі ліквідації єдиної на території Польщі греко-католицької єпархії. Зауважувалося, що, оскільки греко-католицька єпархія має окрему юрисдикцію і жодна церковна влада в державі не має юридичної основи прийняти її маєток, справа вимагає укладення з найвищими церковними інституціями в Римі¹²²⁷.

На погіршення становища греко-католицької церкви у Польщі вплинула низка подій, які, на перший погляд, мали побіжне значення, але де-факто призвели до невиправних наслідків. Однією з них була спричинена підписанням 9 вересня 1944 року між ПКНВ та урядом УРСР угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Реалізація цієї угоди завдала тяжкого удару по діяльності греко-католицької церкви, яка протягом двох років була практично повністю позбавлена основної частини своїх вірян. Згідно з інформацією державних органів УРСР, усього з Польщі до УРСР було переселено

¹²²⁴ Stenhle H. Tajna dyplomacja Watykanu... — S. 208.

¹²²⁵ Cyt. za: Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła grekokatolickiego w Polsce. S. 30.

¹²²⁷ AAN. — MAP, sygn. 681. — Str. 4.

... 91% евакуйованих були селяни¹²²⁸. У своїй більшості це були греко-католицьке населення.

У березні 1945, ридинські органи розглядали діяльність греко-католицького духовенства як одну з головних причин повільних темпів евакуації українського населення до УРСР, що в свою чергу призвело до посилення репресій проти священників. Оцінюючи ситуацію щодо репатріації українського населення у березні 1945 року, коли представник УРСР з евакуації М.Підгорний виділив як причини, які сповільнюють переселення, негативну позицію греко-католицьких священників і насамперед єпископа Й.Коциловського, який «забороняє священникам виїжджати з території Риди і через них впливає на населення»¹²²⁹.

У складних умовах терору проти греко-католицької церкви з боку НКВС, єпископ Й.Коциловський намагався, попри все, зміцнити свою єпархію. Згідно з інформацією Львівського обкому КП(б)У на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова, тільки на території Перемишльського деканату, який входив до Перемишльської єпархії, було 13 церков та монастирів оо. Василян, які активно проводили червоноармійську роботу серед населення. Окрім того, єпископ призначив для керівництва парафіями генерального вікарія доктора права М.Панаса¹²³⁰.

Відомлюючи силу авторитету єпископа Й.Коциловського серед населення, органи влади робили спроби схилити його до підтримки евакуації та репатріації. Підтвердженням цього стало повідомлення польської підпільної організації «ВіН» Перемишльського району Перемишльського округу про те, що у вересні 1945 року представники «ВіН» та керівник евакуаційної комісії з польського боку М.Крейцберг були на аудієнції у Й.Коциловського, пропонуючи йому виїхати до СРСР, на що отримали відмову¹²³¹. Через декілька днів єпископ Й.Коциловський був арештований і посаджений у в'язницю у Жешуві, де його намагалися безуспішно схилити до оголошення публічного листа, у якому він мав би закликати вірян і духовенство до виїзду в Україну¹²³². Спецслужбам не вдалося змусити

¹²²⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 34.

¹²²⁹ Там же. — Спр. 1470. — Арк. 46–47.

¹²³⁰ Кришчак В. Десять буремних літ... Нові документи і матеріали... — С. 288.

¹²³¹ Меморанджма czy deportacja... Tom 1. Dokumenty... — S. 211.

¹²³² P. Miśko. Hreko-katolycka Cerkwa u Polsce (1944–1947) // Warszawskie Studia Ukraińoznawcze. Studia Ucrainica. Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1989. — S. 210.

єпископа до співпраці, і в січні 1946 року він повернувся до Перемишля.

Арешти греко-католицького духовенства та посилення тиску на українське населення з боку репресивного апарату у вигляді виїзду до УРСР призвели до масової зміни віросповідання серед українців. Восени 1945 року на адресу воєвод почали надходити численні повідомлення від повітових старост про заяви від українців щодо переходу на римо-католицьке віросповідання. Показовим є лист новосондешького повітового старости до краківського воєводи. Староста сигналізував про масову зміну віросповідання серед лемків-греко-католиків і наголошував, що, підсумовуючи звернення греко-католиків, можна зробити висновок про те, що «їх цікавить не зміна віросповідання чи обряду, а насамперед наслідки цієї зміни — перестати бути лемками, чи українцями»¹²³³.

Цікавим є той факт, що окремі польські урядовці намагалися допустити виїзду лояльних до Польщі українців. Зокрема, радянські представники сигналізували про те, що староста Перемишляцького повіту Вециховський давав вказівки місцевим священникам безпечеліційно оформлювати документи переходу українців з греко-католицької у римо-католицьку віру з метою перешкодити їх евакуації, а районний представник Польщі з евакуації Крейцарик їздив по селах, виявляв лояльних українців, надавав їм статус членів родинних сімей та забороняв виїжджати до СРСР¹²³⁴. Щоправда, така практика була досить скоро припинена політичним департаментом Міністерства публічної адміністрації Польщі. В одному з його розпоряджень у серпні 1945 року було чітко вказано, що поїздка на віросповідання не може бути рівнозначним поняттю національності. При цьому наголошувалося: «Якщо громадянин польської національності греко-католицької віри в період т. зв. «доброї кон'юнктури» для українців (період німецької окупації) визнавав себе поляком і отримав розпізнавальну картку, передбачену для поляків в такому випадку його потрібно без жодних застережень вважати повноправним громадянином польської держави»¹²³⁵.

Унаслідок відмови греко-католицького духовенства бути співучасником депортаційної політики комуністичного уряду щодо українського населення воно потрапили під нищівний удар р

¹²³³ CA MSWiA RP. — MAP, sygn. 310. — К. 3.

¹²³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2606. — Арк. 38.

¹²³⁵ AAN. — MAP, sygn. 1040. — Str. 1–2.

...адміністративної системи. За далеко неповними даними, у 1946 роках у Польщі було вбито 23 греко-католицькі священики: у 1944 році — 11, у 1945—9, у 1946 — 3¹²³⁶. Відповідно до УРСР у ніч на 15 серпня 1946 року з території Польщі було виселено 12 тисяч осіб¹²³⁷. Більшість з них були арештовані та заслані до...

...серпня 1946 року, відразу після завершення терміну Угоди, був депортований з Перемишля і передано за кордон органам безпеки епископа Й. Коциловського, а через день епископа Г. Лакоту разом з членами перемишльської греко-католицької капітули¹²³⁸.

...літературі, яка порушує цю проблему, повідомляється про арешт епископа польськими спецслужбами. Натомість нові документи свідчать, що безпосередню участь в арешті брали офіцери НКВС. Так, у доповідній записці «Про підсумки евакуації українських громадян з території Польщі, антирадянських і диверсійно-терористичних проявів з боку антирадянських елементів» було описано арешт епископа Й. Коциловського таким чином: «У червні 1946 року радник Управління безпеки Жешувського воєводства Іванович Новіков у примусовому порядку вивіз епископа Коциловського до Львова, а його обслуга, представники релігійного товариства у кількості 16 чоловік були оформлені на виїзд з м. Львів через представника УРСР з евакуації українського району Любичувського району»¹²³⁹.

...слідок репресій з боку держави значних втрат зазнав маєток греко-католицької церкви. На території Перемишльської греко-католицької єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини, яка була виділена зі складу Перемишльської єпархії в 1934 році, після виселення українців з Польщі залишилось 479 церковних будинків. До 1936 року було знищено (розібрано, розвалено) 144 церкви, у тому числі 77 пам'яток культури, дерев'яних церков XVIII століття¹²⁴⁰.

...з іншого боку, римо-католицька церква у Польщі зайняла нейтральну позицію у ставленні до цих трагічних подій, але розпочала боротьбу за майно греко-католицької церкви. 21 січня 1946 року

¹²³⁶ Repatriacja czy deportacja... Tom 2. Dokumenty... — S. 166.

¹²³⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 35.

¹²³⁸ Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo... — S. 17.

¹²³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2606. — Арк. 31.

¹²⁴⁰ Repatriacja czy deportacja... Tom 1. Dokumenty... — S. 257.

єпископська курія у Перемишлі наказувала деканському управлінню деканату в Сяноку, на території якого знаходилось греко-католицьке майно, про необхідність у порозумінні з місцевою владою охопити своєю опікою та управлінням увесь цей маєток як майно католицької церкви¹²⁴¹. Натомість польські органи влади, діючи з декретом від 28 вересня 1949 року, перейняли майно греко-католицької церкви у власність держави, визнавши його за майно юридичних осіб, існування та діяльність яких стала безпредметною внаслідок переселення їх членів до СРСР¹²⁴².

26 жовтня 1946 року державний секретар Апостольської столиці кардинал Домінік Тардіні направив лист до примаса Польщі кардинала Августа Глонда та краківського митрополита кардинала Адама Сапєги, інформуючи їх, що на їхні прохання папа Пій XII надає їм повноваження стосовно віруючих і духовенства греко-католицької церкви в межах польської держави. При цьому було оголошено, що ці повноваження мають вагу тільки на час існування ситуації, яка склалася (малися на увазі репресії стосовно ГКЦ Польщі І.Ц.). Окрім того, у листі зауважувалося, що папа дає дозвіл, щоб священники східного обряду, світські чи духовні, переходили на латинський обряд, якщо б до цього їх схилила існуюча ситуація. Щоправда вказувалося, що це можна здійснити за певних умов: перехід повинний бути особистий, у жодному випадку не колективний, підтверджений публічно двома свідками, виконаний у трьох приміщеннях тощо¹²⁴³. Греко-католицькому духовенству цим листом надано дозвіл на відправлення літургій у латинському обряді без необхідності переходу на цей обряд, натомість слід було зважати на те, щоб виконання релігійних обрядів одруженими греко-католицькими священниками в латинських громадах не призвело до непереносимих ситуацій¹²⁴⁴.

У коментарі до цього документа Є. Місילו зауважує, що після переселення до СРСР у Польщі залишилося близько 120 греко-католицьких священників. Практично всі, за винятком кількох, перейшли до виконання релігійних обрядів у латинському обряді. До 1952 року ніхто з духовенства не отримав від примаса Польщі офіційної згоди на відправу літургій у своєму обряді. Ті зі священників,

¹²⁴¹ Repatriacja czy deportacja... Tom 2. Dokumenty... — S. 22.

¹²⁴² Ibid. — S. 23.

¹²⁴³ Ibid. — S. 322–323.

¹²⁴⁴ Ibid. — S. 324.

...ні були одружені та хотіли перейти до праці в латинсько-католицькій церкві, були змушені проживати на віддалі від своїх дружин та дітей.

Відповідно до наданого папою доручення примас Польщі кардинал Ян Тшишчак призначив двох генеральних вікаріїв для греко-католицької церкви: представника В.Гриника для Перемиської єпархії (31 березня 1947 року) та священника А.Злупка для Лемківської Апостольської адміністрації (1 квітня 1947 року). У рамках операції «Вісла» обидва були виселені у північно-західні воєводства, але при цьому втратили їхніх титулів. Наступний примас Польщі кардинал Ян Тшишчак призначив своїм референтом до справ візантійського греко-католицького каноніка перемишльської капітули священника В.Гриника, а його представником греко-католиків став священник М.День-Сімак. У зв'язку з цими подіями священник-мітрат Василь Гриник згадував, що жоден ні один з примасів Польщі не зустрівся з усім підлеглим греко-католицьким духовенством (близько 50 священників). Лише один раз така зустріч (т. зв. соборчик) за участю примаса Яна Тшишчакського була запланована на лютий 1957 року, але за короткий час її викликану була відкликана примасом та заборонена¹²⁴⁷.

Після проведення депортаційної акції «Вісла» українські греко-католики опинилися в досить складній ситуації, оскільки офіційно не могли молитися в своєму обряді з огляду на переслідування українських священників органами безпеки. У той же час духовенство, перебувало на північно-західні території, використовувало різні способи для відправлення релігійного культу. Одні стали біритуалами, іншими на латинський обряд. Деякі відправляли служби в своєму обряді, як, наприклад, священник Т.Середницький з Битомля. Деякі допомагали священнику Ріпецькому, який єдиний мав дозвіл офіційно відправляти літургію в Гжануві біля Елька¹²⁴⁸. У Жешувському воєводстві ситуація була значно складнішою. З невеликої кількості українців, які залишилися після проведення депортації, ніхто не міг відвідувати церкву «внаслідок виселення українців до СРСР та закриття церков»¹²⁴⁹.

¹²⁴⁷ Deporcacji czy deportacja... Tom 2. Dokumenty... — S. 325.

¹²⁴⁸ Wójcicki Z. Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce... — S. 33.

¹²⁴⁹ Deporcacji czy deportacja... Tom 2. Dokumenty... — S. 325.

¹²⁵⁰ Duda R. Droga na Zachód... — S. 157.

¹²⁵¹ A MNWA RP. — MAP, sygn. 113. — K. 27.

Мали місце випадки, коли, незважаючи на заборону, греко-католицька парафія діяла. Таким місцем було с. Кومانча. У зв'язку з тим, що з нього не було виселено частину мешканців, в основному працівників залізниці та членів їхніх сімей, там діяла греко-католицька церква, при якій залишились два священики: о. Калінок та о. Злочовський¹²⁵⁰.

Але ці поодинокі випадки діяльності греко-католицьких священиків не могли вплинути на поліпшення критичної ситуації, яка склалася в церкві. У 1945–1956 роках греко-католицька церква була піддана брутальним репресіям, які призвели до непоправних втрат. Зокрема, було репресовано обох перемиських єпископів до СРСР, трагічно загинули 39 священиків, інтерновано в Польщі Явожно 22 священики, арештовано і піддано переслідуванню ще 740 духовних осіб. Репресії проти церкви призвели до величезних матеріальних втрат: виселено близько 600 тис. вірян; у власному римо-католицькому костелу перейшло 245 греко-католицьких церков, а до православної церкви — 24 храми; тільки в Жешувському воєводстві було відібрано близько 11 тис. га полів і лісів, що¹²⁵¹.

Все ж нелегальна, а подекуди і легальна робота греко-католицького духовенства серед вірян створила важливе підґрунтя для відновлення її діяльності. Хвиля короточасних демократичних протестів у країнах соціалістичного табору, яка була викликана «хрущовською відлигою» в СРСР, створила умови для порушення питання про легалізацію греко-католицької церкви у Польщі. Як слушно зауважив польський дослідник З. Воєвода, якщо в СРСР ліквідація греко-католицької церкви була формально завершена рішенням «Львівського собору», то в Польщі влада не намагалася докористуватися юридично цей факт, тобто не було видано жодного закону, який би забороняв діяльність ГКЦ¹²⁵².

У цих умовах 14 листопада 1956 року греко-католицьке духовенство Польщі направило звернення до примаса Польщі кардина С. Вишинського. Духovenство вирішило скористатися моментом, оскільки в цей час розпочалися перемовини католицького єпископату з представниками уряду ПНР «у справі стосунків між

¹²⁵⁰ Wojewoda Z. Zarzys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce... — 4

¹²⁵¹ Projekt Ustawy o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego // W. W. Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku... — 4

¹²⁵² Wojewoda Z. Zarzys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce... — 4

«...звернути, які вимагають врегулювання». Однією з головних проблем було відновлення релігійних обрядів у святинях, які належали ГКЦ. Зокрема, йшлося про допущення священників у Терки в Перемишлі, Кракові, Сяноку, Ярославі, Люба-воні¹²⁵³.

У листопаді 1956 року Головна управа УСКТ направила лист з питань віросповідань у справі греко-католицької церкви у Польщі. У ньому йшлося, що відновлення діяльності греко-католицької церкви у Польщі українське населення вважає за найважливішу форму виправлення завданих йому в минулому кривд. Зокрема, висувалися такі вимоги: 1) відновлення греко-католицької церкви у Польщі та надання дозволу на легальне проведення її обрядів; 2) призначення апостольського адміністратора греко-католицького обряду з місцезнаходженням у Перемишлі; 3) призначення адміністрацією римо-католицької церкви греко-католицького батлера у Перемишлі та Сяноку, а також греко-католицьких священників, які після 1945 року були замінені на римо-католицькі; 4) повернення греко-католицьким церквам забраних до них культурних речей, ікон, оскільки окремі з них мають характер культурних цінностей українського народу; 5) повернення греко-католицьким вірянам усіх церков, частина яких використана в останній час під склади різного роду інституцій¹²⁵⁴. Для греко-католицької церкви у Польщі розпочинався новий етап важкого виправлення.

Повнізмісні роки в історії греко-католицької церкви у Польщі були роками півдня періодом трагедії, але й роками випробувань. Незважаючи на репресії, греко-католицьке духовенство знайшло в собі сили протистояти ти протистояти тиску з боку держави. Це мало особливе значення, оскільки українське населення Польщі, яке опинилося в національній ізоляції, потребувало духовної підтримки, яку надавала церква. У тих складних умовах діяльність греко-католицьких священників давала змогу українській громаді зберігати свою мову, культуру і традиції.

Великий тиск відчуло на собі і польське православ'я, оскільки православні в Польщі протягом століть православ'я розглядалося як важливий осередок збереження традицій українського та білоруського православ'я, що протирічило політиці асиміляції національних

¹²⁵³ Ibidem 10, Halagida I. Ukraińcy w Polsce...Dokumenty... — S. 89–90.

¹²⁵⁴ Ibidem — S. 91–92.

меншин, які проживали на її території. Негативне ставлення православія з боку польської влади пояснювалося також усвідомленням небезпеки, яка надходила з боку Росії, оскільки остання використовувала православну церкву для зміцнення своїх позицій в Польщі, особливо після її поділу.

Ставлення до православ'я у Польщі не змінилося навіть тоді, коли Томос константинопольського патріарха Григорія VII від 13 листопада 1924 року визнав Автокефальну православну церкву в Польщі, у результаті чого вона стала канонічно незалежною від Московського патріархату¹²⁵⁵.

Трагічні події на Холмщині у 1938 році, коли тільки в період з червня — серпня було ліквідовано 138 церков¹²⁵⁶, черговий раз свідчили, що польська влада вбачала в православній церкві перешкоду на шляху до колонізації українців та білорусів. Натомість політичні зміни у післявоєнній Польщі відкрили для Московського патріархату шлях відновлення втрачених позицій у польському православ'ї. Слід відзначити, що польське православ'я зазнало величезних втрат внаслідок дискримінаційної політики польського уряду, репатріації 1944—1946 років, адже перед війною чисельність православних у Польщі, станом на 1 січня 1937 року, становила 4 млн. 200 тис.¹²⁵⁷ З них 2,5 млн. були українці¹²⁵⁸. Унаслідок зміщення східного кордону Польщі на захід, репатріації українців та білоруського населення до СРСР, а також проведення депортаційної операції «Вісла» кількість православних у Польщі зменшилася до 200 тис., які зосередились у 150 православних парафіях.

Про ставлення польської влади до православного українського населення свідчив той факт, що в жовтні 1945 року староста Більського повіту запевняв Люблінського воєводу, що для 1 350 православних с. Костомлот немає необхідності відкривати церкву, оскільки незабаром більшість з них виїде за Буг, а ті, що залишаться, можуть ходити до греко-католицької церкви, яка розташована в селі.

¹²⁵⁵ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Під редакцією В. С. Бойовича. Т. 2. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1999. — С. 618. (далі — Енциклопедія Українознавства. Загальна частина...)

¹²⁵⁶ Дрозд Р. Релігійна «ревіндикація» Холмщини 1938 року // Українознавчі альманахи 1998. — Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 1998. — С. 16.

¹²⁵⁷ ААН. — MAP, sygn. 1042. — Str. 37.

¹²⁵⁸ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина... — Т. 2. — С. 618.

¹²⁵⁹ ААН. — MAP, sygn. 1042. — Str. 37.

Костомлоти¹²⁶⁰. Ще напередодні операції «Вісла», 19 лютого 1947 року, грубешівський повітовий староста інформував Люблінське воєводське управління про ситуацію з православним населенням повіту. Зазначалося, що крім діючої православної парафії в повіті, яка має близько 100 парафіян, на території повіту немає інших парафій, які б обслуговувалися православними священиками, а тому наслідком малих осередків православних вірян немає можливості такого відновлення. Натомість, навіть згідно зі списком парафій, у Долгобичуві проживало 386 православних, у Павловиці — 179, у Голубі — 180, у Черничині — 357; усього — 1 202 православних¹²⁶¹. У Володавському повіті було зареєстровано 6 324 православних, до того ж православна парафія діяла також тільки в місті¹²⁶².

Незважаючи на критичний стан православних єпархій у Польщі, Московська патріархія була зацікавлена розширити свої церковні воєводства на данією помісною церквою, утверджуючи цим самим свій авторитет як центру православної віри. Москва вимагала від ПАПЦ відокремити від протекторату Константинопольського патріарха та провадити кадрових змін в ієрархії церкви. Особливо негативним було ставлення Московської патріархії до глави Польської автокефальної православної церкви митрополита Діонісія, який від 1923 року очолював ПАПЦ. Погляди, біографія митрополита Діонісія не мала б викликатися критикою з боку Москви, оскільки він був росіянином родом з Саранська, закінчив Казанську духовну академію. Однак московська патріархія не могла вибачити йому сприяння у створенні Української автокефальної православної церкви. У 1918–1919 роках Діонісій був членом Всеукраїнського церковного собору, залучався до викладання в Кременецькій духовній семінарії і, що було важливо, в Києві, дав благословення на відновлення УАПЦ¹²⁶³. Крім того, для УАПЦ ним було висвячено єпископів Холмсько-Польського Іларіона (Івана Огієнка) та Краківсько-Лемківсько-Польського (Ведибиду-Руденка)¹²⁶⁴. Остаточне рішення щодо долі ПАПЦ як глави ПАПЦ було вже прийнято восени 1946 року під

¹²⁶⁰ ААН. — МАР, sygn. 1051. — Str. 21.

¹²⁶¹ Там же. — Str. 100.

¹²⁶² Там же. — Str. 101.

¹²⁶³ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Під редакцією І. Крип'яка. — Т. 2. — Львів: НТШ у Львові, 1994 — С. 523.

¹²⁶⁴ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Т. 2. — С. 619.

час перебування в СРСР міністра юстиції Польщі Х.Свьонтковського під час розмови з тодішнім головою Ради з питань Руської православної церкви при Раді міністрів СРСР Г.Карповим. За результатами цих розмов Х.Свьонтковський сформулював план усунення митрополита та вирішення справи автокефалії церкви¹²⁶⁵.

Водночас митрополит Діонісій намагався врятувати ситуацію, направивши 29 січня 1948 року на ім'я заступника міністра публічної адміністрації РП лист, у якому поінформував, що універсальний епископський собор ПАПЦ від 31 грудня 1946 року колився до скасування ординарій Холмсько-Підляської єпархії архієпископ Іларіон та лишній ординарій Краківсько-Лемківської єпархії архієпископ Палладій внаслідок невиправданого ставлення до своїх єпархій. Підставі канонічних приписів (кан. 16 місцевого Константинопольського Собору) були звільнені з посад, позбавлені титулів і канонічальних єпископів і виключені з лав єпископату ПАПЦ. Крім того наголошувалося, що листом від 31 травня 1947 року № 204 патріарха Константинопольського відповідно до св. канонів передав архієпископа Іларіона та архієпископа Палладія під юрисдикцію Його Святості¹²⁶⁶.

Але навіть ці кроки митрополита Діонісія не могли врятувати його від вироку, який уже був йому винесений. У записці Міністерства публічної адміністрації РП про «Справи православної церкви у Польщі» був зроблений однозначний висновок, що врегулювання розірвані коліські зв'язки з московською патріархією є зовсім неможливою, оскільки ця справа має персональний характер. Автор записки конкретно підкреслив, що не може бути мови про добрі зв'язки з Московським патріархом, а тим більше про автокефалію православної церкви до того часу, поки на чолі цієї церкви не стане митрополит Діонісій, залишення якого на цій посаді розглядалося б як виклик Московській патріархії¹²⁶⁷. На думку дослідника проблеми о. М.Бендзи, головною причиною усунення Діонісія була його спроба не підпорядкуватися московському патріархату захищаючи отриману у міжвоєнний період автокефалію¹²⁶⁸.

¹²⁶⁵ Kościół w Prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i materiały, t. 1, Kazimierz Urban. — Kraków: Nomos, 1998. — S. 114.

¹²⁶⁶ ААН. — МАР, sygn. 1043. — Str. 2.

¹²⁶⁷ Ibid. — sygn. 1042. — Str. 41.

¹²⁶⁸ Ks. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii, Białystok, 2006. — S. 172.

У лютому 1948 року вирішення питання щодо отримання автокефалії від патріарха Московського і Всея Русі взяв на себе польський уряд. Орієнтовно в березні 1948 року Рада міністрів Польщі прийняла проект ухвали в справі ПАПЦ, у якому проти митрополита Діонісія було висунуто звинувачення у порушенні присяги Речі Посполитій та складанні представникові окупаційної влади, колишньому генерал-губернаторові Франку, деклараційності і підпорядкування його розпорядженням. Крім звинувачення робився закид стосовно територіальної реорганізації Польської автокефальної православної церкви і призначення єпископів, згідно з директивами, отриманими від німецької влади всупереч приписам ст. 17 і 26 згаданого Декрету про автокефалію, що у період гітлерівської окупації митрополит Діонісій (Валелінський) діяв на шкоду автокефалії православної церкви в Польщі, підтримуючи активні дії окупанта, спрямовані на роз'ядкування цієї церкви твореній ним українській церкві, а також намагався отримати для себе посаду київського патріарха. З оглядом вищевказаного польський уряд виніс вердикт, що митрополит Діонісій втратив довіру уряду РП і тому далі не може виконувати надалі відповідної функції митрополита Польської автокефальної православної церкви. До часу вищевказаного митрополита було прийняте рішення про створення синодального колегіуму, завдання якого полягало в доведенні до логічного завершення справ автокефалії¹²⁶⁹.

Важко на себе увагу той факт, що остаточна редакція ухвали Ради міністрів РП від 6 квітня 1948 року в цій справі значно відрізнялася за своїм змістом від запропонованого проекту. Насамперед митрополит вже не звинувачувався в активній підтримці німецької влади, а тільки підкреслювалося, що «митрополит Діонісій Валелінський під час німецької окупації і в повоєнний період нелояльно ставився з погляду польської держави і шкідливо для Польської автокефальної православної церкви та православного населення Польщі». Жодним словом не було згадано також про спроби митрополита Української православної церкви та про бажання митрополита отримати для себе посаду київського патріарха. Значно змінилося і формулювання щодо звільнення з посади у вигляді рішення президента РП про «анулювання визнання, наданого

¹²⁶⁹ АІН — МАР — Sygn. 1043. — Str. 11—12.

¹²⁷⁰ Там же — Str. 14.

Діонісію Валединському як митрополиту Польської автокефальної православної церкви»¹²⁷¹. Важко знайти причини такої різкої оцінки діяльності митрополита Діонісія в період окупації. Ймовірно, що польська комуністична влада, зважаючи на авторитет митрополита, прагнула уникнути розколу серед польської православної церкви, а тому вирішила «мирно» провести заміну митрополита.

12 квітня 1946 року президія Ради міністрів РП направила МЗС Польщі таємний лист, у якому йшлося, що за дорученням Ради міністрів висловлюється прохання якнайскоріше розпочати роботу спільно з Міністерством публічної адміністрації Польщі з метою нормалізації організаційно-правової ситуації Православної церкви у Польщі¹²⁷².

З відставкою митрополита Діонісія шлях до отримання Польською православною церквою автокефалії від московського патріархату був відкритий. У зв'язку з цим у третій декаді червня 1946 року до Москви відбула делегація Польської православної церкви. Інформація, написана архієпископом Білостоцьким і Белостоцьким Тимофієм про перебування делегації у Москві, дозволяє нам уявити шлях простежити хід переговорів стосовно отримання автокефалії. Уже 21 червня під головуванням московського патріарха Аверкія відбулося перше засідання в справі надання Польській православної церкві автокефалії. Саме засідання носило інформальний характер, але увагу патріарха привернула мала кількість єпископів польської церкви, унаслідок чого було порушено питання про призначення на єпископа члена делегації, настоятеля монастиря в місті Кедрові в чині протоієрея Кедрова. Наступного дня делегація відвідала посольство РП в Москві, де мала розмову з послом та просила поцікавитися в міністерстві публічної адміністрації, чи не існують будь-які перешкоди стосовно висвячення протоієрея М. Кедрова на єпископа Вроцлавського. Зі свого боку міністерство публічної адміністрації РП висловило згоду на запропоновану кандидатуру.

Факт обговорення кандидатури Кедрова на посаду єпископа Вроцлавського з органами державної влади Польщі є яскравим свідченням повного підпорядкування єпископату польської православної церкви комуністичному уряду Польщі. У свою чергу це є документальним підтвердженням повної залежності польського

¹²⁷¹ AAN. — MAP. — Sygn. 1043. — Str. 11–12.

¹²⁷² AMSZ. — Z. 6, t. 507, w. 32. — K. 4.

¹²⁷³ Ibid. — Str. 48.

в керівництва СРСР у церковних справах є запис бесіди помічника начальника РП у Москві Замбровича з начальником IV єврейського відділу МЗС СРСР Александровим, який співпав з перебуванням польської церковної делегації у Москві. Під час цієї бесіди Замбрович намагався з'ясувати у радянського дипломата, чи не буде застережень з боку відповідних органів СРСР щодо складу польської делегації на Всеправославну нараду автокефальних церков, яка мала відбутися 8 липня 1948 року в Москві. Але найбільш цікавим було обговорення кандидатури польського польського митрополита. Замбрович відверто поінформовав про те, що польська адміністративна влада має проблеми з кандидатурою митрополита Польської православної церкви, оскільки з трьох єпископів (Тимофія, Григорія і нещодавно висвяченого в Москві Кедрова) ніхто не відповідає вимогам, які потрібні на посаду митрополита. У зв'язку з цим він звернувся до Александрова із запитом, чи відповідні радянські органи мають на цю посаду якого-небудь відповідного кандидата, при цьому було висловлене побажання щодо кандидатури митрополита навіть з Болгарії¹²⁷⁴.

11 червня 1948 року нарешті був завершений довготривалий процес отримання Польською православною церквою автокефальності. У цей день відбулося засідання Священного синоду Константинопольської православної церкви з участю патріарха Алексія у справі надання автокефалії Польській православної церкві. Окрім членів синоду були присутні архієпископ С. Троїцький та керуючий справами патріархії, протополковник М. Колчицький. Патріарх Алексій повідомив, що ознайомився із підготовленим делегацією виступом у справі автокефалії Польської православної церкви, але це питання може бути позитивно вирішене тільки в тому випадку, якщо делегація визнає автокефалію, надану константинопольським патріархом (Томос від 1924 року), за неканонічну і якщо буде просити Руську православної церкву як материнську про надання автокефалії¹²⁷⁵.

За результатами переговорів був підписаний «Акт про возз'єднання Польської православної церкви з Руською православною церквою та про дарування їй автокефалії» від 22 червня 1948 року. Згідно з актом Польська автономна церква признавала неканонічність автокефалії Польської церкви, яку вона отримала від константинопольського патріарха, та зверталася з проханням до

¹²⁷⁴ АМБЗ. — З. 6, teczka 553, w. 35. — К.177.

¹²⁷⁵ АМБЗ. — МАР, sygn. 1043. — Str. 48.

Руської церкви отримати канонічну автокефалію. Підкресля, що Польська церква зупиняє літургійне та молитовне з митрополитом Діонісієм, а також з тими священниками та мирянами, які поділяють його погляди. Зі свого боку патріархат та Священний синод відновлювали з Польською православною церквою молитовне та літургійне спілкування і надавали їй право на самостійне управління¹²⁷⁶. Трохи згодом було вибрано нового митрополита. 15 червня 1951 року Синод Руської православної церкви дав згоду на перехід архієпископа Львівського та польського Макарія під юрисдикцію ПАПЦ, а 7 липня 1951 року архієпископ Макарій був обраний митрополитом ПАПЦ.

Таким чином процедура переходу під протекторат Московського патріархату була завершена. Для Польської автокефальної православної церкви настав черговий складний період вдоволення своїх потреб, оскільки внутрішньоцерковні процеси відбувалися під прискіпливим поглядом як польських органів влади, так і Московської патріархії. Такий стан речей задовольняв обидві сторони, оскільки за міжвоєнні та воєнні роки польське православ'я осередком збереження національної та духовної самобутності були українці та білоруси, але в цьому не були зацікавлені ні радянська комуністична влада, ні Руська православна церква, які взяли участь у викоріненні цих процесів.

У складній ситуації опинилася також і римо-католицька церква в Україні, хоча до вступу радянських військ на територію українсько-польського пограниччя, Кремль намагався загравити українців католицькими віруючими. Так, 28 квітня 1944 року в газеті «Правда» було вміщено фото, на якому зображено Й.Сталіна і В.Мазулу разом з католицьким священником з Америки, польським єпископом з США С.Орлеманським. Останній прибув з метою «вирішення проблеми поляків та польського війська в Радянському Союзі». Й.Сталін мав дві розмови з С.Орлеманським. Між іншим він поставив питання гостю, чи вважає він правильним, що радянська влада продовжує свою політику переслідувань і нищення католицької церкви, Й.Сталін відповів, що як захисник свободи совісті він вважає таку політику неприпустимою, навіть немислимою. У інтерв'ю в Чикаго С.Орлеманський говорив, що Сталін дозволив йому слово покінчити з переслідуванням церкви і почати співпрацю.

¹²⁷⁶ AAN. — MAP, sygn. 1043. — Str. 63–64.

¹²⁷⁷ Kościół w Prawosławny w Polsce w latach 1944–1956... — S. 157.

...виготовленою церквою. І дійсно, деяким, спеціально віді-
...лише з польських сімей, було дозволено певний час
...Зикону Божого у своїх священників. Уряд навіть віді-
...ня невелику кількість Біблій та маленьких молитов-
...Україні знову відкрили кілька церков для вірую-
...обряду. Святий престол небезпідставно оцінив цю
...«випокійливу пігулку» у формі свободи віросповідання
...саме напередодні вступу радянських військ до цієї

...релігії були цілком іншими. СРСР не був зацікавлений
...сильної римо-католицької церкви на своїй території.
...до Другої світової війни до СРСР ввійшла 1/3 передвоєнної
...Польщі, а також адміністративні одиниці римо-католиць-
...Україні опинились 560 парафій, в тому числі
...— 346, Луцькій — 140, в Перемишльській — 75¹²⁷⁹.
...польський костел в Україні був поділений на дві час-
...до Івруча і за ним. Саме на територіях Західної України
...йшла значно активніше, ніж у Білорусі, що по-
...значним ослабленням польського елемента на цих
...Внаслідок різного роду тиску з боку властей з України
...1948 років виїхало 2 493 духовні особи різних віроспові-
...з цим у Львівській діоцезії залишилося 22 каплани,
...— 12 та декілька у Перемишльській¹²⁸⁰. В Тернопільсь-
...було близько 150 парафій. Після війни залишило-
...три діючих костели — у Кременці, Боршові та Галущин-
...Тернополем і Підволочиськом)¹²⁸¹.

...році на території УРСР резидували два римо-католиць-
...Львівський Євгеніуш Базяк та луцький — Адольф
...Обидва були примушовані НКВС переїхати до Польщі.
...року єпископ А.Шельонзек був арештований та ув'яз-
...у Києві. 80-річного єпископа майже півтора року утриму-
...разом з іншими капланами. Підставою арешту
...були письмова інформація його авторства направлена

...релігії в Україні. Католицизм // За ред. П.Яроцького. — Т. 4. —
...С. 157.

Helbowicz A. Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie po
...władzowej. — S. 175.

...S. 175–176.

Trudniak M. Sytuacja kościoła w województwie tarnopolskim... — S. 297.

до Ватикану і перехоплена радянськими спецслужбами проїзду проти польського населення та втрати, які понесла римокатолицька церква. Тільки завдяки старанням Апостольського прелату вдалося звільнити луцького ординарія, який 15 травня 1946 року був примусово видалений до Польщі. 24 квітня 1946 року залишив архієпископ Е.Базяк¹²⁸².

В наступні роки РКЦ були нанесені нові удари. В 1946 році почалася чергова хвиля репресій проти католицького духовенства. Їх арештовували тільки за те, що вони були священиками і пастирами, досить часто даючи їм 25 років таборів. Старші віком католики вмирили, молоді не було. В 1949 році серед шести священиків у Львові, які залишились, померли три, а один був арештований. В 1948–1952 роках розпочалась нова, найбільша хвиля репресій проти католицького духовенства¹²⁸³. Внаслідок цього у 50-х роках з 360 парафій Львівської архідіоцезії, які адміністративно були підпорядковані в УРСР залишилось 11, а з 133 парафій Луцької діоцезії тільки одна в Кременці¹²⁸⁴. Намагання польського єпископату у МЗС Польщі та посольство у Москві звільнити священиків у Польщу не принесло. На офіційні запити просто не відповідали¹²⁸⁵.

Друга репатріація 1958 року значно зменшила кількість польського населення у Львові і в області були закриті костели Марії Магдалини, Марії Сніжної, костел в Поможанах, у Львові залишились два костели, а також у Мостиськах, Стрию, Самборі, Новому Мирі, Добромилю, Бібрці, Золочеві¹²⁸⁶.

Все ж, як відзначає польський дослідник А.Хлебович, що чудовою цінністю тих років в Україні було зближення недавніх ворогів. Це сталося внаслідок ліквідації Української греко-католицької церкви, коли частина її віруючих, які не хотіли йти до зрусифікованої православної церкви пішли до римо-католицького костелу.

¹²⁸² Hlebowicz A. Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie w drugiej wojnie światowej... — S. 178–179.

¹²⁸³ Hlebowicz A. Kościół odrodzony. — Gdańsk, 1993. — S. 132–133.

¹²⁸⁴ Dzwonkowski R. Za wschodnią granicą 1917–1993. O polakach i katolikach w dawnym ZSSR z Romanem Dzwonkowskim rozmawia Jan Balyga. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1993. — S. 177.

¹²⁸⁵ Історія релігії в Україні. Католицизм // За ред. П.Яроцького. — Львів: К., 2001. — С. 156.

¹²⁸⁶ Kamilewski L. Kościół katolicki w Zachodniej Ukrainie po drugiej wojnie światowej... — S. 294.

в багатьох костелах Львівщини можна зустріти віруючих, які виступили згідно зі східним обрядом. Частина греко-католицьких священників, яким вдалося уникнути репресій отримували дозвіл від римо-католицьких священників¹²⁸⁷.

Відомо, що влітку 40-х — середини 50-х років ХХ ст. був складним періодом політичному житті української та польської меншин. Головною причиною стала поразка національно-визвольних рухів обох народів. Переселення 1944—1946 років та депортаційна акція 1946 року в свою чергу призвело до зміни кількісного складу українського та польського населення на територіях де вони проживали. Окрім того, внаслідок асиміляційної політики комуністичної влади, як українська так і польська меншина опинились в умовах національної та релігійної ізоляції. Натомість українці та поляки в складних умовах змогли мобілізуватися та створили підґрунтя для організації свого культурно-освітнього життя в комуністичних реаліях.

¹²⁸⁷ Holcwińczak A. Kościół katolicki na Białorusi i Ukrainie 1945—1960 // *Więź*. — Warszawa, 1992. — S. 153—154.

ВИСНОВКИ

Дослідження українсько-польських етнополітичних відносин 40–50-х років ХХ сторіччя, зокрема пошук шляхів порозуміння в умовах опору окупаційним режимам, їх політики щодо етнічного грівання міжетнічного протистояння, розпалювання збройного конфлікту і застосування репатріаційно-депортаційних заходів в його вирішенні дає підстави для наступних висновків:

1. Незважаючи на зростаючий інтерес українських, польських та інших дослідників до українсько-польських відносин, за наявністю широкої джерельної бази з цієї проблеми, її етнополітологічне осмислення досі не набуло системного, комплексного і конструктивного характеру. Українські та польські науковці з різних методологічних та методологічних підходів трактують причини, наслідки українсько-польської конфронтації, що об'єктивно диктує необхідність активізації співпраці, вироблення узгоджених оцінок і підготовки спільних праць.

2. Шанси для українсько-польського порозуміння у національних питаннях з'явилися на зламі 1939–1940 років, коли українці і поляки відчували репресії радянських каральних органів, що спонукало до пошуку шляхів спільного протистояння тоталітарній системі СРСР. Водночас переговори представників українських та польських праворадикальних сил були спорадичними і зумовлені від етнополітичної та військово-політичної ситуації на українсько-польському пограниччі, волюнтаристськи переділеному Москвою і Берліном за умовами пакту Ріббентропа-Молотова 1939 р. Щоправда, умови Другої світової війни ООН прагнула використати для послаблення польських впливів не лише в Генеральній губернії, але й у приєднаних західних областях УРСР. Одним з ініціаторів українсько-польського міжетнічного, як і міжконфесійного порозуміння був митрополит УГКЦ А.Шептицький, який ще 1939 р. допускав можливість повернення радянських військ на Західну Україну та наполягав на створенні українсько-польської комісії з опрацювання юридичного статусу територій з національно визначеним населенням, що дозволило б уникнути конфронтації між національними визвольними рухами. Однак, незважаючи на те, що польська національна Рада в Лондоні вже на початку 1942 р. мала інформацію про можливі зміни східних кордонів Польщі 1939 р., її прибічники

землях не буде відроджена українська державність, ворогами визнавався німецький, московський і польський імперіалізм. Риторичні претензії уряду В.Сікорського на відновлення польської держави в кордонах до 1 вересня 1939 р. ґрунтувалися на міжнародно-правових актах — умовах Ризького договору та рішенні Ради послів від 14 березня 1923р., а також на змінах у національному складі населення східних «кресів», глорифікації цивілізаційної ролі на них поляків. То ж українсько-польський конфлікт 1943—1944 років, який спершу охопив Холмщину, перекинувся на Волинь і з цієї причини, переріс у неоголошену війну двох сусідніх народів на територіях, де українці становили більшість. Причини його й наслідки залишаються дискусійними в українській та польській історіографії. Водночас у розпалюванні цього конфлікту були зацікавлені насамперед Німеччина і СРСР, оскільки небезпідставно посприяли об'єднання українців і поляків у боротьбі проти обох тоталітарних режимів. Спроби українського та польського підпілля на місцевому рівні зупинити стихійне кровопролиття мали суверенний характер і нерідко зривалися провокаціями третьої сторони з метою недопущення об'єднання обох національних збройних формувань — УПА і АК.

5. Українсько-польський етнополітичний конфлікт на заключальному етапі Другої світової війни став приводом для радянського і польського керівництва вирішити міжетнічний конфлікт шляхом проведення евакуації поляків з УРСР та українців з Холмщини, Підляшшя та Лемківщини. Вона мала не тільки нормалізувати суспільно-політичну ситуацію на українсько-польському прикордонні, але й сприяти розв'язанню фінансово-економічних проблем. Обидві держави потребували робочої сили для відбудови зруйнованої економіки, а перед Польщею стояло ще й складне завдання швидкого загосподарювання новоотриманих від Німеччини північно-західних територій, звідки депортовано німців. Ідею обміну західного кордону СРСР по лінії Керзона та обміну населенням підтримали на Тегеранській конференції 1943 р. також лідери східних країн, вважаючи переселення одним із шляхів нормалізації міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі.

Пропагандистським приводом початку евакуації стали численні листи до радянського керівництва від українців з Польщі, особливо лемків із прифронтової зони, з проханням переселити їх в Україну або приєднати до неї території їхнього проживання. Подібні листи надходили також до ПКНВ від поляків з Волині. Від серпня

Ураку вони вимагали від польської влади швидкого переселення. Це було викликано хвилею терору 1943–1944 років. У зв'язі з нагальною атмосферою якнайшвидшого переселення, поляки, наприклад Галичини, не мали наміру виїжджати до Польщі. У липні 1944 року керівництво обох держав пересвідчилося, що польськими переселенською акцією. Такий розвиток подій не відповідає їхнім планам щодо мононаціоналізації прикордонних територій. Саме тому, незважаючи на задекларований добровільний характер репатріації, фактично вже з весни 1945 року радянське керівництво шляхом арештів та провокацій привело в дію примусовий механізм, який змусив сотні тисяч поляків розпочати «колоніальне» переселення.

Укладення Угоди 9 вересня 1944 р. про взаємний обмін територіями, де договірними сторонами виступали ПКНВ та уряди УРСР, БРСР і Литовської РСР, мало й зовнішньополітичну мету. З одного боку, Польща прив'язувалась до прорадянських сил, з іншого — УРСР та БРСР виступали як суб'єкти міжнародного права, що в свою чергу посилювало позиції Кремля в реалізації політичної домінування в майбутній ООН.

Просування фронту на захід, загострення суспільно-політичної ситуації на українсько-польському пограниччі спонукали частину громадян, які втратили помешкання та власність, змінити місце проживання. Однією з причин, яка штовхала українців і поляків до переселення, був також страх перед відновленням терору, провокативних акцій з боку обох підпільних рухів. То ж попри незадовільне організаційно-транспортне забезпечення, Кремль прагнув швидше провести обмін. Проте, як радянське, так і польське керівництво не володіло реальними даними про кількість переселенців, що зумовлювало неодноразові зміни часових рамок проведення репатріації. Ця ж причина породжувала проблеми із забезпеченням переселенців житлом на нових місцях, працевлаштуванням, надбавками втраченого ними майна.

Негативно була сприйнята радянським керівництвом інформація наприкінці 1944 р. про призупинення надходження заяв на переселення як від українців, так і від поляків. Одним з найважливіших чинників, який стримував населення від подання заяв, було вороже ставлення до переселення з боку польського та українського підпілля, які діяли на зрив акції, а також соціально-економічні чинники, зокрема побоювання самих переселенців щодо довгочасних перспектив на новому місці поселення. Ускладнювало

процес переселення масове повернення українців зі східних частин УРСР, яке розпочалося в липні 1945 р. Головною причиною цього були важкі матеріально-побутові умови, в яких опинилися переселенці, незвична для них колективно-колгоспна форма ведення сільського господарства та атеїстична спрямованість нового життя.

7. З погляду радянського керівництва, спротив переселення мав політичне підґрунтя, а тому воно шукало нових методів, щоб підштовхнути населення до виїзду. Є підстави припускати, що вже в другій половині листопада 1944 р. та на початку 1945 р. радянські спецслужби вдавалися до залякування, провокацій з метою примусити населення до якнайшвидшого виїзду. В свою чергу, нова польська влада, зустрівши опір переселенню і зважаючи на певну нормалізацію взаємин УПА з польським підпіллям, у березні 1945 р. вдалася до використання військової сили для переселення українців. З цього часу виселення українського населення супроводжувалося брутальним насиллям, репресіями та численними вбивствами цивільних громадян, набувало всіх ознак депортації. а Холмщина, Підляшшя і Посяння втрачали українське етнічне обличчя.

Виселивши в результаті репатріаційно-депортаційних акцій 1944—1946 рр. близько 482 тис. українців, прорадянська влада Польщі не вирішила головного завдання — ліквідувати українську проблему. На території південно-східних воєводств Польщі наділилися значні анклави з українським та змішаним населенням, яке в окремих районах кількісно домінувало над польським. З огляду на це польський комуністичний уряд вдався до розробки і реалізації плану під кодовою назвою «операція Вісла», повного виселення українців з південно-східних воєводств країни на західний захід. За цим планом обов'язковому виселенню підлягали всі польські громадяни української національності, без огляду на їхнє ставлення до влади, а щоб не виникало двозначностей, виселенню підлягали усі українські етнічні групи, включно з лемками, а також змішані українсько-польські сім'ї.

Поряд з внутрішньополітичними чинниками, які штовхали польське керівництво до радикального «вирішення» української проблеми, були й зовнішньополітичні обставини. Домінуючим фактором було невирішене питання західного кордону Польщі і території Східної Пруссії, яка за рішенням Потсдамської конференції була забрана у Німеччини на користь Польщі. Можна стверджувати,

польське керівництво володіло інформацією про можливу спроби східних держав ініціювати перегляд існуючого польсько-українського кордону у зв'язку з нездатністю Польщі загосподарувати надані території. Саме тому швидка депортація 150 тис. українців, які все ще залишалися в південно-східних воєводствах, була частково компенсувати брак населення цих територій, втрачених внаслідок депортації німців. З огляду на можливий негативний міжнародний резонанс пропагандистське і правове обґрунтування акції було побудоване на тезі боротьби проти ОУН і ППА, опір яких можна було подолати лише шляхом ліквідації національної бази, тобто депортації українців.

Радянський уряд не прагнув вирішувати українську проблему виключно правовими методами. Зокрема, узаконивши амністію для вояків АК, влада, не без тиску з боку СРСР, позбавила таку амністію вояків УПА та її прихильників. Пропагандистським обґрунтуванням для початку насильницького виселення українців у рамках операції «Вісла» стало вбивство вояками УПА одного з авторитетних військових діячів Польщі — генерала К.Сверчевського, чого в польському суспільстві рідко хто не поділяв ідею депортації та монополонізації південно-східних воєводств.

У районах безпосереднього зіткнення польських військових частин із загонами УПА виселення проводилось у прискореному темпі. Залежно від військової ситуації, населення отримувало більше або менше часу на залишення села, а саме виселення проводилося з великою брутальністю. Підтвердженням реалізації ідеї монополонізації щодо українців став наказ про їх розпорозання серед поляків у місцях нового поселення, недопущення створення компактних груп. Їхня кількість у кожному населеному пункті не повинна була перевищувати 10 відсотків жителів. Здебільшого торкнулося й частини поляків, особливо тих, які у свій час були вільні господарі й навіть римо-католицькі священники.

Недостатньо дослідженим залишається причетність Кремля до депортації українців у контексті операції «Вісла». Встановлено, що радянський генерал І.Серов, який був тоді головним радником у Міністерства громадської безпеки Польщі спостерігав за її проведенням, однак документів, які би свідчили, що Кремль ініціював цю операцію нами не виявлено. Водночас незалежним є факт, що взірцем при підготовці операції стала старша модель «вирішення національних питань». Щоправда, до

участі в операції «Вісла» були залучені радянські та чехо-словацькі війська, які у зв'язку з попередженням польської сторони її початок перекидали кордон від проникнення вояків УПА на їхню територію.

10. Незважаючи на рішення Потсдамської конференції та радянсько-польський договір про державний кордон, керівництво СРСР не відмовилось від ідеї територіальних обмінів і в наступні роки. Визначальною причиною цього процесу були геополітичні та економічні інтереси СРСР, зокрема в районі нового вугільного басейну обабіч українсько-польського кордону. Обумовлений обмін територіями між Польщею та СРСР (УРСР) супроводжувався насильним відселенням українців і поляків з тих районів у 1948–1951 рр.

Кремлівська верхівка прагнула якнайшвидше залучити Польщу до системи соціалістичної економіки, насамперед у галузі сільськогосподарства. В цьому процесі УРСР була відведена роль провідного гандистського майданчика колгоспного устрою, який насаджувався і в західних областях у 1946–1948 рр. Однак ознайомлювальні поїздки польських селян в УРСР не дали очікуваних результатів.

11. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. поступово набувався культурний обмін між Польщею та УРСР, що знайшло своє відображення в передачі до Польщі творів українських письменників і поетів, але передана література не спрямовувалася на української громади Польщі. Радянське керівництво не допускало зближення українських письменників з польськими, особливо з незалежними літературними об'єднаннями.

Врегулювання з СРСР питань взаємного повернення культурних цінностей було одним з головних завдань польського керівництва, яке цим самим намагалось піднести свій авторитет у суспільстві. Настирливість Варшави була настільки сильною, що Москва була змушена вдатися до повернення низки творів мистецтв та книжкових колекцій. Внаслідок жорсткої позиції голови Ради Міністрів УРСР М.Хрущова більша частина польських культурних цінностей залишилася в Україні. Крім того, М.Хрущов зніщив підготовку контрвимог про повернення українських культурних цінностей, вивезених гітлерівцями та захованих на території Польщі. Той час ще невідомою була доля великого архіву Наукового товариства ім. Т.Шевченка, що довгі роки переховувався у Варшаві.

12. Нова польська влада націоналізувала майно всіх українських гімназій і вчительських семінарій, громадських товариств і музичних

Громада, вже в 50-і рр. польські політики усвідомили, що внаслідок антиукраїнської кампанії українська громада опинилася в культурно-культурній ізоляції, а це в свою чергу вело до поглиблення націоналістичних настроїв в її середовищі. Саме це й зумовило звертання офіційною Варшавою свого ставлення до проблеми української меншини в Польщі і дало поштовх до часткового задоволення культурно-освітніх і релігійних потреб українців.

Етнополітичне та ідеологічне забарвлення Львівського псевдоєкumenічного собору 1946 р. та операції «Вісла» мало вкрай негативні наслідки для Греко-католицької церкви в Польщі та Україні, де вони опинилися на грані знищення. Духовенство переслідувалося в Польщі беззастережно, церковне майно перейняла влада, а більшість священників унаслідок депортації 1944–1951 рр. були розсіяні по території Польщі. Тільки внаслідок «хрущовської відлиги» ГКЦ вдалося частково відродити свою діяльність. Внаслідок втручання Руської православної церкви відбулися кардинальні зміни у Польській автокефальній православній церкві. Під тиском Москви ПАПЦ вимушена відмовитись від протекторату константинопольського патріарха, отримала автокефалію від московського патріарха та зазнала кадрові зміни, включно з відходом глави ПАПЦ митрополита Діонісія, якому не вибачили участі у відродженні Української православної церкви. Поряд з московським патріархатом, внаслідок церковний процес втручалося й радянське керівництво, з яким угоджувалися навіть кадрові питання.

Внаслідок підступного зменшення віруючих та радянських репресій щодо духовенства значного удару було завдано римо-католицькій церкві на території України, яка втратила значну частину своїх власностей і значно звузила територію свого адміністрування. Також, українсько-польське етнополітичне протистояння в досліджуваній період, яке переросло у збройний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, стало одним з мотивів депортації українського і польського населення із українсько-польського регіону, що не призвело до нормалізації українсько-польських відносин на міжетнічному рівні. Тож сучасні взаємовідносини між сусідніми народами повинні розвиватися як взаємовигідні, з врахуванням гіркого досвіду Другої світової війни. Тому вивчення цього періоду, його об'єктивного аналізу. Наукові студії істориків і політологів покликані закладати підстави для поглиблення діалогічності, взаєморозуміння і співробітництва.

Опубліковані

Документальні збірники

1. Акція «Вісла» 1947 // Серія: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 5. — Варшава — Київ, 2006. — 832 с.
2. Антибільшовицький Блок Народів // Збірка документів 1941–1956 рр. Видання Закордонних частин ОУН, 1956. — 140 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Київ: Либідь — Військо України, 1994. — 688 с.
4. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документальні матеріали. Літопис УПА. Нова серія. Упорядники: О.Вовк, І.Павлюк. — Т. 2. — Київ — Торонто, 1999. — 723 с.
5. Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Львів: Інститут українознавства НАН України. — 1996. — Т. 1. — 749 с.
6. Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Львів: Інститут українознавства НАН України. — 1998. — Т. 2. — 539 с.
7. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. — Івано-Франківськ, 1994. — 120 с.
8. Документи про акцію «Вісла» // Україна і Польща між війною, військовим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин. — Львів: Інститут українознавства НАН України, 1991. — С. 18–24.
9. Документи з історії НКВД УРСР (1937–1960) // Наше минуле. — 1993. — Ч. 1. — С. 39–150.
10. Переселення поляків та українців 1944–1946 // Серія: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 2. — Варшава — Київ, 2000. — 832 с.
11. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. 2. — Львів, 1997. — 367 с.
12. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та конференцій документів з боротьби 1929–1955 рр. — Торонто, 1989. — 159 с.
13. Пиріг Р.Я., Цепенда І.Є. Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 року // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 1. — К., 1998. — С. 155–160.

1. Скарбишук В. ОУН-УПА в роки війни. Збірник документів. — Київ, 1996. — 473 с.
2. Скарбишук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про примусове переселення більшовицькою владою польсько-українців з УСРР Польщу в 1944—1946 роках. — К.: Українська книга, 1999. — 192 с.
3. Скарбишук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі 1939 рр. Нові документи і матеріали. — К.: «Дніпро», 1998. — 244 с.
4. Скарбишук В. Трагедія українців Польщі. Документи. — Тернопільське журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. — 439 с.
5. Скарбишук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни. Документи українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — 575 с.
6. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1949 рр. Частина перша. — Видання Закордонних частин ОУН, 1949. — 284 с.
7. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Інтерв'ював Т.Гунчак, Р.Сольчаник. — «Сучасність», 1983.
8. Ченцова І. Невідомий документ з питань пропагандистської діяльності ОУН-УПА // Архіви України. — 1999. — № 1—6. — С. 147.
9. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.). Документи і матеріали — К., 2000. — 228 с.
10. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Ред. коллегия Й.И.Костюшко, В.Бальцерак и др. — М.: Наука, 1963. — 603 с.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Ред. коллегия: сов. часть. — И.А.Хренов (отв. редактор). — М.: Наука, 1973. — 510 с.
12. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. I—XII (1917—1965 гг.). — М.: Наука, 1963—1986.
13. Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии. — Ред. Н.Ф.Бугай. — М., 1992. — 321 с.
14. Польша в цифрах. 1944—1961. — Варшава, 1962. — 95 с.
15. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в двух томах. — Т. I. 1941—1943. — 543 с., Т. II. 1944—1945. — 495 с. — М.: Политиздат, 1983.
16. Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы. — Т. I. 1941—1943. — 543 с., Т. II. 1944—1945. — 576 с. — М.: Политиздат, 1983.

30. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в двух томах. Т. I. 1941–1943. — 513 с.; Т. II. 1944–1945. — 567 с. — М.: Политиздат, 1984.
31. Советский Союз — Народная Польша. 1944–1974. — Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1974. — 664 с.
32. СССР-Польша: Механизмы подчинения. 1944–1949 гг. Сб. документов. — М., 1995. — 345 с.
33. Тегеран. Ялта. Потсдам: Сб. документов. — М., 1971. — 381 с.
34. Akcja «Wisła». Dokumenty. Opr. E. Misilo. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1993. — 524 s.
35. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. — T. IV. — Londyn: Wydawnictwo Studium Polski Podziemnej, 1977. — 470 ss.
36. Armia Krajowa na Wołyniu // Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzanowski. Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński. — Warszawa, 1994. — 99 ss.
37. Bugaj N. F. «Specjalnateczka Stalina»: deportacje i reemigracja Polaków // Zeszyty Historyczne. — 1994. — № 107. — S. 76–140.
38. Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1947 rok. — T. 1. — Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. — Warszawa, 1993. — 263 s.
39. Biuletyny informacyjne Ministerstwa bezpieczeństwa publicznego. 1946 rok. Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. — Warszawa, 1996. — 143 s.
40. Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa pod red. T. Walichowskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. — 301 ss.
41. Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty-Struktury. — Warszawa: Burchard edition, 1998. — 285 ss.
42. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). — Warszawa: Burchard Edition, 1999. — 302 ss.
43. Druga podróż Mikolajczyka do Moskwy. Stenogram z 154 posiedzenia Rady Ministrów RP odbytego 27 X 1944 w Londynie. Podał do druku: Adam Ciolkosz // Zeszyty Historyczne. — Zeszyt 5. — Paryż, 1964. — S. 9–27.
44. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — T. VIII. Styczeń 1944 — grudzień 1945. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 749 ss.

43. Dziennik Ustaw RP z 1949, nr 46.
44. Konflikty polsko-sowieckie 1942–1944 // «Z Archiwów Socjalistycznych». — T. III. — Dok. oprac. oraz opatrzył przypisami i wstępem E. Roszkowski, przekł. dokumentów z j. ros. W. Materski. Instytut Studiów Politycznych PAN. — Warszawa, 1993. — 195 ss.
45. Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. // Mówią wieki. — 1991. — № 1 — 8.
46. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty. — Zustriczi. — 1990. — nr 3–4. — S. 140–171.
47. Na oczach Kremla. Tragedia walczącej Warszawy w świetle dokumentów rosyjskich // Oprac. J. Margules, przekł. dok. z j. roś. J. Margules, W. Roman, Wojskowy Instytut Historyczny, Agencja Wydawnicza «Głos». — Warszawa, 1994. — 241 s.
48. Obliczenia Ambasady. Sprawozdanie Działu Opieki Ambasady RP w ZSRR na dzień 30 czerwca 1942... Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej w ZSRR. — Karta. — № 12. — S. 111.
49. O tożsamości grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi Grekokatolickiej w Polsce. — Warszawa, 1992.
50. Polska–Rosja w świetle pamiętników. Seria. Dokumenty. — Warszawa: Wydawnictwo «W», 1984.
51. Rozmowa Cyrankiewicza z Chruszczowem w kwietniu 1957 r. // Oprac. A. Korzon. — Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. — 1994. — T. XXIX. — S. 109–116.
52. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. — Tom 1. Dokumenty 1944–1945. — Pod redakcją E. Misily. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997. — 333 ss.
53. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. — Tom 2. Dokumenty 1946. — Pod redakcją E. Misily. — Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1999. — 395 ss.
54. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1955–1959 // Wybór dokumentów. — Wyb. B. Kącka, S. Stępka. — Warszawa, 1994.
55. Śliwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. — T. I–III. — Warszawa, 1994. — 440 ss.
56. Teczka specjalna J.W. Stalina. — Raporty NKWD z Polski 1944–1946. — Instytut studiów Politycznych PAN. — Warszawa, 1998. — 338 s.
57. Teheran — Jalta — Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw. — Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. — Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1972. — 550 ss.

60. Ukraińcy w Polsce. 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje. — Warszawa, 1993. — 318 ss.

Архіви

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України

Центральний державний архів вищих органів влади
і управління України (ЦДАВОВУ)

Ф. 4626 Державний комітет УРСР з праці і соціальних питань
1943–1989 рр.

Архів Міністерства закордонних справ України (АМЗСУ)
Основний фонд.

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Biuro Polityczne KC PPR

Główny Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Warszawie

Główny Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Lublinie

Krajowa Rada Narodowa (KRN)

Ministerstwo Administracji Publicznej

Ministerstwo Ziem Odzyskanych

VI Oddział KC PPR. Spuścizna B. Bieruta

Prezydium Rady Ministrów

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Prezydium (PKWN)

Rejonowy Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Lubaczowie

Rejonowy Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Lesku

Rejonowy Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Jarosławiu

Rejonowy Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Gorlicach

Rejonowy Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji w Nowym Sączu

Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych
i Administracji RP (CA MSW i A)

Armia Krajowa. Komenda Główna. Oddział II informacyjno-wywiadowczy. Wydział bezpieczeństwa i kontrwywiadu (AK)

Komitet d/s Bezpieczeństwa Publicznego (1954–1956)

Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP)

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Departament Polityczny.
Wydział Społeczno-Polityczny (MBP DP WSP)

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Gabinet Ministra (MSW I)

Ministerstwo Ziem Odzyskanych. Departament Administracji Publicznej (MZO)

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Resort Administracji Publicznej (PKWN RAP)

Rząd Polski na emigracji

Ukraińska Powstańcza Armia (UPA)

Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie
(CAW)

Gabinet Ministra Obrony Narodowej 1945–1949 (GMON)

Stab Generalny WP (SG WP)

Biuro Dowództwa Okręgu Wojskowego № V /Krakowskiego/ 1945–1954 (BOW № V)

Biuro Dowództwa Dywizji piechoty /1945–1949/

Biuro Dowództwa 6 Pomorskiej Dywizji Piechoty /1946–1949/

Biuro Dowództwa 7 Łużyckiej Dywizji Piechoty /1946–1948/

Biuro Dowództwa 8 Drezdeńskiej Dywizji Piechoty /1946–1948/

Biuro Dowództwa 9 Drezdeńskiej Dywizji Piechoty /1946–1948/

Biuro Dowództwa 10 Sudeckiej Dywizji Piechoty /1946–1949/

Biuro Dowództwa Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (DKBW)

Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy WP (GZPW WP)

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP
(AMSZ)

Zespół 6 /Departament Polityczny. Wydział Radziecki/

Zespół 7 (Departament I, Wydział Radziecki)

Спогади, щоденники і листи

1. Любима С. І стверди діло рук наших. Спогади. — Варшава: Вид-во Український архів, 1995. — 211 с.

2. Дмитрик І. Записки українського повстанця (В лісах Лемківщини) — Львів, 1992. — 160 с.

3. Заброварний С. Перший голова УСКТ // Український альманах 1996. — Варшава: «Тирса», 1996. — С. 92–94.

4. Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Матеріал і підготував до друку Б.Гук. — Варшава: Український архів, 1994–1999. — Т. 1–5.

5. Кривуцький І. Закерзоння мое спалене // Літопис Червоної Каваляри. — 1993. — №10. — 12. — С. 42–45.

6. Ломницький Я. Тернистою дорогою. // Дзвін. — 1993. №4–6. — С. 102–105.
7. Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. — Станіслав: Обласне книжково-газетне видавництво, 1960. — 83 с.
8. Щерба Г., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944–1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. 1992. — №2. — С. 198–208.
9. Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. — Londyn: Wydawnictwo «Gryf», 1983. — 217 ss.
10. Osóbka-Morawski E. Dziennik polityczny 1943–1948. — Gdańsk: Wydawnictwo: Wydział Kształcenia Politycznego ZW ZSMP, 1981. — 214 s.
11. Sikorski F. Kabewiaczy w akcji «Wisła». — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. — 190 ss.
12. Sikorski F. Wspomnienia z walk z reakcyjnym podziemiem // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1977. — № 2. — S. 133–175.

Преса

1. Вільна Україна. 1945
2. Dziennik Polski. 1946.
3. Dziennik Rzeszowski. 1946
4. Gazeta Lubelska. 1944.
5. Polska Zbrojna. 1946.
6. Robotnik. 1946.
7. Sztandar Ludu. 1946.
8. Rzeczpospolita. 1946.
9. Trybuna Robotnicza. 1946

Наукові дослідження, навчальні посібники, суспільно-політичні та публіцистичні праці

1. Бадяк В. Переселенська акція українців із Закарпаття: історіографічний огляд // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» Чернівці 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 1. — С. 351–356.
2. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — №6. — С. 166–122.
3. Білас І. Етапи депортації українського населення (1944–1947 рр.) // Українська діаспора. — 1992. — Ч.2. — С. 68–90.

4. Білас І. Каральні військові підрозділи НКВД-МГБ у боротьбі з УПА // Державність. — 1992. — №4. — С. 54–74.
5. Білас І. Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення // Вісник України. — 1993. — №4. — С. 63–123.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. — Львів: Вісник України, 1994. — Кн. 1. — 432 с.; Кн. 2. — 688 с.
7. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 30-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1999. — С. 11–35.
8. Білан А. Советско-польские отношения в послевоенный период (1945–1949 гг.). — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук... — К., 1955. — 16 с.
9. Білан Ю. Україна після Другої світової війни // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 2. — К., 1995. — С. 592–596.
10. Волинський А. Дивізія «Галичина». Історія. — Львів, 2000. — 384 с.
11. Волинський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1997. — С. 226–235.
12. Вандаренко К. До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році // Україна в минулому / Академія наук України. Львівське відділення Інституту української археографії. — Випуск 3. — Київ — Львів, 1993. — С. 68–87.
13. Вандаренко К. Свідчення про спільні дії УПА та АК на Перекарпатській землі у 1945 році // Україна в минулому. Львівське відділення Інституту української археографії АНУ. — Випуск III. — Київ — Львів, 1993. — С. 88–92.
14. Вартук С. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду в Лондоні // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці 16–18 травня 2001 року. Доповіді і повідомлення./Українське історичне товариство, Чернівський національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Вид. 2. — С. 294–299.
15. Путай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — №10. — С. 33–39.

16. Бугай М.Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені». Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. — К., 1992. — 47 с.
17. Бутко С. Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 104–109.
18. Бухало Г. Українська повстанська армія на Закарпатті // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 84–87.
19. Бухало Г. До проблеми порозуміння між Українською Повстанською Армією та Армією крайовою і польським патріотичним підпіллям (1942–1947 рр.) // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 290–294.
20. Буцко О.В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944–1945. — К.: Наукова думка, 1991. — 144 с.
21. Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов / НАН Украины. Институт истории Украины. — К., 1997. — 149 с.
22. Валиховский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944–1948 / Пер. с польского под ред. и со вступ. словом Р.Г.Симоненко. — К.: Наукова думка, 1984. — 309 с.
23. Васильева Л.Д. Українці у Польщі // Трибуна. — 1991. — №3. — С. 26–27.
24. Васильева Л.Д. Українська діаспора у Польщі // Український історичний журнал. — 1992. — №10–11. — С. 54–62.
25. Виговський І. Кучер В. Закарзоння // Київська старовина. 1994. — №1. — С. 33–39.
26. Волинь і Полісся: УПА та запілля. — Т. 2. — К., Торонто, 1999.
27. Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945–1947 роках // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя опе-

- «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 44–51. (пол. мовою).
10. Подиш в II світовій війні і перших повоєнних роках. — Луцьк, 1992. — 235 с.
11. Гаврилюк Ю. Підляшшя: повернення із забуття // Сучасність (Львів-Парк). — 1991. — №.6. — С. 75–78.
12. Галагіда І. Українське греко-католицьке духовенство на західних і північних землях Польщі у 1947–1957 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макарян. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 65–70.
13. Гарисим І. Греко-католицька церква напередодні та після акції «Вісла» // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 19–30.
14. Генік М. Проблема деформації національної структури населення східноукраїнських земель у польській суспільно-політичній думці першої половини XX століття. — Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла». «Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин XX століття». 19 квітня 1997 р. — Під редакцією М.Геника — Івано-Франківськ, 1999. — С. 7–15.
15. Гоцький В. Про добрих поляків // Визвольний шлях. — 1993. — №.2. — С. 178–182.
16. Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: історія однієї політичної гри // Український історичний журнал. — 1991. — №5. — С. 29–37.
17. Гриник В. Церква у рідному краю і в Польщі // Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин. — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 79–100.
18. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.
19. Греко-католицька церква: історія і сучасність: Конспект лекцій / Ю.А.Калінін, В.І.Лубський, Л.М.Василенко, В.І.Корж; Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка. — К.: КДУ, 1992. — 51 с.
20. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX першої половини XX століття. — Львів. — 448с.

39. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // Україна-Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів на пам'яті П.М.Калениченка. Частина I. — К., 2003. — С. 335–343.
40. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 228 с.: іл.
41. Гунчак Т. У мундирах ворога. — Київ: Час України, 1993. — 208 с.
42. Дацків І. Втрати історико-культурного надбання України в роки Другої світової війни // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Публікація, 2001. — Том 2. — С. 148–152.
43. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди на шляху реалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — Київ: Либідь, 1993. — С. 23–29.
44. Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла» // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 24–28.
45. Дашкевич Я. Подзвінне операції «Вісла» // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1997. — №10. — С. 55–72.
46. Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — 132 с.
47. Дичковська Г. ОУН-УПА і національне питання // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 3. — С. 270–276.
48. Дзюбан О. Матеріали до історії УПА // Академія наук України, Львівське відділення Інституту української археографії. — Випуск 3. — Київ — Львів, 1993. — С. 43–54.
49. Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 333–341.

30. Дрозд Р. Депортація та розселення українців — чинник асиміляції // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 11–18.

31. Дрозд Р. Акція «Вісла» — метод вирішення української проблеми в Польщі // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 1940-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1999. — С. 19–23.

32. Дрозд Р. До питання про становище українців у Польщі 1944–1952 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 73–74. Історія. Збірник наукових праць. — Чернівці: «Рута», 1999. — С. 180–190.

33. Дрозд Р. Основна мета акції «Вісла» // Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла» на тему «Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття». 19 квітня 1997 р. — Під редакцією М.Геника — Івано-Франківськ, 1999. — С. 39–51.

34. Дрозд Р. Релігійна «ревіндикація» Холмщини 1938 року // Український альманах 1998. — Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 1998. — С. 168–170.

35. Дрозд Р. Ставлення польських властей щодо повернення українців на рідні землі в 1947–1989 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення./Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 315–321.

36. Гиссєв И.Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.). — К.: Издательство АН УССР, 1962. — 368 с.

37. Житарюк Н. Основні категорії біженців і переміщених осіб з Радянського Союзу після II світової війни та їх ставлення до репатріації в СРСР // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення./Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 157–160.

58. Заброварний Б. Депортація українського населення із Закарпаття в 1944–1947 роках // Україна-Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. — Частина I. — К., 2003. — С. 359–373.

59. Заброварний С. Акція «Вісла» // Визвольний шлях. — 1997. №8. — С. 33–39.

60. Заброварний С. Відродження українського шкільництва (1944–1958) // Український альманах. 1997. — Варшава: «Тирса», 1997. — С. 256–258.

61. Заставний Ф. Українські етнічні землі. — Львів: Світ, 1993. — 176 с.

62. Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). — К., 1992. — 160 с.

63. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці, 2005. — С. 149–156.

64. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — 752 с.

65. Зимомря М., Пирчак В. До питання про засади акції «Вісла» — виміри, оцінки // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 31–35.

66. Зимомря М., Дрозд Р. Депортаційні акції у контексті польсько-українських взаємодій // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 88–91.

67. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997. — Варшава: «Тирса», 1998. — С. 154–171.

68. Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселення поляків та українців. — Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 77–78.

69. Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001. — 289 с.

10. Ількович І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003. — 312 с.
11. Ількович І. Джерела до дослідження збройного протистояння Української Повстанської Армії і Армії Крайової в Західній Україні (1943–1945 рр.) // Україна-Польща: історія і сучасність. — Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. — Частина I. — К., 2003. — С. 343–359.
12. Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В.Гарань, М.Григорів та ін.; під ред. В.А. Смолія. — К.: «Альтернативи», 2000. — 341 с.
13. Калачурі О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України ХХ століття. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.
14. Керницька Г. Участь військових структур Польщі, Чехословаччини і Радянського Союзу у реалізації депортаційної політики на Закарпатті // Матеріали науково-практичної конференції «Акція «Вісла» і її наслідки українсько-польських відносин ХХ століття». 19 квітня 1997 р. — Під ред. М.Геника. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 59–64.
15. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського національного населення в 1944–1947 рр. // Республіканець. — 1993. — № 1. — С. 43–49.
16. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. — Львів, 2000. — 236 с.
17. Кішак С.І., Киричук О.С. Жертви комуністичного диктату // Республіканець. — 1997. — 10–11 квітня.
18. Коваленський З. Польська демократична громадськість мушкетерів проти приходу про Українську Повстанчу Армію // Україна: наука і культура / Академія наук України; Товариство «Знання» України. — Випуск 25. — К., 1991. — С. 76–81.
19. Коваленський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна: наука і культура / Академія наук України; Товариство «Знання» України. — Випуск 26–27. — К., 1991. — С. 200–232.
20. Коваль В. Злочини комуністичної партії проти українського народу в другій світовій війні // Розбудова держави. — 1995. — № 4. — С. 33–39.
21. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці національних колонізаторів // Український історичний журнал. — 1993. — № 3. — С. 13–28.
22. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 11–12. — С. 15–38.

106. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння на заході України у роки Другої світової війни. Україна в минулому. — Київ — Львів, 1995. — Вип. VII. — С. 129–131.
107. Литвин М. Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. // У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. — Збірник доповідей і матеріалів конференції. — Перемишль, 1998. — С. 6–11.
108. Лозинський М. Про українсько-польські стосунки гомонізму в УВУ // Визвольний шлях. — 1992. — Кн. 12. — С. 1457–1458.
109. Макар Ю.І. Становление и укрепление строя народной демократии в Польше (1944–1949). — Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук... — К., 1989. — 39 с.
110. Макар Ю. Українці в Польщі після Другої світової війни. Українська діаспора. — 1993. — Ч.3. — С. 111–117.
111. Макар Ю. Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців в Польщі // Буковинський журнал. — 1997. — №1. — С. 102–116.
112. Макар Ю.І. Характер та наслідки акції «Вісла» // Етнологічний розвиток в Україні та стан української етнічності в дні незалежності: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття. — Київ — Чернівці, 1997. — Ч. 1. — С. 574–582.
113. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. — 236 с.
114. Макар Ю. Депортація українців з Польщі до УРСР (1944–1945): політико-правовий аспект // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. — Т. 10–11. — Чернівці: «Рута», 2005. — С. 13–27.
115. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). — К.: НМКВО. — 1992.
116. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи німецької окупації (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. — Львів: Світ, 1999. — С. 361–382.
117. Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переміщених з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедр української преси. На пошану професора Володимира Здоромика з нагоди 70-річчя від дня народження. Вип.3. — Львів, 2000.
118. Мандрик Я. Депортаційні акції в оцінці української та польської громадськості // Матеріали науково-практичної конференції

«Львів - Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття». 19 квітня 1997 р. — Під ред. М.Геника — Івано-Франківськ, 1999. — С. 76–81.

119. Марчук В., Цепенда І. Українська греко-католицька церква в Польщі після Другої світової війни: боротьба за існування // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica. Pod redakcją prof. Stefana Kozaka.* — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2001. — С. 376–385.

120. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. — Львів, 1991.

121. Місило Є. Греко-католицька церква у Польщі (1944–1947) // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 100–122.

122. Місило Є. Українці у Польщі (1944–1947). Генеза акції «Вісла» // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 6–17.

123. Місило Є. Жертви Явожно // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 24–36.

124. Місило Є. Оссолінеум // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 59–64.

125. Мокрий В. Сьогодні, вчора, завтра поляків та українців // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 160–195.

126. Мушинка М. Трагедія лемків Польщі. Свідчення очевидця // *Сучасність (Нью-Йорк).* — 1991. — №5. — С. 63–66.

127. Національно-визвольна боротьба в 20–50-х років ХХ ст. в Україні. — Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції (Львів, 25–26 червня 1991 р.) / Академія наук України, Інститут української археографії, Український центр документації національно-визвольної боротьби (УЦЕДОК); Редакційна колегія: Ярослав Дашкович, Петро Дужий, Май Панчук. — Київ — Львів, 1993. — 293 с.

128. Оленич І. Доля Лемківщини. — Львів, 1992. — 119 с.

129. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1943–1947 // *Незалежний культурологічний часопис «І».* — 1997. — №10. — С. 35–54.

130. Ольшанський Т. Навколо операції «Вісла» // *Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин.* — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 47–59.

131. Острамира М. Лемківщина в огні. — К.: Український письменник; Київ — Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1992. — 264 с.

132. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // Незалежний культурологічний часопис «Історія». — 1997. — №10. — С. 114–135.

133. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської лемківщини в Україні в кінці XIX–XX ст. — К., 1998. — 77 с.

134. Пудло К. Політика польської держави стосовно українського населення (1944–1991) // Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К.: Либідь, 1993. — С. 255–262. (пол. мовою).

135. Рафальський О.О. Національні меншини в Україні у XX столітті. Історіографічний нарис. — К.: Полюс, 2000. — 446 с.

136. Ребет Л. Світла і тіні ОУН. — Мюнхен, 1964. — 191 с.

137. Романцов В.О. Деякі аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — №10. — С. 34–46.

138. Романцов В.О. Історія України. Україна в 20-ті на початку 90-х років XX століття: Короткий демографічний огляд. Конспект лекцій / Міністерство освіти України, Навчально-методичний кабінет вищої освіти, Київський технологічний інститут легкої промисловості. — К.: НМК ВО, 1992. — 30 с.: табл.

139. Русначенко А. Українсько-польський конфлікт у Галичині в 1940-х роках // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 126–134.

140. Салюк А, Салюк Д. Депортація українців з Польщі у 1944–1946 рр.: історичний і соціально-політичний аспекти (на прикладі Холмщини і Підляшшя) // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 73–74. Історія. Збірник наукових праць. — Чернівці: «Рута», 2000. — С. 168–179.

141. Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. —

- Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 82–84.
142. Сливко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 79–80.
143. Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна. — 1992. — Ч.3. — С. 44–50.
144. Сергійчук В. Українські збройні формування на терені Польщі // Акція «Вісла» на тлі стосунків польсько-українських у ХХ столітті. — Щецин, 1994. — С. 113–118 (польською мовою).
145. Сергійчук В. Переселення поляків з України в 1944–1946 роках в світлі архівних документів // Zbrodni NKWD na terenie wschodnich ziem Rzeczypospolitej Polskiej. — Koszalin, 1995. — S. 217–231.
146. Сергійчук В. Микита Хрущов проти ОУН-УПА // М.С.Хрущов і Україна. — К., 1995. — С. 47–51.
147. Сергійчук В. Політика нацистів щодо ОУН // Політична думка. — 1996. — №1. — С. 81–82.
148. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 роках // Український історичний журнал. — 1996. — №4. — С. 101–114.
149. Сергійчук В. Ставлення Заходу до українських національно-визвольних змагань // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. — К., 1997. — С. 115–118.
150. Сергійчук В. Співпраця між гітлерівцями і ОУН: міфи і реальність // Україна в Другій світовій війні. — К., 1997. — Ч. 3. — С. 416–425.
151. Сергійчук В. Українська греко-католицька церква: страдницький шлях до відродження // Галичина. — 1997. — №1. — С. 63–68.
152. Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 37–34.
153. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 274–277.
154. Сергійчук В. Вигнання лемків з рідної землі // Український історичний журнал. — 1997. — Ч. 14. — С. 12–14.
155. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. // Український історичний журнал. — 1997. — №2. — С. 98–110.

156. Сергійчук В. Трагедія українців Закарпаття // Світовий мислитель. — Рівне, 1998. — С. 82–89.

157. Сергійчук В. Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939–1945 рр. // Україна-Польща: питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків «Україно-польські відносини в 1918–1947 роках». — Варшава, 1998. — С. 67–85.

158. Сергійчук В. Микита Хрущов та депортація поляків з України. Україно-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільна культура. Матеріали міжнародної конференції 15–16 квітня 1999 рр. — Тернопіль, 1999. — С. 4–8.

159. Сергійчук В. Вигнання з рідної вже землі... // Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УСРР у Польщу в 1944–1946 роках. — К., 1999. — С. 3–23.

160. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Савченко. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 29–32.

161. Сергійчук В. Так переселяли українців з Польщі // Тридцять років українців у Польщі. Документи. — Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. — С. 94–102.

162. Сергійчук В. На чужій землі серед чужих // Трагедія українців у Польщі. Документи. — Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. — С. 408–415.

163. Серчик В. Польща-Україна. Десять років непорозуміння. Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна-Польща: історична свідомість і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К.: Либрис, 1993. — С. 7–18 (пол. мовою).

164. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна-Польща: історична свідомість і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К.: Либрис, 1993. — С. 341–248.

165. Симоненко Е.Р. Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса в годы второй мировой войны 1943–1945 гг. — Тезисы доклада диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — К., 1980. — 25 с.

166. Сирник М. Українці в Польщі (1947–1970) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Дослідження з історії України. — Вип. 10. — Львів: Світ, 1995. — С. 89–97.
167. Сирота Р. Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в роки Другої світової війни // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 95–104.
168. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Документи, матеріали, спогади. — Т. 1. — Львів: Інститут українознавства НАН України. — 1996. — С. 5–25.
169. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенської акції // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 1940-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 9–12.
170. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. — Львів, 2003. — 51 с.
171. Терлюк І.Я. Етнодемографічна ситуація в Західних областях України в 1944 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 29. Дослідження з історії України. — Львів: Світ, 1993. — С. 81–88.
172. Трофимович В. Польське питання в українській національній історичній науці (1939–1945) // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. — Том 2. — Чернівці: Рута, 2001. — С. 310–315.
173. Трухан М. Акція «Вісла» // Віднова. — 1985. — № 2.
174. Трухан М. Акція «Вісла» // Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин. — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 37–47.
175. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1945–1984. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1990. — 404 с.
176. Федорів Є. Історія церкви в Україні. — Торонто, 1967. — 191 с.
177. Українські католицькі церкви зруйновані у Польщі // Україна і Польща між минулим і майбутнім / Редактор і упорядник А.Павлишин. — Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. — С. 122–124.

178. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. М. Литвин. — Вип. 2: Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — 294 с.

179. Федорчак П., Федорчак Т. Депортації українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946) // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 2. — С. 299–306.

180. Хрін С. Кризь сміх заліза. Мюнхен, 1952. — 156 с.

181. Цепенда І.Є. До питання про переселення українців з Польщі в УРСР за Люблінською угодою 1944 р. // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Мелникової І.М. — К., 1998. — С. 488–499.

182. Цепенда І. Підготовка операції «Вісла»: польська комуністична влада у пошуках правового та пропагандистського «обґрунтування» депортації українців // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск III — Івано-Франківськ: «Плай», 2000. — С. 118–124.

183. Цепенда І. До питання про отримання Польською православною Церквою автокефалії від московського патріарха Алексія // Наукові записки / Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». Випуск 12. — К.: ІПіЕНД, 2000. — С. 251–257.

184. Цепенда І. Українська громада Польщі в умовах національної ізоляції (1948–1956 роки) // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 року. Доповіді і повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Том 2. — Чернівці: Рута, 2001. — С. 306–310.

185. Цепенда І. Спроби та наслідки порозуміння польського шпигула з радянськими військами в Західній Україні (1944–1945 роки) // Актуальні проблеми державного управління 2001. Вип. 5. — Львів, 2001. — С. 309–316.

186. Цепенда І. Відгомін «хрущовської відлиги» у Польщі та її вплив на етнополітичне становище української меншини (1955–1958 роки) // Галичина. — 2001. — №5–6. — С. 372–377.

187. Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1941–1944 роках // Науковий вісник Волинського університету ім. Л. Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2001. — С. 168–171.

188. Цепенда І. Ставлення польської політичної еліти до ідеї української державності в роки Другої світової війни // Галичина. — 2001. — №7. — С. 101–106.
189. Цепенда І. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 693–700.
190. Цепенда І. Джерела до історії українсько-польських стосунків 1944–1947 рр. у фондах центральних архів Республіки Польща // Наукові праці Прикарпатського університету. Історія. Випуск IV — Івано-Франківськ: «Плай», 2001. — С. 167–174.
191. Цепенда І. Операція «Вісла» в польській історіографії // Український історичний журнал. — 2002. — №3. — С. 84–93.
192. Цепенда І. Таємниця загибелі генерала К.Сверчевського та «Кремля» в операції «Вісла»: один погляд на дві проблеми // Галичина. — 2002. — №8. — С. 101–106.
193. Цепенда І. Українське питання в Польщі на початку 1947 року та розробка силової концепції його вирішення // Наукові записки Чернівецького національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія: Історія. — К., 2002. — С. 191–195.
194. Цепенда І. Переселення польського населення з УРСР до Польщі в т.зв. «добровільний» період репатріації (листопад 1944 — березень 1945 рр.) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica. — Т. XVII–XVIII. — Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2004. — S. 389–396.
195. Цепенда І. Зрив радянських планів щодо блискавичного проведення репатріації українського населення з Польщі до УРСР // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica. — Т. XIX–XX. — Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. — S. 206–211.
196. Цепенда І. Обіцянки та реалії: соціально-економічні аспекти переселення українського населення з Польщі до УРСР (1944–1946 рр.) // Вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці, 2005. — С. 206–211.
197. Цепенда І. Законодавчий досвід Польщі в питанні відшкодування втраченої власності на території колишнього СРСР під час репатріації 1944–1946 років // Українці Холмщини і Підляшшя: історія, доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: 36. наук. збірник / Упорядн. М.М.Кучерепа, Н.Г.Стащенко. — Луцьк, 2008. — С. 149–252.

198. Чапуга С. Боротьба ОУН-УПА проти депортаційної політики Польщі та СРСР у 1944–1947 роках // Матеріали науково-практичної конференції «Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття». 19 квітня 1997 р. — Під ред. М.Геника — Івано-Франківськ, 1999. — С. 65–70.

199. Чужинце, іди скажи Україні // Увiчнення трагедії Закарпаття в 1944–1947 роках. — За редакцією Б.Лука. — Перемишль, 2001. — 253 с.

200. Шаповал Ю. Нові документи про депортаційно-переселенські процеси // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 41–43.

201. Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. — К., 1990.

202. Шаповал Ю.І. Сталiнізм і Україна // Український історичний журнал. — 1992. — №7–8. — С. 13–23.

203. Ю.Шаповал. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Вісник і мир, або «Українці-поляки: брати/вороги, сусіди...» — К., 2004. — С. 298–315.

204. Шафран П. Депортація колишніх червоноармійців // Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 81–82.

205. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічний процес в Україні 40–50-х рр. // Український історичний журнал. — 1992. — №7–8. — С. 39–48.

206. Шестаков Ю.П. Интернациональная военно-политическая деятельность Кароля Сверчевского (1936–1947 гг.). — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук... — К., 1987. — 22 с.

207. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського прикорниччя в 40 роках // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 8. — С. 954–966.

208. Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців з Лемківщини в 1945–1947 роках // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 9. — С. 1104–1116.

209. Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944–1947 рр. У спогадах самих переселенців з відстані 40 років // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 10. — С.1239–1245; Кн. 11. — С. 1371–1379.

110. Щерба Г. Діяльність УПА на Лемківщині // Державність. — 1991. — №3. — С. 28–30.
111. Щерба Г. Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень // Українська діаспора. — 1993. — №3. — С. 63–74.
112. Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Польсько-українські студії. — Т. 1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — Львів, 1993. — С. 248–255.
113. Щерба Г. До подій на Лемківщині в 40 роках ХХ століття // Незалежний шлях. — 1993. — Кн. 7. — С. 859–867.
114. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). — Львів, 1995. — 171 с.
115. Бискупский Р. Советско-польское содружество в 1944–1952 гг. — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук... — М., 1989. — 18 с.
116. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945 гг.). Попытки германизации и колонизации «присоединенных» польских земель. — М., 1979. — 191 с.
117. Долинина Е.В. Советско-польское культурное сотрудничество 1944–1965 гг. — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук... — М., 1987. — 19 с.
118. Зуев Ф. Польша 1939–1948 годов: Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК ВКП(б) // ВПШ при ЦК ВКП(б). — М., 1949. — 32 с.
119. Зуев Ф. Польша в 1918–1952 гг. // Лекции прочитанные в ВПШ при ЦК ВКП(б) / ВПШ при ЦК ВКП(б). Кафедра Всеобщей истории. Новейшая история. — М., 1952. — 52 с.
120. Историография революционных преобразований в Польше (1944–1949 гг.). Научно-аналитический обзор / [Ю.И.Макар]. — М.: ИНИОН, 1987. — 151 с.
121. Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — М.: Наука, 1982. — 280 с.
122. Парсаданова В.С. Советско-польские отношения 1945–1949 / Под редакцией Ю.С.Новопашин; АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. — М.: Наука, 1990. — 192 с.
123. Adamczuk L. Kościół prawosławny w Polsce — dawniej i dziś // Wiadomości Statystyczne. — 1994. — nr 8. — S. 40–43.

224. Ajnenkiel A. Polityczno-prawne aspekty formowania jednostki wojska polskiego na froncie wschodnim // *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945* // W 50 rocznicą bitwy pod Lenino. [...] Red. H. Stańczyk. — Warszawa 1994. — S. 7–20.
225. Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. Pod redakcją J. Farysia i J. Jekiela. — Szczecin, 1994. — 121 ss.
226. Akcja «Wisła». — Pod redakcją J. Pisulińskiego. — Warszawa: IPN, 2003. — 219 ss.
227. Albert A. Najnowsza historia Polski 1914–1989. — Warszawa: 1989.
228. Albert A. Wschodnie granice Polski // *Zeszyty Historyczne* nr 53. — 1980. — S. 53–61.
229. Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. — Pod red. G. Motyki i D. Libionka. — Warszawa: IPN, 2001. — 165 ss.
230. Armia Krajowa w akcji «Burza». — Warszawa, 1994. — 116 s.
231. Babiński W. Przyczynki historyczne do okresu 1939–1945. Londyn 1967.
232. Banasiak S. Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1947. — Poznań: 1963. — 131 ss.
233. Bar M., Zalewski A. Wojna straconych nadziei (Ukraiński Ruch Niepodległościowy w latach 1939–1945) // *Kwartalnik «Krytyka»*. — Warszawa, 1984. — S. 158–166.
234. Bartelski L. Czas bitew. Opowieść o AK od lipca 1943 po styczeń 1944. — Warszawa, 1993. — 301 ss.
235. Bartkowski M. Zagadnienie łemkowskie na terenie obwodu szkolnego sanockiego // *Plaj*. — T. IX. — 1994. — S. 67–77.
236. Bartoszewicz H. Od Paktu Ribbentrop — Mołotow do umiarkowanego Mołotow — Osóbka-Morawski // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. — T. XXIX. — 1994. — S. 149–155.
237. Bartoszewicz H. Sowiecka polityka dominacji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej 1944–1947 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. — № 1122. — *Prace Historyczne*. — Z. 107. — 1993. — S. 35–49.
238. Ks. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do niepodległości. — Białystok, 2006. — 187 ss.
239. Białecki T. Przebieg procesów demograficznych i integracyjnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1965 // *Przegląd Zachodnio-Pomorski*. — 1965. — nr 6. — S. 35–42.

140. Białkowski W. Rokosowski: na ile Polak? — Warszawa: Wydawnictwo «Alfa-Wero», 1994. — 326 ss.
141. Białtoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina: Mniejszości i polityka spisów statystycznych, XIX–XX ww. — Lublin, 1996. — 149 ss.
142. Bieda T. Wysiedlenia ludności wiejskiej na terenie Polski Południowo-Wschodniej w latach 1939–1944 // Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. — T. XVI. — Rzeszów, 1994. — S. 331–344.
143. Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej. Walki z bandami UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1999. — nr 1. — S. 3–29.
144. Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945–1948. — Warszawa: Wydawnictwo MON, 1968. — 388 ss.
145. Błobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji «Wida» w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie // Rocznik Historyczno-Archiwalny. — 1994. — T. VII/VIII. — S. 207–246.
146. Błockowski D. Repatriacja dzieci polskich z głębi ZSRR w latach 1945–52 // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. — 1994. — T. XXIX. — S. 99–108.
147. Bonusiak W. Kwestia ukraińska w opracowaniach Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. — Pod red. W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 51–64.
148. Bortuszański W. Problem granicy ukraińsko-polskiej podczas II wojny światowej // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 113–122.
149. Bór-Komorowski T. Armia Podziemna. — Londyn: Wydawnictwo Writas, 1952.
150. Brykowski R. Krzyże Lemków. — Tygodnik Powszechny. — Tytułdziennik. — 1984. — 139 ss.
151. Budzyński A. J. Represje sowieckie wobec Polaków na Kresach Wschodnich // Biuletyn IGS. — 1994. — nr s. — S. 115–150.
152. Burszta J. Integracja kulturowa wsi koszalińskiej // Przegląd Zachodniopomorski. — 1965. — nr 5. — S. 34–41.
153. Burszta J. Kategorie ludności i ich typ kulturowy // Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich. — Poznań, 1967. — S. 73–84.
154. Burszta J., Jasiewicz Z. Zderzenie kultur na Ziemiach Zachodnich i Północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich // Polska Ludowa. — 1962. — nr 4.

255. Cепенда I. Ukraina a Polska w poszukiwaniu wspólnej przeszłości // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica*. Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. — T. X. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. — S. 301–306.

256. Cепенда I. Polityka władz PRL wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w latach 1944–1989 // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica*. — T. XIII–XIV. — Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2002. — S. 133–146.

257. Cепенда I. Ukraina i Polska wobec wyzwań XXI wieku // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica*. — T. XIII–XIV. Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2002. — S. 83–88.

258. Cygański M. Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach Europy Środkowowschodniej w latach 1939–1945. — Opole, 1994. — 201 s.

259. Czarnocki A. Pojęcie «Europa Środkowo-Wschodnia». Historia, polityka, stosunki międzynarodowe. Księga jubileuszowa 65–lecie Profesora Józefa Kukułki. — Warszawa, 1994. — S. 45–53.

260. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej // *Prace Historyczne*. — T. 1. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. — Wrocław, 1994. — 228 ss.

261. Cortouisa S. Czarna księga komunizmu: zbrodnie, terror, represja /fran. jęz./. — Wyd. Robert Laffont. — 830s.

262. Chojnecki S. Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej «Rzeszów» (kwiecień — październik 1946) // *Zeszyty Naukowe WAP*. — 1987. — №13. — S. 136–151.

263. Chojnowska A. Operacja «Wisła» (Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.) // *Zeszyty Historyczne*. — №102. — 1992. — S. 3–101.

264. Chojnowski A. Ukraina. — Warszawa: Trio, 1997. — 234 ss.

265. Czas Burzy // W 50 rocznicę operacji «Burza». — Wstęp Z. Kłobucki, tekst H. Piskunowicz. — Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. — Warszawa, 1994. — 113 ss.

266. Czapla J. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1945–1965 // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. — 1965. — №3. — S. 74–91.

267. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. — Warszawa, 1987. — 263 ss.

228. Davies N. Boże Igrzysko. Historia Polski. — Kraków: Wydawnictwo Znak, 1999. — 1183 ss.

269. Davies N. Granice Polski w czasach najnowszych // Zeszyty Historyczne. — Zeszyt 60. — Paryż: Instytut Literacki, 1984. — S. 58–71.
270. Dąbrowski J. Polska i Ukraina w epoce nowożytnej // Studia Historyczne. — 1993. — R. XXXVI. — Z. 3. — S. 377–385.
271. Dąbrowski S. Ruch ludowy wobec kwestii granicy wschodniej 1940–1945 // Polska — Kresy — Polacy. Studia historyczne. — Red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Matwijowski. — Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. — Wrocław, 1994. — S. 271–279.
272. Dłuski S. Stosunki polsko-ukraińskie. — Życie Warszawy. — Czerpnia. — 1990. — Dodatek «Historia i Życie».
273. Dominiczak H. Proces zasiedlania województwa zielonogórskiego w latach 1945–1950. — Zielona Góra, 1970. — 131 ss.
274. Dominiczak H. W walce o Polskę Ludową. Udział Wojska Polskiego w przeobrażeniach ustrojowo-społecznych i gospodarczych 1944–1948. — Warszawa, 1980. — 211 ss.
275. Dominiczak H., Hałaba R., Walichowski T. Z dziejów politycznych Polski 1944–1984. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. — 291 ss.
276. Doniec D. Problematyka ukraińska w polskiej publicystyce niezależnej // Spotkania. — 1987. — №33–34. — S. 270–278.
277. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». — Warszawa: Wyd. «Tyrsa», 1997. — 189 ss.
278. Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji «Wisła» // Słupskie Studia Historyczne. — 1993. — №2. — S. 113–136.
279. Drozd R. Postępowanie polskich władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956 // Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej. Pod red. S. Lacha. — Słupsk, 1997. — Słupsk. — S. 229–240.
280. Drozd R. Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji «Wisła» // Słupskie Studia Historyczne. — 1993. — nr 3.
281. Drozd R. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1952 // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod red. W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 49–58.
282. Drozd R., Hałagida I. Polityka narodowościowa władz komunistycznych w Polsce wobec Ukraińców w latach 1944–1989 // Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). — Warszawa: Burchard Edition, 1999. — S. 7–28.
283. Drozd R. OUN — UPA wobec przynależności do Polski Ludowej terenów zamieszkałych przez Ukraińców // Polacy i Ukraińcy

podczas II wojny światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 89–96.

284. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. — Warszawa: Tyrsa, 2001. — 380 ss.

285. Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1947 — losy, postawy i polityka // Akcja «Wisła». — Pod red. J. Pisulińskiego. — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2003. — S. 64–81.

286. Drozdowski M. Spór o Jaltę // Palestra. — 1994. — nr 1/2. — S. 85–88.

287. Duć-Fajfer H. Lemkowie w Polsce. Proces rozwoju świadomości etnicznej, aktualna sytuacja i perspektywy przetrwania // Płocznik. — 1994. — T. IX. — S. 5–29.

288. Dulczewski Z., Społeczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich. — Poznań, 1964. — 201 ss.

289. Dulczewski Z., Golczewski K., Kersten K. Przeobrażenie społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947. — Poznań, 1964. — 231 ss.

290. Dziurzyński P. Akcja przesiedleńcza z województwa rzeszowskiego na majątki Ziemi Odzyskanych w latach 1946–1948 // Rocznik Województwa Rzeszowskiego, 1966–1967. — S. 34–42.

291. Dziurzyński P. Osadnictwo parcelacyjno-osadnicze w majątkach Ziemi Zachodnich // Polska Ludowa. — 1966. — T. 5.

292. Dziurzyński P. Osadnictwo rolne na Ziemiach Odzyskanych // Warszawa, 1983. — 231 ss.

293. Dziurzyński P. Akcja przesiedleńcza województwa krakowskiego na Ziemi Odzyskane w latach 1945–48 // Studia Historyczne. — 1963. — nr 3.

294. Iliuszyn I. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej // Akcja «Wisła». — Pod red. J. Pisulińskiego. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 26–33.

295. Eberhardt P. Jak kształtowała się wschodnia granica PR // Zeszyty Historyczne. Zeszyt 90. — Paryż, 1989. — S. 3–34.

296. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. — Warszawa, 1994. — 335 ss.

297. Eberhardt P. Polska granica Wschodnia 1939–1945. — Warszawa: Editions Spotkania, 1996. — 223 ss.

298. Fijałka M. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK. Instytut Wydawniczy PAX. — Warszawa, 1986. — 227 ss.

299. Filar W. «Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. — Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 1997. — 288 ss.

100. Filar W. Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945–1947 // Przed akcją «Wisła» był Wołyń. — Praca zbiorowa pod redakcją prof. W. Filara. — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1997. — S. 56–65.
101. Filar W. Wołyń w latach 1939–1944 // Przed akcją «Wisła» był Wołyń. — Praca zbiorowa pod redakcją prof. W. Filara. — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1997. — S. 5–55.
102. Filar W. Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty w operacji kołobrzelskiej // Armia Krajowa na Wołyniu. — Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzastowski. — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński, 1994. — S. 63–98.
103. Foedrowitz M. W poszukiwaniu «modus vivendi». Kontakty i rozmowy pomiędzy okupantami a okupowanymi dotyczące porozumienia niemiecko-polskiego w czasie II wojny światowej. — Przekł. z j. niem. D. Lukomska, E. Stolarski. — Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały. — T. II, 1994. — S. 165–180.
104. Garlicki A. Bolesław Bierut. «Dzieje PRL». — Warszawa, 1994. — 312 s.
105. Geneza Akcji «Burza» w świetle dokumentów decyzyjnych // Okręgowy Wspomnień z Lat Walki i Martyrologii AK. — 1994. — nr 10. — S. 3–16.
106. Gerhard J., Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnich obszarach Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1959. — nr 4. — S. 304–335.
107. Golec J. Podziemie zbrojne na Warmii i Mazurach w latach 1945–1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. — 1983. — nr 4. — S. 21–29.
108. Golon M., Deportacje mieszkańców Grudziądza do ZSRR w 1945 r. // Rocznik Grudziądzki. — 1994. — T. XI. — S. 143–164.
109. Gornyj M. Materialne straty Ukraińców wskutek deportacji do ZSRR (1944–1946) // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 155–162.
110. Głębocki B., Zmiany stanu zaludnienia województwa koszalińskiego w latach 1939–1956 // Przegląd Zachodni. — 1960. — nr 1. — S. 61–72.
111. Głowacki A. Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943–1946). — Łódź, 1994. — 297 ss.
112. Grabowski W., O ODR Wołyń raz jeszcze // Kwartalnik Historyczny. — 1993. — nr 3. — S. 172–174.

313. Grajewski A. Kompleks Judasza. Problem agentów komunistycznych służb specjalnych w Kościołach chrześcijańskich w Europie Wschodniej // *Znaki Czasu*. — 1993. — nr 31/32. — S. 40–65.
314. Grześ B. Nauczyciele represjonowani na Wschodzie 1939–1945. Zarys problematyki // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. — 1994. — nr 3/4. — S. 225–240.
315. Grudziński P. Przyszłość Europy w koncepcjach Franklina D. Roosewelta (1933–1945). — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980. — 192 ss.
316. Hałagida I. Życie Ukraińców na ziemiach zachodnich w pierwszych latach po wysiedleńczej akcji «Wisła» // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku*. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 37–48.
317. Heydenkorn B. Aktywizacja mniejszości ukraińskiej w Polsce // *Kultura*. — 1981. — nr 7. — S. 98–109.
318. Hejger M. Wyszalenie «obywateli ZSRR» z województwa galicyjskiego w latach 1946–1950 // *Przegląd Zachodni*. — 1993. — nr 3. — S. 150–165.
319. Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. — Wrocław, 1979.
320. Hryciuk G. Polacy w Małopolsce Wschodniej wobec okupacji niemieckiej. Przyczynek do prób wprowadzenia «elastycznego kursu» w dystrykcie Galicji w latach 1943–1944. // *Polska — Kresy — Polacy. Studia historyczne*. — Red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Matwijowski, «Acta Universitatis Wratislaviensis» nr 1636/ — «Historia» z. 116. — Wrocław 1994. — S. 307–316.
321. Hryciuk G. Nastroje i stosunek ludności polskiej tzw. Ukrainy Zachodniej do przesiedleń w latach 1944–1945 w świetle sprawozdań rodzicielskich // *Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej*. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 209–222.
322. Hrywna I. Ukraińcy w województwie olsztyńskim // *Inicjatywy Warmińskie*. — 1989. — nr 4. — S. 31–39.
323. Iljuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. — Kraków: Universitas, 2000. — S. 179–188.
324. Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990. — Siedlce, 1991. — 193 ss.
325. Jałta. Szkice i polemiki. — Zbiór studiów pod redakcją M. Drodowskiego. — Warszawa, 1998. — 186 ss.

106. Jusiak M. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // Polska-Ukraina: badane pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 6–8 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 111–159.
107. Jastrzębski W. Wojenne losy ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w świetle akt sądowych «o uznanie za zmarłego» // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. Pod redakcją W. Bonusia. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 65–72.
108. Jaworski M. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1965. Warszawa, 1984. — 56 ss.
109. Juchniewicz M. Udział 7 Łużyckiej Dywizji Piechoty w akcji «Wisła» // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1962. — №4. — S. 3–30.
110. Kałynets I. Kapłan Greckokatolicki [pseudonim], Ukraiński Kościół Greckokatolicki // Świadectwo Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej. Księga Kongresu teologicznego Europy Środkowo-Wschodniej. KUL 11–15 sierpnia 1991. Kom. Red. Jan Sergiusz Gajek MIC (i inni). — Lublin 1994. — S. 207–210
111. Karski J. Wielkie mocarstwa a Polska od września do Jałty // Zeszyty Edukacji Narodowej. — Warszawa, 1987. — S. 47–58.
112. Kijcka B., Stępka S. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1955–1989. Wybór dokumentów. — Warszawa, 1994. — 174 ss.
113. Kersten K. Jałta w polskiej perspektywie. — Warszawa, 1989. — 111 ss.
114. Kersten K. Język dokumentów programowych 1943–1944 // Polska — Kresy — Polacy. Studia historyczne. Red. S. Ciesielski, T. Kłos, K. Matwijowski. — Wrocław, 1994. — S. 317–324.
115. Kersten K. Kształtowanie się stosunków ludnościowych // Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne, Wrocław 1974. — S. 374–423.
116. Kersten K. Ludzie na drogach. O przesiedlaniach ludności w Polsce 1939–48 // Res Publica. — 1987. — nr 4.
117. Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w. // Rocznik Historyczny. — 1966. — nr 1. — S. 3–32.
118. Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności // Polska Ludowa. T. 2. — Warszawa, 1963. — S. 3–26.
119. Kersten K. Polska — państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość. Narody. Jak powstawały i wybijały się na niepodległość. — Warszawa, 1989.

340. Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej // *Kwartalnik Historyczny*. — 1969. — nr 2.
341. Kersten K. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. — Wrocław, 1974.
342. Kierejczyk E. Województwo olsztyńskie w latach 1945–1949. Olsztyn, 1980. — 192 ss.
343. Kirkor S. Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 r. // *Zeszyty Historyczne*. — *Zeszyt 22*. — Paryż, 1972.
344. Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu. — Lublin, 1993. — 42 ss.
345. Kister A. Sprawa ukraińska w dokumentach oddziału AK-WiN «Jastrzębia» działającego na terenie Obwodu Włodawa (1945–1947) // *Przed akcją «Wisła» był Wołyń. Praca zbiorowa pod redakcją prof. W. Hilara*. — Wydawca: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń. — Warszawa, 1997. — S. 84–91
346. Kmita M. Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku*. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków: Wydawnictwo «Szwajpolt Fiol», 1997. — S. 59–73.
347. Kmita M. Wpływ akcji «Wisła» na życie kulturalne Ukraińców PRL // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku*. Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków: Wydawnictwo «Szwajpolt Fiol», 1997. — S. 185–211.
348. Kmita M. Wywłaszczenie — W wyd.: *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku*. Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków: Wydawnictwo «Szwajpolt Fiol», 1997. — S. 247–249.
349. Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944–1948 // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. — 1994. — №2/3. — S. 317–332.
350. Korda L. Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSSR (1945–1980) // *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*. — «Polonia», 1989. — S. 166–172.
351. Korboński S. Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945. — Wydawnictwo: Instytut Literacki. — Paryż, 1975. — 251 ss.
352. Komarnicki T. Jałtański rozbiór w świetle prawa narodów // *Jałta wczoraj i dziś. Wybór publicystyki 1944–1985*. — Londyn: Wydawnictwo: Polonia, 1985. — 218 ss.
353. Korzon A. Kłopotliwy satelita. Stosunki polsko-sowieckie 1947–1957 // *Rola i miejsce Polski w Europie 1914–1957. W 75 rocznicę*

- o odzyskania niepodległości. Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8–9 listopada 1993 r. — Red. A. Koryn. Instytut Historii PAN. — Warszawa, 1994. — S. 152–162.
154. Koseski A. Polacy w ZSRR — niektóre kierunki badań w historiografii polskiej // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. — 1994. — T. XXIX. — S. 131–139.
155. Kosiński L. Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960. — Warszawa, 1963. — 211 ss.
156. Kozłowski M. Lemkowie // *Tygodnik Solidarność*. — 14 sierpnia — 1981.
157. Kowalewski Z. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii // *Zustriczi*. — 1990. — №3–4. — S. 191–219.
158. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1919–1945). — Warszawa, 1979. — 886 ss.
159. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne. — Warszawa-Poznań, 1988. — 291 ss.
160. Krawczenko B. Ukraina w okresie II wojny światowej // *Zustriczi*. — 1990. — nr 3–4. — S. 31–42.
161. Krawulski J. Stanowisko mocarstw wobec kwestii polskiej w latach 1943–1945 // *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu*. Ser. 1. Z. 212. — S. 5–20.
162. Krótka historia UPA i OUN // *Materiały szkoleniowe. Studenckie koło Przewodników Beskidzkich przy Oddziale Międzyuczelnianym PTTK*. — Warszawa, 1984. — S. 3–30.
163. Kusiak F. Osadnictwo wiejskie w środkowych i północnych powiatach Dolnego Śląska w latach 1945–1949. — Wrocław, 1982. — 182 ss.
164. Kuzio T. Między miotem a kowadłem — ukraińska mniejszość narodowa w Polsce // *Kontakt*. — 1985. — nr 1. — S. 21–29.
165. Kwilecki A. Aktualne zagadnienia etniczne Lemków w Polsce. — *Demografia Polska*. — 1968. — nr 12. — S. 19–27.
166. Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemków (ze szczególnym uwzględnieniem Lemków Sądeckich) // *Rocznik Sądecki*. — 1967. — nr 8. — S. 41–52.
167. Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemków // *Materiały szkoleniowe SKPB*. — Pod red. P. Lubońskiego. — Warszawa, 1964. — S. 31–39.
168. Kwilecki A. Grupa Lemków na Ziemiach Zachodnich (szkic socjograficzny) // *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich. Szkice i materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim*. — Poznań, 1961. — S. 233–294.

369. Kwilecki A. Kształtowanie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. — 1965. — nr 5. — S. 32–41.
370. Kwilecki A. Liczebność i rozmieszczenie grup mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. — 1964. — nr 4. — S. 12–21.
371. Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji. — Warszawa, 1974. — 322 ss.
372. Kwilecki A., Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej // Kultura i Społeczeństwo. — 1968. — nr 4. — S. 33–41.
373. Kwilecki A. Problemy socjologiczne Lemków na Ziemiach Zachodnich (uwagi teoretyczne i terminologiczne) // Kultura i Społeczeństwo. — 1966. — nr 3.
374. Kwilecki A. Współżycie z ludnością polską i przemiany kulturalne w grupie Lemków // Etnografia Polska. — 1970. — nr 1.
375. Kwilecki A. Zagadnienia stabilizacji Lemków na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. — 1966. — nr 6.
376. Kwilecki A. Z badań nad przemianami społeczno-kulturalnymi wsi na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. — 1961. — nr 1.
377. Lenik E. Działalność Grupy Operacyjnej «Wisła». Maszynopis pracy doktorskiej. — Warszawa, 1967.
378. Lenik E. Założenia polityczno-wojskowe Grupy Operacyjnej «Wisła» // Zeszyty Naukowe WAP. — № 18. — 1968. — S. 63–72.
379. Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku // Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. «Tragedia polskich cerkwi». — Rzeszów, 1997. — 367 ss.
380. Lowell J. Polska, jakiej nie znamy. — Kraków, 1970. — 175 ss.
381. Lubart-Krzysica J. U Lemków na Lemkowie. — Życie Literackie. — 2 sierpnia. — 1984.
382. Lach S. Osadnictwo ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych po drugiej wojnie światowej // Referat wygłoszony na sesji poświęconej akcji «Wisła». — Szczecin, 1992.
383. Lach S. Osadnictwo wiejskie na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1945–1950. — Słupsk, 1983.
384. Lemkowie w historii i kulturze Karpat // Pod red. J. Czajkowskiego. — Rzeszów, 1992.
385. Lesiów M. Ukraina wczoraj i dziś // Wykłady Otwarte UMCS. — T. VII. — Lublin, 1994. — 90 ss.
386. Łowicki P. Wychodzenie Ukraińców z getta PRL // Problem Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Po

- redakcją W. Mokrego. — Wydawnictwo «Szwajpolt Fjøl». — Kraków, 1997. — S. 223–236.
387. Lukaszewicz G. Wokół genezy i przebiegu akcji «Wisła» w 1947 r. // *Więści Najnowsze*. — 1974. — nr 4. — S. 35–52.
388. Lukaszewicz B. O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach 1945–50. — Olsztyn, 1989.
389. Lukaszewicz J. (Olszański T.A.). Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // *Zeszyty Historyczne*. — Zeszyt 90. — Paryż: Wydawnictwo Instytut Literacki, 1989. — S. 159–199.
390. Mac J. Kwestia ukraińska w powiecie jarosławskim w latach 1919–1947. — Lublin, 1992.
391. Majkowiak T. Kościół greckokatolicki w PRL // *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*. — T. 1. — Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. — Pod redakcją S. Stępnia. — *Przemyśl*, 1990. — S. 251–256.
392. Makar J. Rodowód i charakter przeciwieństw ukraińsko-polskich podczas II wojny światowej // *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 43–50.
393. Makar J. Polityczne, ekonomiczne, i narodowościowo-demograficzne następstwa akcji «Wisła» // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej»*. — Warszawa, 6–8 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 205–220.
394. Mania A. Europa Wschodnia w polityce prezydenta USA Harry'ego Trumana // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. — № 1122. — *Prace Historyczne*. — 1993. — Z. 107. — S. 7–34.
395. Maryański A. Współczesne migracje ludności w południowej części pogranicza polsko-radzieckiego i ich wpływ na rozmieszczenie sił wytwórczych tego obszaru. — Kraków, 1963.
396. Materiały ogólnopolskiego sympozjum nt: Operacja zbrojna Armii Krajowej kryptonim «Burza» na ziemiach kresów pld.-wsch. Drugiej Rzeczypospolitej w 1944 r. Red. J. Kwiek. — Kraków 1994. — 95 ss.
397. Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia. — «*Rozprawy Habilitacyjne*». — nr 286. — Kraków, 1994. — 206 ss.
398. Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946 // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej»*. — Warszawa, 6–8 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 15–57.

399. Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 // Akcja «Wisła». — Pod redakcją J. Pisulińskiego. Warszawa: IPN, 2003. — S. 55–63.
400. Misilo E. Deportacje. Obóz w Jaworznie // Tygodnik Powszechny. — 21.III. — 1990.
401. Misilo E. Jaworzno // Kontakt. — 1990. — №4. — S. 55–61.
402. Misztal J. Białe plamy w stosunkach polsko-radzieckich w latach 1945–1947 // Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Nauki Społeczne. — 1993. — S. 79–88.
403. Meissner A. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce południowo-wschodniej w latach 1944–1945 // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 77–84.
404. Mocok W. Wpływ II wojny światowej na stosunki ukraińskie w Polsce // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 133–140.
405. Mokry W. Gdzie jest ojczyzna. Dylematy ukraińskiej mniejszości wysiedlonej w 1947 roku // Res Publica. — 1989. — nr 9–12.
406. Mokry W. Krzyż Lemków // Tygodnik Powszechny. — 2. IX. — 1984.
407. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedleńczej akcji «Wisła» w 1947 roku // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 13–22.
408. Mokry W. Problem ojczyzny dla ukraińskiej mniejszości narodowej wysiedlonej w 1947 roku // «Colloquium Narodów». Materiały z Sympozjum «Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy — przesłanki pojednania». — Łódź, 1987. — S. 117–124.
409. Mokry W. Ukraińcy w Jaworznie // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 83–90.
410. Motyka G. «Luny — w Bieszczadach» Jana Gerharda a prawda historyczna // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 161–172.
411. Motyka G. Obraz Ukraińców literaturze Polski Ludowej. // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 213–222.
412. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. — Warszawa: Volumen, 1999. — 552 ss.

413. Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny» na emigracji // Więź. — 2000. — №9. — S. 197–207.
414. Motyka G., Wnuk R., Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1943–1947, Warszawa, 1997. — 212 s.S
415. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P.Kosiewskiego i G. Motyki. — Kraków: Universitas, 2000. — S. 166–179.
416. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. — Warszawa — Londyn: RYTM, 2002. — S. 279–407.
417. Myśliński S. Akcja zagłady. — Warszawa, 1988. — 279 ss.
418. Nalepa E. J., Oficerowie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim w latach 1949–1956 // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1994. — K. XXXIX. — nr 5. — S. 104–128.
419. Nowak S. Ziemie Wschodnie Polski // Kwartalnik Kresowy. — Nr 102, 103, 104, 105. — Londyn, 1985.
420. Nowakowski S. Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim. — Poznań, 1957. — 191 ss.
421. Obóz w Jaworznie i wojskowy sąd operacyjnej grupy «Wisła Opole». M. Kmita // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W.Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 91–94.
422. Olejnik L. Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944–1957 // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Pod redakcją W.Bonusiaka. — Rzeszów, 1998. — S. 109–127.
423. Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 // Więź. — 1991. — №11–12. — S. 214–232.
424. Olszański T. A. Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, nr 2. Studia Ucrainica. Pod redakcją Stefana Kozaka. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. — S. 121–127.
425. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa: Volumen, 1994. — 349 ss.
426. Olszański T. Wokół Akcji «Wisła» // «Colloquium Narodów». Materiały z Symposium «Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy — przesłanki pojednania. — Łódź, 1987. — S. 110–116.

427. Olszański T. Wokół akcji «Wisła» // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 173–184.

428. Orlof E. Próby porozumienia między ukraińskim i polskim podziemiem w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 173–174.

429. Palski Z. Polityczne, ekonomiczne, i narodowościowo-demograficzne następstwa operacji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 6–11 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 188–204.

430. Paczkowski A. Sowieckie represje wobec Polaków // Rzeczpospolita. — 13–14 grudnia. — 1997.

431. Pająk H. Za samostijną Ukrainę. — Lublin, 1992. — 228 ss.

432. Państwowy Urząd Repatriacyjny na Pomorzu Zachodnim w okresie od 1 IV 1945 do 3 XI 1947 r. — Szczecin, 1960.

433. Peretiakowicz A. Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944 // Armia Krajowa na Wołyniu. Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzanowski, Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński. — Warszawa, 1994. — S. 33–44.

434. Piątkowski W. Działania 32, 34, 36 pp i 37 pal w składzie 8 DP (lipiec 1945 — lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. — Warszawa, 1972. — S. 105–137.

435. Pietkiewicz S., Orlicz M. Plan regionalny przesiedlenia osadników rolnych na Ziemiach Odzyskanych. — Kraków, 1945.

436. Piskunowicz H. «Burza» na Wołyniu // Armia Krajowa na Wołyniu. — Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzanowski, Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński. — Warszawa, 1994. — S. 45–62.

437. Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23–28.03.1947 r.) // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1983. — nr 4. — S. 96–112.

438. Podlaski K. (Bohdan Skaradziński). Litwini, Białorusini, Ukraińcy — nasi wrogowie czy bracia? // Puls Publication. — Londyn, 1985. — 92 ss.

439. Podlaski K. (Bohdan Skaradziński), Białorusini, Litwini, Ukraińcy. — Białystok 1990. — 150 ss.

440. Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. — Gdańsk, 1993. — 185 ss.

441. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach

- II wojny światowej». Luck, 24–26 maja 2000, t.7. — Warszawa: KARTA, 2000. — 292 ss.
442. Polska i Ukraina w nowej Europie // Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej, Warszawa 16–17 listopada 1992 r. — Warszawa, 1993. — 132 ss.
443. Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne. — Wrocław: «Osolineum», 1974. — 470 ss.
444. Popow I. Ze wspomnień o generale Karolu Świerczewskim // Wpływowy Przegląd Historyczny. — 1965. — nr 3. — S. 319–327.
445. Poticznyj P. Myśl polityczna podziemia ukraińskiego 1943–1951 // Zustriczi. — 1990. — nr 3–4. — S. 181–191.
446. Potocki A., Polska południowo-wschodnia — ziemia spotkania, ziemia rozdarcia, ziemia pojednania // Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie Chrztu Świętego. — Warszawa, 1989. — S. 159–165.
447. Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945–1958. — Poznań, 1960. — 213 ss.
448. Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — 465 ss.
449. Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich. — Poznań, 1967. — 191 ss.
450. Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947. — Poznań-Słupsk, 1964. — 214 ss.
451. Puacz E. Sprawa granic Polski w układach między PKWN i ZSRR // Zeszyty Historyczne. — 1968. — №15. — S. 197–208.
452. Pudło K. Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki) // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. Pod red. J. Czajkowskiego. — Rzeszów, 1992. — S. 351–379.
453. Pudło K. Lemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985. — Wrocław, 1987. — 197 ss.
454. Pudło K. Lemkowie na Dolnym Śląsku (1947–1982) // Rocznik Dolnośląski. — T. IX. — Warszawa-Wrocław, 1985. — S. 33–54.
455. Pudło K. Osadnictwo łemkowskie na Dolnym Śląsku w latach 1947–1968. — Wieś Dolnośląska. — T. XX. — 1970.
456. Pudło K. Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944–1991) // Sprawy Narodowościowe. — 1993. — t. II, z. 1. — S. 153–161.
457. Radziejowski J. Problemy historiografii ukraińskiej // Krytyka. — 1994. — nr 43. — S. 65–80.
458. Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 — lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. — Warszawa, 1972. — S. 34–104.

459. Rozwój gospodarczy Ziemi Zachodnich i Północnych Polski — Warszawa, 1962. — 181 ss.
460. Rzepski S. Udział 8 dywizji piechoty w walce z bandami UPA w latach 1945–1947 // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1969. — nr 2. — S. 28–41.
461. Serhijczuk W. Problemy przesiedlenia Ukraińców z Polski i Polaków z Ukrainy w latach 1944–1946 // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 6–8 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 58–85.
462. Siedlecki J. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986. — Warszawa 1988. — 404 ss.
463. Siemaszko W., Siemaszko E. Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944. // Armia Krajowa na Wołyniu. Wstęp A. Ajnenkiel, W. Chrzanowski, Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński. — Warszawa, 1994. — S. 8–32.
464. Skaradziński B. Próba porównania Ukraińskiej Armii Powstańczej z Armią Krajową — analogie i różnice // «Colloquium Narodowe». Materiały z Sympozjum «Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy — przesłanki pojednania. — Łódź, 1987. — S. 107–109.
465. Skrzynecki P. Wyszalenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946. — Warszawa, 1988. — 211 ss.
466. Skrzypek A. Plan Stalina skupienia państw Europy Środkowo-Wschodniej w jednolity organizm gospodarczy 1948–1952 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. — nr 1122. — Prace Historyczne. — 1993. — S. 51–64.
467. Sław A. O kwestii ukraińskiej w Polsce // Nowe Drogi. — 1958. — №8. — S. 46–63.
468. Sław A. O rozwinięciu walki z przejawami nacjonalizmu // Nowe Drogi. — 1958. — №5. — S. 28–39.
469. Sobiesiak J. Z walk z bandami UPA w 1947 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1972. — №4. — S. 187–199.
470. Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 // SzcZasnis. — 1989. — nr 3–4. — S. 41–52.
471. Sosna G. Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego. — Ryboły, 1994. — 497 ss.
472. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej. Rozmowa z docentem R. Torzeckim // Зустрічі. — 1990. — №3–4. — S. 113.
473. Stenhle H. Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991). — Warszawa, 1993. — 377 ss.

474. Strutyński W. Osobliwości politycznych przemian w polskim społeczeństwie po II wojnie światowej // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. — Pod redakcją W. Bonusiaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. — S. 163–172.

475. Szarota T. Osadnictwo miejskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950. — Warszawa, 1969.

476. Szcześniak B.A. Niektóre problemy stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1947 // Polska Ludowa. — T. 7. — Warszawa, 1968. — S. 59–106.

477. Szcześniak B.A., Szota Z.W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — 587 ss.

478. Szota Z.W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (UPA) // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1963. — №1. — S. 163–218.

479. Szubański R. Plan operacyjny «Wschód». — Warszawa, 1993. — 118 ss.

480. Szwejgiert B. Jeszcze o walkach z bandami UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1960. — №2. — S. 33–42.

481. Tebinka J. Proponowana zmiana polskiej granicy wschodniej w 1952 r. // Dzieje Najnowsze. Kwartalnik Poświęcony Historii XX Wieku. — 1994. — R. XXVI. — nr 3. — S. 71–75.

482. Tomaszewski B., Węgiński J. Zarys historii Lwowskiego Obszaru ZWZ AK. — Warszawa, 1987. — 181 ss.

483. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. — Warszawa, 1985. — 286 ss.

484. Tomaszewski J. Migracje międzynarodowe spowodowane konfliktami narodowymi w Europie Środkowo-Wschodniej w pierwszej połowie XX wieku, cz. 2. Przekł. z j. ang. G. Babiński // Przegląd Polonijny. — 1993. — R. XIX. — z. 3. — S. 5–22.

485. Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce rządu emigracyjnego i podziemia (1943–1944) // Dzieje Najnowsze. — 1981. — №1–2. — S. 319–345.

486. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). — Warszawa, 1972. — 376 ss.

487. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — 349 ss.

488. Torzecki R. Wisła zaczęła się w Moskwie // Gazeta Wyborcza. — 1997. — 20 maja.

489. Topolski J. Polska dwudziestego wieku 1914–1994. — Warszawa, 1994. — 239 ss.

490. Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich. Szkice i materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim. — Poznań, 1961. — 299 ss.

491. Tyliszczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym (czerwiec 1945 — październik 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945—1947. — Warszawa, 1972. — S. 138—200.

492. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918—1989). Tom 5. — Warszawa: Tyrsa, 2005. — 212 ss.

493. W walce ze zbrojnym podziemiem 1945—1947. — Warszawa: WSiP, 1972. — 392 ss.

494. Waberski E. Ludność ukraińska w województwie koszalińskim // Zapiski Koszalińskie. — 1967. — nr 1. — S. 32—41.

495. Walichnowski T. U źródeł walki z podziemiem reakcyjnym w Polsce. — Warszawa, 1987. — 316 ss.

496. Walichnowski F., Winnicki M. Życie społeczno-gospodarcze mieszkańców północnej części woj. Olsztyńskiego. — Olsztyn, 1969. — 191 ss.

497. Wernik R. Białe Noce i Czarne Dnie. — Wrocław, 1995. — 99 ss.

498. Węgiński J. Aresztowanie członków organizacji «Nie» w Małopolsce Wschodniej. — Zeszyty Historyczne WIN-u. — 1994. — R. II. — nr 5. — S. 5—30.

499. Węgiński J. Armia Krajowa na zachód od Lwowa. Biblioteczka Historyczna Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy AK Obszaru Lwowskiego. — Kraków, 1993. — 227 ss.

500. Węgiński J. Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie. — Kraków, 1993. — 193 ss.

501. Węgiński J. Odtwarzanie dowództw organizacji «Nie» w Małopolsce Wschodniej po akcji «Burza» // Zeszyty Historyczne WIN-u. — 1993. — R. II. — nr 4. — S. 5—26.

502. Węgiński J. W lwowskiej Armii Krajowej. Instytut Wydawniczy PAX. — Warszawa, 1989. — 315 ss.

503. Winnicki M., Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim. Rozprawy i materiały. — Olsztyn, 1965.

504. Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944—1989. — Kraków, 1994. — 125 ss.

505. Wolański M. S. Europa Środkowo-Wschodnia w koncepcjach ośrodka prezydenckiego w Londynie w latach 1949—1953 // «Acta Universitatis Wratislaviensis» «Politologia». — 1994. — nr 13. — S. 51—68.

506. Wolski W. Organy bezpieczeństwa publicznego 1944—1955 // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1982. — nr 2. — S. 27—39.

507. Wołosiuk L. Przebiegi skutki akcji «Wisła» // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. — Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 23–36.
508. Wosiak K. Szkolnictwo i kultura grup narodowościowych w Polsce Ludowej // Przegląd Zachodnio-Pomorski. — 1972. — nr 4. — S. 44–56.
509. Wrona J. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Rocznik Helmski. — Tom 2. — Helm, 1996. — S. 241–265.
510. Wrzesiński W. Proces zasiedlenia województwa Olsztyńskiego w latach 1945–1949 // Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958. — Poznań, 1960. — S. 170–213.
511. Wyrwa T. Powstańcza «Burza» i jej skutki // Zeszyty Historyczne. — 1994. — Z. 109. — S. 3–27.
512. Wyrok Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie z dnia 4 lutego 1950 r. skazujący Jana Władkę komendanta Obszaru Lwowskiego AK NIE. // Zeszyty Historyczne WIN-u». — 1993. — R. II. — nr 4. — S. 171–183.
513. Zabrowarny B. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 6–8 listopada 2000. — T. 8. — Warszawa: KARTA, 2001. — S. 160–175.
514. Zabrowarny S. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1956 / Ukraińcy w Polsce. Poszukiwania i odkrycia. — Koszalin-Poznań, 1992.
515. Zabrowarny S. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej. Pod red. J. Pietrasia i A. Czarnieckiego. — Lublin, 1993. — S. 126–148.
516. Za wschodnią granicą. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR z Romanem Dzwonkowskim SAC rozmawia Jan Fatyga SAC. Wydawnictwo «Wspólnota Polska», Wydawnictwo «Apostolicum» — Warszawa, 1993. — 471 ss.
517. Żerelik R. Prawosławie na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej // Śląski Labirynt Krajoznawczy. — 1994. — T. VI. — S. 93–109.
518. Żygulski K. Repatrianci na Ziemiach Zachodnich. Studium socjologiczne. — Poznań, 1962.
519. Żyromski S. Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949. — Olsztyn, 1971. — 158 ss.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АК — (поль.) Армія Крайова
ВІН — (поль.) Воля і Незалежність
ВП — (поль.) Військо польське
ВПО — Війська прикордонної охорони
ГУДБ — Головне управління державної безпеки
ДПУ — Державне політичне управління
ГБ — Громадська безпека
ГМ — Громадянська міліція
ДП — (поль.) піхотна дивізія
КВБ — (поль.) Корпус внутрішньої безпеки
КПП — Комуністична партія Польщі
КРН — (поль. Крайова рада народова
МГА — Міністерство громадської адміністрації
МГБ — (поль.) Міністерство громадської безпеки
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МДБ — Міністерство державної безпеки
МЗС — Міністерство закордонних справ
МОН — (поль.) Міністерство національної оборони
Наркомат — Народний комісаріат
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки.
НЗВ — (поль.) Національне військове об'єднання
НСЗ — (поль.) Національні збройні сили
ОГ — Оперативна група
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОУН-Б — Організація Українських Націоналістів (бандерівськом крила)
ОУН — Організація українських націоналістів
ПКНВ — Польський комітет національного визволення
ПНР — Польська Народна Республіка
ПОРП — Польська об'єднана робітничка партія
ПП — (поль.) піхотний полк
ППС — (поль.) Польська соціалістична партія
ППС-ВРН — (поль.) Польська соціалістична партія — Воля-Рівність Незалежність
ПЗС — (поль.) Польські збройні сили

- ПОЛ — (поль.) Польська селянська партія
РКП — Римо-католицька церква
РАК (Риднарком) — Рада Народних комісарів
РН — Республіка Польща
РПЦ — Руська православна церква
СБ — Служба безпеки
СЗБ — (поль.) Союз збройної боротьби
СКВ — Самооборонні кушові відділи
США — Сполучені Штати Америки
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
УКЦ — Українська греко-католицька церква
УНДО — Українське народно-демократичне об'єднання
УПА — Українська повстанська армія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УКТ — Українське суспільно-культурне товариство
ЦК — Центральний комітет
ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК ПОРП — Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії

Igor Cependa. Ukraińsko-polskie stosunki w latach 40–50-tych XX w.
ku: analiza etnopolityczna.

W monografii przedstawiono rezultaty etniczno-politycznego studiu
przyczyn i następstw ukraińsko-polskiego konfliktu w czasie II Woj
Światowej ze wskazaniem wewnętrznych i zewnętrznych czynników p
litycznych. Naświetlono politykę komunistycznych rządów Związku Ra
zieckiego i Polski w stosunku do ludności polskiej i ukraińskiej, a tak
mechanizm rozwiązywania konfliktu etnicznego. Wyznaczono period
zację repatriacyjno-deportacyjnych akcji, przeprowadzono analizę i
prawnej bazy w kontekście radzieckich, geopolitycznych interesów p
wojennego ustroju Europy. Dokonano analizy wpływu akcji deportacy
nych na duchową i etnoreligijną sytuację w ukraińskim i polskim społ
czeństwie.

Praca skierowana do naukowców, aspirantów, studentów i do sz
szych odbiorców zainteresowanych obopólną historią Ukrainy i Polsk

I.Ye. Tsependa. The Ukrainian-Polish relations in 40–50-s of the 2
century: ethnopolitical analysis.

In the monograph the results of the ethnopolitical research of reaso
and consequences of the Ukrainian-Polish opposition during Seco
World War with regards to home and foreign political factors are exp
unded. The policy of communist governments of the USSR and Pol
concerning the Ukrainian and Polish population, and also the mech
nisms solving the problem of the interethnic opposition are reflecte
The division into periods of repatriating-deportating actions, the anal
sis of their legal base in the context of soviet geopolitical interests of t
post-war regime of Europe is defined. The influence of the deportati
actions on the spiritual and ethnoconfessional situation in the Ukraini
and Polish societies is analysed.

It is recommend for research workers, graduate students, studen
and wide public interested in history of the Ukrainian-Polish relation

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІБ ПНУС

751329

Ігор Цепенда

Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз

Автор висловлює щире подяку народному депутатові Верховної Ради України М.Круцю та голові Івано-Франківської обласної ради І.Олійнику, завдяки підтримці яких надруковано монографію.

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура SchoolBookС. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 22,49. Обл.-вид. арк. 21,73.

Підписано до друку 29.12.2008. Зам. № 9-103.

Наклад 500 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»

04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145

Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004

тел./факс: (044) 463-49-47

e-mail: delta_vidav@ukr.net